

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १४

छान्दोग्योपनिषत्

आनन्दाश्रितकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

आनन्दाश्रमनिवासि 'महामहोपाध्याय' इत्युपपदधारिबाल-
शास्त्रिणा प्रनुभिः 'आगाशे' इत्युपाह्वैः वे० शा० सं०
रा० काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ।

सा च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशिता ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१२

सन १८९०

(अक्षय-सर्वेऽविकारा राजशाग्नानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकपञ्चकम् । रु. ५

ERIC Library	
Acc. No.	197429
Class No.	114.1
Date	21-8-99
St. Card	63
Class.	83
Cat.	47
Bk. Card	✓
Checked	67

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथ गद्यछान्दोग्योपनिषदः पुस्तकानि यैः परहितैकतया
स गार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि कृतज्ञतया पुस्त-
कानां संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते ।

(१) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये
मुद्रितं, कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननि-
वासिनां वे० शा० सं० बालशास्त्रिणाम् ।

(२) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, करवीरपुरनिवासिनां वे०
शा० सं० रा० रा० श्रीमतां गुरुमहाराजानाम् । लेखन-
कालः संवत् १८४७ ।

(३) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे
इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब बाळासा-
हेब इत्येतेषाम् ।

(४) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, करवीरपुरनिवासिनां वे० शा० सं० रा०
रा० गुरुमहाराजानाम् ।

(५) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, पुण्यपत्तननिवासिनां कैलासवासिनां फड-
णीस इत्युपाह्वानां रा० रा० मोरोबादादा इत्याख्यानाम् ।

(६) इति संज्ञितम्—भाष्यं, कैलासवासिनां पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां
पटवर्धन इत्युपाह्वानां रा० रा० बाळासाहेब इत्याख्या-
नाम् ।

(७) इति संज्ञिता—टीका, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० श्री० रा० रा० बाळा-
साहेब पटवर्धन इत्येतेषाम् ।

(८) इति संज्ञितम्—मूलं, पुण्यपत्तननिवासिनां श्री० रा० रा० भाऊसाहेब
नगरकर इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७०५ ।

(९) इति संज्ञितम्—मूलं, साठे इत्युपाह्वानां वे० शा० सं० रा० रा० नील-
कण्ठशास्त्रिणां पुण्यपत्तननिवासिनाम् ।

(१०) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, बडलीग्रामनिवासिनां चिद-
म्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां श्री० वे० शा० सं० रा० रा०
मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः शके १७८१ ।

- (ट) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, वटोदरनिवासिनां पटवर्धनो-
पाह्वानां श्री० रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ठ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, उज्जयनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० रा० रा०
सोरटीबुवा इत्येतेषाम् । लेखनकालः संवत् १८६० ।
- (ड) इति संज्ञितम्—भाष्यं, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं डाक्टर
इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वै रामकृष्ण गोपाल इत्ये-
तैर्दत्तम् ।
- (ढ) इति संज्ञितम्—भाष्यम्, एतदपि दक्षिणापथवर्तिविद्यालयस्थमेव तैरेव
दत्तम् ।
- (ण) इति संज्ञितम्—भाष्यं सटीकम्, अष्टग्रामनिवासिनां लिमये इत्युपाह्वानां
रा० रा० गोविन्दशर्मणाम् ।
- (त) इति संज्ञितम्—मूलं, रा० रा० महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् ।
लेखनकालः संवत् १७३६ ।
- (थ) इति संज्ञितम्—मूलं पुण्यपत्तननिवासिनां कै० रा० रा० नारायण बा-
बाजी जोशी इत्येतेषाम् ।
-

॥ छान्दोग्योपनिषद्विषयसूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

विषयाः ।

(आरम्भ-)(समाप्ति-)

खण्डाङ्काः। (पृष्ठाङ्काः।) (पृष्ठाङ्काः।)

ॐ नमः	सतमत्वाप्तिमृद्धिगुणानामुक्तिः	....	....	१	७	१८	
प्राण	प्रवोकारोपासनम्	....	....	....	२	१८	२७
आति	दृष्ट्या प्राणादिदृष्ट्या चोद्गीथस्वरोपासनम्	....	....	३	२८	३४	
स्वर	अन्विताकारोपासनम्	....	....	....	४	३५	३७
व्यामादीनां	मुख्यप्राणस्य च रश्मीनामादित्यस्य चाभे-						
दह	उद्गीथोपासनस्य निन्दापूर्वकं तेषां पुनर्भेददृष्ट्यो-						
द्गीथोपासनम्	...	....	....	....	५६७	३७	४२
शि	अन्विताकारोपासनम्	....	....	....	८९	५०	५८
प्राण	कारण उपस्तेर्देशान्तरगमनं हस्तिपालोच्छिष्टभो-						
जनादि	स्तावपूर्वकारजयज्ञदर्शनमृत्तिकसंवादश्च	....	१०	५८	६३		
रोहि	स्तावपूर्वकारमात्विज्यप्रस्तावेन देवताज्ञानम्	....	११	६३	६७		
कुह	उद्गीथोपासनोपदेशः	....	....	....	१२	६७	७०
ध्वत्प	वयवोपासनम्	....	....	....	१३	७०	७२

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	१	७३	७४
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	२	७५	७८
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	३	७८	७८
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	४	७९	७९
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	५	७९	८०
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	६	८०	८१
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	७	८१	८२
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	८	८२	८३
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	९	८३	८७
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	१०	८७	८९
पञ्चविधसामोपासना	....	....	....	११	८९	९०

अग्नौ रथंतरसामोपासनम् ..	....	....	....	....	१२	९१	९१
मिथुने वामदेव्यसामोपासनम्	....	....	....	....	१३	९२	९२
आदित्ये बृहत्सामोपासनम्	....	....	....	....	१४	९३	९३
पर्जन्ये वैरूपसामोपासनम्..	....	....	....	....	१५	९३	९४
ऋतुषु वैराजसामोपासनम्..	....	....	....	....	१६	९४	९४
पृथिव्यादिदृष्ट्या शकरीसामोपासनम्	....	....	....	....	१७	९५	९५
पथुदृष्ट्या रेवतीसामोपासनम्	....	....	....	....	१८	९६	९६
अङ्गदृष्ट्या यज्ञायज्ञीयसामोपासनम्	....	....	....	....	१९	९६	९६
देवतादृष्ट्या राजनसामोपासनम्...	....	....	....	....	२०	९७	९७
त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनम् ..	....	....	....	....	२१	९८	९९
विनादिगुणविशिष्टसामोपासनम्	....	....	....	....	२२	९९	१०२
धर्मस्कन्धेनोकारोपासनम् ..	....	....	....	....	२३	१०२	११३
सामोपासनप्रसङ्गेन सामहोममन्त्रोत्थानानि ।							

अज्ञातसामहोममन्त्रोत्थानस्य कर्मनिषेधश्च..... २४ ११४ ११९

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

आदित्यादौ मध्वादृष्टिः..	....	....	....	....	१	११९	१२२
दक्षिणदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाड्यादिदृष्टिः	....	....	....	....	२	१२३	१२३
पश्चिमदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाड्यादिदृष्टिः	....	....	....	....	३	१२३	१२४
उत्तरदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाड्यादिदृष्टिः..	....	....	....	....	४	१२४	१२५
ऊर्ध्वदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाड्यादिदृष्टिः .	....	....	....	....	५	१२५	१२६
प्रथमामृतं यद्रोहितादिरूपं वसूपजीवनभूतं तस्योपासनम्	६	१२६	१२८				
द्वितीयामृतं रुद्रोपजीवनभूतं यत्तदुपासनम्	....	....	७	१२८	१२९		
तृतीयामृतमादित्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनम्	....	....	८	१२९	१३३		
चतुर्थामृतं मरुदुपजीवनभूतं यत्तदुपासनम्	....	....	९	१३३	१३३		
पञ्चमामृतं साध्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनम्	....	....	१०	१३३	१३४		
भोगक्षय आत्मनि संहृतं सर्वमित्युपासनम्	....	....	११	१३४	१३७		
गायत्र्या ब्रह्मोपासनम्	....	....	....	....	१२	१३७	१४३
द्वारपालादिगौणोपासनं हृदि मुख्यब्रह्मोपासनम्..	....	१३	१४४	१५३			
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वाचारोपेण शाण्डिल्य-							

विद्यां च ..... १४ १५४ १६० .

सूचीपत्रम् ।

३

विषयाः ।

(आरम्भ-)(समाप्ति-)
खण्डाङ्काः(प्रष्टाङ्काः।) (प्रष्टाङ्काः।)

पुत्रदीर्घायुष्टफला विराट्कोशोपासना	.... १५	१६१	१६४
आत्मनो दीर्घायुष्टफलाऽऽत्मयज्ञोपासना ..	.... १६	१६५	१६८
आत्मयज्ञोपासनाऽऽङ्गिरसेन देवकीपुत्रायोक्ताऽक्षयादिफला १७	१६८	१७२	१७२
मनआदिदृष्ट्याऽध्यात्माधिदैविकब्रह्मोपासना	.... १८	१७२	१७५
आदित्याण्डदृष्ट्याऽध्यात्माधिदैविकब्रह्मोपासना	.... १९	१७५	१७८

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानश्रुतेर्हंसोक्त्या रैक्निकटे क्षत्तृमेरणम्	.... १	१७९	१८४
रैक्नाय जानश्रुतेर्धनादिदानम्	.... २	१८४	१८७
आख्यायिकासहिता सर्वोपलब्धिफला संवर्गविद्या	.... ३	१८७	१९३
सत्यकामेन ब्रह्मचर्यार्थं गौतमस्य गोचारणम्	.... ४	१९३	१९६
बलीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मणः प्रथमपादोक्तिः	.... ५	१९६	१९८
अग्रेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः	.... ६	१९८	१९९
हंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः	.... ७	१९९	२००
मद्रोः सत्यकामाय चतुर्थपादोक्तिः	.... ८	२००	२०१
सत्यकामस्य गुरुकुले पुनर्गमनम्	.... ९	२०२	२०३
उपकोसलस्याऽऽत्मविद्या ...	.... १०	२०३	२०७
गार्हपत्याग्निविद्या	.... ११	२०८	२०९
अन्वाहार्यपचनाग्निविद्या	.... १२	२०९	२१०
आहवनीयाग्निविद्या ...	.... १३	२१०	२११
अग्नीनामुपकोशलं प्रति वचनम्	.... १४	२११	२१२
अक्षिपुरुषोपासना	.... १५	२१३	२१७
यज्ञोपासना ..	.... १६	२१७	२२०
व्याहृत्युपासना	.... १७	२२०	२२४

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च	.... १	२२४	२३२
प्राणस्यान्वासोदृष्ट्योपासनम्	.... २	२३४	२३०
पञ्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाहणसंवादः	.... ३	२४०	२४५
लोकरूपान्निविद्या	.... ४	२४५	२४८
पञ्चन्यरूपान्निविद्या ...	.... ५	२४८	२४९
पृथिवीरूपान्निविद्या ...	.... ६	२४९	२५०

पुरुषरूपाग्निविद्या	७	२५०	२५०
योषिद्रूपाग्निविद्या	८	२५०	२५१
योनिद्वारा जातस्य पुनः पुनर्घटीयञ्जवद्रमनागमनाय कर्म			
कुर्वतो मृतस्याग्नये हरणम्	९	२५२	२५३
आत्मविद्ययात्तरमार्गः कर्मणा दक्षिणमार्गः	१०	२५४	२७५
औपमन्यवादिभिः पञ्चभिरुद्दालकेन सहितैः कैकेयस्य			
संवादः	११	२७५	२७८
औपमन्यवकैकेयराजसंवादः	१२	२७९	२८०
सत्पयज्ञकैकेयराजसंवादः	१३	२८०	२८१
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः	१४	२८१	२८२
जनकैकेयसंवादः	१५	२८२	२८३
बुडिलकैकेयसंवादः... .. .	१६	२८३	२८४
उद्दालककैकेयसंवादः	१७	२८४	२८४
सर्वैः सह कैकेयसंवादः	१८	२८५	२८७
विदुषोऽग्निहोत्रसिद्ध्यर्थं प्राणाय स्वाहेतिप्रथमाहुति-			
कथनम्	१९	२८७	२८८
व्यानाय स्वाहेतिद्वितीयाहुतिकथनम्	२०	२८८	२८९
अपानाय स्वाहेतितृतीयाहुतिकथनम्	२१	२८९	२८९
समानाय स्वाहेतिचतुर्थाहुतिकथनम्	२२	२८९	२८९
उदानाय स्वाहेतिपञ्चमाहुतिकथनम्	२३	२९०	२९०
एवंविदोऽग्निहोत्रफलम्	२४	२९०	२९२

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशत्पारुणिः	१	२९२	२९६
अन्यपक्षनिरसनपूर्वकं सर्वस्य जगतः सन्मात्रत्वकथनम्	२	२९६	३०८
भूतसूक्ष्मात्प्रपञ्चसृष्टिक्रमः	३	३०९	३१५
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम्	४	३१५	३२१
अन्नाद्यशितं त्रेधा भवतीति	५	३२१	३२३
भक्ष्यमाणस्याणीयभागो मनआदिर्भवतीति	६	३२४	३२५
षोडशकलपुरुषोपदेशः	७	३२५	३२८
सुषुप्तिकालस्थित्युपदेशः	८	३२८	३३०

सूचीपत्रम् ।

५

विषयाः ।

(आरम्भ-)(समाप्ति-)

खण्डाङ्काः । (पृष्ठाङ्काः ।) (पृष्ठाङ्काः ।)

सुष्ठुभ्यादौ सत्संपन्नानां सत्संपत्तिज्ञानाभावे दृष्टान्तः	....	९	३३९	३४१
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	....	१०	३४२	३४३
वृक्षदृष्टान्तेनोपदेशः	....	११	३४३	३४५
वटफलदृष्टान्तेनोपदेशः	....	१२	३४५	३४७
लवणदृष्टान्तेनोपदेशः	....	१३	३४७	३४९
गन्धः रदेशादानीतपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	....	१४	३४९	३५४
मुमूर्षुपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	....	१५	३५४	३५६
चौरपरश्वग्रहणदृष्टान्तेनोपदेशः	....	१६	३५६	३५९

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	....	१	३६२	३६७
वाङ्मनाम्नो भूयसीति	....	२	३६७	३६९
• मनो वाचो भूय इति	....	३	३६९	३७०
संकल्पो मनसो भूयानिति	....	४	३७०	३७४
चित्तं संकल्पाद्भूय इति	....	५	३७४	३७६
ध्यानं चित्ताद्भूय इति	....	६	३७६	३७७
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति	....	७	३७८	३७९
बलं विज्ञानाद्भूय इति	....	८	३७९	३८०
अन्नं बलाद्भूय इति	....	९	३८०	३८२
आपोऽन्नाद्भूयस्य इति	....	१०	३८२	३८३
तेजोऽद्भूयो भूय इति	....	११	३८३	३८४
आकाशस्तेजसो भूयानिति	....	१२	३८४	३८६
स्मरणमाकाशाद्भूय इति	....	१३	३८६	३८७
आशा स्मरणाद्भूयसीति	....	१४	३८७	३८८
प्राण आशाया भूयानिति	....	१५	३८८	३९२
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	१६	३९२	३९३
विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	१७	३९३	३९५
मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	१८	३९५	३९५
श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	१९	३९६	३९६
निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	२०	३९६	३९६
कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	२१	३९६	३९६

मुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः.....	....	.... २२	३९७	३९७
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्युपदेशः.....	....	.... २३	३९७	३९८
भूमस्वरूपकथनम्.....	....	.... २४	३९८	४०१
सर्वत्र स एवेत्युपदेशः.....	....	.... २५	४०१	४०३
एवंविदः फलोपदेशः.....	....	.... २६	४०४	४०६

अथाष्टमोऽध्यायः ।

दहरपुण्डरीके ब्रह्मोपासनम्	....	.... १	४०६	४१६
दहरब्रह्मोपासनफलम्	....	.... २	४१६	४१८
असत्यापिहितसत्योपासनं नामाक्षरोपासनं च	....	.... ३	४१८	४२३
सेतुछपात्मोपासना	....	.... ४	४२३	४२६
यज्ञादौ ब्रह्मचर्यदृष्टिः	....	.... ५	४२६	४३१
हृदयनाडीसूर्यरश्मिपथोपासना	....	.... ६	४३३	४३९
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसकाशं गमनम्	....	.... ७	४३९	४४४
इन्द्रविरोचनयोरुदशराव आत्मदर्शनम्.....	....	.... ८	४४५	४५०
इन्द्रस्य पुनरागमनम्	....	.... ९	४५०	४५४
इन्द्राय स्वप्नपुरुषोपदेशः	....	.... १०	४५४	४५७
सुषुप्तपुरुषोपदेशः	....	.... ११	४५७	४५९
मर्त्यशरीराद्युपदेशः	....	.... १२	४५९	४७७
अध्यामाच्छबलमिति मन्त्रः	....	.... १३	४७७	४७८
कारणत्वेनाऽऽकाशरूपब्रह्मोपदेशः	....	.... १४	४७८	४८०
परंपरागतमात्मज्ञानमित्युपदेशः.....	....	.... १५	४८०	४८२

समाप्तमिदं सूचीपत्रम् ।

सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ओमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् । तस्याः सं-
क्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिदमारभ्यते ।

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

नमो जन्मादिसंबन्धबन्धविध्वंसहेतवे ।

हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

नमस्त्रय्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।

गुरवे परपक्षौघधान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

छान्दोग्यानामुपनिषद्वेदं व्याचिरूयामुर्मगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्र-
चयपरिपन्थिदुरितनिवर्हणसिद्धचर्यमोक्तारोच्चारलक्षणं मङ्गलाचरणं संपादयन्व्या-
ख्येयस्वरूपं दर्शयति । ओमित्येतदिति । व्याख्यानं सप्रयोजनं प्रतिजानीते ।
तस्या इति । ननु शारीरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादमुष्य भाष्यं
किमिति संप्रत्यारभ्यते^१ तत्राऽऽह । संक्षेपत इति । विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि संग्र-
हतो व्याख्यानमस्याः संप्रणीयते विस्तृतस्य संक्षिप्य ग्रहणे मुग्रहत्वादित्यर्थः । किंच
न चेयं यथापाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्त-
मिदं भाष्यमित्याह । ऋजुविवरणमिति । ऋजु पाठक्रमानुसारि विवरणमर्थस्फुटीक-
रणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्भाष्ये तत्तथेति यावत् । अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्वाविडं भा-
ष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अल्पग्रन्थमिति । तथाऽपि विशिष्टाधिकार्य-
भावे कथमिदमारभ्यते तत्राऽऽह । अर्थजिज्ञासुभ्य इति । ये हि मुमुक्षवोऽस्या वि-
वक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते तेभ्यो भाष्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसंभवे त-
दारम्भः संभवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्तरफलं तद्वारा कैवल्यं परमं
फलमिति भावः ।

तत्र संबन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणादिदेवताविज्ञानसहितमर्चि-
रादिमार्गेण ब्रह्मप्रतिपत्तिकारणम् । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलो-
कप्रतिपत्तिकारणम् । स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिश्रष्टानां कष्टाऽ-
धोगतिरुक्ता ।

न चोभयोर्मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्ग आत्यन्तिकी पुरुषार्थसिद्धि-

ननु कर्मविशेषत्वादुपनिषदस्तद्व्याख्यानानैव कृतव्याख्यानत्वात्पिष्टपिष्टप्रसङ्गा-
त्कृतं तद्वाण्येनेत्याशङ्क्य शेषशेषित्वे प्रमाणाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयो-
नियतपूर्वापरभावप्रयुक्तं संबन्धं प्रतिजानीते । तत्रेति । तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुता-
या उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह संबन्धोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तद-
भिवृत्तसया कर्मकाण्डार्थमनुवदति । समस्तमिति । विहितं प्रतिपिद्धं च कर्म पूर्वस्मि-
न्काण्डे प्रतिपन्नमित्यर्थः । तत्रै हि विहितं समुच्चितमसमुच्चितं चेति द्विविधमित्यङ्गी-
कृत्य समुच्चितस्य फलमनुवदति । प्राणादीति । प्राणश्चाग्निश्चेत्याद्या देवता तद्विज्ञानं
तदुपासनं तेन समुच्चितमग्निहोत्रादि कर्माचिराद्युपलक्षितेन देवयानेन पथा कार्यब्रह्म-
प्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात्कार्यस्यैव गन्तव्यताया बाधर्य-
विकरणे राद्धान्तितत्वात् । तस्मान्न समुच्चितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ।
तस्यैवासमुच्चितस्य फलमाह । केवलं चेति । विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिपिद्धस्य ग-
तिमाह । स्वभावेति । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टा-
रमिकास्तेषां कर्मज्ञानाभावाद्देवयाने पितृयागे च पथ्यनाविकृतानामधोगतिस्तिस्र्येगवस्था
क्षुद्रजन्तुलक्षणाऽपुनरावृत्तिदुर्लभा* वाक्येन ।

अन्यतरस्मिन्वाऽविकृतानां परमः पुरुषार्थः सेत्स्यति । शुक्लकृष्णे गती ह्येते ज-
गतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वप्रतिपत्तेरत आह । न चोभयोरित्या-
दि^१ । ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थभावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन्वा भविष्यतीति
चेत्तत्र न तावद्देवयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । इमं मानवमावर्तं नाऽऽव-
र्तन्ते तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यत्रेवमहिहेति विशेषणादेकया सायनावृत्तिमिति स्मृताव-
नावृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात्कल्पान्तरेऽप्यनावृत्तावपि विशेषणानर्थक्यात् । नापि पितृ-
यागपथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते । अन्यथा वर्तते पुन-
रिति चन्द्रस्थलस्खलनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्यन्तिकपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः ।

* अथेतयोः पथोरन्यतरं च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे-
त्येतत्तृतीयं स्थानमित्यनेन वाक्येनोक्तैत्यन्वयः ।

१ क. ख. 'णाग्न्यादि' । २ क. ग. घ. च. 'हालोकप्र' । ३ क. ग. 'योरपि मार्ग' । ४ ख. छ. 'नुवदति' । ५ ग. छ. 'त्र वि' । ६ क. 'धमद्वा' । ७ क. 'णाग्न्यादि' । ८ ख. ग. छ. 'तानां ग' ।
९ क. छ. 'सिद्धे' । १० क. 'स्मिन्नेवाधि' । ११ क. 'रमपु' । १२ क. 'दिता' । १३ ख. ग. छ. 'यागे प' ।

• रित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतूपभर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्राऽऽत्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः । वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । विपर्यये च स स्वराद्भवतीति ।

एवमनूय कर्मफलं फलितं संबन्धमाह । इत्यत इति । उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः ससाधनात्कर्मणस्तत्फलाच्च विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्षतस्तत्साधनं केवलमात्मज्ञानं संसारान्तर्भूतपूर्वोक्तगतित्रयहेतुकर्म तद्वेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषद्भाष्यते । न हि कर्मानुष्ठानात्पुमर्थो निरतिशयो लभ्यते । तस्य तद्यथेहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्भोक्षसाधनज्ञानार्थोऽयमुपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुमद्भावाः संबन्ध इत्यर्थः ।

• ननु मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायिर्जिहामयेति वृद्धैरुक्तत्वात्काम्यनिषिद्धे वर्जनीये नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य मुमुक्षोर्वर्तमानदेहपाते पुनर्देहान्तरग्रहे हेत्वभावाद्नायाससिद्धा ज्ञानाद्वेत्तेऽपि मुक्तिरिति कथं तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते तत्राऽऽह । न चेति । न हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो विना प्रमाणं प्रकल्प्यते । न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण प्रमाणम् । न चात्र श्रुतिस्मृति प्रत्यक्षादि वा मूलमालोच्यते । संभवति च यथावर्णितचरितस्यापि कर्मशेषवशादेहान्तरं न चैकमविकः कर्माशयः । तद्य इह रमणीयचरणास्ततः शेषेणेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तस्मादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति भावः । अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेदज्ञानभाजां कर्मानुष्ठानां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति । अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासितगुरुवस्तदुपदेशशून्या यथामति यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव तत्त्वं विदन्ति ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानुतिष्ठन्तो विनाशिफलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः । अद्वैतात्मज्ञानादात्यन्तिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलयति । विपर्यये चेति । चकारात्क्रियापदमनुकुर्यते । स हि विद्वान्विद्यया निरस्ताविद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्स्वयमेव परमात्मा भवति । भेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।

भेदनिष्ठानां कर्मिणां पुरुषार्थो निरतिशयो न सिध्यति । अद्वैतनिष्ठानां तु कर्म

१ ख. ग. छ. 'योऽनति' । २ ख. ग. छ. 'गिफ' । ३ ख. छ. 'शब्दक' । ४ क. 'जिहीर्षये' । ५ क. ग. परात्मा ।

तथा द्वैतविषयान्नताभिसंधस्य बन्धनं तत्स्करस्येव तत्परशुग्रहणे बन्धदाहाभावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वाऽद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातत्स्करस्येव तत्परशुग्रहणे बन्धदाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्मोक्षश्चेति । अत एव न कर्मसहभाव्यद्वैतात्मदर्शनम् ।

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न ।

त्यजतां पुमर्थः सेत्स्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्थं लिङ्गं दर्शयति । तथेत्यादिना । द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाचारम्भणेश्रुतेरनृतेऽभिसंधा यस्याभिसंधा सत्यत्वाभिमानस्तस्य बन्धनं परमानन्दस्याऽऽविर्भावराहित्यं संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुतस्तत्स्करस्य नाहं तत्स्करोऽस्मीति मिथ्यैवाभिर्मन्यमानस्य परिशोधनार्थं तत्परशोर्ग्रहणं दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽतत्स्करस्य परैरारोपिततत्स्करत्वस्य परिशुश्रुत्सया तत्परशुग्रहणे दाहाद्यभाववद्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थसत्येऽभिमानवतो द्वैताच्च व्यावृत्तचित्तस्यानर्थध्वंसो निरतिशयानन्दविर्भावश्चेति यथोक्तार्थानुरोधेनाग्रे श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । केवलमात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्धार्थमुपनिषदारम्भ इति स्वपक्षो दर्शितः । स्वयूच्यास्तु कर्मसमुच्चित्मात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुस्तान्प्रत्याह । अत एवेति । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्यनुगृहीतेया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्यानित्यत्वावगमाद्भ्रविदाप्रोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धिज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाध्यवसायादद्वैतस्याऽऽत्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सहै भवितुमुत्सहते । न हि विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संगच्छते । तन्न समुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ।

किंचद्वैतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्धार्थं वा कर्मपेक्षते स्वबाधकविधूननार्थं वा । नाऽऽद्यः । तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह । क्रियेति । वाक्यजनितस्यद्वैतात्मज्ञानस्योति शेषः । तस्य बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मेति । तद्विषयो विधिप्रत्ययो यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्तव्यवर्तान्नोऽपः । स चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षन्नकर्त्रात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्यायं कर्मविधिरज्ञस्य विदुषो वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । नेत्यादिना । कर्त्राकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्याज्ञानं तद्वत्स्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादिदोषस्तद्वत्श्च कर्म विधीयते । न हि क-

१ क. 'तत्रे' । २ क. 'णमिति श्रु' । ३ क. 'मन्वान' । ४ ख. दाहे व' । ५ क. य. 'हीतत' । ६ क. 'ह भावि न' । ७ क. 'र्थ क' । ८ क. 'तावन्नो' ।

कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्म-
विधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानादद्वैतज्ञानवतोऽपि कर्म-
ति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभा-
विकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमार्दितत्वात् । तस्मा-
दविद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव
हि वक्ष्यति । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती-
ति । तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते ।
कैवल्यसंनिवृष्टफलानि चाद्वैतादीषद्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयः प्राण-

र्ताऽहमित्यादिमिथ्याविषयो रागादेश्चाभावे कर्म विधातुं शक्यम् । यद्यद्वि कुरुते जन्तु-
स्तत्तत्कामस्य चेष्टितामिति स्मृतेः । अतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तत्प्रत्ययो बाधकः प्रा-
प्त्यभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति । अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्म-
ण्याधिक्रियते । अध्ययनं चार्थवबोधफलमिति मीमांसकमर्यादा । तथा चाध्ययनवतो
ज्ञातसर्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वं गम्यते । न
चाऽऽत्मज्ञानमपबाध्यते । अविरोधादित्यर्थः । न तावदर्थवबोधफलमध्ययनामिति प्रा-
माणिकमक्षरावाप्तिफलं तदिति चाध्येतृप्रसिद्धं तत्राध्ययनविधिवशेन नाऽऽत्मज्ञानस्य
कर्मविधिसंबन्धः संभवतीति परिहरति । नेति । किंच ममेदं कर्मोति कर्मण्यैश्वर्यं प्रति-
पद्य व्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्राद्याकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्व-
भावप्राप्तस्य वाक्योत्थेन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात्कर्मफलविषयरागाद्ययोगात्तन्निबन्धन-
स्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वाच्चाऽऽत्मज्ञस्य कर्मोपपात्तिरित्याह । कर्माधिकृतेति । अ-
द्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । अज्ञस्य कर्म-
विधिर्न त्वात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति । अत एवेति । एते त्रयोऽप्याश्रमिणः क-
र्माधिकृता इति यावत् । यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि
कर्मी चेन्न प्रथक्क्रियेत । पृथक्करणाच्च न तस्य कर्मविधिरिति मत्वोक्तम् । ब्रह्मसंस्थ इति ।
यदि समुच्चयासंभवात्केवलमेवाऽऽत्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते ।
हन्त किमित्यस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्त-
या रीत्योपनिषदारम्भे सतीति यावत् । स यो वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदि-
तीत्यादीन्यभ्युदयफलान्युपासनानि । कैवल्येन संनिवृष्टफलत्वं नाम क्रममुक्तिफल-
त्वम् । अद्वैतान्निष्प्रपञ्चादीषद्विकृतं सगुणं ब्रह्म । कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतादि-
शयफलान्युद्गीथाद्युपासनानीत्यर्थः ।

शरीर इत्यादीनि कर्मसमृद्धिफलानि च कर्माङ्गसंबन्धीनि । रहस्यसामान्यान्मनोवृत्तिसामान्याञ्च यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथाऽन्योन्यपुपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यम् । कस्तर्ह्यद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेषः । उच्यते । स्वाभाविकस्याऽऽत्मन्यैक्येऽध्यारोपितस्य कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानम् । रज्ज्वादाविव सर्पाद्यध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिवस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः । उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसंतानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति विशेषः । तान्येतान्युपासनानि सच्चशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोपकारकाण्यालम्बनविषयत्वात्सुसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्य-

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह । रहस्येति । उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्याऽऽत्मविद्यायामुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमुद्भाव्य विभजते । मनोवृत्तीत्यादिना । आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मनवानः शङ्कते । कस्तर्हीति । फलतो विशेषं दर्शयन्नन्तरमाह । उच्यत इति । तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति । स्वाभाविकस्येति । प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभागविकले कूटस्थे स्वभावशब्दिताविद्यारूढतमध्यारोपितं कर्त्राद्याकारविज्ञानम् । तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं निवर्तकम् । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादिकारणप्रसूतो रज्ज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथेत्यर्थः । संप्रत्युपासनानामद्वैतज्ञानाद्विशेषं दर्शयति । उपासनं त्विति । शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि किञ्चिदालम्बनं मनःप्रभृति विवक्षितम् । समानजातीयप्रत्ययसंतानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिद्ध्यतीति विशिनाष्टि । तद्विलक्षणेति ।

आत्मज्ञानस्योपासनानां चावान्तरविशेषमुपसंहरति । इति विशेष इति । ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसंभवेऽपि विधैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्प्राप्त्येन वाच्यानीत्याशङ्क्याऽऽह । तानीति । उपासनानामीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितनित्यादिकर्मवञ्चितशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्याच्च कारणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च मन्दानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि बहुविधेषूप्रासनेषु किमित्यङ्गावबद्धमेवोपासनं

१ ख. घ. च. 'या ह्यद्वै' । २ क. 'न्यान्युपा' । ३ ख. 'न्यविक्रि' । ४ ग. तु शां । ५ क. ग. ड. च. 'परिणतं' । ६ क. ग. 'नलक्षणं' । ७ क. ख. ग. घ. च. 'तुल्यसा' । ८ क. 'तीत्याशङ्क्य वि' ।

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्यु-

स्पन्दते । तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्गविषयमेव तावदादावुपासनमुप-
न्यस्यते ।

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं
नेदिष्ठम् । तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव
लोकः । तदिहेतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्वावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्र-
तीयते । तथा चार्चादिवत्परस्याऽऽत्मनः प्रतीकं संपद्यते । एवं नामत्वेन
प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् ।
जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठ्यम् । अ-

प्रथममुच्यते तत्राऽऽह । तत्रेति । प्रकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दृढी-
कृतत्वादभ्यस्ततत्तत्कर्मत्यागेऽतत्संवान्धानि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं कर्तुमि-
त्यङ्गावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते । एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि क्रमेण वक्त-
व्यानीत्यर्थः । काण्डद्वयस्य नियतपौर्वापर्यप्रयुक्तसंबन्धमुपनिषत्तात्पर्यं चोक्त्वा प्रत्यक्षरं
व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते । ओमित्येतदक्षरमिति ।

तत्र प्रथममोकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलम्ब्यते । परमात्मन इति । अभिधाना-
न्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । नेदिष्ठमिति । निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत् ।
ॐकारस्य नेदिष्ठत्वं समर्थयते । तस्मिन्निति । ॐकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि
प्रकृते किं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । तदिहेति । प्रकृते हि वाक्ये तदोमिति पदमि-
तिशब्दशिरस्कं प्रयुक्तमितिशब्दसामर्थ्यादेव वाचकत्वाद्वावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रमुपा-
स्यं गम्यते । यत्र हीतिपरः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षाऽस्ति यथा गौरित्ययमाहेति-
तथा चात्रेतिपरत्वादोकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः । तस्योपास्यत्वार्थं
श्रेष्ठ्यं साधयति । तथा चेति । इतिपरप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सत्यर्चाशब्दि-
तप्रतिमाया भगवत्प्रतीकत्ववर्दोकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठत्वादुपास्यत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः । तदीयं श्रेष्ठ्यं सप्रमाणकं निगमयति । एवमिति । सर्ववेदान्तेष्वेतदालम्बनं
परमित्यादिषु । किंच नास्य श्रेष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह । जपेति । गाय-
त्र्यादिजपे यज्ञादौ कर्मणि स्वाध्यायस्याऽऽदावन्ते चोकारस्य प्रयोगो दृश्यते । त-
स्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिना-

हायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः ।

तस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्माङ्गावयवभूत उँकारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं संतनुयात् । स्वयमेव श्रुतिरोँकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह । ओमिति लुद्रापयति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्रापयत्यत उद्गीथ ओँकार इत्यर्थः । तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवंविभूत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तत इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथि-

म् । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । संवत्यनोँकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत इति स्मृतेः । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः । ओमितीत्ययं भागो व्याख्यातः । संप्रत्येतदक्षरमित्यस्यार्थमाह । अत इति । श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वाथमनुकूप्यते । व्याप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रवृत्तमित्याह । उद्गीथेति । उपास्ति विभजते । कर्मैति । उद्गीथावयवत्वादोँकारे तच्छब्दप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमर्कचिक्करमित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तो योऽस्मदुक्तो हेतुस्तेन स्फुटीक्रियते ततश्चोत्कृष्यास्माभिर्दर्शित इत्यभिप्रेत्याऽऽह । स्वयमेवेति । ओमित्येतदक्षरमित्यत्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः । संप्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तस्येति । एवमुपासनमिति । रसतमत्वमाप्तिः समृद्धिरित्येवंगुणकमुपासनं यस्याक्षरस्य तत्तथेत्यर्थः । एवंविभूतीति । परमः परार्थेस्तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् । एवंफलमिति । आपयिता ह वै कामानामित्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः । गोदोहनवदाश्रित्य विधानादधिकृताधिकारमिदमुपासनं तथाऽपि पृथगेव । पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्रातुर्यजमानेन कर्मार्थं क्रीतत्वात्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिनः फलमिति वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यं वारयति । प्रवर्तत इति ॥ १ ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुवर्तयन्नोँकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं पातनिकां करोति । एषामिति । गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रलय-

अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरु-
षस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः
साम्न उद्रीथो रसः ॥ २ ॥

स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो

व्यतस्ता रसः प्रथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम् ।
तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः ।
पुरुषावधवानां हि वाक्सारिष्ठा । अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या
अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न
उद्रीथः प्रकृतत्वादौकारः सारतरः ॥ २ ॥

एवं स एष उद्रीथारूप्यं ओंकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन
रसो रसतमः । परमः परमात्मप्रतीकत्वात् । परार्थोऽर्थं स्थानं परं च तद-
र्थं च परार्थं तदर्हतीति परार्थः परमात्मस्थानार्हः परमात्मबहुपास्यत्वा-

निदानत्वमुच्यत इति भेदः । वैपरीत्येन वाऽमूनि पदानि नेयानि । अपां प्रथिवीर-
सत्वं साधयति । अप्सु हीति । अस्यार्थस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं चोत्थयितुं हिशब्दः ।
ओषधीनामपः प्रति कारणत्वाभावात्कथं तत्र रसशब्दस्तत्राऽऽह । अप्परिणाम-
त्वादिति । कारणपरतया पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरस इतिवदुत्तरत्र
कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो रसः । न हि ताभिरसौ क्रि-
यते तत्राऽऽह । अन्नेति । पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते । पुरुषेति । वाग्विहीनं हि
प्रतिपुरुषान्तरं विनिन्दन्ति । अतो वाचः सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ।
तस्याः सारिष्ठत्वप्रसिद्धिरतःशब्दार्थः । वाङ्निर्वर्त्यत्वाच्चस्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽ-
ह । सारतरेति । ऋचः सकाशादपि तदध्यूढं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः सुखकर-
मिति मत्वाऽऽह । सारतरमिति । उद्रीथशब्दं चावयवे प्रकरणान्नियमयति । प्रकृत-
त्वादिति । न हि सामानोक्तं फलाय भवतीति मन्वानो ब्रूते । सारतर इति ॥२॥

यदर्थं प्रथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति । एवमिति । रसतमत्व-
गुणकर्मोकारमुपास्यत्वार्थं विशेषणाभ्यां महीकरोति । परम इति । तस्य परमात्म-
स्थानयोग्यत्वं समर्थयते । परमात्मवदिति । यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते
तथाऽस्यापि तदात्मनाऽनुसंधेयत्वाद्विष्णुबुद्ध्यालम्बनार्हप्रतिमावदयमपि परमात्मबु-
द्ध्यालम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः । ओंकारात्पराचीनो रसो नास्तीति तदीयरसत-

यदुद्गीथः ॥३॥ कतमा कतमकृतमत्कतमत्साम कतमः कतम

दित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरससंख्यायां यदुद्गीथोऽय उद्गीथः ॥ ३ ॥

वाच ऋग्रस इत्युक्तम् । कतमा सकृतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः ।

कतमा कतमेति वीप्साऽऽदरार्थः । ननु वा बहूनां जातिपरिग्रहे ढत-
मच् । न ह्यत्र ऋगजातिबहुत्वं कथं ढतमच्प्रयोगः । नैष दोषो जातौ
परिग्रहो जातिपरिग्रह इत्येतस्मिन्विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वो-
पपत्तेः । न तु जातेः परिग्रह इति विद्युह्यते । ननु जातेः परिग्रह
इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिग्रह इत्यत्र

मैत्रस्फुटीकरणार्थं परिगणनातः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति । अष्टम इति । ननु भूतान्या-
रभ्य नवमत्वे प्रतीयमाने कथमोकारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । पृथिव्यपदीति ।
स एष इत्युक्तं व्यक्तीकृतं यदुद्गीथ इत्येतद्व्याचष्टे । यं उद्गीथ इति । पूर्ववदुद्गीथ-
शब्दोऽवयवपरो नेतव्यः ॥ ३ ॥

अथ गुणान्तरविधानार्थं प्रश्नमवतारयन्वृत्तमनुवदति । वाच इति । ऋचः साम
रमः साम उद्गीथो रस इति चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदानीमगादिजातिं जिज्ञासमानः
पृच्छति । कतमेति । वीप्सात्रयं प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञाने श्रद्धातिरंके दर्शयितुमित्याह ।
कतमा कतमेति । प्रश्नत्रयमाक्षिपति । नैन्विति । अनैकजात्यवच्छिन्नानां मध्ये
यदैकस्या जातेर्निर्धारणार्थः परिग्रहो भवति तदा तस्मिन्विषये विकल्पेन ढतमच्प्र-
त्ययः स्याद्यथा बहूनां कठार्दानां मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं कतमे कठ इति प्रश्नो
दृश्यते तथाऽन्यत्रापीति सूत्रार्थः । बहूनामेकस्या निर्धारणे ढतमज्जिज्ञानेऽपि प्रकृते
प्रश्नत्रये काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अत्रेत्यध्यापकाध्येतव्यवहार-
भूमिरुक्ता । ऋगजातिग्रहणं सामजातेरुद्गीथजातिश्चोपलक्षणम् । तद्वहुत्वभावेऽपि
किं नश्छिद्यते तत्राऽऽह । कथमिति । ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तामां
मध्ये कतमर्जातिः^१ कतमा सामजातिर्वा कतमा वोद्गीथजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो
युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमाणभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः ।
प्रश्नानुपपत्तिं दृषयति । नैष दोष इति । बहूनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां संनिधाने
जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसंभवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थपरिग्रहो विकल्पेन ढतमजिति
सूत्रार्थाङ्गीकारादगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋग्रस इत्यादौ
विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । यत्तु विग्रहान्तरं गृहीत्वा
प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राऽऽह । न त्विति । तत्र चानुपपत्तिं यदि 'जातेरित्यत्र
व्यक्तीकरिष्यति । अस्मदिष्टविग्रहापरिग्रहे वृत्तिकारीयमुदाहरणं विरुध्यते । कठ-
शब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शङ्कते । नन्विति । उदाहरणेऽपि सत्यां कठ-

१ क. ग. 'मच्छ्रयः' । नै । च. 'मच्छ्रयप्रयोगः' । नै । २ ख. घ. ड. 'त्येवं विप्र' । ३ घ.
ड. च. 'पत्तिर्वा' । ४ ख. घ. 'इत्येतस्मि' । ५ ख. घ. ड. 'त्र' । तत्रा । ६ ख. च. 'मत्वं रफु' । ७ ख.
छ. अ. यदुद्गीथः । ८ ख. ग. छ. अ. 'नुवदति' । ९ क. ग. ननु वेति । १० ग. 'यार्थः क' । ११ ख. छ.
अ. कथमर्जातिः । १२ ख. छ. अ. 'तिः सा' ।

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

वागेवक्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ।

तु न युज्यते । तत्रापि कथादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न-
इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात्कतमा कतमर्गित्यादावुपसं-
ख्यानं कर्तव्यं स्याद्विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति ॥ ४ ॥

विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना वागेवक्त्राणः सामे-
ति । वायुचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाभि-
गुणसिद्धय ओमित्येतदक्षरपुद्गीथ इति । वाक्याणावृत्तसामयोनी इति

जातौ तद्व्यक्तिबाहुन्यत्तदन्यतमनिर्वाणामिषायेण परिप्रश्ने उतमजित्यङ्गीकारान्न परो-
क्तोदाहरणविरोधाऽस्मत्पश्चेऽस्तीति परिहरति । तत्रापीति । ननु द्विवाऽपि विग्रहो-
पपत्तौ किमिति त्वदिष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राऽऽह । यदीति । त्वदिष्टविग्रहप-
रिग्रहश्चेदृगादिजातरेकत्वात्प्रत्येकं बहुत्वायोगाद्वा बहूनामित्यादिसूत्रेण कतमकृतमत्सा-
भित्युदाहरणं न मिध्येत् । तथा च तत्सिद्धचर्यै प्रयैग्विधानं प्रमज्येत । न हि वैदिक-
मुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव हातुं शक्यं तस्मादृगादिव्यक्तिरेवात्र प्रष्टुं युक्तैत्यर्थः ॥ ४ ॥

किमिति यथोक्तरीत्या विमृश्यते । विवक्षितमृगादिस्वरूपमेवाऽऽदिवुपन्यस्यतां ला-
घवादित्याशङ्क्याऽऽह । विमर्शे हीति । शिष्यभूतया श्रुत्या चादिते सैवाऽऽचार्य-
भूता परिहरति । नागेवेति । नन्वाद्ये प्रतिवचने वाद्यचोरेकत्वावगमादौकारस्य रमत-
मवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याहन्त्येत्याशङ्क्याऽऽह । वाद्यचोरिति । कथं पुनरमत-
मवाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यं भिद्यतेऽर्थाविक्याभावात्तत्राऽऽह । आक्षे-
ति । पूर्वं हि वाक्यमाङ्कारस्य रमतमत्वं विदधाति । इदं तु तस्यैवाऽऽभिगुणं विव-
क्षते । तथा च तादृग्गुणविध्यर्थवेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतद्वाक्यवशादष्टमत्वाभावेऽपि
पूर्ववाक्यादौकारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तथाऽपि कथमृगादिजातये पृथे वागेव-
मित्यादिप्रतिवचनमुचितं तद्व्यक्तिविशेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशङ्क्याऽऽह । वा-
क्यप्राणाविति । वाद्यचो योनिस्तन्निर्वर्तकत्वात् । प्राणश्च साम्नो हेतुर्बलेन हि गतिरु-
त्पाद्यते । तथैव वागेवेत्यादिना कार्यकारणयोरभेदोपदेशादङ्गमात्रं साममात्रं वा तत्त-
त्कारणात्मकं प्रतीयते तेन पूर्वत्रापि व्यक्तिरविवक्षिता । प्रश्नप्रतिवचनयोरैकार्थत्वात् । न
चैवमृगादिजातेरेकत्वाद्भुतमक्षप्रत्ययानुपपत्तिस्तत्तज्जात्यवाच्छिन्नानामृकसामोद्गीयानां
संनिधावृगादिजातेरेकस्या निर्धारणार्थं परिप्रश्ने तत्प्रयोगमभवाद्वादिषु प्रत्येकं भेदवि-

१ च. ति ॥ १॥ विमशे । २ ख. घ. ड. च. साम । वां । ३ ख. दुधे । वां । ४ के. यस्त्रवि.
धां । ५ ख. छ. न. दिह्वां । ६ क. रूपं वां । ७ ख. छ. न. था वां ।

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चक्च सामं च ॥ ५ ॥

वागेवक्प्राणः सामेत्युच्यते । यथाक्रममृक्सामयोर्न्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासामृचां सर्वेषां च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्वकर्त्तामावरोधे चक्सामिसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्यते । तद्वा एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किंतन्मिथुनमित्याह यद्वाक्च प्राणश्च सर्वऋक्सामकारणभूतौ मिथुनम् । ऋक्च साम चेति ऋक्सामकारणावृक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । न तु स्वतन्त्रमृक्च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक्च प्राणश्चेत्येकं मिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् । तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोर्न्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् ॥५॥

वक्ष्या षष्ठासमासे दूषणमुक्तम् । तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेत्योक्तरीत्या षष्ठासमासे तु न किञ्चिदुच्यतीति भावः । ऋगात्मिकाया वाचः सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं दर्शयन्मुक्तमेव व्यक्तीकरोति । यथाक्रममिति । ऋक्साममात्रावरोधेऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । तथाऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । सर्वे कामा इति । उक्तप्रक्रियया सर्वकामावाप्तिहेतुरेकारो विवक्षितासिगुणकः सिध्यतीत्यर्थः । तृतीये प्रतिवचने तात्पर्यमाह । ओमित्येतदिति । अत्रापि पूर्ववज्जातिगृहीतौ तद्व्यक्तित्वेन भक्तिरेवोक्तेति शङ्कां निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणम् । तथा चोद्गीथस्तदवयवो विशेषणात्प्रकरणान्नेत्यर्थः । पारंपर्येण वाक्प्राणयोः सर्वकामसंबन्धादुद्गीथस्यापि तथाभूतवागादिसंबन्धादस्ति सर्वकामसंबन्ध इत्युक्तम् । इदानीमोकारस्य वाक्प्राणद्वारां सर्वकामसंबन्धे हेत्वन्तरमाह । तद्वा इति । तदेतत्पदयोरक्षरविषयत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयत्वं दर्शयति । मिथुनमिति । वैशब्दो मिथुनप्रसिद्धार्थः । वाक्च प्राणश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेतन्मिथुनमिति योजनानामङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । ऋक्सामेति । वाक्प्राणयोर्ऋक्सामकारणत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति । ऋक्चेति । यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेवमृक्सामे च स्वातन्त्र्येण मिथुनं निर्देशसामान्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । विपक्षे दोषमाह । अन्यथेति । इष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह । तथा चेति । ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यते चेन्नेत्याह । तस्मादिति । उपक्रमभङ्गान्न स्वतन्त्रमिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ ख. 'म' चेति ॥५॥ २ ख. घ. ड. 'नां क' । ३ च. 'रणमृतावृ' । ४ ख. तु सातत्रयेणक्च । ५ घ. ड. 'तत्रे ऋक्च' । ६ ख. घ. ड. 'णश्चैकं' । ७ ख. छ. अ. वाक्प्राण । ८ ख. ग. छ. 'मि' । ९ ख. 'मि' ।

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे स ऽसृज्यते य-
दा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ताव-
न्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं वि-
द्धानक्षरमुद्रीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तदेतदेवलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामा-
वाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत इत्योकारस्य सर्वकामावा-
प्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन
संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा
लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्मतया
संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् ।
तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्ध-
मित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह । आपयिता ह वै कामानां
यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवर्माप्तिगुणवदुद्रीथमुपास्ते तस्यैतद्यथो-
क्तं फलमित्यर्थः । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

भवतु वाक्प्राणारूप्यमृक्सामात्मकवाक्प्राणरूपम् । ओंकारमिथुनयोः संसर्गे किं
फलतीत्याह । एवमिति । कया पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य सेत्स्यतीत्य-
त्राऽऽह । वाङ्मयत्वमिति । यत्तु सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमित्युक्तं तदुपपादय-
ति । मिथुनस्येति । प्रसिद्धमिति । तादृगर्थो यथोक्ताक्षरस्य सर्वकामापयितृत्वे दृ-
ष्टान्तः सन्नच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः । दृष्टान्तमेव विवृणोति । यथेत्यादिना । मि-
थुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्विवचनं तत्राऽऽह । मिथुनावयवाविति ।
ग्राम्यधर्मतया तथाविधव्यापारतयेति यावत् । वैशब्दोऽवधारणे । विवक्षितं दार्ष्टान्ति-
कमाचष्टे । तथेति ॥ ६ ॥

एवमोकारमाप्तिगुणविशिष्टं शिष्टा तदुपासनाफलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ।
तद्धर्मोपासकस्याऽऽप्तिगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आप्तेति वक्तव्ये कथमापयितेत्युक्तं त-
त्राऽऽह । यजमानस्येति । निपातौ त्ववधारणार्थौ । उद्रीथं तदवयवभूतमिति यावत् ।
आप्तिगुणवदोपासनात्कथमुपासिता तद्गुणो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । तमिति ॥ ७ ॥

१ क. ग. घ. ड. 'माप्ति' । २ ख. ड. 'माप्ति' । ३ ख. घ. ड. 'त्वं' ति । ४ न. ड. 'ष्टत्वमेव
भि' । ५ ख. घ. ड. 'था स्वा' । ६ ख. ग. ड. 'तीति । आ' । ७ क. ग. 'त्यति तत्र' ।

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्वि किंचानुजानात्योमि-
त्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्थयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमु-
द्रीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

समृद्धिगुणवांश्चोकारः । कथम् । तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च
साऽक्षरं च तत् । अनुज्ञाऽनुमतिर्योकार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह श्रु-
तिरेव । यद्वि किंच यत्किंच लोके ज्ञानं धनं वाऽनुजानाति विद्वान्ध-
नी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह । तथा च वेदे त्रयस्त्रिंशदित्यो-
मिति होवाचेत्यादि । तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामीत्युक्त ओ-
मित्याह । अत एषा उ एवैषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा याऽनुज्ञा सा समृद्धिस्त-
न्मूलत्वादनुज्ञायाः । समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवा-
नोकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्वर्मा सन्समर्थयिता ह वै का-
मानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीथमुपास्त इत्यादि
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

उत्तरग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति । समृद्धीति । तस्य समृद्धिगुणव-
त्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । तदेतत्पदयोर्लोकाराख्यम-
क्षरं विषयत्वेन निर्दिशति । प्रकृतमिति । तस्य स्मृत्यर्थो वैशब्दः । अनुज्ञाक्षरमि-
त्येतद्विगृह्य विवक्षितेनार्थेन घटयति । अनुज्ञा चेति । तस्यानुज्ञात्वे प्रश्नपूर्वकं प्रसि-
द्धिमुपन्यस्यति । कथमिति । तत्रेति ज्ञानधनयोरुक्तिस्तदित्यनुमन्तव्यं साधारण्येनो-
च्यते । ओकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोकप्रसिद्धिवद्देवप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । तथा चेति ।
कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्ठे त्रयस्त्रिंशदिति याज्ञवल्क्येन प्रत्युक्ते सत्यो-
मिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् । पुनश्च कत्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने सत्योमि-
ति होवाचेत्यादि वाक्यं बृहदारण्यके यथोक्तार्थानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्वि किंचे-
त्यादावुक्तां लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति । तथा च लोकेऽपीति । ओकारस्य लोकवे-
दप्रसिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । उ-
शब्दोऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरि संबध्यते । तस्याः समृद्धिमूलत्वं साधयति । समृद्धो
हीति । अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्योकारस्यापि तदात्मकस्य
समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति । तस्मादिति । समर्थयितेत्यादिफलवाक्यं प्रत्या-
ह । समृद्धीति । अस्मिन्वाक्ये समर्थयितेत्यादिपदजातमापधितेत्यादि पूर्ववद्वाक्येय-
मित्याह । इत्यादि पूर्ववदिति ॥ ८ ॥

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमि- ति शं सत्योमित्युद्रायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचि-

अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम् । कथं तेनाक्षरेण प्रकृ-
तेनेयमृगवेदादिलक्षणा त्रयी विद्यां त्रयीविद्याविहितं कर्मैत्यर्थः । न हि
त्रयी विद्यैवाऽऽश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म तु तथा प्रवर्तत इति प्रसिद्धम् ।
कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्रायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग
इति गम्यते । तच्च कर्मैतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं
हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दतीति मानव इति स्मृतेः । महिम्ना रसने किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना
महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः । तथैतस्यैवाक्षरस्य रसने ब्री-

ओंकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तम् । तथा च वक्तव्याभावात्तेनेयमि-
त्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । स्तुतेरानर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह ।
उपास्यत्वादिति । प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । त्रयी विद्या
वर्तत इति संबन्धः । त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति । त्रयी विद्येति ।
किमिति श्रुतं त्यक्त्वा व्याख्यायते तत्राऽऽह । न हीति । तस्याः स्वरूपलाभस्या-
नादित्वेन हेत्वनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्मापि कथमाश्रावणादिभिरात्मानं लभते तत्राऽऽ-
ह । कर्म त्विति । प्रोसेद्धिमेव प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । आध्वर्यवहीत्रौ-
द्रात्रसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसंभवादग्निष्टोमादिषु च संभवात्त्रितयसमाहाराखि-
ङ्गादोंकारेण प्रवर्तमानं त्रयांस्त्रिहितं कर्म सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति ।
स्रवत्यनोक्तं कर्मेति न्यायादोंकारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति स्तुतिं विधाय स्तु-
त्यन्तरमाह । तच्चेति । कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राऽऽह । परमात्मेति ।
तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह । तदपचितिरिति । ननु कर्मणा परमात्मा
चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि तेनाऽऽराधनं स्यात् । न चेश्वरस्तेनाऽऽ-
राध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राऽऽह । स्वकर्मणेति । वर्णाश्रमविहिबेन कर्मणेश्वरं
प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादीश्वरपूजार्थं कर्मेति
गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादोंकारस्य तत्पूजार्थं कर्मेति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्मो-
क्षरपूजार्थमित्यक्षरं स्तुत्वा विधान्तरेण स्तौति । किंचेति । यजमानादीत्यादिपदेन
पत्नी गृह्यते । प्राणैस्त्रयांस्त्रिहितं कर्म वर्तत इति संबन्धः । स्तुत्यन्तरमाह । तथेति ।

तै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना

हियवादिंरसनिर्वृत्तेन हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चाऽऽ-
दित्यमुपतिष्ठते । ततो वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोऽन्नं च जायते । प्राणैरन्नेन
च यज्ञस्तायते । अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसेनेति ॥ ९ ॥

तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्तव्यमिति स्थितमाक्षिपति । तेनाक्षरेणो-
भौ यश्चैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद यश्च कर्ममात्रविदक्षरयाथात्म्यं न वेद
तावुभौ कुरुतः कर्म । तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात्किं तत्राक्ष-
रयाथात्म्यविज्ञानेनेति । दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञे-

यथाऽक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म^१ प्रवर्तते तथेति यावत् । हविषेत्यत्रापि
पूर्ववदन्वयः । कथमृत्विगादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह । यागेति ।
आदिशब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः । तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः । अग्नौ
प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति
स्मृतिमाश्रित्याऽऽह । तच्चेति । वृष्ट्यादीत्यादिशब्देनान्नस्य प्रजानां चोत्पत्त्युपकरणं
सर्वमुच्यते । तथाऽपि कथमेतस्यैवाक्षरस्य महिम्नेत्यादि तत्राऽऽह । प्राणैरिति ॥ ९ ॥

अक्षरस्य स्तुत्या महीकृतत्वादुपासने सिद्धे किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
तत्रेति । पूर्वस्मिन्संदर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्विज्ञानवतोऽ-
नुष्ठेयमिति स्थितं तदाक्षेपमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे । तेनेत्या-
दिना । ननु कर्मकर्तृत्वे विद्वद्विदुषोर्विद्वानेव तत्फलमश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तयोश्चेति । इतिशब्दस्त्वाक्षिपतीत्यनेन संबध्यते । कथं विद्वद्विदु-
षोरविशिष्टं फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । दृष्टं हीति । विमतं न स्वतन्त्रफलमङ्ग-
नत्वादाज्यावेक्षणवदिति प्राप्ते प्रत्याह । नैवमिति । हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं व्याचष्टे ।
भिन्ने हीति । विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं पृथक्फलवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्य-
मित्यर्थः^२ । विद्यायाः स्वतन्त्रफलवत्त्वं नास्तीति पक्षस्य व्यावृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति ।
नेत्यादिना । अङ्गज्ञानाद्गुणवदक्षरज्ञानस्याऽऽविक्रये फलितमाह । तस्मादिति । तदङ्गं
कर्माङ्गमुद्गीथमात्रज्ञानं तस्मादाधिक्याद्विशिष्टाक्षरज्ञानस्येति यावत् । यत्तु पुनरुक्तं तयो-
श्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यादिति तत्राऽऽह । दृष्टं हीति । यत्त्वङ्गज्ञानत्वादिति त-
त्किमङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाऽऽश्रित्य विहितत्वमथैतदेव ज्ञानत्वविशेषितम् ।

१ ङ. 'दिनि' । २ ख. 'भौ कुरुतो य' । ३ ड. 'श्च स्वक' । ४ ख. ग. अ. 'मं व' । ५ ख. अ.
'र्थः । स्व' । ख. छ. अ. 'लत्वं ना' ।

तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्र- द्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति स्वह्वे-

तरयोर्विरेचनम् । नैवम् । यस्मान्नाना तु विद्या चाविद्या च । भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोकारस्य कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाभिसमृद्धिगुणवद्विज्ञानं किंतिर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्शबरयोः पत्ररागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यम् । तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन्करोति कर्म श्रद्धया श्रद्धानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः । तदेव कर्म वीर्यवत्तरमविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भवतीति । विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यनधिकारः । औषस्थे काण्डेऽविदुषामथाऽऽस्त्विज्यदर्शनात् । रसतमाभिसमृद्धिगुणवदक्षरमित्ये-

नाऽऽद्यः । तन्निर्गोरणानियमन्यायेनासिद्धेः । न द्वितीयो गोदोहने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादाज्यावेक्षणस्याऽऽश्रित्य विध्युदाहरणबहिर्भूतत्वादङ्गसंबन्धज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्यङ्गत्वोपाधेः संभवादित्यभिप्रेत्य ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यन्तान्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति । विज्ञानमुद्रीथाद्यङ्गमात्रविषयमुपासनातिरिक्तं तेनेति यावत् । योगो देवतादिविषयमुपासनम् । इतिशब्दस्तदर्थसमाप्त्यर्थः । तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति । विद्वदिति । नन्वर्थी समर्थो विद्वानपर्युदस्तश्च कर्मण्यधिकारीत्यङ्गीकारादविदुषस्तलक्षणाक्रान्तस्यानविकारात्कथं तत्कर्म वीर्यवदिति प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । न चेति । औषस्थ उपस्तिष्वसंबन्धे मटचीहतेष्वित्यादि^१ तस्मिन्ग्रन्थजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तोतया देवतेत्यादौ तां चेदविद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारः । अविकारिलक्षणे तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुणवदक्षरज्ञानं स्वतन्त्रफलमित्युक्तम् । तच्च रसतमगुणवदक्षरविषयमेकमुपासनम् । तत्र च विध्युद्देशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिज्ञ्यायेन वा तत्कल्प्यते । आसिगुणवतः समृद्धिगुणवतश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यत आह । रसतमेति । न तावदिहोपासीतेति विधिव्यतिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चाऽऽपयिता ह वै कामानामित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिरुन्नेयः । रसतमगुणवदक्षर-

१ ख. छ. अ. 'तावि' । २ ख. छ. ज. 'धं कर्म' । ३ क. 'दिके तं' । ४ क. ग. 'कारल' । ५ ख. छ. अ. 'मेवमु' ।

तस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध

कमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्तरादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधो-
पास्यत्वात्खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति
॥ १० ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेर्द्यौतनार्थस्य शास्त्रोद्भासिता इ-
न्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणन-

विज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थवादस्थफलांशान्वयेनानेकगुणवदेकविज्ञानविधिसंभवे वि-
विभेदकल्पनायोगोक्तौ खल्वार्थवादिकफलवदनेकविशेषणकैकोपासनविषयविध्यभ्युपगमे-
न वाक्यैक्यसंभवे वाक्यं भेतुमुचितम् । एतेन विश्वजिज्ञयायो निरस्तः । रात्रिसत्रन्या-
यस्तु प्रकृताविरोधीति भावः । तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्या-
दि तत्रैतच्छब्देन प्रकृताकर्षणे कारणमाह । अनेकैरिति । रसतमाप्तिममृद्धिरूपाण्य-
नेकानि विशेषणानि तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपास-
नैक्यस्य प्रागेवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपव्याख्यानं यत्खलु विहितमित्यर्थः ॥१०॥
इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमुद्गीथावयवभूतमोकाराख्यमक्षरं परमात्मप्रतीकं तद्बुद्धचोपास्यमित्यु-
पदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनाऽऽदित्यप्राणवृष्ट्योपासनं विवक्षन्क-
ण्डिकान्तरमवतारयति । देवासुरा इति । तत्राक्षराणि व्याचिरूपासुरप्रतिभाव्युदासार्थं
विवक्षितं समासं दर्शयति । देवाश्चेति । देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति ।
दीव्यंतिर्द्यौतनार्थो दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिष्वति
दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुणे कर्तारि यथोक्तरूपसिद्धिरित्यर्थः । ते च द्यौतका
देवा रूढेरिन्द्रादयो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रेति । इत्यध्यात्ममित्युपसंहार-
विरोधात्प्रसिद्धेरेव हेयत्वादुपासकशरीरस्थकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः शास्त्रानुसारि-
णो देवशब्दवाच्या इत्यर्थः । तथाऽध्यात्ममसुरा विरोचनादयः स्युरित्याशङ्क्य पूर्व-
वदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याऽऽह । असुरा इति । असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति संबन्धः ।
सात्त्विकेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तासामसुरत्वसिद्धयर्थं दर्शयति । तद्विपरीता इति ।
तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरमाह । स्वेष्वेवेति । विष्वग्विषयासु विष्वक्चो ना-

क्रियासु रमणात्स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । ह वा इति पूर्ववृत्तोद्गमसकौ निपातौ । यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयापहार-लक्षणे संयेतिरे । संपूर्वस्य यततेः सङ्ग्रामार्थत्वमिति सङ्ग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभिभवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपः । इन्द्रियवृत्तयोऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योतिरात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपसुराभिभवनाय प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः सङ्ग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्यभिप्रायः । स इह श्रुत्याऽऽख्यायिकारूपेण धर्मार्थमोक्षोत्पत्तिविवेकविज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः । प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । पुरुष एवोक्त्यमयमेव महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् ।

नागतयो विषया यासां तास्विति यावत् । प्राणनक्रियासु जीवानुक्लप्राणचेष्टास्वित्यर्थः । तदेव स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति । शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव स्वभाववशात्प्रवर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वम् । तथा च शास्त्रायेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममूषामतिविशदमित्यर्थः । वैपरीत्यान्तरमाह । तमआत्मिका इति । कथं मिथो विषयापहारं निमित्तीकृत्य देवानामसुराणां सङ्ग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामासुरीं वृत्तिं प्रकटयति । शास्त्रायेति । दैवीं वृत्तिं प्रथयति । तथेति । देवानामुक्तासुरवैपरीत्यं स्फुटयति । शास्त्रेति । स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपपाप्मासुरःपरिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्करणार्थमिति यावत् । उक्तमाध्यात्मिकसङ्ग्रामं निगमयति । इत्यन्योन्येति । उक्तरीत्या यथोक्तानां देवानामसुराणां च पराभिभवः स्वोद्भवश्चेत्येवंरूपः सङ्ग्रामः प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसङ्ग्रामस्तथेति योजना । किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासुरसङ्ग्रामः श्रुत्या श्राव्यते तत्राऽऽह । स इहेति । स हि सङ्ग्रामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं विधातुं प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाऽऽख्यायते । इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमुख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञानसिद्धयर्थं चाऽऽख्यायिका प्रणीयते तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयप्रावण्यं परिहर्तव्यम् । तद्वैमुख्यं च तेषां श्रेयोर्थिभिर्यत्नादाधेयमिति भावः । यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य रूढमर्थमपाकृत्य विवक्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति । उक्तरूपः पुरुषः प्रजापतिरित्यत्र गमकमाह । पुरुष एवेति । कथं पुनर्यथोक्तानां देवासुराणां तदपत्यत्वं तत्राऽऽह ।

देवा उद्गीथमाजह्ररुनेनैनानभिभविष्याम इति॥१॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तः

तस्य हि शास्त्रीयाः स्वाभाविक्यश्च करणवृत्तयो विरुद्धा अपत्यानीव तदुद्भवत्वात् । तत्तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथमुद्गीथभक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माऽऽजहुराहृतवन्तः । तस्यापि केवलस्याऽऽहरणासंभवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहृतवन्त इत्यभिप्रायः । तत्किमर्थमाजहुरित्युच्यते । अनेन कर्मणैनानसुरानभिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तः ॥ १ ॥

यदा च तदुद्गीथं कर्माऽऽजिहीर्षवस्तदा ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां भवं चेतनावन्तं प्राणं प्राणमुद्गीथकर्तारमुद्गातारमुद्गीथभक्त्युपासांचक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राणदृष्ट्योद्गीथारूपमक्षरमोकारमुपासांचक्रिरे इत्यर्थः । एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं च न कृतं स्यात् । स्वल्वेतस्यैवाक्षरस्येत्योकारो ह्यपास्पतया प्रकृतः । ननुद्गीथोपलक्षितं कर्माऽऽहृतवन्त इत्यवोच इदानीमेव कथं नासिक्य-

तस्य हीति । यत्रेत्युक्तं सङ्ग्रामनिमित्तं परामृशति । तत्तत्रेति । देवानामुत्कर्षोऽपकर्षश्चासुराणामित्यस्मिन्निमित्ते कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथेति । लक्षितलक्षणान्यायं सूचयति । तस्यापीति । उद्गीथभक्तेरित्येवपरर्थः । तदाहरणप्रयोजने प्रश्नपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्यादिना ॥ १ ॥

संप्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति । अचेतनस्य करणस्योद्गातृत्वासंभवाद्विशिनष्टि । चेतनावन्तमिति । मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति । प्राणमिति । त्वं न उद्गायेति वाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । उद्गीथकर्तारमिति । अथोद्गीथभक्तेरेव श्रूयते न तूद्गाता तत्कथं तदुपासनमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथभक्त्येति । तयोपलक्षितमुद्गातारमुपासत इति यावत् । कथमुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त इति । ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । नासिक्येति । किमित्यक्षरमोकारारूपमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राऽऽह । एवं हीति । उक्तमेव स्फुटयति । खल्विति । तथा च प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्तश्च प्राणप्राणदृष्ट्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽप्रकृतोपादानमिति शेषः । पूर्वापरविरोधमाशङ्कते । नन्विति । उद्गीथोपलक्षितेनौद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्माऽऽहृतमित्युक्तं तदाहरणं च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्यप्राणदृष्ट्याऽक्षरोपासनवच-

हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जि- घ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्वः ॥२॥

प्राणदृष्ट्योर्कारमुपासांचक्रि इत्यात्थ । नैष दोषः । उद्गीथकर्मण्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्योद्गीथभक्त्यवयवश्चोकार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतन्त्रोऽतस्तादर्थ्येन कर्माऽऽहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तम् । तमेवं देवैर्वृ-
तमुद्रातारं हासुराः स्वाभाविकतमआत्मानो ज्योतीरूपं नासिक्यं प्राणं देवं स्वोत्थेन पाप्मनाऽधर्मासङ्गरूपेण विविधुर्विद्वन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि नासिक्यः प्राणः कल्याणगन्धग्रहणाभिमानासङ्गाभिभू-
तविवेकविज्ञानो बभूव । स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गो बभूव । तदिदमुक्त-
मसुराः पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्वस्तस्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो प्राणः प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः प्राणिनाम् । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि च । पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्वः । उभ-
यग्रहणमविवक्षितम् । यस्योभयं हविरार्तिमार्छतीति यावत् । यदेवेदम-
प्रतिरूपं जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥ २ ॥

नमित्यर्थः । स्तोत्रेर्मितो विरोधं परिहरति । नैष दोष इति । उद्गीथोपलक्षितकर्मोपलक्षिते ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सत्येवेन्द्रातृप्राणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितम् । ओंकारश्चोद्गी-
थावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येय-
त्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः । आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हेत्यादि व्याचष्टे । त-
मेवमिति । स्वोत्थेन चाऽऽसुरेण नासिकासंबन्धेनेति यावत् । अधर्मादासङ्गस्तद्रूपेणेत-
स्यासङ्गत्वेन साधयति । स हीति । कल्याणो गन्धः सुरभिरुक्तस्तस्य ग्रहणं ममेवेत्यभिमाना-
त्मा योऽयमासङ्गत्वेनाभिभूतमुपकारो गन्धाप्राणकृतस्तुल्यः सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्ये-
ति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः । ननु कथं यथोक्तासङ्गस्पर्शितेत्याशङ्क्याऽऽह । स
तेनेति । उक्तेऽर्थं वाक्यं पातयति । तदिदमिति । प्राणप्राणस्यासुरपाप्मविद्वत्त्वे कार्यलि-
ङ्गकमनुमानं सूचयति । यस्मादिति । उक्तानुमानावद्योति वाक्यं व्याकरोति । अत इति ।
अतःशब्दार्थमेव स्पष्टयति । पाप्मनेति । ननु पाप्मना विद्वत्त्वात्तेन लोको दुर्गन्धं जानाती-
त्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभावात् । तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्रा-
ऽऽह उभयग्रहणमिति । एकस्यापि हविषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशादेर्वो काकादिसंबन्धाङ्ग-
शे प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हविरार्तिमार्छति स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्य-
त्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं प्रथमे तन्ने तथाऽत्रापीत्याह । यस्येति । न केवलं
पाप्मना हीति वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणमविवक्षितं किन्तु वाजसनेयके यथोक्तोद्गीथवि-
द्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मेति श्रुतेरत्राभि-
गम्यवेधवशाद्दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥२॥

१ ख. घ. ड. च. 'सिक्यप्रा' । २ ख. 'धुर्वेधितव' । ३ ख. घ. ड. प्राणप्रा । ४ ड. 'यश-
दम' । ५ क. 'यैकर' । ६ क. 'क्यं योजय' । ७ अ. 'हकानु' । ८ अ. 'नास्तेवं व' ।

अथ ह वाचमुद्रीथमुपासांचक्रिरे ता ५ हासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यं
चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः पा-
प्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं
चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभय ५ शृणोति श्र-
वणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥ ५ ॥

अथ ह मन उद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभय ५ संकल्पयते
संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्वि-
द्वम् ॥ ६ ॥

मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं विचारः श्रुत्या
प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचार्याऽऽसुरेण पाप्मना विद्धा
इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् । अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि ।
अनुक्ता अप्यन्यास्त्वग्रसनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमु खल्वेता देवताः
पाप्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु नासिक्वस्य प्राणस्य पाप्मविद्वत्त्वादनुपास्यत्वे सिद्धे न्यायसाम्याद्वागादीनाम-
पि नोपास्यत्वमिति सिध्यति तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह । मुख्यप्राणस्येति । न्या-
यसाम्येऽपि मुखतो निराकरणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्यतादा-
ढ्यार्थं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । विद्धा इति विचार्य
क्रमेणापोह्यन्त इति संबन्धः । उत्तरवाक्येष्वक्षरव्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेण समानत्वा-
दित्याह । समानमिति । अवशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदम् । ननु प्राणादीनां
पाप्मविद्वत्त्वादनुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्वत्त्वेनानुपास्यत्वावचनान्मुख्यस्यैव प्राण-
स्योपास्यत्वं नावसीयते तत्राऽऽह । अनुक्ता इति । उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे बृह-
दारण्यकश्रुति संवादयति । एवमु खल्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपा-
सांचक्रिरे त ॥ हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाऽ-
श्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते ॥ ७ ॥

एवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एव
हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं काम-
यते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

आसुरेण विद्वत्त्वोद्घ्राणादिदेवता अपोह्याथानन्तरं य एवायं प्रसिद्धो
मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तं हासुराः पूर्ववदत्वा प्रा-
प्य विदध्वंसुर्विंष्टा अभिप्रायमात्रेण । अकृत्वा किंचिदपि प्राणस्य कथं
विनष्टा इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोकेऽश्मानमाखणं न शक्यते स्व-
नितुं कुदालादिभिरपि भेत्तुं न शक्योऽखण एवाऽऽखणस्तमृत्वा साम-
र्थ्याल्लोष्टः पौष्टुपिण्डः श्रुत्यन्तराच्चाश्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण
तस्याश्मनः किंचिदप्यकृत्वा स्वयं विध्वंसते विदीर्येतैवं विदध्वंसुरि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विशुद्धोऽसुरैरर्धर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फ-
लमाह । यथाऽश्मानामित्येष एव दृष्टान्तः । एवं हैव स विध्वंसते वि-
नश्यति । कोऽसावित्याह । य एवंविदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनहं
कर्तुं कामयत इच्छति यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्या-
क्रोशताडनादि प्रयुक्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसते इत्यर्थः । यस्मात्स

अथ हेत्यादि मुख्यप्राणविषयं वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति । आसुरेणेत्यादिना ।
पूर्ववद्वागादिष्वेवेति यावत् । * टङ्कैश्च विदारकैर्लोहविशेषैरित्यर्थः । अश्रुतस्य लोष्टस्या-
त्रोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्यादिति । तस्य ध्वंसनयोग्यत्वाद्ध्वंसतेश्च कर्त्रेपक्षत्वादित्यर्थः । तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविधस्य संभवादलं लोष्टग्रहणेनेत्याशङ्क्य यथाऽश्मान-
मृत्वा लोष्टो विध्वंसतेति बृहदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवात्र ग्रहणमित्याह । श्रुत्यन्तरा-
च्चेति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति । प्राणस्य विशुद्धत्वात्त-
दुपासनं कर्तव्यमिति शेषः । फलवचनमवतार्य व्याकरोति । एवं विद इत्यादि-
ना । प्राणवित्प्रतिस्पर्धनो विनाशे हेतुमाह । यस्मादिति । नामिक्यप्राणस्य मुख्य-
प्राणस्य च वायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पाप्मना वेधावेधौ तुलयावेव स्यातामिति

* कुदालादिभिरित्यत्र यदादिपदं तस्यार्थः ।

१ क. असुरेण । २ क. त्वात्प्राणा । ३ क. ग. पोह्यन्तेऽथा । ४ क. पि टङ्कैश्चेत्तुं । ग. पि
च्छेत्तुं । घ. पि टङ्कैश्च भे । ५ क. पांशुपि । ६ क. ग. प्रयवा । ७ क. ख. छ. अ. ति । असु ।
८ क. ग. ति । इति प्रा ।

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपा- प्मा ह्येष तेन यदश्राति यत्पिबति तेनेतरान्प्रा-

एष प्राणवित्प्राणभूतत्वादश्माखण इवाश्माखणोऽधर्षणीय इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सन्न मुख्यः कथम् । नैष दोषो नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्याद्विद्धो वाय्वात्माऽपि सन्मुख्यः स्थानदेवताबलीय-स्त्वान्न विद्ध इति युक्तम् । यथा वास्यादयः शिक्षावत्पुरुषाश्रयाः कार्य-विशेषं कुर्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद्वदोषवद्प्राणसचिवत्वाद्विद्धा प्राणदेव-ता न मुख्यः ॥ ८ ॥

यस्मान्न विद्धोऽस्यैर्मुख्यस्तस्मान्नैवैतेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजाना-ति प्राणेनैव तदुभयं विजानाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपह-तपाप्माऽपहतो विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा ह्येष विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्चाऽऽत्मभरयः कल्याणाद्यासङ्गत्वाद्प्राणाद-यो न तथाऽऽत्मभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्वार्थः । कथमित्युच्यते तेन मुख्ये-न यदश्राति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरेन्द्राणादीनवति पालयति । तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्वभरः प्राणोऽतो

शङ्कते । नन्विति । स्थानविशेषसंबन्धासंबन्धाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेधव्यवस्था यु-केति परिहरति । नैष दोष इति । स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वैगुण्यं विषयविशेषा-सक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि विद्धता स्यादिति यावत् । तदसंभवाद्विशे-षसंबन्धप्रयुक्तवैगुण्यायोगादित्येतत् श्लिष्टमुक्तमुपपन्नम् । स्थानसंबन्धविशेषाद्प्राणप्राण-स्य पाप्मविद्धत्वं तदभावाच्च मुख्यप्राणस्य तदविद्धत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्या-दिना । न मुख्यो दोषवद्प्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ ८ ॥

प्राणदेवता विद्धा प्राणदेवता तु न विद्धेत्यत्र गमकत्वेनानन्तरवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति । मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति । अतश्चेति । पाप्मकार्यमासङ्गस्त-स्य प्राणेऽनुपलम्भादित्यतःशब्दस्यैवार्थः । हिशब्देनोक्तं पाप्मावेधं विशुद्धत्वे हेतूक-त्य मुख्यप्राणविशुद्धिमुपसंहरति । ह्येष इति । तस्य विशुद्धत्वे हेत्वन्तरमाह । य-स्माच्चेति । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र संबन्धः । सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रतिपाद-यति । कथमित्यादिना । प्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते । तेनैतास्तृप्यन्तीति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । तेन हीति । प्राणवृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां संघातस्थितिरतः

१ घ. च. न तु मुं । २ ख. ड. °हतो । ३ घ. °तेनेत । ४ क. ख. ग. °भरिः प्रा । ५ छ. °शुद्धिर्हे ।

पानवति । एतमु एवान्ततोऽविच्चोत्क्रामति
व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

त हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक एतमु एवाऽऽ-

विशुद्धः । कथं पुनर्मुख्याशितपीताभ्यां स्थितिरेषां गम्यत इति । उ-
च्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणस्य वृत्तिमन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽ-
न्ते मरणकालेऽविच्चाऽलब्धोत्क्रामति । प्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः ।
अप्राणो हि न शक्नोत्यशितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा प्राणा-
दिकलापस्य । दृश्यते तुत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषा । अतो व्याददात्ये-
वाऽऽस्पृश्यादिरणं करोतीत्यर्थः । तद्वच्चालाभ उत्क्रान्तस्य लिङ्गम् ॥ ९ ॥

तं हाङ्गिरास्तं मुख्यं प्राणं हाङ्गिरा इत्येवंगुणमुद्गीथमुपासांचक उ-
पासनं कृतवान्बको दालभ्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । तथा बृहस्प-
तिरित्यायास्य इति चोपासांचके वक इत्येव संबन्धं कृतवन्तः के-
चित् । एतमु एवाऽऽङ्गिरसं बृहस्पतिमायास्यं प्राणं मन्यन्त इति वच-
नात् । भवत्येवं यथाश्रुतासंभवे संभवति तु यथाश्रुतमृषिचोदनायामपि

शब्दार्थः । सर्वार्थत्वं द्वितीयस्यातःशब्दस्यार्थः । मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां सं-
घातस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्यादिना । वृत्तिमेव वि-
शिनष्टि । अन्नपाने इति । अन्वहमुपयुज्यमाने अन्नपाने प्राणस्थितिहेतू इति या-
वत् । प्राणस्योच्चिक्रमिषायायामपि संघातः स्वयमशनपाने कृत्वा स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽ-
ह । अप्राणो हीति । तदा प्राणोच्चिक्रमिषावस्थायामिति यावत् । ननूत्क्रान्त्यवस्था-
यामशिशिषाद्यभावादेव संघातस्योत्क्रान्तिर्न त्वशनाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत आह ।
दृश्यते हीति । तदिति मुखव्यादानमुच्यते । अन्नग्रहणं पानोपलक्षणार्थम् ॥ ९ ॥

विशुद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गातृदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्युक्त-
मिदानीं तत्रैवाऽऽङ्गिरसंबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । तं हे-
ति । तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं संबन्धं दर्शयति । तं मुख्यमिति । पराभिप्रेतसंबन्धे ग-
मकमाह । एतमिति । अव्यवहितसंबन्धसंभवे व्यवहितसंबन्धकल्पना न युक्तेति प-
रिहरति । भवत्येवमिति । ऋषीणामङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशोऽपि गुणत्रयवि-
शिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यते ततश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानामृषीणामुपदेशो
न त्यागमर्हत्यङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्योऽपि प्रथमप्रतिपन्नाट्टषीन्विहाय यौगिकवृत्तिप्र-

ङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

तेन त॒ ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु

श्रुत्यन्तरेवत् । तस्माच्छतर्चिन् इत्याचक्षत एतमेव सन्तमृषिमपि । तथा माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽन्निरित्यादिऋषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानप्यृषीन्प्राणोपासकानङ्गिरोबृहस्पत्यायास्यान्प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच्च । तस्माद्विपरिङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमङ्गिरसं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्र इत्येतत् । यद्यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः सन्सस्तेनासावाङ्गिरसः ॥ १० ॥

तथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः । तथा यद्यस्मादास्या-

तिपत्तव्यगुणमम्रप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । प्राणोपासकानामृषीणामभिधानमैतरेयकश्रुत्या द्रढयति । श्रुत्यन्तरवदिति । तदेव स्पष्टयति । तस्मादिति । शतर्चिर्न नाम प्रथममण्डलदृश ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्पुरुषं संघाताख्यं शतवर्षीण्यभिगतवांस्तस्मादेतमेव प्राणं सन्तमृषिशरीरस्थितमपि* शतर्चिशब्दवाच्यं वदन्तीति योजना शतर्चिशब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराण्यपि सन्वीत्याह । तथेति । आद्यन्ते मण्डले मुक्त्वा मध्यमानां मण्डलानां द्रष्टारो माध्यमा ऋषयस्तेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मानमध्ये सर्वजगद्विधारकत्वात् । गृत्समदस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी स्वापकाले वागादीनां गिरणात्प्राणो गृत्सो रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वादपानो मदः प्राणापानात्मकत्वात्प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोऽपि तथा व्यपदिश्यते । तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितिहेतुतया लिङ्गमासीत् । वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलद्रष्टा प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतासंभजनीयत्वात् । पञ्चममण्डलद्रष्टाऽन्निरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य पाप्मनोऽनर्थरूपान्मति सर्वत्रातृत्वात् । आदिपदेन भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि । दृष्टान्तमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । किमित्यङ्गिरःप्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह । अभेदेति । तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्वोत्थं वक्ष्यते तथाऽत्रापि तस्य तत्तद्विपरिपत्वं विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति । अव्यवहितसंबन्धसंभवे फलितं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति । प्राणस्याङ्गिरस्त्वं व्युत्पादयति । यस्मादिति ॥ १० ॥

अङ्गिरःशब्दवद्बृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह । तथेति । प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । वाच इति । अङ्गिरोबृहस्पतिशब्दवदायास्यैशब्दोऽप्युभयत्र द्रष्टव्य इत्याह । तथेति । तस्योभयत्र वृत्तिं विशदयति । यद्यस्मादिति । यस्मा-

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु शतर्चिन्शब्दवाच्यमिति वर्तते तच्चिन्त्यम् ।

१. १. ड. च. 'न्तरात् । २. ख. छ. ग. 'गङ्गारं । ३. ख. छ. ग. 'स्य इति शं ।

एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या एष
पतिः ॥ ११ ॥ तेन तं हाऽऽयास्य उद्गीथमु-
पासांचक्र एतमु एवाऽऽयास्यं मन्यन्त आस्या-
द्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तं ह बको दाल्भ्यो
विदांचकार । स ह नैमिशीयानामुद्राता बभूव
स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं वि-
द्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दयते निर्गच्छति तेनाऽऽयास्य ऋषिः प्राण एव सन्नित्यर्थः । तथाऽन्योऽ-
प्युपासक आत्मानमेवाऽऽङ्गिरसादिगुणं प्राणमुद्गीथमुपपत्तीतित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

न केवलमङ्गिरःप्रभृतय उपासांचक्रिरे । तं ह बको नाम दाल्भ्यस्यापत्यं
दाल्भ्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विज्ञातवान् । विदित्वा च स ह नैमि-
शीयानां सन्निणामुद्राता बभूव । स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिशी-
येभ्यः कामानागायति स्म हाऽऽगीतवाक्किलेत्यर्थः । तथाऽन्योऽ-
प्युद्राता ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान्प्रथोक्तगुणं प्राणम-
क्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतदृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्मभावस्त्वदृष्टम् । देवो
भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तरात्सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदा-
त्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे
बुद्धिसमाधानार्थः ॥ १४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दास्यादयते तेनाऽऽयास्यः प्राणः स एवात्रोपासकत्वाद्दृष्टिरपि तथेति योजना । यथो-
क्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं नान्येषां विशेषवचनादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति ।
विशेषस्य न शेषनिवर्तकत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे गमकं दर्शयति । न केवलमिति । संप्रति
विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति । विदित्वेति । भूमिकां कृत्वा वि-
वक्षितमुपास्तिफलं कथयति । तथेति ॥ १३ ॥

दृष्टमिति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राणेति । आत्मविषयं शरीरवार्तिप्रा-
णगोचरमिति यावत् । उपसंहारस्य प्रयोजनमाह । अधिदैवेति ॥ १४ ॥ इति प्रथ-
माध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ क. ख. 'मिषीया' । २ ख. 'याणामु' । ३ क. ख. घ. ङ. 'मिषीया' । ४ ख. घ. ङ. 'या-
णां स' । ५ क. ख. ग. घ. ङ. 'मिषीये' । ६ क. 'दैवतेति' ।

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्रीथमुपा-
सीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्रायति । उद्य ५
स्तमोभयमपहन्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयमुद्रीथोपासनं प्रस्तुतमित्यर्थोऽनेक-
धोपास्यत्वादुद्रीथस्य य एवासावादित्यस्तपति तमुद्रीथमुपासीताऽऽ-
दित्यदृष्ट्योद्रीथमुपासीतेत्यर्थः । तमुद्रीथमित्युद्रीथशब्दोऽक्षरवाची स-
न्कथमादित्ये वर्तत इति । उच्यते । उद्यन्नुद्रच्छन्वा एष प्रजाभ्यः प्रजार्थ-
मुद्रायति प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थम् । न ह्यनुद्यतिं तस्मिन्ब्रीह्यादेः पक्तिः
स्यादत उद्रायतीवोद्रायति । यथैवोद्राताऽन्नार्थमत उद्रीथः सवितेत्यर्थः ।
किंचोद्यन्नैशं तमस्तज्जं च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सवितारं यो
वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्ममरणादिलक्षणस्याऽऽत्म-
नस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य भवति ॥ १ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्रीथोपासनवचनादिति शेषः । किमिति देवताविष-
यमुद्रीथोपासनं प्रस्तूयते तत्राऽऽह । अनेकधेति । प्राणरूपेणाऽऽदित्यादिरूपेण चो-
द्रीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयतदुपास्तिप्रस्तावो युक्त एवेत्यर्थः । आदित्यादिमतयश्चेत्या-
दिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति । आदित्यदृष्ट्येति । तमादित्यमुद्रीथमुपासीतेत्यादित्य-
शब्दस्योद्रीथशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्तमुद्रीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्वा-
दादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्विन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति
शङ्कते । तमुद्रीथमितीति । आदित्ये यद्यपि नोद्रीथशब्दो रूढ्या वर्तितुमर्हति त-
थाऽपि गौण्या च तत्र तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्यमिद्विरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ।
प्रजार्थमुद्रायतीत्येतदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्नोत्पत्त्यर्थमुद्रायतीति पूर्वोणं सं-
बन्धः । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । न हीति । आदित्यस्यान्नार्थमागानमतःश-
ब्दार्थः । न तस्योद्रातुरिव प्रत्यक्षमुद्रानमुपलब्धमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्रायतीवेति ।
उपमावेवोपापादयति । यथेति । अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायेदिति श्रुत्यन्तरे यथाऽन्नार्थ-
मुद्राताऽऽगायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि प्रजानामन्नार्थमागायतीत्यर्थः । उद्रीथशब्द-
स्याऽऽदित्ये संभवं परामृश्य फलितमाह । अत इति । आदित्यदृष्ट्योद्रीथोपासनमुप-
पाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । किंचेत्यादिना । एवंगुणं तमस्तज्जभयनिवर्तकत्वगुणसहित-
मिति गम्यत ॥ १ ॥

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ
स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं
तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्रीथमुपासीत ॥ २ ॥
अथ खलु व्यानमेवोद्रीथमुपासीत यद्वै प्राणि-

यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते तथापि न स तत्त्व-
भेदस्तयोः । कथं समान उ एव तुल्य एव प्राणः सवित्रा गुणतः सविता
च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ सविता । किंच स्वर इती-
मं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवि-
तारम् । यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति । सविता
त्वस्तमित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति । अतः प्रत्यास्वरोऽस्माद्रुण-
तो नामतश्च समानावितरेतरं प्राणादित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राण-
मिमममुं चाऽऽदित्यमुद्रीथमुपासीत ॥ २ ॥

अथ खल्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्रीथस्योच्यते व्यानमेवं वक्ष्य-
माणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्रीथमुपासीत । अधुना तत्संतत्त्वं नि-

नन्वध्यात्ममपिदैवतमिति स्थानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वाद्भिन्नमेव तयोरुपासनमुपा-
देयमत आह । यद्यपीति । प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति ।
कथमित्यादिना । उशब्दोऽप्यर्थः स्थानभेदतो भेदमनुजानाति । गुणतः साम्यं साध-
यति । यस्मादिति । नामतः साम्यं संगिरते । किंचेति । सवितृवत्प्राणेऽपि प्रत्यास्व-
रशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मि-
न्नेव स्थूलदेहे न प्रत्यागच्छति तस्मात्प्राणे स्वरशब्दप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः । मवितर्यपि तर्हि त-
च्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह । सविता त्विति । आदित्यस्यास्तं गतस्य प्रत्यहमेक-
त्रैवाऽऽगतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययो-
रुक्तं साम्यं निगमयति । अस्मादिति । अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह । अत इति ।
प्राणादित्यावेकीकृत्य तदृष्ट्योद्रीथावयवभूतमोकारारूपमक्षरमुपास्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽऽध्यात्मिकमपिदैविकं चोद्रीथोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा
च वक्तव्याभावात् । किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽध्यात्मिकमेवोद्रीथोपासनमनुसृ-
त्याऽऽह । अथेति । कोऽसौ व्यानो यदृष्ट्योद्रीथोपासनमुपादिदिक्षितमत आह ।
वक्ष्यमाणलक्षणमिति । पक्षान्तरं व्यावर्तयति । प्राणस्यैवेति । वक्ष्यमाणलक्षणमि-
त्युक्तं व्यक्तीकरोति । अधुनेति । तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति ।

ति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः
 प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा
 वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥३॥
 या वाक्सर्तस्मादप्राणन्नपाननृचमभिव्याहर-
 ति यर्कत्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति
 यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपाननुद्गायति ॥४॥

रूप्यते । यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति
 स प्राणाख्यो वायोवृत्तिविशेषो यदपानित्यपश्चसिति ताभ्यामेवान्तराक-
 र्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः । ततः किमित्युच्यतेऽथ य उ-
 क्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तयोरन्तरावृत्तिविशेषः स व्यानो यः
 सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धश्रुत्या विशेषनिरूपणान्नासौ व्यान इत्यभिप्रायः ।
 कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन व्यानस्यैवोपासनमुच्यते ।
 वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह । यो व्यानः सा
 वाक् । व्यानकार्यत्वाद्वाचः । यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक्स्तस्मादप्राणन्नपान-
 नप्राणापानव्यापारावकुर्वन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ॥ ३ ॥

तथा वाग्विशेषामृचमृक्संस्थं च साम सामावपवं चोद्गीथमप्राणन्न-
 पानन्व्यानेनैव निर्वर्तयतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ ११४२१

पद्मा इत्यादिना । ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् । स्यातामेवं प्राणापानौ
 व्यानस्य तु किमायातमिति शङ्कित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति । तत इत्यादिना ।
 संधिमेव स्फुटयति । तयोरिति । प्राणापानयोर्वृत्त्योरभावावस्थायां मध्ये च वायो-
 वृत्तिविशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दार्थ इत्यर्थः । संधिस्कन्धमर्भदेशवृत्तिव्यान इति
 सांख्या योगाश्चाऽऽहुस्तान्प्रत्याह । यः सांख्यादीति । सांख्यानां योगानां च शास्त्रे
 प्रसिद्धो यो वायोवृत्तिविशेषः स्कन्वादिदेशगो नामौ व्यानः श्रुत्या विशेषनिरूपणा-
 दिति योजना । व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न व्या-
 नोपासनमिति मन्वानश्चोदयति । कस्मादिति । महताऽऽयासेन व्यानसतत्त्वनिरूपणेनेति
 यावत् । ताभ्यां तस्य वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति । वीर्यवदिति । व्यानस्यैवोपासन-
 मिति शेषः । तदेव प्रश्नद्वारा प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । कथं व्यानस्य वीर्य-
 वत्कर्म प्रसिद्धं प्रैतिज्ञायते कार्यकारणभावादित्याह । व्यानेति । वाचो व्याननिर्व-
 र्त्त्यत्वे लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ ३ ॥

या वागित्यादिवाक्यानामर्थं संक्षिपति । तथेत्यादिना ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्ने-
र्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनम-
प्राणन्नपानं ५स्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्या-
नमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण

न केवलं वागाद्यभिषाहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्यादायाः सरणं
धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्नपानंस्तानि करोति ।
अतो विशिष्टो व्यानः प्राणादिवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यायः
फलवच्चाद्वाजोपासनवत् । एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्व्यानमेवोद्गीथमुपा-
सीत नान्यद्वृत्त्यन्तरम् । कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलम् ॥ ५ ॥

अथाधुना खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो वि-
शिनष्टि । उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासनेऽपि
नामवत् एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिथा इति यद्वत् । प्राण एवोदुदित्य-
स्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्त्वमित्याह । प्राणेन क्षुत्तिष्ठति स-

अतो यानीत्यादि व्याचष्टे । न केवलमिति । व्यानेन निर्वर्तयतीति पूर्वण संब-
न्धः । यान्यन्यान्यपि यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्र
संबन्धः । प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि कर्माण्येवोदाहरति । यथेति । यथा तानि कर्माणि
तथाऽन्यान्यप्येवंप्रकाराणीति योजना । व्यानस्य वीर्यवत्कर्महेतुत्वे फलितमाह ।
अत इति । वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । विशिष्टस्येति । वैशिष्ट्यफल-
मुपसंहरति । एतस्येति । फलवच्चादित्युक्तमुपास्तिफलं स्पष्टयति । कर्मिति । व्या-
नदृष्ट्योद्गीथोपासनस्याङ्गावबद्धत्वादिति शेषः ॥ ५ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनं प्रस्तौति । अथेति । विशेषणतात्पर्यं दर्शय-
ति । भक्तीति । उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि मा
भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः । विशेषणश्रुतिं व्याकरोति ।
उद्गीथेति । नामाक्षरोपासनेमुद्गीथोपासनस्याकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह । नामेति ।
यथा लोके कृष्णमिश्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते तथे-
हापीत्यर्थः । नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदुपासनमेव कथमित्याशङ्क्य विभ-
जते । प्राण एवेति । प्राणस्योदः सादृश्यं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । गी

एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्मीर्वाचो ह गिर इ-
त्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥६॥
द्यौरवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
द्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गी-
र्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽ-

वौऽप्राणस्यावसाददर्शनादतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्मीः ।
वाचो ह गिर इत्याचक्षते शिष्टाः । तथाऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितम-
तोऽस्त्यन्नस्य थाक्षरस्य च सामान्यम् ॥ ६ ॥

त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषेष्वपि द्रष्ट-
व्यानि द्यौरवोदुच्चैः स्थानात् । अन्तरिक्षं गीर्गिरणाच्छोकानाम् । पृथिवी
थं प्राणिस्थानात् । आदित्य एवोदूर्ध्वत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गि-
रणात् । अग्निस्थं याज्ञीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वा-
त् । यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रतप्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।
ऋग्वेदस्थमृच्यधूपदत्वात्साम्नः । उद्रीथाक्षरोपासनफलमधुनोच्यते दुग्धे
दोग्ध्यस्मै साधकाय । का सा वाक् दोहं कोऽसौ दोह इत्या-
ह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्दैसाध्यं फलमित्यभिप्रायस्तद्वाचो

रित्यस्मिन्नक्षरे वाग्दृष्टिः कर्तव्येत्याह । वाग्मीरिति । वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शय-
ति । वाचो हेति । उद्रीरक्षरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव थमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्ये-
त्याह । तथेति । थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति । अन्ने हीति ॥ ६ ॥

प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्यैवोक्तं द्यौरवोदित्यादौ तु नोक्तं तथा च तत्र सा-
दृश्याभावे कथं दृष्टिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । त्रयाणामिति । अन्तरिक्षमाकाशस्त-
दन्तःप्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्वाऽऽह । गिरणादिति । अग्न्यादीनां गि-
रणादिति संवर्गविधायां द्रष्टव्यम् । सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोक्त्वेन साम-
वेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह । स्वर्गेति । यजुषा स्वाहास्ववादिनेति यावत् । अ-
ध्यात्ममधिलोकमधिदैवमधिवेदं च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्फलोक्तिमवतार्य व्याकरो-
ति । उद्रीथेति । यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या । तमेव वाग्दोहं प्रक-
टयति । ऋग्वेदादीति । तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं तदनायासेनास्य संभ-

१ ख. घ. ड. 'स्य थकार' । २ ग. घ. ड. च. 'गीर्गिरि' । ३ ड. 'स्यं यज्ञकं' । ४ ख. 'प्रदत्त'
५ ग. घ. च. 'ऋगादि' । ६ ख. ग. ड. च. 'वदवाच्यं फ' । ७ ख. छ. अ. 'उद्वपक्ष' ।

ब्रह्मानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथा-
क्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत ये-
न साम्रा स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
यस्यामृचि तामृचं यदार्पेयं तमृषिं यां देवता-
मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

दोहस्तं स्वयमेव वाग्दोघ्यात्मानमेव दोग्धि । किंचान्नवान्प्रभूतान्नोऽ-
न्नादश्च दीप्ताग्निर्भवति य एतानि यथोक्तान्येवं यथोक्तगुणान्पुद्गीथाक्ष-
राणि विद्वान्सन्नुपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्विदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवेत्तदु-
च्यत इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यान्मुपगन्तव्यानि ध्येया-
नीत्यर्थः । कथमित्युपासीत । एवमुपासीत । तद्यथा येन साम्रा येन
सामविशेषेण स्तोष्यन्स्तुतिं करिष्यन्स्याद्भवेदुद्गाता तत्सामोपधावे-
दुपसरेच्चिन्तयेदुत्पत्त्यादिभिः ॥ ८ ॥

यस्यामृचि तत्साम तां चर्चमुपधावेदेवतादिभिः । यदार्पेयं साम तं
चर्षिम् । यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

तीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः । षष्ठी पूर्ववत् । तमिति दोहोक्तिः । वाच ए-
व दोहे कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्याह । आत्मानमेवेति । यो दोग्धा सा वागेव सा चाऽऽ-
मानमेव तं दोग्धाति योजना । यथोक्तानि प्राणवागन्नादिरूपत्वेनोक्तानीति यावत् ।
यथोक्तगुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादिधर्मकाणीत्यर्थः । उद्गीथाक्षराणीत्युक्तं विशेषणानुवा-
न स्फुटयति । उद्गीथ इतीति । उद्गीथ इत्येवंरूपस्य नाम्नोऽक्षराणीति यावत् ॥ ७ ॥

वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञा-
तुं सर्वकाम्योपासनशेषभूतं प्रासङ्गिकं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादि-
समृद्धिफलकोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनाशेषत्व-
शेतेनार्थं खल्वित्युक्तम् । प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति । कामशब्दः
फलविषयः । तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्शः । उच्यते विधीयत इत्यर्थः । ध्यानप्र-
कारं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । इतिशब्दार्थमभिनयति । एवमिति ।
इतिशब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति । तद्यथेति । उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन
छन्दोदेवतादि गृह्यते ॥ ८ ॥

देवतादिभिरित्यादिपदेनाऽऽर्पेयादिग्रहः ॥ ९ ॥

येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन
 स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात् २ स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥
 यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
 आत्मानमन्त उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्न-
 प्रमत्तोऽभ्यांशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत य-
 त्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
 इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

येन च्छन्दसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । ये-
 न स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात् । स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मने-
 पदं स्तोष्यमाण इति । तं स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः ॥ ११ ॥

आत्मानमुद्रातो स्वरूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन्क्रमेण स्वं चाऽऽ-
 त्मानमन्ततोऽन्त उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरो-
 ष्मव्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वस्ततोऽभ्यांशः क्षिप्रमेव ह यद्यत्रास्मा
 एवंविदे स कामः समृध्येत समृद्धिं गच्छेत्कोऽसौ यत्कामो यः कामोऽ-
 स्य सोऽयं यत्कामः संस्तुवीतेति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ १२ ॥ इति प्रथ-
 माध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

गायत्र्यादिनेत्यादिपदमुष्णिगनुष्टुब्बहत्यादिसंग्रहार्थम् । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एक-
 विंश इति प्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः । आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । स्तोमाङ्गे-
 ति । यत्र कर्तृगामि फलं तत्राऽऽत्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोष्यमाण इत्या-
 त्मनेपदं दृश्यते । तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते । अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव
 परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १० ॥

यां दिशमभीत्यभिव्याप्येत्यर्थः । स्तोष्यन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठातृशब्दे-
 नेन्द्रादयो गृह्यन्ते । आदिपदं तत्तद्दिगवस्थित्वासाधारणधर्मसंग्रहार्थम् ॥ ११ ॥

आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिरुपसृत्योद्राता स्तुवीतेति संबन्धः । नामादिभिरित्यादि-
 शब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणम् । अन्तत इत्यस्यार्थमाह । सामादीनिर्नाति । पूर्वोक्ता-
 न्सामादीन्सर्वानुक्तेन क्रमेण ध्यात्वा तदवसाने स्वात्मानमपि संचिन्त्यापेक्षितफलमनु-
 संवधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्नुद्राता स्तुवीतेति योजना । यत्र कर्मण्ययमुद्राता
 यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमेवास्यै स स कामः समृद्धिं गच्छेद्यत्कामः सन्य-
 स्तुवीतेत्यन्वयः । इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥ इति प्रथमाध्या-
 यस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ क. 'भ्यासो ह' । २ क. ख. घ. ड. च. अ. ट. 'ता स्वं ह' । ३ ग. ड. ट. ठ. ड. 'मादिकर्तृ' । ४ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. 'त्य कां' । ५ क. ड. ठ. 'भ्यासः क्षि' । ६ ट. 'दीति' ।

ॐमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीतोमिति ह्युद्रायति
तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशस्ते
छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयस्त्वच्छन्द-
सां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

ॐमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानमुद्रीथाक्षराद्युपास-
नान्तरितत्वादप्यत्र प्रसङ्गो मा भूदित्येवमर्थम् । प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृता-
भयगुणविशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारम्भः । ॐमित्यादि व्या-
ख्यातम् ॥ १ ॥

देवा वै मृत्योर्मरकाद्विभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां
त्रयीविहितं कर्म प्राविशन्प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त इत्यर्थः ।
तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः । किंच ते कर्मण्यविनिपुक्तैश्छन्दोभिर्मन्त्रैर्ज-
पहोमादि कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयन्च्छादितवन्तः । यद्य-
स्मादेभिर्मन्त्रैरेच्छादयन्तस्तत्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां छादनाच्छन्दस्त्वं
प्रसिद्धमेव ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते । ॐमित्येतदित्यादीति । पुनरुपादानस्य ता-
त्पर्यमाह । उद्रीथेति । आदिशब्देन पूर्वोक्तान्युपसरणानि गृह्यन्ते । उद्रीथस्य तैर्व्य-
वहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशङ्कायां ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात्स माभूदित्येवमर्थं
पुनरुपादानमित्यर्थः । देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रकृतस्येति । अक्षरव्या-
ख्यानप्राप्तवनुवादभागं प्रत्याह । ओमित्यादीति ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्रेत्यत्र व्याख्याता देवा मारकादासुरात्पाप्मनः सकाशादिति
यावत् । कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम तत्राऽऽह । वैदिकमिति । तदिति वैदिकं कर्मो-
च्यते । ते छन्दोभिरित्यादि व्याचष्टे । किंचेति । न हि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र विनियु-
ज्यन्ते । तथा चैकस्मिन्कर्मण्यनुष्ठायमाने विनियुक्तान्मन्त्रान्विहत्वा कर्मान्तरेष्ववशिष्टै-
र्जैपादि कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्छादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता तेषामित्यर्थः ।
तेषां छन्दोभिश्छादितत्वे छन्दसां छन्दस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति । तत्तस्मा-
दिति ॥ २ ॥

१ ख. अ. 'दि कर्म कु' । २ ख. ड. 'श्रीश्छादितवन्तस्त' । घ. ठ. 'श्रीश्छादयन्तस्त' ।
३ क. 'न्यु पासनानि' ।

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं प-
र्यपश्यद्वाचि साम्नि यजुषि । ते नु वित्त्वोर्ध्वा ऋ-
चः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥
यदा वा ऋचमाप्रोत्योमित्येवातिस्वरत्येव सा-

तांस्तत्र देवान्कर्मपरान्मृत्युर्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके
नातिगम्भीरे परिपश्येद्ब्रह्मिणोदकस्त्रावोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्यप-
श्यद्दृष्टवान्मृत्युः । कर्मक्षयोपायेन साध्यान्देवान्मेन इत्यर्थः । कासौ
देवान्ददर्शेत्युच्यते । ऋचि साम्नि यजुषि । ऋग्यजुःसामसम्बन्धिकर्म-
णीत्यर्थः । ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्तो
मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च तं ऊर्ध्वा व्यावृत्ताः कर्मभ्य
ऋचः साम्नो यजुष ऋग्यजुःसामसंबद्धात्कर्मणोऽभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन
कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं स्वरं
स्वरशब्दितं प्राविशन्नेव प्रविष्टवन्तः । ॐकारोपासनपराः संवृत्ताः ।
एवशब्दोऽवधारणार्थः सन्तमुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासनपराः संवृत्ता
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्येत्युच्यते । यदा वा ऋचमाप्रो-

कर्मानुतिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यता न व्यावृत्तेत्याह । तानिति । तत्रेति वैदिककर्म-
प्रारम्भोक्तिः । उशब्दोऽप्यर्थः । यथोक्तकर्मपरानपि तान्मृत्युः पर्यपश्यदिति संबन्धः ।
कर्मणां मृत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति । दार्ष्टान्तिकभागस्य विवक्षितमर्थं
संगृह्णाति । मृत्युरिति । दार्ष्टान्तिके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्श-
यति । कासाविस्थादिना । ऋगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावान्न क्षुद्रोदकस्थानीयतेत्या-
शङ्क्य विवक्षितमर्थमाह । ऋगिति । कर्मणश्च कृतकत्वेन फलतः स्वरूपतश्च क्षयि-
ता प्रसिद्धेति भावः । मृत्युपरिहारोपायमुपदिशति । ते नु देवा इत्यादिना । कर्मभ्यः
सकाशादूर्ध्वा व्यावृत्ता इत्यर्थः । सर्वकर्मसंग्रहार्थं कर्मभ्य इति बहुवचनम् । अवैदिकक-
र्मत्यागस्य कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । ऋच इति । कर्मत्याग-
माज्जातकृतकृत्यताशङ्कां वारयति । तेनेति । कितदक्षरं तदाह । ॐकारेति ॥ ३ ॥

उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमि-
त्यादिना । ऋचमाप्रोत्यध्ययनेन स्वाधीनां करोतीत्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनाऽऽ-

१ क. ग. ट. 'पायसां' । २ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ते दे' । ३ क. तदूर्ध्वो । ४ ङ. ड. ट.
ऊर्ध्वाः क' । ५ ङ. ड. ट. 'मेण इत्य' । ६ क. ख. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. 'रं स्वर' । ७ ख. ज.
'थे' ॥ ३ ॥ क' । ८ क. ग. ट. 'र्थं गृ' । ९ ग. छ. ट. ते दे' ।

मैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं
तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥४॥
स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं ॥ स्व-
रममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता दे-
वास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स

त्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं यजुः । एष उ स्वरः । कोऽसौ यदेतद-
क्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयाश्चाभवन्देवाः ॥४॥

स योऽन्योऽपि देवदेवैतदक्षरमेवममृतमभयगुणं विद्वान्प्रणौति
स्तौति । उपासनमेवात्र स्तुतिरभिप्रेता । स तथैवैतदेवाक्षरं स्वरममृतम-
भयं प्रविशति । तत्प्रविश्य च राजकुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्ग-
बहिरङ्गतावन्न परस्य ब्रह्मणोऽन्तरङ्गबहिरङ्गताविशेषः । किंति हि यदमृ-
ता देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभूवन्तेनैवामृतत्वेन विशिष्टस्तदमृतो
भवति न न्यूनता नाप्यधिकताऽमृतत्वे इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्या-
यस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूच प्रणवोद्गीथयो-
रेकत्वं कृत्वा तस्मिन्प्राणरश्मिभेदगुणविशिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनम-
नेकपुत्रफलेभिदानां वक्तव्यमित्यारभ्यते । अथ खलु य उद्गीथः स प्रण-

दरवियोच्चारयतीति यावत् । ऋग्यजुःसाम्नां प्रत्येकमोकारोच्चारणद्वारेणैवाऽऽसिदर्शना-
दित्यतिशब्दार्थः । उशब्दोऽपिपर्यायः । संप्रतिपन्नस्वरवदिति दृष्टान्तार्थः । अमृतम-
भयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत्प्रविश्य ब्रह्मबुद्ध्या तद्ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥४॥

भवतु देवानामेवमस्माकं तु किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । स योऽन्योऽपीति ।
राजगृहं प्रविष्टस्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि फले विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । तत्प्रविश्येति । अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

खण्डान्तरस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति । प्रणवस्योद्गीथस्यैकत्वं कृत्वा त-

१ क. ट. 'ष एव उ । ग. ठ. 'ष एव स्वं' । २ ख. घ. ङ. च. अ. ठ. ङ. ढ. 'तच्चाप्त' ।
३ क. 'मृताभ' । ४ क. 'मेव चात्र' । ५ ग. ट. ठ. 'त्वमित्य' । ६ अ. 'लक्ष्मि' ।

उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव
ॐ मिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽ-
सीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मी ॥ स्त्वं पर्या-
वर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

वो बह्वृचानां यश्च प्रणवस्तेषां स एव च्छान्दोग्य उद्गीथशब्दवाच्यः । असौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः । प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव बह्वृचानां मान्यः । उद्गीथ आदित्यः । कथम् । उद्गीथारूपमक्षरमोमि-
त्येतदेष हि यस्मात्स्वरकुञ्चारयन्नेकार्थत्वाद्वातूनाम् । अथवा स्वर-
गच्छन्नेति । अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥ १ ॥

तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्म्यादित्यरश्म्यभेदं
कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः । तेन तस्मात्कारणान्मम त्वमेकोऽसि
पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् ।
अतो रश्मीनादित्यं च भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्पर्यावर्तयेत्यर्थः । त्वंयोगा-
त् । एवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

स्मिन्सत्यध्यात्मं प्राणवृष्ट्याऽधिदैवतमादित्यवृष्ट्या च विशिष्टस्योद्गीथस्य यदुपा-
सनमुक्तं तदेवानूद्य निन्दित्वा प्राणानां रश्मीनां च भेद एव गुणस्तद्विशिष्टवृष्ट्या त-
स्यैवोद्गीथावयवस्याक्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन ग्रन्थेन वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थः सं-
प्रति प्रस्तूयत इत्यर्थः । अमृताभयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रणवोद्गीथ-
योरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्वित्युक्तम् । तयोरेकत्वमुक्त्वाऽऽदित्यवृष्ट्योद्गी-
थोपास्तिमुक्तमनुवदति । असाविति । उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति ।
उद्गीथ इत्यादिना । उच्चारयन्नेतीति संबन्धः । स्वरतेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्नित्युच्य-
ते तत्राऽऽह । अनेकार्थत्वादिति । गच्छन्सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां
कुर्वन्निव गच्छति तस्मादोकारत्वं सवितुरित्याह । अथवेत्यादिना ॥ १ ॥

आदित्यवृष्ट्योद्गीथमुपदिष्टमनूद्य निन्दति । तमेतमिति । निन्दाफलं दर्शयति ।
अत इति । पर्यावर्तयादिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति मध्यमपुरुषो व्याख्यायते
तत्राऽऽह । त्वंयोगादिति । युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषविधानादित्यर्थः । रश्मिभेदगुण-
वृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनस्य फलं कथयति । एवमिति । वक्ष्यमाणेऽध्यात्मे बुद्धिसमा-
धानार्थमुक्तं देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति । इत्यधिदैवतमिति ॥ २ ॥

१ ख. अ. 'यन्नेत्यने' । २ ख. अ. अतः स उद्गी' । ३ ख. अ. 'र्थः' । यतस्तस्मा' । ४ ख. घ. अ.
ठ. ड. 'रश्मि' मर्हन्ती' । ५ ख. अ. 'रित्यत्र पक्षान्तरमाह ।

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमु-
पासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽ-
सीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणा ५ स्त्वं
भूमानमभिगायताद्वहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥४॥

अथानन्तरमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीते-
त्यादि पूर्ववत् । तथोमिति ह्येष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्योमिति ह्यनुज्ञा कु-
र्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतीत्यर्थः । न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः
प्राणस्योत्करणं गृण्वन्तीति । एतत्सामान्यादादित्येऽप्योत्करणमनुज्ञामात्रं
द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव । अतो वागादीन्मुख्यं च
प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं पश्यन्भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदा-
वर्तयेत्यर्थः । बहवो वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नि-
त्यर्थः । प्राणादित्यैकत्वोद्गीथदृष्टरेकपुत्रत्वफलदोषेणापीदितत्वाद्रश्मिप्रा-
णभेददृष्टेः कर्तव्यता चोद्यतेऽस्मिन्काण्डे बहुपुत्रफलत्वार्थम् ॥ ४ ॥

अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति । अथेत्यादिना । कथं प्राणोद्गीथयो-
रेकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवाऽऽ-
दित्यो गच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत् । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति ।
मुमूर्षुसमीपवर्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञाकरणं नैव जान-
न्ति । तथा च जीवदवस्थायामोमिति तदनुज्ञावशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते ।
तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्रमोत्करणमित्यर्थः । प्राणादित्ययोरध्यात्माविदैवतयोरुद्गीथत्वावि-
शेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमोत्करणमवधेयमित्याह । एतत्सामान्यादिति ॥३॥

प्राणदृष्ट्योक्तामुद्गीथोपास्तिं निन्दित्वा विवक्षितामुपास्तिमुपन्यस्यति । एतमु ए-
वेति । भूमानं बहुत्वोपेतमिति यावत् । मध्यमपुरुषे तातड्डादेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि
अथमपुरुषशङ्कया दुरन्वयं व्यावर्तयति । पूर्ववदिति । एकत्वदृष्टिनिन्दाद्वारा प्रधानो-
पासनं सफलमुपसंहरति । प्राणेत्यादिना ॥ ४ ॥

१ क. ग. ट. 'दि । तथा पूर्वदोमि' । २ ख. घ. ड. अ. ठ. ड. 'वत् । अ' । ३ ख. घ.
अ. 'पोहित' । ४ ठ. 'स्मिन्काण्डे । ५ ठ. 'फलार्थ' ।

अथ खलु य उद्रीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
 उद्रीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्रीतमनुसमा-
 हरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्या-
 यस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥
 इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सा-

अथ खलु य उद्रीथ इत्यादिप्रणवोद्रीथैकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फल-
 मुच्यते । होतृषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति तत्स्थानं होतृषदनं होत्रात्क-
 र्मणः सम्यक्प्रयुक्तादित्यर्थः । न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यम् । किं
 तद्धैवापि दुरुद्रीतं दुष्टमुद्रीतमुद्रानं कृतमुद्रात्रा स्वकर्मणि क्षतं कृतमि-
 त्यर्थः । तदनुसमाहरत्यनुसंधत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव धातुवैषम्यैस-
 मीकरणमिति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथेदानीं सर्वफलसंपत्त्यर्थमुद्रीथस्योपासनान्तरं विधित्स्यते । इय-
 मेव पृथिव्यूक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या । तथाऽग्निः साम । साम्न्य-

पूर्वोत्तरयोर्मन्त्रयोरसंगतिमाशङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतार्य व्याकरोति ।
 अथेत्यादिना । ननु यथाश्रुतं स्थानमेव होतृषदनं किं नेष्यते तत्राऽऽह । न हीति ।
 होत्रात्कर्मणो यत्फलमाद्रियते तत्प्रश्नपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किं तदित्यादिना ।
 निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन संबध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरभा-
 वितया नेतव्यः । दुष्टमुद्रानमेव स्पष्टयति । उद्रात्रेति । कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽन्यत्र
 फलमाहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । चिकित्सयेति । उद्रात्रा प्रणवोद्रीथैकत्वविज्ञा-
 नमाहात्म्यात्पामादिकं स्वकर्मणि प्राप्तं क्षतं होत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रति-
 संदधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवेत्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति । पुत्राद्यैश्वर्यैकदेशविषयोपासनोपदेशा-
 नन्तरमवसरे प्राप्ते ज्योतिष्टोमादावधिकृतस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमधिदैवाध्यात्मविभागेनो-
 द्रीथविषयमेवापूर्वमुपासनमस्मिन्ग्रन्थे विधातुमिष्टमित्यर्थः । तत्र तदङ्गभूतमुपासनमादौ
 विदधाति । इयमेवेति । पृथिव्यामृष्टिरत्र नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कृतव्यत्वादित्यभिप्रे-
 त्याऽऽह । ऋचीति । ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहिता तथाऽग्निः सा-
 मेत्यत्राग्निदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह । तथेति । ऋक्त्वं पृथिव्याः सामत्वं

म तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयत इयमेव साऽ-
ग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू-
ढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयतेऽन्तरि-
क्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं
साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरेव
साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

मिदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमिति । उच्यते । तदेतत्तदेतद-
ग्न्याख्यं सामैतस्यां पृथिव्यामृच्यध्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमि-
त्यर्थः । ऋचीव साम । तस्मादत एव कारणादृच्यध्यूढमेव साम गी-
यत इदानीमपि सामगैः । यथा च ऋक्सामनी नात्यन्तं भिन्ने अन्यो-
न्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी । कथमियमेव पृथिवी सा सामनामार्धशब्दवाच्या ।
इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दाभिधेयत्व-
मापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टमृ-
क्सामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः
पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्थमियमेव साऽग्निरम इति केचित् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः सामेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ ३ ॥

चाग्नेरप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति । ऋक्सामत्वमिद्वैतित्युत्तरमाह । उच्यत इ-
ति । तयोराधाराधेयभावे गमकं दर्शयति । तस्मादिति । ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि
चाग्निदृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । यथा चेति । पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपू-
र्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यमव्य-
भिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं भिन्नतेत्यर्थः ।
तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह । तस्माच्चेति । पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निरमः
पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यम् । पश्चान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१ क. ग. ड. च. ट. ठ. 'तदं' । २ क. ग. च. ट. ड. 'त्यन्तभि' । ३ क. ग. ट. 'सिद्धिरित्यु' ।

४ ख. अ. 'त्यन्तभि' ।

नक्षत्राण्येव कर्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्य-
ध्यूढ ५ साम तस्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते न-
क्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गं यन्नीलं
परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५
साम तस्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते ॥ ५ ॥

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ य-
न्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्त-

नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा अतः स साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः सैवर्क । अथ यदादित्ये
नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन काष्ण्यं तत्साम । तद्व्येकान्तसमाहित-
दृष्टेर्दृश्यते ॥ ५ ॥

ते एवेते भाः शुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषोऽन्तरादि-

कथं पुनर्नक्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादिवर्क्यं न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः स्थिति-
रत आह । नक्षत्राणामिति । नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन चन्द्रमसः स्थितेरित्यतःश-
ब्दार्थः । नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं परोऽन्तं सशब्दः ॥ ४ ॥

अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्त्वा तादृगेवोपासनान्तरमाह । अथेति । आदित्यस्य
मण्डलात्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यत ऋचि तदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तदेव रूपं विशिनष्टि ।
भा इति । तामेव व्याचष्टे । शुक्ला दीप्तिरिति । ऋचि यथा पूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा सा-
मि वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । अथेति । नन्वादित्ये शौक्ल्यवदनतिशयं का-
ष्ण्यं नास्माभिरनुभूयते तत्राऽऽह । तद्वीति । एकान्तेन समाहिता शास्त्रसंस्कृता यस्य
दृष्टिस्तस्याऽऽदित्ये निरतिशयं काष्ण्यं दृश्यते तथा च तदृष्टिः सामि श्लिष्टे-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ यदेवैतदित्यादेस्तात्पर्यमाह । ते एवेति । अङ्गोपासनानि समाध्यानान्तरमा-
धिदैविकीं प्रधानोपासनां विवक्षुरुपास्यस्वरूपमुपन्यस्यति । अथेत्यादिना । किमिति
हिरण्यपदमुपमार्थं व्याख्यायते हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याश-

रादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु-
हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥
तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी त-

त्य आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयः । न हि सुवर्ण-
विकारत्वं देवस्य संभवति ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासंभवात् ।
न हि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत । चाक्षुषे चा-
ग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उ-
त्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पूरयति वा स्वेनाऽऽ-
त्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसाध-
नापेक्षम् । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्फुरित्यतो विशिन-
ष्टि । हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश इति । ज्योतिर्मयोन्येवात्य श्मश्रूणि के-
शाश्चेत्यर्थः । आप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव
भारूप इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः । कथं तस्य यथा कपेर्म-
कटस्याऽऽसः कप्यासः । आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिपृष्ठान्तो ये-
नोपविशति । कप्यास इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षि-

कृत्वाऽऽह । न हीति । अपहतपाप्मत्वासंभवं साधयति । न हीत्यादिना । पाप्मा-
दीत्यादिपदं तत्कार्यसंग्रहार्थम् । किञ्च चक्षुष्युपास्ये पुरुषे सुवर्णविकारत्वस्याग्रहणा-
द्वौणमेव हिरण्मयपदमित्याह । चाक्षुषे चेति । न च तत्राप्यातिदेशिकं तद्ग्रहणमृ-
क्सामगेष्णत्वादिना तादृशेन विरोधात्समाद्वौणमेव हिरण्मयपदमित्युपसंहरति । अत
इति । हिरण्यश्मश्रुरित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह । उत्तरेष्वपीति । न-
न्वादित्यादिमण्डले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राऽऽह । निवृत्तचक्षुर्भिरिति । विशि-
ष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनमुपपादयति । ब्रह्मचर्यादीति ॥ ६ ॥

सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणादक्ष्णोरपि सुवर्णत्वे प्राप्ते प्रत्याह । तस्येति । विशे-
षमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । यथा कप्यासवद्व्यवस्थितं पुण्डरीकं
तथा तस्याक्षिणी इति योजना । आसशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । आसेरिति ।
षष्ठ्यन्तस्य शब्दस्य विवक्षितमर्थं कथयति । कपीति । तस्य करणत्वं स्फुटयति । ये-
नेति । कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । क-
प्यास इवेति । निहीनोपमया देवस्य चक्षुषी व्यपदिशता तयोरेपि निहीनत्वं व्यप-

१ ग. ट. 'निवृत्त' । २ क. ट. 'पेक्षे' । ते । ख. घ. झ. ङ. 'पेक्ष्यम्' । ३ ग. घ. ङ. च. ट. उ.
द. द. 'याप्येवा' । ४ क. ग. ट. 'यैत्वसं' । ५ ट. 'निवृत्त' । ६ ख. छ. 'वर्णवर्ण' । ७ ख. ङ. 'वच' ।

स्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि-
त उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥
तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्रीथस्तस्मात्त्वे-

णी । उपमितोपेमानत्वान्न हीनोपमा तस्यैवगुणविशिष्टस्य गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उद् इत उद्गत इत्यर्थः । अतोऽसावुन्नामा । तमेवं गुणसंपन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह वा इत्यवधारणार्थो निपातौ । उदेत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्योद्रीथत्वं देवस्याऽऽदित्यादीनामिव विवक्षितत्वादाह । तस्यर्क्च साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणं पर्वणी । सर्वात्मा हि देवः । पराप-
रलोककामेशितृत्वादुपपद्यते पृथिव्यैग्न्यृक्सामगेष्णत्वम् । सर्वयोनित्वा-
च्च । यत एवमुन्नामा चासावृक्सामगेष्णश्च तस्मादृक्सामगेष्णत्वप्राप्त-

दिष्टं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उपमितेति । कप्यासेनोपमितं पुण्डरीकं तेनोपमानेनो-
पमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं निहीनत्वमित्यर्थः । यथोक्तस्याऽऽदित्यपुरुषस्य क्षेत्रज्ञत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं नाम व्यपदिशति । तस्येति । नाम्नो गौणत्वं शङ्काद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । न तस्य सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्यभाक्त्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । पाप्मनेति । आदित्यक्षेत्रज्ञेऽपि सर्वपाप्मोदयः संभवति । न ह वै दे-
वान्पापं गच्छतीति श्रुतेरित्याशङ्क्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । य आत्मेति ।
उक्तार्थयोगोऽतःशब्दार्थः । उपास्यं परमात्मानमुपन्यस्य तदुपासनमिदानीं सफलमुप-
न्यस्यति । तमेवगुणसंपन्नमिति । यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्रीथे संपाद्येति दर्शयति । तस्येत्यादिना । यथाऽऽ-
दित्यादीनामुद्रीथे संपाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा परमात्मनोऽपि । तत्र संपाद्योपा-
सनं विवक्षित्वा सर्वैकसमात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः । मण्डलावच्छिन्नस्य पु-
रुषस्य कथमृगादिगेष्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्मेति । परस्य स्वारस्येन सर्वात्म-
त्वादाध्यानार्थं मण्डलावच्छेदादुपपन्नमृगादिगेष्णत्वमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
परपरेति । सर्वात्मत्वं साधयति । सर्वयोनित्वादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वा-
द्वादिगेष्णत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादुद्रीथ इति वाक्यं योजयति । यत इति । प्राप्ते

बोद्धीतैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्प-
राञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्याधि-
दैवतम् ॥ ८ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः
खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवकर्पाणः साम तदेतदेतस्या-
मृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीय-
ते । वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥

मुद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण परोक्षप्रियत्वादेवस्य तस्मादुद्गीथ इति । त-
स्माच्चेव हेतोरुदं गायतीत्युद्गाता । यस्माद्वचेतस्य यथोक्तस्योन्नाम्नो
गाताऽसावतो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । स एष देव उन्नामा ये
चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः परागञ्चनादूर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्टे न
केवलमीशितृत्वमेव च शब्दाद्वारयति च । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामि-
त्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवताविषयं
देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥८॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः॥६॥

अथाधुनाऽध्यात्ममुच्यते । वागेवकर्पाणः साम । अधरोपरिस्थान-
त्वसामान्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना वागेव सा प्राणोऽम इ-
त्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं परोक्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना ।
किमिति परोक्षनाम्ना देवो व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्ष-
द्विष इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । परोक्षप्रियत्वादिति । उन्नामत्वे देवस्योद्गातुरुद्गा-
तृत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति । प्र-
कृतस्योन्नाम्नो देवस्याऽऽगानादित्यतःशब्दार्थः । उद्गातुरुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति
युक्तेति योजना । सर्वेषाम्प्राणदयलिङ्गात्तस्य चान्यत्रासंभवादादित्यान्तर्गतो देवः परमा-
त्मस्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति । देवकामानामादित्यादुपरितनलोकेष्वधि-
ष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं
लोककामेशितृत्वं परस्मादन्यत्र संभवति । एष सर्वेश्वर इति श्रुतेरितिभावः ॥ ८ ॥ इति
प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

आधिदैविकोपास्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । ऋचि वाग्दधिः साम्नि प्राणद्विषश्च कर्तव्ये-
त्यत्र हेतुमाह । अधरेति । कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राऽऽह ।
प्राण इति । स्थानमात्रत्वं व्यावर्तयति । सहेति ॥ १ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५
साम तस्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते । चक्षुरेव
साऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्द्धनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५ सा-
म तस्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते । श्रोत्रमेव
सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः
कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५ साम त-
स्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः
शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदम-
स्तत्साम ॥ ४ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम । आत्मेति च्छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्द्धनः साम श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वम् ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क । अथ यन्नीलं परः कृष्णमादित्य-
इव दृक्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥ ४ ॥

भोक्तारं व्यावर्तयति । आत्मेति । छायात्मनः सामत्वे हेतुमाह । तत्स्थत्वादि-
ति । चक्षुषि च्छायात्मनः स्थितत्वादृचि सामवदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रकारान्तरेणाङ्गोपासनमेव किं-
चिदुपदिशति । अथेति । अक्ष्णो यदेतद्रूपं शुक्लं दृश्यत ऋचि तदृष्टिः कर्तव्येत्य-
र्थः । तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति । ऋचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवद्वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरपि
साम्नि कर्तव्येत्याह । अथेति । यथाऽऽदित्यमण्डले समविगम्यमतिकृष्णं रूपमुक्तं त-
था चक्षुष्यपि दृक्शक्तेरधिष्ठानं तादृग्रूपमुपलभ्यते तदृष्टिः साम्नि कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्त- त्साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते । पूर्ववत् । सैवर्गध्यात्मं वागाद्या
पृथिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक्पादबद्धाक्षरात्मिका । तथा
साम । उक्तसाहचर्याद्वा स्तोत्रं सामोक्तं शस्त्रमुक्त्वादन्यत्तथा यजुः स्वाहा-
स्वभावषडादि सर्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव । सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति
ह्यवोचाम । ऋगादिप्रकरणात्तद्वन्नेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमतिदिश्यते । किं तद्यदमुष्याऽऽदित्यपुरुषस्य । हि-
रण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तम् । यावमुष्य गेष्णौ पर्वणी तावेवास्या-
पि चाक्षुषस्य गेष्णौ । यच्चाप्य नामोदित्युद्गीथ इति च तदेवास्य ना-
म । स्थानभेदाद्भूगुणनामातिदेशादींश्चितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चाऽऽदि-

आध्यात्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्शयति । अथेति । दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽयमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्ववदि-
ति । यथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं त-
था चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । छायात्मपक्षे वा-
न्यशेषविरोधमभिमित्याऽऽह । सैवेति । येयमृग्यथा व्याख्याता सा सर्वा स एव पुरुष इत्य-
र्थः । ऋच्युक्तं न्यायं सामान्यतिदिशति । तथेति । यत्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्य-
र्थः । ऋक्सामशब्दयोरर्थो न्तरमाह । उक्थेति । ऋक्साम यद्वदिति दृष्टान्तस्तथाशब्दार्थः
रुथमृगाद्यात्मत्वं परस्येत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्मकत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्य परमा-
न्वित्वं व्यावर्तयन्प्रकरणादित्युक्तन्यायेन त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः ।
छायात्मनो जडस्य व्यावृत्त्यर्थः । रूपातिदेशं दर्शयति । तस्येति । किं तदादित्यपुरु-
षस्य रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्मय इत्युच्यते । इतश्च नायं छायात्मेत्याह ।
यावमुष्येति । नामातिदेशोऽप्येतमर्थमुपोद्ब्रूलयतीत्याह । यच्चेति । आदित्यचाक्षु-
ष्योरुपास्ययोर्भेदादुपासनाऽपि भिन्नेति शङ्कते । स्थानेति । आदित्यमण्डलं चक्षुश्चे-
ते स्थाने भिद्येते रूपं हिरण्मयो हिरण्यश्मश्रुरित्यादि ऋगादिगेष्णत्वादिगुण उदित्या-
दि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्ते-
षां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् । ये चैतस्माद्वाँश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यका-
मानां चेत्यध्यात्मम् । इत्ययमीशितृत्वविषयो भेदव्यपदेशः । अतश्चैतयोर्भेददुःशासनमपि

१ क. ग. घ. ङ. च. ट. ड. साम ऋक्शब्दः । २ ड. ठ. 'मुक्तदः' । ३ क. ग. ट. 'यं व्या' ।
४ ख. छ. अ. 'न्यादिना । इ' ।

रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ
यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे म-
नुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गाय-
न्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

त्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् । न । अमुनाऽनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनु-
पपत्तेः । द्विधाभवेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति
त्रिधा भवतीत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्विधाभावानुपपत्तेः ।
तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवो-
चो न तद्भेदावगमाय । किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशङ्का माभूदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वा-
ग्गता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसंबन्धिनं च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे
वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति
तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

भिन्नमेवेत्यर्थः । नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दूषयति । नेति । उपासकस्तावदमु-
नाऽऽदित्यात्मना पराञ्चो लोकान्देवकामांश्चाऽऽप्नोति । स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वा-
चीनलोकांमनुष्यकामांश्चाऽऽप्नोतीति श्रूयते । न चैकस्य वस्तुतो भिन्नोभयरूपत्वप्रा-
प्तिरुपपद्यते । तस्माद्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः । उभयात्मिकत्वमेकस्यापि विद्यामाहा-
त्म्यद्विचभावोपगमादुपपन्नमिति शङ्कते । द्विधेति । एकस्य विद्यावशादनेकरूपत्वे वा-
क्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति । एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदो-
पपत्तिरिति परिहरति । न चेतनस्येति । एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः । परोक्तं
भेदकमनुवदति । यच्चिति । भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति शब्दो द्रष्टव्यः । दूषय-
ति । न तदित्यादिना । तदित्यतिदिश्यमानं रूपाद्युक्तम् ॥ ५ ॥

आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निरतिशयैश्वर्यश्रवणाच्च तयोरैक्यमित्या-
ह । स एष इति । तयोर्भेदाभावे हेत्वन्तरमाह । तत्तस्मादिति । ईश्वरस्यैव प्रागु-
क्तहेतोर्गोनविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति ॥ ६ ॥

१ ग. ट. 'भावो नो' । २ क. 'ति द्विधा' । ३ ग. ट. 'पतिः । त' । ४ क. 'मर्थः ॥ ५ ॥ ग.
'मर्थे ॥ ५ ॥ ५ ट. 'यन्यागायनास्त' । ६ ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'यनास्त' । ७ ख. छ. ज. 'स्मिन्' ।

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गाय-
ति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका-
स्तांश्चाऽऽप्नोति देवकामांश्च ॥ ७ ॥
अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तां
श्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामांश्च तस्मादु हैवंविदु-
द्राता ब्रूयात् ॥ ८ ॥
कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे
य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्यथोक्तं देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायत्युभौ
स गायति चाक्षुषमादित्यं च । तस्यैवंविदः फलमुच्यते सोऽमुनैवाऽऽ-
दित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति । आदित्या-
न्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो देवकामांश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति मनु-
ष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्मादु हैवंविदुद्राता ब्रूयाद्यजमानं
कमिष्टं ते तव काममागायानीति । एष हि यस्मादुद्राता कामागान-
स्योद्गानेन कामं संपादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ य एवं विद्वान्-
साम गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था ॥ ८ ॥ ९ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

स्थानभेदेन यथोक्तोपासनवतः फलोक्यर्थं पातनिकां करोति । अथेति । एतत्सामे-
ति संबन्धः । एवं विद्वानित्येतदेव विभजते । यथोक्तमिति । विद्वानित्यस्मादुपरि-
ष्टादशब्दः संबध्यते । सोऽमुनैव लोकान्कामांश्चाऽऽप्नोतीति संबन्धः । आग्निप्र-
कारं विवृणोति । स एष इति । उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरातिशयमैश्वर्यं न हि
द्वयोर्निरङ्कुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । आदित्येति । अमुनैवाऽऽदित्येनेत्युक्तमे-
वात्र व्यक्तीकृतम् ॥ ७ ॥

अथशब्दस्तथापर्यायः । चाक्षुषो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुषेणैवेति संबन्धः । उक्तफल-
स्य याजमानत्वं दर्शयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव कथयति । एष हीति ।
उद्गातारं विशिनष्टि । कोऽसाविति । उद्गीथे परस्य संपाद्योपासनं विभागिनोक्तमुपसं-
हरति । द्विरुक्तिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

१ क. ट. 'क्तं तदे' । २ ख. छ. अ. 'देनोक्तो' । ३ ख. छ. अ. 'यं यु' ।

त्रयो होद्रीथे कुशला बभूवुः शिलकः शा-
लावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैव-
लिरिति ते होचुरुद्रीथे वै कुशलाः स्मो हन्तो-

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपा-
सनान्तरमानिनाय । इतिहासस्तु मुखावबोधनार्थः । त्रयस्त्रिसंख्याकाः ।
ह इत्येतिद्वयार्थः । उद्रीथ उद्रीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः क-
स्मिंश्चिदेशे काले च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्व-
स्मिञ्जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्रीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युपस्तिजा-
नश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्रय इत्याह । शिलको नामतः
शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायनस्यापत्यं चैकितायनः । दै-
ल्भमोत्रो दाल्भ्यो द्यामुष्यायणो वा प्रावाहणो नामतो जीवल्स्याप-
त्यं जैवलिरित्येते त्रयस्ते होचुरन्योन्यमुद्रीथे वै कुशला निपुणा इति
प्रसिद्धाः स्मः । अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्रीथ उद्रीथज्ञाननिमित्ता
कथां विचारणां पक्षप्रतिषेधोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः । तथा च

अध्यात्माधिदैवतस्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्टचोद्रीथोपासनमाखिलपाप्मापगमफल-
मुक्तम् । संप्रति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणकपरमात्मदृष्टचोद्रीथोपासनं
परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानोतवानाम्नाय इतिप्रकरणतात्पर्यमह । अनेकधेति । तर्हि
विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमाख्यायिकयेत्यशङ्क्याऽऽह । इति हासस्त्विति । इ-
तिहासः पूर्ववृत्तम् । इतिहस्य भाव ऐतिह्यम् । समेतानामिति निर्धारणे षष्ठी । ननु
सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेवोद्रीथादिविज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते किमिति तेषां मध्ये
त्रयाणामेव तन्नैपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । न हीति । अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमामु-
ष्यायणो द्वयोरामुष्यायणो द्यामुष्यायणः । तव मम चायमिति परिभाषया धर्मतः प-
रिग्रहीत इति यावत् । किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह । तथा चेति । प्रवृत्ते वादे
तस्मिन्निवक्षितेऽर्थे विद्या येषां तैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः । इतिशब्दस्य प्र-

१ ख. ड. ज. झ. अ. 'बुः सिल' । २ ख. ड. ज. ड. 'बोधार्थः' । ३ ख. च. ज. ड. 'ह ।
सिल' । ४ ग. ड. ठ. ड. 'नः । दाल्भ्यो' । ५ क. ग. च. ट. दाल्भ्यो' । ६ क. 'तत्तत्स्थान' । ७ ख.
घ. 'योगश्रीमु' ।

द्रीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैव-
लिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
र्वाच ॥ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्य-
मुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोपजनः संशयनिवृत्तिश्चेति ।
अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनम् । दृश्यते हि शि-
लकादीनाम् ॥ १ ॥

तथेत्युक्त्वा ते समुपविविशुर्होपविष्टकन्तः किल । तत्र राज्ञः प्राग-
ल्भ्योपपत्तेः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचेतरौ भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे
पूर्वं वदताम् । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतो-
र्वाचं श्रोष्यामि । अर्थरहितामित्यपरे वाचमिति विशेषणात् ॥ २ ॥
उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । हन्त
यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

योजनमित्यनेन संबन्धः । वादारम्भस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह । अत इति । इति-
हासस्तु सुखावबोधार्थे इत्युक्तेन समुच्चयार्थश्चकारः । कथं यथोक्तं फलं दृष्टमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । दृश्यते हीति । शिलकादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधीध्वंसादिकं फल-
मिति शेषः ॥ १ ॥

तत्रेति निर्धारणार्थं सप्तमी । राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्व-
भावादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्राह्मणयोरिति । पक्षात्वरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गी-
करोति । अर्थेति ॥ २ ॥

राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये शालावत्यो दाल्भ्यं प्रत्युवाचेति
संबन्धः ॥ ३ ॥

१ ख. द. ज. झ. अ. हि सिलं । २ ड. च. ट. ह सिलं । ३ ड. च. इ सिलं । ४ क. छ.
मित्येतेन । ५ क. 'योक्तुं' । ६ ख. छ. अ. 'ति । सिलं' ।

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का
गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप
इति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामु-

लब्धानुमतिराह । का साम्नः प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ह्यत्रोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः । परोवरीयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गतिराश्रयः
परायणमित्येतत् । एवं पृष्ठो दाहभ्य उवाच स्वर इति । स्वरात्मकत्वा-
त्साम्नः । यो यदात्मकः स तद्रतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं मृदाश्रय
इव घटादिः । स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राणनिष्पाद्यो
हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति
होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः । शृण्वति वै प्राण ऋतेऽन्नादिति हि
श्रुतेः । अन्नं दामेति च । अन्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अप्सं-
भवत्वादन्नस्य ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच । अमुष्मँल्लोकाद्वृष्टिः संभवति ।

साम्नो गतिरित्यन्वयः । सामशब्दार्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरग्रन्थ-
योः प्रकृतत्वं प्रकटयति । उद्गीथो हीति । गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्तय-
ति । आश्रय इति । औपचारिकमाश्रयं निरस्यति । परायणमित्येतदिति । स्वरो
ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वरात्मकत्वादिति । तद्व्यञ्ज-
कतया तदाश्रयत्वेन तत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरित्यर्थः । साम्नः स्वरात्मकत्वेऽ-
पि कथं तद्रतित्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । यो यदात्मक इति । प्राणस्या-
न्नावष्टम्भत्वे वाजसनेयश्रुतिं प्रमाणयति । शृण्वतीति । वत्सस्थानीयस्य प्राणस्या-
न्नं दाम बन्धनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतेरन्नस्याप्संभवत्वं
द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

कथमपामसौ लोको गतिस्तत्राऽऽह । अमुष्मँदिति । इति पृष्ठो दाहभ्य उवाच

१ क. ख. घ. ञ. ठ. साम्नो गतिः । प्र^१। २ ख. घ. ड. च. ज. ङ. ट. 'थोऽत्रश्रुपा' । ३ ठ.
ड. 'तिश्रु' । ४ ख. च. अ. 'ध्मादि लोका' । ५ ख. छ. ज. 'थोऽत्र ही' । ६ क. श्रुतेरिति । ज. श्रुतेरर्थः ।
७ ख. 'उ' । अ. 'ध्मादिति' ।

प्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमति-
नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोक ५ सामाभि-
संस्थापयामः स्वर्गस ५ स्ताव ५ हि सामेति ॥५॥
त ५ हं शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दा-
ल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम
यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्ठो दाल्भ्य उवाच । स्वर्गममुं लोकम-
तीत्यभ्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवाचऽऽह । अतो वयमपि
स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्य-
र्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो यस्य तत्साम स्वर्ग
संस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः साम वेद इति श्रुतिः ॥ ५ ॥

तमितरः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठित-
मसंस्थितं परोवरीयस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः । वा इत्यागमं स्मार-
यति किलेति च दाल्भ्य ते तव साम । यस्त्वसहिष्णुः सामविदेतर्ह्येत-
स्मिन्काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमिति ।

हेति संबन्धः । तत्र च्छन्दसि कालनियमाभावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याकरोति । आ-
हेति । यद्यपि परो नास्याऽऽश्रयान्तरं प्रतिपद्यते तथाऽपि त्वया तद्वाच्यमेवेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अत इति । अतःशब्दार्थमेव स्फोरयति । स्वर्गेति । तस्मात्स्वर्गलो-
कप्रतिष्ठं सामेति पूर्वो संबन्धः । स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र प्रमाणमाह । स्वर्ग इति ॥५॥

उपदेशपारंपर्यमार्गमः । यत्कृतकं तदनित्यमिति स्वर्गस्यान्तवच्चान्न परायणत्वं सं-
भवतीत्याशयेनाऽऽह । किलेति चेति । यथोक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः । न्याया-
गमाभ्यामप्रतिष्ठितं ते सामेत्युपमंहरति । दाल्भ्येति । स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दो-
षं दर्शयति । यस्त्विति । असहिष्णुर्मिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् । एत-
स्मिन्काले मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथोक्तस्तं प्रतीति
विग्रहः । तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्रतिष्ठितमिति । सामाप्रतिष्ठितं प्रतिष्ठि-
तमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चिद्ब्रूयादिति संबन्धः । तदीयवचनमेव दर्शयति ।

१ ख. ड. ज. झ. ह. सिल'. २ च. 'वाचाऽऽह । स्व'. ३ ख. अ. 'च हाऽऽह । स्व'. ४ ख.
घ. ड. च. अ. ड. 'रं परं सा'. ५ ख. घ. ड. च. अ. ठ. ड. ट. 'वाच । अ'. ६ ख. घ. च. अ. इ.
'ति हि शु'. ७ ख. अ. श्रुतेः ॥ ५ ॥ ८ ख. च. अ. ड. 'रः सिल'. ९ ख. अ. 'ति । स्यात्स्व'.
१० ख. छ. अ. 'ति विज्ञा'.

ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानीति
विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक
इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां

एवं वादापराधिनं मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति ।
एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न संशयो न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः ।
ननु मूर्धपातार्हं चेदपराधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्धा न चे-
दपराध्युक्तस्यापि नैव पतति । अन्यथाऽकृतौभ्यागमः कृतनाशश्च स्या-
ताम् । नैष दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमि-
त्तापेक्षत्वात् । तत्रैवं सति मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहा-
रनिमित्तापेक्षत्वमिति ॥ ६ ॥

एवमुक्तो दाल्भ्य आह हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानि यत्प्रतिष्ठं सामे-
त्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्धीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति पृष्ठो दाल्भ्येन शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि
लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुण्यतीति । अतः प्रदानं देवा उप-

एवमिति । स तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एवमुक्तस्येति । तथै-
व विदुषः शापवाक्यानुमारेणेति यावत् । तदिति शिरोनिरुक्तिः । शापदानाय प्रवृत्त-
स्त्वयमिति शङ्कां वारयति । न त्विति । मूर्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । नन्वि-
ति । अपराधाभावेऽपि परोक्तिवशान्मूर्धपाते दोषमाह । अन्यथेति । सति चापराधे
परोक्तिवैधुर्यान्मूर्धपाताभावे दोषं कथयति । कृतेति । अपराधस्य मूर्धपातहेतोरपि स-
हकार्यपेक्षत्वादभिव्याहरणं नानर्थकमित्युत्तरमाह । नैष दोष इति । कर्मणः शुभादे-
राचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृतेऽपराधिनि कुतो व्याहरणापेक्षेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । तत्रेति । तत्र शुभादौ कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः ।
इति पराभिव्याहरणमर्थवदिति शेषः ॥ ६ ॥

हन्तेत्यादि व्याकरोति । एवमिति । कथममुष्य लोकस्यैतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाह ।
अयं लोक इति । आदिशब्दः श्राद्धादिसंग्रहार्थः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । ईती-
ति । अस्माल्लोकात्प्रदीयमानं चरुपुरोडाशाद्यग्निद्वारोपजीवन्ति देवा इति श्रौती प्रसि-
द्धिरित्यर्थः । भवतु परं लोकं प्रति प्रतिष्ठान्वमस्य लोकस्य तथाऽपि कथमयं लोकः

१ ग. ज. ठ. 'वन्तो वे' । क. ड. 'वतो वे' । २ क. ग. च. ट. ड. 'व. तत्पत' । ३ ख. ग.
ड. च. अ. ठ. ड. ट. 'ताग' । ४ घ. ड. 'पाते नि' । ५ ख. अ. 'व्याहरणनि' । ६ क. ड. ड. ट. 'क-
सो वे' । ग. घ. ट. ठ. 'वन्तो वे' । ७ क. ग. ट. 'राधिन प' । ८ क. अत इति । अ. प्रदानमिति
९ ख. छ. अ. ट. परलो ।

लोकमति नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं
सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्ताव हि
सामेति ॥ ७ ॥

तह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते
शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते वि-
पतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेत-
द्गवतो वेदानीति विद्वीति होवाच ॥ ८ ॥
इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

जीवन्तीति हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेति । अतः
साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तम् । अस्य लोकस्य का गतिरित्यु-
क्त आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठामिमं लोकमतीत्यं नयेत्साम कश्चित् ।
अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात्प्रतिष्ठासंस्तावं हि
प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तरमिति च श्रुतिः ॥ ७ ॥

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य
सामेत्यादि पूर्ववत् । ततः शालावत्य आह हन्ताहमेतद्गवतो वेदानीति
विद्वीति होवाचेतरोऽनुज्ञात आह ॥ ८ ॥ इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

साम्नः प्रतिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षं हीति । पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि प्रति प्र-
तिष्ठात्वे फलितमाह । अत इति । साम्नोऽपि सर्वान्तर्भावादित्यर्थः । तथाऽपि प्रति-
ष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अतो वयमिति । यस्मादेतलोकप्रतिष्ठात्वेन
संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना । कथं
प्रतिष्ठात्वेन सामत्वाविशेषात्पृथिव्यां साम संस्तुतमित्याशङ्क्याऽऽह । इयमिति । इयं
वै रथन्तरशब्दाच्चस्य सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वादुद्गीयस्यापि सामत्वाविशे-
षात्पृथिव्यात्मत्वं संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

हन्ताहमेतदित्यन्तानन्तं सामैतदित्युच्यते । इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ ग. ज. ठ. 'वन्तो वे' । क. ड. 'वत्तो वे' । २ घ. 'ति ह भु' । च. ट. 'ति भु' । ३ क. ग.
च. ट. ड. 'त्य न न' । ४ ठ. 'मः' । हि यं । ५ क. ड. च. ड. 'वत्तो वे' । ग. घ. ट. 'वन्तो वे' ।
६ क. 'पृथिव्यां साम स्तु' । ७ ग. ट. 'व्यात्मसं' ।

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवा-
च सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवै-
भ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच प्र-
वाहणः । आकाश इति च पर आत्माऽऽकाशो वै नाभेति श्रुतेः । तस्य
हि कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजोऽसृ-
जत । तेजः परस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि स्थावरजङ्गमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोबन्नादिक्रमेण साम-
र्थ्यात् । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि य-
स्मादाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः स सर्वेषां भू-
तानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्ये परमात्मविषयत्वं वाक्यशेषवशाद्दर्श-
यति । आकाश इति चेति । किंच परस्याऽऽत्मनः सर्वभूतोत्पादकत्वं कर्मेति वे-
दान्तमयीदा तदिहाकाशे श्रुतं तथा च परमात्मैवाऽऽकाशशब्द इत्याह । तस्य हीति
किंच परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चात्राऽऽकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवाऽऽत्माऽऽकाश-
इत्याह । तस्मिन्नेवेति । सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानमाह । तत्तेजोऽसृज-
तेति । परस्मिन्नेव लयो भूतानामित्यत्रापि मानमाह । तेज इति । भवतु परस्याऽऽ-
त्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथाऽपि किमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राऽऽह । सर्वाणी-
ति । कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषेण हि ततः सर्वोत्पत्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
सामर्थ्यादिति । आत्मन आकाशः संभूतस्तत्तेजोऽमृजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः
तथाऽपि कथमाकाशे सर्वभूतलयस्तत्राऽह । आकाशं प्रतीति । विपर्ययेण तु क्रमोऽ-
त इति न्यायेनाऽऽह । विपरीतेति । आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । यस्मा-
दिति । परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत इति ॥ १ ॥

स एष परोवरीयानुद्रीथः स एषोऽनन्तः परो-
वरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्ज-
यति य एतदेवं विद्वान्परोवरीया ५ समुद्रीथमु-
पास्ते ॥ २ ॥

त ५ हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायो-
क्तवोवाच यावत् एनं प्रजायामुद्रीथं वेदिष्य-
न्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भ-
विष्यति ॥ ३ ॥

यस्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोवरी-
यानुद्रीथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽविद्य-
मानान्तस्तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं विद्वान्परोवरी-
यांसमुद्रीथमुपास्ते । तस्यैतत्फलमाह । परोवरीयः परं परं वरीयो वि-
शिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति दृष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उ-
त्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशान्ताल्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानु-
द्रीथमुपास्ते ॥ २ ॥

किंच तमेतमुद्रीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं शौनक उ-
दरशाण्डिल्याय शिष्यायैतमुद्रीथदर्शनमुक्तवोवाच । यावत्ते तव प्रजायां
प्रजासंततावित्यर्थः । एनमुद्रीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ति ता-
वन्तं कालं परोवरियो हैभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तर-
विशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

आकाशस्तलिङ्गादिति न्यायेनाऽऽकाशस्य परमात्मत्वमुक्तमिदानीं तस्योद्रीथे संपा-
दितस्य परोवरीयस्त्वं गुणमुपदिशति । यस्मादिति । उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽयमि-
त्येतत् । साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । परमात्मेति । आकाशस्य
परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति । परमात्मसंपन्नत्वादिति यावत् । आकाशो
हि प्रकृतोद्रीथे संपादितोऽनन्तः श्रुतः । न चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तम् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । संपत्त्याकाशशब्दितस्य परस्यो-
द्रीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्ति विदधाति । तमेतमिति । परं पर-
मुपर्युपरीति यावत् । तस्मादेवमुपासीतेति भावः ॥ २ ॥

विधिशेषमर्थवादं दर्शयति । किंचेति । इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यरतत्संततिजा
ये यथोक्तोद्रीथे वेदितारस्तदर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ इ. तमेवं । २ क. ग. ड. ट. 'मात्मसं' । ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ड. 'रं वि' ।
४ ख. ज. 'सरं वि' ।

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं वि-
द्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जी-
वनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके
लोक इति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्ति-

तथाऽदृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयाल्लोको भविष्यतीत्युक्त्वाऽशा-
ण्डिल्यायातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्यनानैदंयु-
गीनानामित्याशङ्कानिवृत्तय आह । स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्वीथमेत-
र्लुपास्ते तस्याप्येवमेव परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति त-
थाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्या-
यस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उद्वीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं कर्तव्यमिति द-
मारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था । मटचीहतेषु मटच्यौऽश-
नयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु कुरुसस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जात
आटिक्याऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोषस्तिर्ह नामत-

तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः । अदृष्टेऽपीति च्छेदः । स य एतमित्याद्युत्तरं
वाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । स्यादित्यादिना । अस्मिन्पुगे भवन्तीत्यैदंयु-
गीनास्तेषामैदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः । पुनरुक्तिरुद्वीथोपास्तिसम-
प्त्यर्था ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथोद्वीथाक्षरोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्वक्तव्यानवशेषात्पपाठकपरिसमाप्तिरेव युक्त्या
शङ्क्याऽऽह । उद्वीथेति । इदमा खण्डान्तरं परामृश्यते । प्रस्तावाद्युपासनं विवक्षितं
चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथयेत्याशङ्क्याऽऽह । आख्यायिका त्विति । मटच्यं
मर्दनहेतवोऽशनयः पाषाणवृष्टयो वा ततः सस्यनाशादित्येतत्सर्वतः स्त्रैरसंचारेऽर्था
न व्यभिचारशङ्केति दर्शयितुमाटिक्येति विशेषणम् । प्रद्राणकपदस्य क्रियापदेन संबधः

१ क. ग. ड. ज. झ. ट. तमेवं । २ ख. ज. लोकलो । ३ ग. ड. ज. ट. 'टिक्यः स'
४ ठ. 'नां नेदानीतना' । ५ क. ग. ड. ति ॥ ९ ॥ ख. ज. 'ति लोकलो' । ६ घ. ड. च. ठ. ड. द
का मु' । ७ ड. 'च्यो विद्युतोऽश' । ८ ठ. 'रुदेशस' । ९ ड. ड. ट. 'दिव्य' ।

हं चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥१॥
 स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तं हो-
 वाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इमं उप-
 निहिता इति ॥ २ ॥
 एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ ह-
 न्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
 होवाच ॥ ३ ॥

श्रकस्यापत्यं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्हतीतिभ्य ईश्वरो हस्त्यारो-
 हो वा तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् । द्रा कुत्सा-
 यां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवासोषित-
 वान्कस्यचिद्रहमाश्रित्य ॥ १ ॥

सोऽन्नार्थमटन्निभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान्खादन्तं भक्षयन्तं यह-
 च्छयोपलभ्य बिभिक्षे याचितवान् । तमुषस्ति होवाचेभ्यः । नेतोऽ-
 स्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते । यच्च
 ये राशौ मे ममोपनिहिता प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्यु-
 वाचोषस्तिः ॥ २ ॥

एतेषामेतानित्यर्थः । मे ममं देहीति होवाच । तान्स इभ्योऽस्मा
 उपस्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीयं समीपस्थमुदकं हन्त गृहाणानु-
 पानमित्युक्तः प्रत्युवाच । उच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पा-
 स्यामीत्युक्तवन्तं प्रत्युवाचेतरः ॥ ३ ॥

तिस्रस्तगतिप्राप्तौ हेतुरन्नालाभादिति । प्रद्राणकशब्दार्थं धातूपन्यासद्वारा कथयति ।
 । कुत्सायामिति ॥ १ ॥

यहच्छया सहस्येत्यर्थः । नेत इति वाक्योपादानं वद्व्याकरोति । अस्मादिति ।
 दित्यव्ययं बहुवचनान्तम् । उपनिहिताः कुल्माषा इति शेषः । तेषां खल्विमे भा-
 ने प्रक्षिप्ता इति योजना ॥ २ ॥

हन्त कुल्माषा भक्षिताश्चेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नं स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्य-
मिमान्खादन्निति होवाच कामो म उदंकपान-
मिति ॥ ४ ॥

स ह स्वादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार
साऽग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

किं न स्विदेते कुलमाषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त आहोषस्तिर्न वा अजी-
विष्यं न जीविष्यामीमान्कुलमाषान्खादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम
इच्छातो मे ममोदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चेतामवस्थां प्राप्तस्य
विद्याधर्मयशोवतः । स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नाऽऽ-
गःस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरेऽजुगुप्सिते स-
ति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादे-
वेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकशब्दश्रवणात् ॥ ४ ॥

तांश्च स स्वादित्वाऽतिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार ।
साऽऽष्टिक्यग्र एव कुलमाषप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्नैत्येतद्ब-
भूव संवृत्ता । तथाऽपि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान्कुलमाषान्पत्युर्ह-
स्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती ॥ ५ ॥

किं प्रत्युपाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किमित्यादिना । अनुपानाभावेऽपि तुल्यं
जीवनराहित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । काम इति । अन्योच्छिष्टकुलमाषभक्षणमृषर्व-
दन्त्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह । अतश्चेति । चाक्रायणस्य विदुषोभक्ष्यभक्षणदर्शनादिति
यावत् । एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्मयशोवतो ज्ञाना-
दिप्रयुक्तरूप्येति प्रपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे परोपकारे च सामर्थ्यं निग्रहानुग्रहश-
क्तिमन्त्वम् । एतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सितं चेष्टितमित्यर्थः । उच्छिष्टोदकपानप्रति-
षेधश्रुतेरभिप्रायमाह । तस्यापीति । एतत्कर्मैत्यभक्ष्यभक्षणोक्तिः । ननु ज्ञानिनो
यथेष्टचेष्टाऽत्रानुज्ञायते । मैवम् । सर्वज्ञानुमतिश्चेत्यादिन्यायविरोधादित्याह । ज्ञा-
नेति । तस्मिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति । प्रद्राणकेति । चाक्रायणे प्रद्राणकशब्द-
प्रयोगात्परमापदमापन्नः सन्कुलमाषानुच्छिष्टान्भक्षितवानिति प्रतिभाति । तथा च
ज्ञानिनो यथेष्टोच्चारं प्रमाणाभावाद्नेकप्रमाणविरोधाच्च नासावत्र विवक्षित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्त्रीस्वाभाव्यं पत्युराज्ञाकरणम् ॥ ५ ॥

१ ठ. किं न । २ क. ग. झ. ठ. 'दपा' । ३ ख. छ. ज. ट. 'ह्यातिप्र' । ४ ग. ट. एताव-
त्क. 'स' शीचरणे प्र' ।

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वृत्तान्नस्य लभे-
महि लभेमहि धनमात्रा २ राजाऽसौ यक्ष्यते
स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥
तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुलमाषा इति
तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥
तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स
ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

स तस्याः कर्म जानन्प्रातरुषःकाले संजिहानः शयनं निद्रां वा प-
रित्यजन्नुवाच पत्न्याः शृण्वन्त्या यद्यदि बतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोत्रं
लभेमहि तद्वृत्त्वाऽन्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धनस्याल्पम् ।
ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति । धनलाभे च कारणमाह । राजाऽसौ
नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते । यजमानत्वात्तस्याऽऽत्मनेपदम् । स च राजा
मा मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो
वृणीतेति ॥ ६ ॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच । हन्त गृहाण हे पत इम एव ये मद्वस्ते वि-
निक्षिप्तास्त्वया कुलमाषा इति । तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं राज्ञो विततं वि-
स्तारितमृत्विग्भिरयाय ॥ ७ ॥

तत्र च गत्वोद्गातृनुद्गातृपुरुषानागत्य स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावस्त-
स्मिन्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः । उ-
पविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

तस्याः कर्म कुलमाषाणां परिरक्षणम् । यक्ष्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राऽऽह । यजमा-
न्त्वादिति । राज्ञो यजमानत्वाद्यागफलस्याऽऽत्मगामित्वाद्यक्षयत इत्यात्मनेपदं प्रयु-
मित्यर्थः । अन्येषामुपद्रष्टृत्वसंभवे कुतस्त्वामेव राजा मानयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
चेति ॥ ६ ॥

हन्तेत्यल्लेशलाभश्चैवं धनलब्धिद्वारा जीवनहेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

राज्ञो यज्ञस्तत्रेत्युच्यते । उद्गातुरेकत्वे कुतो बहुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गातृपु-
षानिति । स्तुवन्त्यस्मिन्निति सप्तम्या संवाददेशो वा निर्दिश्यते ॥ ८ ॥

१ ख. ड. अ. ड. द. घृति । २ क. ग. ट. 'दूरस्था' । ३ ख. अ. 'त्र ग' । ४ ख. छ. अ.
व घृ' । ५ अ. 'वने हे' । ६ क. 'शो नि' ।

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदवि-
द्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

हे प्रस्तोतरित्यामन्वायामिमुस्तीकरणाय । या देवता प्रस्तावं प्रस्ताव-
भक्तिमनुगताऽन्वायत्ता तां चेदेवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि
विदुषो मम समीपे । तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य मूर्धा कर्ममात्रविदारमन-
धिकार एव कर्मणि स्यात् । तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । द-
क्षिणमार्गेश्रुतेश्च । अनधिकारे चाविदुषामुत्तर ऐवैको मार्गः श्रूयेत । न
च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्थाः । यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः ।
तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समक्षमेव कर्मण्यनधिकारो न सर्व-
त्राग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषु च । अनुज्ञायास्तत्र तत्र दर्शनात् । क-
र्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति । मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥९॥

किमर्थमामन्त्रणं तदाह । अभिमुस्तीकरणायेति । विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्र-
स्तोष्यसि चेन्मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यग्रे संबन्धः । नन्वविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वाद्वि-
द्वत्समीपवचनमकिञ्चित्करमिति चेन्नेत्याह । तत्परोक्षेऽपीति । तस्येत्यविद्वान्प्रस्तो-
तोच्यते । माभूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह । तच्चेति । तेनोभौ कुरुत
इत्यादि श्रुताविति शेषः । अविदुषामपि कर्मधिकारे हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति । त-
देव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । अनधिकारे चेति । तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः । न-
नु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतटाकादिस्मार्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्वैदिके कर्मणि विद्वानेवाधिक्रिय-
ते नेत्याह । न चेति । यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयन्तीति वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानमेव द-
क्षिणमार्गेश्रवणादिति हेतुमाह । यज्ञेनेति । इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्मधिकारो
नास्तीत्याह । तथोक्तस्येति । देवताविज्ञानशून्यस्य ते मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रका-
रेण मयोक्तस्य मूर्धा व्यपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामन्तरेण कर्म कुर्व-
तोऽपराधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार एवेत्यर्थः । विद्वदसमीपे पुनरविदुषोऽपि कर्मण्यधि-
कारोऽस्तीत्याह । न सर्वत्रेति । अग्निहोत्रादौ श्रौते कर्मणि स्मार्तेषु च वापीकूपतटा-
कादिकर्मस्वध्ययनजपादिषु च विद्वत्संनिधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन्काले कर्ममात्रविदो
नाधिकारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अनुज्ञेति । भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्यादिना राज्ञा स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेत एव मया समतिसृष्टाः
स्तुवतामिति चानुज्ञोपलम्भादस्त्येवाविदुषामपि कर्मण्यधिकार इत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसं-
रति । कर्ममात्रेति । विद्वत्समीपे तदनुज्ञामलब्ध्वा नास्ति कर्मनुष्ठानमित्येतन्निगम-
यितुमिति शब्दः । मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रस्तोतृविषयं वाक्यं व्याख्यातमि-
त्यनुवदति । मूर्धेति ॥ ९ ॥

१ क. ग. च. ट. ठ. 'मप्यन' । २ ख. घ. अ. एको । ३ क. ग. घ. ङ. ट. ड. 'त्र द' ।
४ क. 'अ. 'तडागादि' । ५ क. 'दिकक' । ६ ख. छ. श्रौतक' । ७ क. अ. 'तडागादि' । ८ छ. 'नादे' ।

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वाय-
त्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-
तीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्र-
तिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि
मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णी-
मासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द-
शमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच ॥ १ ॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्वि-

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रस्तोत्राद-
यः कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्धपातभयान्तूष्णीमासांचक्रिरेऽ-
न्यच्चाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

अथानन्तरं हैनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भगवन्तं वै पूजावेन्तमहं
विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त उपस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि
श्रोत्रपथमागतो यदीति होवाचोक्तवान् ॥ १ ॥

स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋ-

तूष्णीमित्यस्यार्थमाह । अन्यच्चेति । तत्र हेतुमाह । अर्थित्वादिति । तत्तद्देवता-
विषयविज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणाभिमुखाः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति । प्रस्तोतृप्रभृतीनां तूष्णीभावादिति शेषः ॥ ११ ॥
चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकराति । सत्यमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति । एव-
मिति । आर्त्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानमृत्तिकर्मभिरिति तदर्थमिति यावत् । यदि मामा-

ज्यैः पर्येषिषं भगवतो वा अहमविच्याऽन्यान-
वृषि ॥ २ ॥

भववास्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति तथेत्यथ
तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो
धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह य-
जमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद् प्रस्तोतर्या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मू-
र्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा
सा देवतेति ॥ ४ ॥

त्विक्कर्मभिरात्विज्यैः पर्येषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो
वा अहमविच्याऽलाभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि ॥ २ ॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमस्तिवत्युक्त-
स्तथेत्याहोषस्तिः । किंत्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समति-
सृष्टा मया सम्यक्प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्यम् ।
यावत्त्वेभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम
दद्या इत्युक्तस्तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैनमौपसत्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्तिं विनयेनोपज-
गाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा
देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति ॥ ४ ॥

त्विज्यार्थमनुसंहितवानासि किमितीमानन्यान्वृतवानित्याशङ्क्याऽऽह । अन्विष्येति ॥ २ ॥

एवं गते किमधुना कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अद्यापीति । चाक्रायणानुमतिं
श्रुत्वा किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोतृपभृतिषु ब्रूते । किंत्विति । उभयानुमत्यपे-
क्षयाऽऽनन्तर्यम् । ममालाभेनामीषां वृतत्वस्य निवृत्त्यवस्थायामित्याह । तर्हीति
अनुज्ञाताः सन्तः प्रस्तोत्रादयः स्तुतिं कुर्वतामित्याह । स्तुवतामिति । अस्त्वेवं त्व
दर्थे पुनमया किं विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह । त्वया त्विति ॥ ३ ॥

यजमानं प्रत्युपस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वाऽनन्तरमेनमुपस्तिं प्रस्तोता त्वेत्तव्याकुलत्व
शिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याह । अथेति । उपगतिप्रकारमभिनयति । प्रस्तोतैरिति ॥ ४ ॥

१ ख. अ. 'नस्म्यद्याप्यन्वि' । २ ख. अ. 'पेक्षया' । ३ ख. या आन' । ४ क. 'न्तर्यमथशब्दः
मं' । ५. क. 'यक्त्वा व्या' । ६ क. ग. ट. 'लस्वं शि' । ७ अ. 'तथेति' ।

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते
सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्-
प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य म-
येति ॥ ५ ॥

अथ हैनमुद्रातोपससादोद्रातर्या देवतोद्गीथम-
न्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्रास्यसि मूर्धा ते वि-
पतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
वतेति ॥ ६ ॥

पृष्ठः प्राण इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं स-
र्वाणि स्थावरजङ्गमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले प्राण-
मभिलक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थं उत्पत्ति-
काले । अतः सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्स्त्वं प्रास्तोष्यः
प्रस्तवन् प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपति-
तमभिविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते विपतिष्यतीति । अतस्त्व-
या साधु कृतम् । मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥
तथोद्गाता प्रपच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायत्ता देवतेति ॥ ६ ॥

प्रतिवचनमादाय प्रशब्दसामान्यं गृह्यत्वा तात्पर्यमाह । पृष्ठ इति । कथमिह प्रा-
णशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशङ्क्यात् एव प्राण इति न्यायेनाऽऽह । कथमिति ।
प्राणात्मनैव संविशन्तीति पूर्वेण संबन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः-
शब्दार्थः । चेच्छब्दार्थो यदीत्युक्तः । मया तथोक्तस्य मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमु-
क्तस्य तत्र तत्काले स्वापराभावस्थायां मूर्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना । प्रमादस्य मह-
त्स्वया परिहृतत्वादित्यतःशब्दार्थः ॥ ५ ॥

यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथाऽऽदित्योद्गीथयोरुच्छब्दसामा-

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गी-
थमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते
व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद् प्रतिहर्तर्या देवता
प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि-
मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्क-
तमा सा देवतेति ॥ ८ ॥

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा दे-
वता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरि-

पृष्ठ आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमु-
च्चैरूर्ध्वं सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामा-
न्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद् कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ते-
ति ॥ ८ ॥

पृष्ठोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेवाऽऽत्मा-
नं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिशब्दसामा-

न्यादुद्गीथदेवताऽऽदित्य इत्याह । उच्छब्देति । उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतः श-
ब्दः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवमेव प्रस्तोतृवदुद्गातृवच्चेत्यर्थः । ऋत्विग्भ्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तर्यम-
थशब्दार्थः ॥ ८ ॥

कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह । सर्वाणीति । तां चेदविद्वानित्याद्यन्यदित्युच्यते ।
तथोक्तस्य मयेत्येतदन्तमिति शेषः । कीदृगुपासनमस्मिन्प्रकरणे विवक्षितमित्याश-

प्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति त-
थोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्यैका-
दशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्व बको दाल्भ्यो ग्ला-

न्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता । समानमन्यत्तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गी-
थप्रतिहारभक्तीः प्राणादित्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः । प्राणाद्या-
पत्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलमिति ॥ ९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्यैकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

अतीति खण्डेऽन्नाप्राप्तिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभ-
क्षणलक्षणा सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानन्तरं शौवः स्वभिर्दृष्ट उद्गीथ
उद्गानं सामातः प्रस्तुपते । तत्तत्रैव ह किल बको नामतो दाल्भस्यापत्यं दा-
ल्भ्यो ग्लावो वा नामतो मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयः । वाशब्दश्चाप्यर्थः । द्यामुण्याय-
णो ह्यसौ । वस्तुविषये क्रियाभिव्यक् विकल्पानुपपत्तेः । द्विनामा द्विगोत्र
इत्यादे हि स्मृतिः । दृश्यते चोभयतः पिण्डभाक्त्वम् । उद्गीथे बद्ध-

त्वाऽऽह । प्रस्तावेति । उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति । प्राणादीति ॥ ९ ॥ इति
प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरखण्डयोः संगतिं दर्शयन्नुपासनान्तरं प्रस्तौति । अतीत इति । अन्नलाभस्यापि-
नेतवत्वमःशब्दार्थः । प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिमौकर्यार्थमा-
ध्यायिकामादत्ते । तत्तत्रेति । न केवलं दाल्भस्यापत्यं किंतु मित्रायाश्चेति चार्थः ।
। च सा दाल्भस्य पत्नीति युक्तम् । तथा सति मैत्रेयपदस्य वैयर्थ्यात् । पत्न्यन्तराप-
प्रत्वव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न । प्रयोजनाभावात् । नन्वत्र वाशब्दाद्वावृषी विवक्षितावि-
ते चेन्नेत्याह । वाशब्द इति । कथं पुनर्दाल्भस्यापत्यं बकस्तदभार्याया मित्रायाश्चाप-
पं भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह । द्यामुण्यायणो हीति । चैकितायनो दाल्भ्य इत्यत्रोक्त-
तदिति सूचयितुं हिशब्दः । उदितानुदितहोमवत्केषांचिदृष्ट्या बकोऽसावन्येषां
लाव इत्येकस्मिन्नापि विकल्पो भविष्यति नेत्याह । वस्तुविषय इति । कथं पुनर्विना
पानमेकस्यैव द्विनामत्वाद्यङ्गीक्रियते तत्राऽऽह । द्विनामेति । इत्यादिवाक्यं स्मृतिरू-
पधर्मशान्ने प्रसिद्धमित्यर्थः । द्विगोत्रत्वमेकस्य लोकेऽपि प्रसिद्धमित्याह । दृश्यते चे-
ते । यतः सुतो जायते येन चायं धर्मतो गृह्यते तयोरुभयोरित्याह । उभयत इति ।
उभयोरप्यसावृक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः । दाल्भ्यादन्यो मैत्रेय इ-
यङ्गीकृत्याऽऽह । उद्गीथ इति । तदुपास्तौ तात्पर्यमृषावनादरे हेतुः । तस्मादपित्र-

१ क. ट. 'त्रानाति' । ग. 'त्रालाभति' । २ क. च. 'च्छिष्ट' । ३ क. ग. घ. ङ. ट. 'त्र किं' ।
। ग. च. अ. ट. 'दाल्भस्या' । ४ ख. अ. 'वो ना' । ५ ख. च. अ. ट. 'दि स्मृ' । ६ ख. च. अ. ट.
स्मृतिर्हि । ट. ८ छ. अ. दाल्भस्या । ९ ग. छ. अ. ट. दाल्भस्य । १० ग. छ. अ. ट. 'दाल्भस्या' ।

वो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वराज ॥ १ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपस-
मेत्योचुरन्नं नो भागवानागायत्वशनायाम वा
इति ॥ २ ॥

चित्त्वाहवावनादराद्वा वाशब्दः स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामा-
द्धहिरुद्वराजोद्गतवान्विविक्तदेशस्थोदकाभ्यांशम् । उद्वराज प्रतिपाल-
यांचकारेति चैकवचनाल्लिङ्गादेकोऽसावृषिः । श्वोद्रीथकालप्रतिपालना-
दपेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनयेति लक्ष्यत इत्यभिप्रायतः ॥ १ ॥

स्वाध्यायेन तोषिता देवतर्पिर्वा श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः संस्तस्मा
ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुश्चकार । तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुल्लकाः
श्वान उपसमेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन नि-
ष्पादयत्वित्यर्थः । मुख्यप्राणं वागादयो वा प्राणमन्वन्नभुजः स्वाध्या-
यपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् ।
अशनायाम वै नुभुक्षिताः स्मो वा इति ॥ २ ॥

यमृषिद्वयं वा विवक्षितमित्यर्थः । पक्षान्तरद्योतनार्थो वाशब्दः । श्रौतो वाशब्दस्तहि
किमर्थमित्याशङ्क्य पाठादन्यत्र तस्य फलमित्याह । वाशब्द इति । मैत्रेयान्तं वा
क्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायमिति । यदुक्तमृषिरेको बका
दिशब्दैरुच्यत इति तत्र लिङ्गमाह । उद्वराजेति । शुनामुद्रीथः श्वोद्रीथस्तकालस्य
प्रतिपालनं प्रतीक्षणमृषेर्दृश्यते तेषां चोद्गानमन्नार्थं तद्वपरि स्वाध्यायकरणं तदर्थमि-
त्याह । श्वोद्रीथेति । यथोक्तार्थवाचिशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भातीत्याह
अभिप्रायेत इति ॥ १ ॥

तस्मा इत्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति । क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः शिशव इति याव
त् । श्वेतः श्वा कश्चिद्वर्षदैवता या । अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तम् । सं
प्रति विवक्षितं पक्षमाह । मुख्येति । तमूचुरिति संबन्धः । तानेव विशिनाष्टि । प्रा
णमन्विति । मुख्यप्राणमहितवागादिग्रहे हेतुमाह । स्वाध्यायेति । अन्यथा वाक्य
मनिर्धारितार्थं स्यादिति भावः । किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया संपाद्यते न हि भवतामभो
कृणां तेन कृत्यमस्तीत्याशङ्क्य त्वन्निष्ठचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्भवमित्याह
अशनायाम वा इत्यादिना ॥ २ ॥

१ ख. ग. घ. च. ज. ट. ड. 'यार्थ' । स्वा । २ क. ट. ठ. 'भ्यासम्' । ३ ख. ड. ज. ड. द
'स्यतेऽमि' । ४ ख. घ. ड. ज. ट. ड. 'प्रायोऽन्तः प्रायोऽन्तःस्वा' । ५ क. 'काः क्षुद्रकाः श्वा' । ६ ख. ग.
घ. ड. ज. ट. ठ. द. मुख्यं प्रा । ७ घ. ड. च. ठ. ड. द. 'म बु' । ८ क. ग. ट. 'यान्तवा' । ९ ख. ग.
ड. ज. ट. 'ध्यायार्थमि' । १० क. 'थो भवती' । ११ ख. छ. ज. 'य इ' । १२ क. 'रितं स्या' ।

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्व बको
दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥
ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः
संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमासमृपुस्ते ह समुपवि-
श्य हिंचक्रुः ॥ ४ ॥

ॐ३ मदा३ मों३ पिबा३ मों३ देवो वरुणः प्र-
जापतिः सविता२ऽन्नमिहा२ऽऽहरदन्नपते३ऽन्न-

एवंभूक्ते स्वा श्वेतं उवाच तान्क्षुल्लकौञ्चुन इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां
प्रातः प्रातःकाल उपसमीयातेति । दैर्घ्यं छान्दसं समीयातेति प्रमादपाठो
वा । प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा सवितु-
रपराह्णेऽनाभिमुख्यात् । तत्तत्रैव ह बको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋ-
षिः प्रतिपालयांचकार प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ते श्वानस्तत्रैवाऽऽगम्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन
स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्रातृपुरुषाः संरब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेव मु-
खेनान्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वाऽऽसमृपुरासृपवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त
इत्यर्थः । त एवं संसृप्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हिंचक्रुर्हिंकारं
कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ओमदामों पिबामों देवो द्योतनात् । वरुणो वर्षणाज्जगतः । प्रजाप-
तिः पालनात्प्रजानाम् । सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्याऽऽदित्य उच्यते ।
एतैः पर्यायैः स एवंभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाऽऽहरदाहरत्विति ।
त एवं हिं कृत्वा पुनरप्युचुः । स त्वं हेऽन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रस-

किमिति प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राऽऽह । प्रातरिति । उद्रानस्थेति शेषः ।
प्रातःकालप्रतीक्षणकरणे कारणान्तरमाह । अन्नदस्येति । तस्य वृष्टिद्वाराऽन्नदत्वं द्र-
ष्टव्यम् । तद्धेत्यादि व्याचष्टे । तत्तत्रेति । ऋषेरन्नकामत्वामितोऽवगतम् ॥ ३ ॥

ते हेत्यादि व्याकरोति । ते श्वान इति । समक्षमासमृपुरिति संबन्धः । उद्रातृपु-
रुषा इत्यध्वर्युप्रमुखा यजमानपर्यन्ता गृह्यन्ते । अन्योन्यं संलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

हिंकारस्वरूपमाह । ओमित्यादिना । त्रिवारमोंकारो गानार्थमुच्चारितः । अदामा-

१ क. ग. घ. च. ट. 'मुक्तवन्तः' । स श्वा' । ड. 'मुक्तवन्तः' । श्वा' । ड. 'मुक्तवतः श्वा' । २ क.
ख. ग. घ. ड. ज. ट. ठ. ड. ड. 'तस्तान्क्षु' । ३ ट. 'वानुवाच शुन' । ४ क. च. 'गत्य क' । ५ क.
ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. 'व सर्पन्ति' । एवं मु' । ६ ग. घ. ठ. 'च्छं पु' । ७ ड. च. ड. 'वर्णा'
८ ठ. ड. 'सर्वा' । ९ क. 'मुच्चारि' ।

मिहारऽऽहरारऽऽहरोऽमिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्होइकारश्च-

वितृत्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रसूतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपतेऽन्नमस्मभ्यमिहारऽऽहरारऽऽहरोऽमिति । अभ्यास आदर्शार्थः । ॐमिति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदिश्यन्तेऽनन्तरं सामावयवसंबद्धत्वाविशेषात् । अयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभो रथंतरे'सान्निप्रसिद्धः । इयं वै रथंतरमिति । अस्मात्संबन्धसामान्याद्वाउकारस्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्होइकारः । वामदेव्ये सामनि होइकारः प्रसिद्धः । वाय्वप्संबन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्वाइकारं वायुदृष्ट्युपासीत । चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽ-

शनं करवाम । पिबाम पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दो हिंकारसमाप्त्यर्थः । अन्नप्रसवितृत्वमादित्यस्य साधयति । न हीति । इहेति प्रकृतदेशोक्तिः । ॐकारः सवितृप्रार्थनामन्त्रसमाप्त्यर्थः । भक्तिविषयोपास्तिसमाप्त्यर्थमिति पदम् ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

ननु भक्तिसंबन्धानामुपासनानां नीतत्वात्प्रसूतस्येत्यादिवक्तव्ये किमनन्तरखण्डेनेत्याशङ्क्याऽऽह । भक्तीति । इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गादिति यावत् । ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्व्यतिरिक्तानि वाच्यशून्यानि गीतिसिद्ध्यर्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च कर्मापूर्वनिवृत्तिद्वारेण फलवत्त्वादुपास्यानि तदुपास्तविधिपरमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह । संहतानीति । तेषामनन्तरमुपदेशे हेतुमाह । सामावयवेति । न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्यमित्याह । रथंतर इति । तथाऽपि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं तंदाह । इयमिति । इयं वैरथंतरमित्यत्र पृथिव्या रथंतरत्वं श्रुतं प्रस्तुतश्च स्तोभो रथंतरेऽस्तीत्युक्तं तथा च यथोक्तात्संबन्धरूपात्साहचर्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः । कथं पुनर्वायुदृष्ट्या होइकारस्योपास्यत्वं तत्राऽऽह । वाय्वप्संबन्धश्चेति । होइकारो वामदेव्ये साम्नि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरपां च संबन्धो योनिर्मेधुनेच्छावतीनामपां वायुः पृष्ठेऽ-

१ ख. अ. ठ. 'हायिका' । २ घ. ड. ड. 'रथमोमि' । ३ क. द. 'बन्धमि' । ४ घ. ड. ड. 'बन्धत्वा' । ५ ख. ड. अ. 'हायिका' । ६ ख. ड. अ. ड. ड. 'हायिका' । ७ ड. 'स्मात्संबन्धाद्वा' । ८ ख. छ. अ. 'प्यर्थे चेति' । ९ क. 'नां ज्ञात' । ग. ट. 'नां ज्ञात' । १० क. तत्राऽऽह । ११ ख. अ. हायिका । १२ ख. ग. अ. 'हायिका' ।

न्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरिकारः॥१॥
आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वे देवा औ-
होयिकारः प्रजापतिर्हिकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या

थकारमुपासीत । अन्ने हीदं स्थितम् । अनात्मा चन्द्रः । थकाराकार-
सामान्याच्च । आत्मेहकारः । इहेति स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मेहेति व्यपदि-
श्यते । इहेति च स्तोभः । तत्सामान्यात् । अग्निरिकारः । ईनिधनानि
चाऽऽग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्यात् ॥ १ ॥

आदित्य ऊकारः । ऊच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं गार्गन्त्यूकारश्चायं स्तो-
भः । अभादित्यदैवन्त्ये^१ साम्नि स्तोभं ऊ इत्यादित्य ऊकारः । निहव इत्याह्वा-
नमेकारः स्तोभः । एहीति चाऽऽह्वयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वे देवा
औहोयिकारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हिकारः ।
आनिरुक्त्याद्विकारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः । स्वर इति स्तो-

त्यवर्तत ततो वामदेव्यं सामभवादिति श्रुतेः । तस्माद्यथोक्ताह्वामदेव्यसामसंबन्धसा-
मान्याद्वायुदृष्ट्या होइकारमुपासीतेत्यर्थः । कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राऽऽ-
ह । अन्ने हीति । तथा च थकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिसिद्धिरिति शेषः । थकारव-
दकारसामान्याच्च चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह । थकारेति । अथकारे तावद्व्य-
क्तोऽकारोऽन्नात्मनि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः । प्रथम-
मप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षीभवन्निति शेषः । तत्सामान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्मादा-
त्मदृष्टिरेहेति स्तोभे कर्तव्येत्याह । तत्सामान्यादिति । अग्निदृष्टीकारारूप्ये
स्तोभाक्षरे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह । ईनिधनानीति । ईकारो निधीयते येषु सामसु ता-
न्याग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च तेष्वग्निरिकारश्चेत्युभयोर्भावादस्मात्सादृश्यादीकारम-
ग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ १ ॥

ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशङ्क्याऽऽह । ऊच्चैरिति । ऊकारादित्य-
योर्विधान्तरेण सादृश्यमाह । आदित्येति । एकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारे स्तोभे
कार्येत्याह । निहव इत्यादिना । औहोयिकारस्य विश्वदेवदृष्ट्योपास्तौ हेतुमाह ।
वैश्वदेव्य इति । प्रजापतिदृष्ट्या हिकारोपास्यत्वे हेतुः । आनिरुक्त्यादिति ।
नीलपीतादिरूपेण निरुक्त्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्वृषादिरहितत्वा-
दित्यर्थः । प्राणस्य चेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः । स्वरहेतुत्वं तन्निवर्तकत्वेन तदा-

१ क. ग. ज. झ. ट. 'होइका' । २ ड. 'दं सर्वं स्थि' । ३ ख. घ. ङ. च. अ. द. 'त्मा च
च' । ४ च. ङ. ड. स्तोभोऽप्र' । ५ ख. अ. 'नि धनानि चा' । ६ क. 'यन्तीत्युक्ता' । ७ ख. अ. 'त्ये
वा सा' । ८ क. ग. च. ट. ठ. 'भ इ' । ९ ठ. 'ति त्वाऽऽह्व' । १० क. ग. घ. ट. ठ. ड. 'होइका' ।
११ ख. अ. 'माक्षरव' । १२ ख. ग. अ. द्यायिका' । १३ ख. ग. छ. ट. सोऽस्ति तं' । १४ क. ट.
'होइका' ।

वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः
संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो
दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेव साम्नामुप-
निषदं वेदोपनिषदं वेदं ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्याय-
स्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ इति छान्दोग्यो-
पनिषद्ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

भः । प्राणस्यै च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या । या इति स्तोभोऽ-
न्नम् । अन्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामान्यात् । वा गिति स्तोभो
विराडन्नं देवताविशेषो वा । वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात् ॥ २ ॥

अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादित्त्वं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संच-
चरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः । कोऽसावित्याहं । त्रयोदशः स्तोभो
हुंकारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह । दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य
एतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं द-
र्शनं वेदं तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमा-
प्त्यर्थः । सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ ४ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगव-
त्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ छा-
न्दोग्योपनिषद्विवरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

त्मकत्वम् । अन्नं या इति वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति । अन्नदृष्टिर्वा इति स्तोभे कर्तव्येत्य-
हेतुमाह । अन्नेनेति । विराड्दृष्टिर्वा गिति स्तोभे कार्येत्यत्र हेतुमाह । वैराज इति ॥ २ ॥

अनिरुक्तः कारणात्मा । तस्यानिरुक्तत्वं साधयति । अव्यक्तत्वादिति । स चाने-
कधा कार्यरूपेण संचरतीति संचरः । हुंकारोऽपि शास्त्राभेदेन विकल्प्यमानस्वरूपस्त्रयो-
दशश्चायं वावेत्यारभ्य गण्यमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या हुंकारमुपासीतेत्यर्थः । उक्तमे-
वोपपादयति । अव्यक्तो हीति । तत्र विकल्प्यमानत्वं हेतुः ॥ ३ ॥

नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासनं
कफलत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । स्तोभाक्षरेति । उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्यावृत्तेस्त-
त्पर्यमाह । द्विरभ्यास इति । प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्ताविति शब्दः ॥ ४ ॥ इति प्र-
थमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपाद-
शिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१ क. ट. वेदेति ॥ ४ ॥ २ घ. ड. ठ. ड. द. 'स्य स्वं' ३ ख. घ. ड. 'दं वेदं वेति
ग. ज. ठ. 'दं वेदं' । ४ क. घ. ड. ठ. 'कल्पमा' । ५ क. ग. ड. ट. ठ. ड. ह. 'हं हुं' । ६ ग. 'हं
ड. च. ट. ठ. ड. 'नाशे' । ७ क. 'प्यर्थ इति शब्दः' ॥ ४ ॥ ८ क. 'कल्पमा' ।

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासन ५ साधु य-
त्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसा-
मेति ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनुपागादिति साधुनैनुपा-

ओमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपदि-
ष्टम् । अनन्तरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथाऽपि सामैक-
देशसंबद्धमेव तदिति । अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्यु-
पासनानि वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदे-
शिविषयमुपासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभक्ति-
कस्य सामभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उ-
पासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वान्न पूर्वोपासननिन्दार्थ-
त्वं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते ।
न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथ-
मवगम्यत इत्याह । यत्खलु लोके साधु शोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तत्सामे-
त्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ॥ १ ॥

तत्तत्रैवं साध्वसाधुविवेककरण उताप्याहुः । साम्नैन् राजानं साम-
न्तं चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसाधुत्वप्राप्त्याशङ्का स इत्यभि-
प्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधुनैनुपागादित्येवं तत्तत्राऽऽहुर्लौकिका

ॐ पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः संगतिं दर्शयति । ओमित्येतदित्यादिना । सर्वथाऽपि
॥ सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः । इति शब्दे हेत्वर्थः । यस्मादेकदेश-
विषयाण्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदेशो-
स्तिव्याख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं पौर्वापर्यं तत्राऽऽह ।
क्तं हीति । समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेयमि-
॥ शङ्क्याऽऽह । समस्त इति । अर्थादस्ति निन्देति शङ्कते । नन्विति । पूर्वत्रापि
साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानान्नार्थादपि निन्देति परिहरति । न
अध्विति । यत्खल्वित्यादि व्याख्यातुं पातनिकामाह । साधुशब्द इति । वाक्य-
वतार्य व्याचष्टे । कथामित्यादिना ॥ १ ॥

किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्तत्रेति । विवेककरणोपाय-
विवेकलपार्थमुदेत्युभयत्र पदम् । साम्नैनुपादिना साधुनैत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्य-
शङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावात्नैवमित्याह । शोभनेति । शोभनकार्यदर्शने स-

१ ख. घ. अ. ठ. ड. ट. 'दि सा' । २ ख. घ. अ. ठ. ड. ट. 'वन्त्यमे' । ३ ग. ट. 'तमेकदे-
वि' । ४ ख. घ. ड. च. अ. 'वोक्तोपा' । ५ घ. ठ. 'वैत सा' । ६ ड. न. घ. ट. 'वैत वोपा' । ७ ख.
ड. ट. 'त्येव त' । ८ ख. अ. 'सदाहु' । ९ ग. ट. 'तस्य वि' ।

गादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमु-
पागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भव-
ति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यद-
साधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह
यदेन साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ ४ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

बन्धनाद्यसाधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्ययो बन्धनाद्यसाधुकार्यं प-
श्यन्ति तत्रासाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं बतेत्यनुकम्पयतः संवृत्त-
मित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुः ।
विपर्यये जातेऽसाम नो बतेति । यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ।
तस्मात्सामसाधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं
साम साधुगुणवद्विद्वांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं ह यदिति क्रिया-
विशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभना धर्माः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च
गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवलमागच्छेयुरुप च नमेयुरुपनमेयुश्च भोग्यत्वे-
नोपतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तौति यावत् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । बन्धनादीति । असाम्नेत्यादिव्याचष्टे । यत्रेति ॥ २ ॥

कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वं चोक्त्वा स्वानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति । अथेति । क-
र्मात्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः । स्वसंवेद्यं साधुत्वमसाधुत्वं चेति शेषः ।
तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येतद्व्युत्पादयति । सामेति । यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य
पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । एतदिति । असामेत्यादि व्याचष्टे । विपर्यय इति
बतेत्याहुरिति संबन्धः । किंतैरुक्तं भवति तदाह । यदसाध्विति । साधुशब्दः शोभ-
नवाचीत्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३ ॥

तयोरेकार्थत्वमतः शब्दार्थः । उपासकमेव विशिनाष्टि । समस्तमिति । आगच्छे-
युरिति यत्तत्क्षप्रमेवेति क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ इति द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ क. 'ये ब'। च. ठ. 'येण ब'। २ ख. ड. अ. ड. ट. 'तापि चाहुः'। ३ ग. घ. ड. च.
ट. ठ. ड. द. 'यन्तः सं'। ४ च. ड. 'भ्याशः क्षि'। ५ क. ग. ट. ठ. 'प्र यं'। ६ क. ड. ह. ड.
'भय'। ७ ख. अ. 'गुथाऽऽगच्छेयुर्न'। ८ ख. ग. घ. च. अ. ड. ठ. 'गुश्'।

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हिं-

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानीति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चविधमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिबद्धादिविकारेषु । साधुशब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा सर्वथाऽपि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्भूदादिदृष्ट्यनुगतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्मादिकार्यत्वाल्लोकादीनाम् । यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । तथाऽपि धर्म एव साधुशब्दवाच्य इति युक्तं साधुकारो साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वादर्थप्रतिष्ठैव तद्वृष्टिरिति साधु सामेत्पुपास्त इति न वक्तव्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्वृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः । लोकेषु पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु समस्तं सामोपासीत । कथम् ।

एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तम् । नहि घटदृष्टिगोचरः सन्पटदृष्टेरपि गोचरः । यादिति शङ्कते । नन्विति । एकस्मिन्नपि प्रस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते । न साध्वर्थस्येति । यथा घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु कार्येष्वनुगतत्वात्तद्वृष्टौ साधुदृष्टेरनुगमान्न दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्तीत्यर्थः । देव स्फुटयति । साधुशब्देति । साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतितरिषाब्दार्थः । अत्रेति देदत्तोक्तिः । सा घटादिदृष्टिस्तत्रेति शेषः । ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मणोस्तुल्यं कारणत्वम् । तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यादन्यायं चानेकार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । धर्म एवेत्यत्र तथाऽपीति च वक्तव्यम् । ब्रह्मणि तु रमानन्दे साधुशब्दो भक्त्या ग्रथितव्यः । न च धर्मस्य निमित्तकारणत्वान्न कार्येऽनुगतिरिति वाच्यम् । कर्मापूर्वसहितदविषयः प्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात्तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य तत्र तदनुगतिसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । अपूर्वत्वाभावेन विविमाक्षिते । नन्विति । कारणानुगमस्याऽऽनुमानिकत्वेऽपि तद्वृष्टिकत्वमपूर्वमेवेति परिहरति । शास्त्रगम्यत्वादिति । यश्चाथोदर्थो न सचोदनार्थ इति न्यायेनोक्तं निवृणोति । अत्रेति । लोकेष्वित्यादि वाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि

१ द. द. 'स्यानीति सा' । २ ख. द. अ. द. 'गतो' । ३ क. 'योः । धर्म' । ४ ख. घ. द. अ. 'ति कार्यवि' । ५ 'ति कर्म' । ६ द. 'मकार्यवि' । ७ ट. 'त्वात्तद' । ८ क. ग. ट. ठ. द. 'प्रायेव' । ९ ख. अ. 'ब्रह्मणीता' । १० ख. छ. अ. 'र्थका' । ११ ख. छ. अ. 'तिव' । १२ क. ग. ट. 'गानु' ।

कारः । अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः
प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूध्वेषु ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकारः । लोकेष्विति या सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणमय
पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे पृथिवी हिंकार इत्युपासीत । व्यत्यस्य वा स-
प्तमीश्रुतिं लोकविषयां हिंकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वोपासीत । तत्र
पृथिवी हिंकारः । प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि क-
र्माणि प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अन्तरिक्षं हि
गगनम् । गकारविशिष्टमुद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः । प्रतिप्राण्यभि-
मुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् । दिवि निधीयन्ते हीतो ग-
ता इत्यूर्ध्वेध्वेध्वगतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनम् ॥ १ ॥

हिंकारदृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह । लोकेष्वितीति । लोकाः पञ्चवि-
सामेत्युपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्यार्थपर्यवसानात्तदनुसारेणात्रापि
पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे ध्येये सति पृथिवी हिंकार इति पृथिवीदृष्टिमारोप्य हिंकारमुप-
सीतेति द्वितीयवाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसंबन्धा सप्तमी हिंकारादिषु तत्संबन्धा
द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च लोकविषया सप्तमीश्रुतिर्हिंकारादिषु तत्संबन्धा
द्वितीया लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिंकारादिषु कृत्वोपासीतेति पक्षान्तरमाह
व्यत्यस्येति । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन पक्षद्वयमुक्त्वा प्रतिवाक्यं व्याचष्टे
तत्रेति । उक्तरीत्याऽन्योपासने प्रस्तुते सतीति यावत् । अध्यासस्य सादृश्यनिव-
न्त्वाद्भक्तसादृश्याभावेऽपि यथा कथंचित्कल्पनीयमिति मत्वाऽऽह । प्राथम्येति
लोकेषु पृथिव्याः सामसु च हिंकारस्य च प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत्
अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्वं सामान्यमाह । अग्नौ हीति । अन्तरिक्षदृष्ट्य-
मुद्गीथोपासने गकारसंबन्धसादृश्यं दर्शयति । अन्तरिक्षं हीति । आदित्यदृष्ट्या
प्रतिहारोपासतौ प्रतिशब्दसामान्यं हेतुमाह । प्रतिप्राणीति । दृष्ट्या निधनोपा-
सने निधनत्वसामान्यमाह । दिवीति । उक्तमुपासनमुपसंहरति । इत्यूर्ध्वेध्वेति ॥ १ ॥

१ क. ख. घ. ङ. अ. ठ. ड. ढ. 'णम्य पृ' । २ क. ग. च. ट. 'पृथिव्यादिदृ' । ३ क. ग.
ढ. 'सप्तमी श्रु' । ४ ग. ङ. ढ. 'रिक्षे हि गान' । ५ क. ग. ट. 'पूर्वे ग' । ६ क. ग. ट. 'स्य
७. अ. छ. अ. ट. 'ति । उर्ध्वगतेति ।

अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिकार आदित्यः प्रस्तावोऽ-
न्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निध-
नम् ॥ २ ॥

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च य
एतदेवं विद्वाल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाऽऽवृत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनम् । गत्याग-
तिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते
यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु । द्यौर्हिकारः प्राथम्यात् । आदित्यः
प्रस्तावः । उदिते ह्यादित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अन्तरिक्ष-
मुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी
निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ॥ २ ॥

उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृ-
त्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं
विद्वाल्लोकेषु पञ्चविधं समस्तं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना
पञ्चविधे समविधे च ॥३॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

अथाऽऽवृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति । पृथिवीमुख्येषु द्युपर्यन्तेषु पञ्च-
वेषसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथो विरोधं शङ्कित्वा परि-
हरति । गत्यागतीति । यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिकाराद्युपासनं वि-
हितम् । यथा चाऽऽगतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते । तथा च शा-
स्त्रानुसारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । द्विधोपास्तिविषयसंदर्भयोर्वि-
रोधाभावमनूय फलितमुपासनं दर्शयति । यत इति । द्युलोकदृष्ट्या हिकारस्योपा-
स्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति । आवृत्तौ द्युलोकस्याऽऽरम्भे च हिकारस्य प्राथ-
म्यं द्रष्टव्यम् । आदित्यदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्वव-
दिति गकाराक्षरसामान्यं विवक्षितम् । अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ हेतुमाह । प्रा-
णिभिरिति । प्रतिहरणमितस्ततो नयनम् ॥ २ ॥

साध्वितिपदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह । इति सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य व्याख्या ।
पञ्चविध इत्यादि ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो
मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो वि-
द्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य
एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्दृष्टिनिमित्तत्वादानन्तर्यम् ।
पुरोवातो हिंकारः । पुरोवाताद्युद्ग्रहणान्ता हि वृष्टिः । यथा साम हिंका-
रादिनिधनान्तम् । अतः पुरोवातो हिंकारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते
स प्रस्तावः । प्रावृषि मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः । वर्षति
स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिहृ-
तत्वात् ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनम् । समाप्तिसामान्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति
हास्मा इच्छातः । तथा वर्षयति हासत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्व-
वत् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्त्यनन्तरं किमिति वृष्टिदृष्ट्या तदुपास्तिरुपन्यस्यते त
त्राऽऽह । लोकस्थितेरिति । पुरोवातदृष्ट्या हिंकारोपासने हेतुमाह । पुरोवातादी
ति । उद्ग्रहणं वर्षोपसंहरणम् । अतःशब्दार्थमाह । प्राथम्यादिति । मेघजन-
दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तौ हेतुमाह । प्रावृषीति । वर्षणदृष्ट्या उद्गीथोपासने हेतुमाह
श्रैष्ठ्यादिति । विद्योतनस्तनयितुदृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह । प्रतिहृत
त्वादिति । विद्युतां स्तनयित्नुनां च प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसाह-
चर्याद्विद्योतनादिदृष्ट्या कर्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

उद्ग्रहणदृष्ट्या निधनोपासने निदानमाह । समाप्तीति । वर्षति पर्जन्ये तदनुम-
न्तृत्वमर्कचिह्नकरमित्याशङ्क्याऽऽह । असत्यामपीति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याय-
स्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्सं-
प्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्रा-
च्यः स्यन्दन्ते स उद्रीथो याः प्रतीच्यः स प्र-
तिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वा-
न्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंका-

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वासामपामान-
न्तर्यम् । मेघो यत्संप्लवत एकीभावेनेतरेतरं घनी भवति मेघो यदा उ-
न्नतस्तदा संप्लवत इत्युच्यते । मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिंकारः । य-
द्वर्षति स प्रस्तावः । आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः । याः प्राच्यः स्य-
न्दन्ते स उद्रीथः । श्रेष्ठ्यात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिशब्दसा-
मान्यात् । समुद्रो निधनम् । तन्निधनत्वादपाम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैति । नेच्छति चेत् । अप्सुमान्मान्भवति फलम् ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथोक्तान्निमित्तत्वा-
दानन्तर्यम् । वसन्तो हिंकारः । प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्तावः । यवादिसं-

किमिति वृष्टिदृष्टेरनन्तरमपां वृष्टिः साम्नि क्षिप्यते तत्राऽऽह । वृष्टिपूर्वकत्वादि-
। मेघसंलवदृष्ट्या हिंकारमारम्भसामान्यादुपासीतेत्याह । मेघ इति । वर्षदृष्ट्या
तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । आप इति । प्राच्यो नद्यो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्म-
द्या इति भेदः ॥ १ ॥

वर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरणं न स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । नेच्छति चेदिति ।
सावुपासको मरुस्थलीष्वपि यथेच्छमुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्या-
य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

किमिति सलिलदृष्ट्यनन्तरमृतुदृष्टिः सामान्यारोप्यते तत्राऽऽह । ऋतुव्यवस्थाया
ते ॥ १ ॥

१ क. उन्नतो वा तदा । ड. च. ड. ड. उन्नतः । २ क. ग. घ. च. ट. ठ. '।
ज. ट. ठ. 'थोक्तोपास्तानिमि' । ४ ख. ग. घ. सामान्यारो' ।

रो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एत-
देवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽव-
यः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरु-
षो निधनम् ॥ १ ॥

ग्रहः प्रस्तूपते हि प्रावृढ्यम् । वर्षा उद्गीथः । प्राधान्यात् । शरत्प्रति-
हारः । रोगिणां मृतानां च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनम् । निवाते
निधनात्प्राणिनाम् ॥ १ ॥

फलं कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकायर्तवः ।
ऋतुमानार्तवैर्भोगैश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्वृत्तेष्वृतुषु पशव्यः काल इत्या-
नन्तर्यम् । अजा हिंकारः । प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा । अजः पशूनां प्रथम
इति श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः । साहचर्यदर्शनादजावीनाम् । गाव उ-
द्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । अश्वाः प्रतिहारः । प्रतिहरणात्पुरुषाणाम् । पुरुषो
निधनम् । पुरुषाश्रयत्वात्पशूनाम् ॥ १ ॥

ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषणम् । कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तत्तद्वतु-
फलभोगभागतोपपत्तेर्नेदमुपासनानुरूपं फलमित्याशङ्क्याऽऽह । ऋतुमानिति । संप-
न्नः सर्वदा स्वेच्छावशादिति शेषः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ऋतुदृष्ट्यनन्तरं सान्नि पशुदृष्ट्यारोपकारणमाह । सम्यगिति । अजादृष्ट्य
हिंकारोपासने हेतुद्वयमाह । प्राधान्यादित्यादिना । अजाया यज्ञसंबन्धात्प्राधान्य-
म् । प्राथम्यं तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुर्या मुखतो ह्यमृज्यन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाणयति । अज इति । तस्माज्जा-
ता अजावय इति श्रुतेरजानामवीनां च साहचर्यं हिंकारप्रस्तावयोश्च साहचर्यं प्र-
सिद्धम् ॥ १ ॥

१ क. ख. ड. ट. 'निधाना' । २ घ. ड. ट. 'चर्यादजानाम्' । ३ ख. अ. ड. 'नात् । गा'
४ श. ट. 'तर्किया' । ५ ट. 'तोपे का' ।

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधं ५ सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥
प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्रीथः श्रोत्रं प्रतिहा-
रो मनो निधनं परोवरीया ५ सि वा एतानि ॥ १ ॥

फलं भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति । पशुफलैश्च भोगेत्यागादि-
भिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परंपरं वरीयस्त्वग्रेणव-
त्प्राणदंष्ट्रिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः । प्राणो घ्राणं हिंकारः । उत्तरोत्त-
रवरीयसां प्राथम्यात् । वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् ।
वाग्वरीयसी प्राणात् । अप्राप्तमप्युच्यते वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य
ग्राहकः प्राणोः । चक्षुरुद्रीथः । वाचो बहुतेरविषयं प्रकाशयति चक्षुरतो
वरीयो वाच उद्रीथः । श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ।
वरीयश्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् । मनो निधनम् । मनसि हि निधीयन्ते
पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियाहंता विषयाः । वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मन-
सः । सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् । अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गो-
चर एवेति । यथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसि प्राणादीनि वा एतानि ॥ १ ॥

पशुमान्भवतीत्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यं परिहरति । पशुफलैश्चेति ॥ २ ॥ इति
द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पशुप्रसूतपयोधृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तद्वृष्ट्यनन्तरं प्राणदृष्ट्या सामोपास्ति
प्रस्तौति । प्राणेष्विति । प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्यावर्तयति । घ्राणमिति ।
मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्त्वासंभवात्तस्य सर्वश्रेष्ठताया निर्धारितत्वात्परंपरं वरीयसां
प्राणादीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनोक्तत्वाद्घ्राणमेवात्र प्राणशब्देमित्यर्थः । कथं प्राणाद्वाचो
वरीयस्त्वं तत्राऽऽह । वाचेति । अप्राप्तत्वं व्यवहितत्वम् । चक्षुषो वरीयस्त्वं साध-
यति । वाच इति । शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः । उद्रीयत्वे
चक्षुषो हेतुमाह । श्रेष्ठ्यादिति । मनसो वरीयस्त्वे हेत्वन्तरमाह । अतीन्द्रियेति ।
इति वरीयस्त्वमिति पूर्वेण संबन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथोक्तहेतवः ॥ १ ॥

१ ड. च. 'गयागा' । २ ख. अ. 'णदृष्टिव' । ३ क. ग. च. ट. ठ. 'प्राणो' । ४ ख. ड. अ. ड.
५ 'प्राप्तं युज्य' । ६ क. ग. घ. ड. ट. ठ. ड. द. 'णः' । वा । ७ ख. अ. 'तरं वि' । ८ क. ग. ब.
९ 'हृत्वि' । ८ ड. 'व्यापारता' । ९ ख. अ. 'सि प्राणा' । १० क. छ. प्राण इति । ११ ख. अ. 'ध्वं
पृथग्भावि' । १२ क. 'प्राण एता' । १३ क. 'वद इत्य' ।

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लो-
काञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं प-
रोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥
अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासी-
त यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति
स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥
यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो य-
दुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥

एतदृष्ट्या विशिष्टं यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जी-
वनं भवतीत्युक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्यै साम्न उपासनमुक्तमिति सप्तवि-
धे^१ वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निरपेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमा-
णे बुद्धिं समाधित्सति ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साध्विदमारभ्यते ।
वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविशिष्टं सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः ।
यत्किंच वाचः शब्दस्य हुमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारसामान्या-
त् । यत्प्रेति शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यदा इति स आदिः ।
आकारसामान्यात् । आदिरित्योकारः । सर्वादित्वात् ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स प्रतिहारः ।
प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति
तन्निधनम् । निशब्दसामान्यात् ॥ २ ॥

उक्तोपसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह
निरपेक्षो हीति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अधिकसंख्याज्ञानस्याल्पसंख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासनान्तरं सप्तविधोपास-
प्रस्तौति । अथेति । पूर्ववद्वेदेष्विति वत्सप्तमी च नेतव्येत्यर्थः । वाक्शब्देन शब्दसा-
मान्यमुच्यते तत्सप्तधा प्रविभक्तसामावयवेष्वारोप्योपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थमाह
वाग्दृष्टीति । यत्किंच वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह । शब्दस्येति ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविध ५ सा-
मोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः
खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्य ५ सप्तविध ५ सामोपासी-
त सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रती-
ति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थम् ॥३॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥८॥

अवयवमात्रे साम्न्यादित्यदृष्टिः पञ्चविधेषूक्ता प्रथमे चाध्याये । अथे-
दानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्न्यवयवविभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सा
मोपासीत । कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति । उच्यते । उद्गीथत्वे हेतु-
वदादित्यस्य सामत्वे हेतुः । कोऽसौ सर्वदा समो वृद्धिक्षयाभावात्तेन हे-
तुना सामाऽऽदित्यो मां प्रति मां प्रतीतिं तुल्यां बुद्धिभुत्पादयति ।
अतः सर्वेण समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उद्गीर्थभक्तिसामान्यवच-
नादेव लोकादिषूक्तसामान्याद्विकारादित्वं गम्यत इति द्विकारादित्वे

वाग्वहेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च तद्विधानं युक्त-
म् । पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अवयवमात्र
इति । तस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति । कथमिति । सर्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते ।
उच्यत इति । उच्चैः सन्तमादित्यं गायन्तीत्यादित्यस्योद्गीथत्वे हेतुः श्रुत्योक्तः । तथा
सामत्वेऽपि तस्य हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कोऽसाविति ।
नोदेता नास्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः । मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे । मां प्रतीति । अन्य-
शब्दस्यान्यत्र वृत्तिर्नान्तरेण किञ्चिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतुरुच्यते चेत्तद्वेदानां
हिकारादित्वेऽपि कुतो निमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथेति । आदि-
यस्योद्गीथेन सहोर्ध्वत्वं सामान्यं श्रुत्योक्तं तदनुसारेणात्मदुक्तमाथम्यादिसामान्यं यथा
ऽथिव्यादिषु हिकारादित्वं गम्यते तथाऽऽदित्यप्रभेदानामपि हिकारादित्वं शक्यावग-
ममिति श्रुत्या तेषां तद्भावे नोक्तं कारणमित्यर्थः । तर्हि सामत्वेऽपि कारणोत्प्रेक्षासंभ-

१ घ. ड. ड. ड. 'यत्वेहं' । २ ख. अ. 'द्विलया' । ३ ख. घ. ड. छ. अ. 'ति वा तु' । ४ ड. ड.
'यता' । ५ ख. छ. अ. 'शिष्टस्योपा' । ६ ख. छ. अ. 'ध्वत्वेता' ।

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पश-
वोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति हिंकारभाजि-
नो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः पशवः साका-
माः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

कारणं नोक्तम् । सामत्वे पुनः सवितुरनुक्तं कारणं न सुबोधमिति सम-
मत्वमुक्तम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नादित्येऽवयवविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूता-
न्यन्वायत्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् । कथं तस्याऽऽ-
दित्यस्य यत्पुरोदयाद्धर्मरूपं स हिंकारो भक्तिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तस्य
हिंकारभक्तिरूपं तदस्याऽऽदित्यस्य साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायत्ता
अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

यस्मादेवं तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्माद्विंकारभाजिनो
ह्येतस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजनशीलत्वाद्वि त एवं वर्तन्ते ॥ २ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते सवितृरूपं तदस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नैः स
प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं पशंसां
कामयन्ते । यस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

यान्न वक्तव्यं कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । सामत्वे पुनरिति । समत्वं तत्र निमित्तमि-
ति यावत् ॥ १ ॥

समः सर्वेणेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तस्मिन्निति । वेदनप्रकारं श्रुष्टपूर्वकं प्रकटयति
कथमित्यादिना । धर्मरूपं सुखकरत्वात् । धर्मकार्यात्मकं रूपमिति यावत् । तद्
ष्ट्या हिंकारोपासने प्राथम्यं हेतुः ।

पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह । यस्मादिति । तेषां
हिंकरणं साधयति । तस्मादित्यादिना । तद्भक्तिभजनशीलत्वादित्यस्मात्प्रागेव तस्मा-
दित्यस्य संबन्धः ॥ २ ॥

सवितरि प्रथमोदिते सति यत्तस्य रूपं तद्दृष्ट्या प्रस्तावस्यो पास्यत्वे पूर्वस्मादा-
मन्तर्यं हेतुः । यथोदयात्प्राचीनं रूपं पशुभिरुपजीव्यते तथेत्याह । पूर्ववदिति
उदयात्प्राचीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवन्तीत्यत्र लिङ्गमाह । तस्मादिति । प्रत्य-
क्षपरोक्षभावेन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः ॥ ३ ॥

१ ख घ, ड, ज, ट, ड, ड, शीला हि ते वं । २ ख, ड, ज, ट, ड, 'सः प्र' । ३ क, ख, ड, च, च, 'न्ते । तस्मा' । ४ क, ग, ट, 'रूपत्वं सु' ।

अथ यत्संगववेलायां ५ स आदिस्तदस्य वया ५
स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणा-
न्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येत-
स्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य दे-
वा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्याना-
मुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहार-

अथ यत्संगववेलायां गवां रश्मीनां संगमनं संगेमो यस्यां वेलायां
गवां वा वत्सैः सा संगववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिवि-
शेष ओंकारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि । यत एवं तस्मात्ता-
नि वयांस्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यनालम्बनान्यात्मानमादायाऽऽत्मानमे-
वाऽऽलम्बनत्वेन गृहीत्वा परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादा-
दिभक्तिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने ऋजुमध्यंदिन इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्त-
दस्य देवा अन्वायत्ताः । द्योतनातिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा वि-
शिष्टतमाः प्राजापत्यानां प्राजापत्यपत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णाद्यूर्ध्वं सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य

गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन संगमनं संबन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः संग-
ममिति संबन्धः । संगवकालीनमादित्यरूपमारोप्याऽऽदिभक्तेरोंकारस्योपास्यत्वे द्वयो-
र्आकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्यत्र हेतुमाह । यत
ति ॥ ४ ॥

ऋजुमध्यंदिने यदादित्यस्य रूपं तद्दृष्ट्योद्गीथोपासने श्रेष्ठत्वं हेतुः । तत्काली-
नादित्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतुमाह । द्योतनेति । तथाऽपि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं
यमिति चेत्तत्राऽऽह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वमिति वाक्यमादायव्याचष्टे । मध्यंदिनादिति । तद्दृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्र-

१ ख. अ. 'क्षेणाऽऽर' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'गवो य' । ३ क. च. 'वा व' ।
क. ख. ग. च. ङ. ट. ठ. 'तैः सह सं' । ५ ख. ङ. च. अ. ड. 'क्षेणान्तरिक्ष आरम्बणान्याल' ।
ग. 'दिने सवितुर्मध्य' ।

स्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता ना-
वपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्त-
दस्याऽऽरण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा
कक्षं^१ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पित-
रोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो

गर्भा अन्वायत्ताः । अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः
सन्तो नावपद्यन्ते नाधः पतन्ति तद्द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहार-
भाजिनो ह्येतस्य साम्नो गर्भाः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्याऽऽरण्याः प-
शवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्षमरण्यं श्वभ्रं भयशू-
न्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्ट्वोपद्रवणादुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शने जिगमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य
पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भ-
शु निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्थापयन्ति । निधनसंबन्धान्निध-

तिशब्दसौमन्यं हेतुः । तस्मिन्काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति हरणात् । यथोक्तमादि-
त्यरूपं गर्भैरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । अत इति । ऊर्ध्वं योनेरुपरिष्ठाञ्जठरं प्रती-
त्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वाक्तविशेषणवन्तोऽत इति यावत् । तद्द्वारं पतनद्वारम् ॥ ६ ॥

तत्र तत्कालीनादित्यदृष्ट्योपद्रवमुपासीत तस्य तदाऽस्वाचलं प्रत्युपद्रवणादित्याह
अथेति । आरण्यानां पशूनां यथोक्तरूपोपजीवनमुपपादयति । तस्मादित्यादिना
श्वभ्रं गतं गुहेति यावत् ॥ ७ ॥

तत्सवितृरूपमिति शेषः । तद्दृष्ट्या निधनोपासने समाप्तिसामान्यं हेतुः । यथोक्त-
मादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । तस्मादित्यादिना । तत्र तत्रा

ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं
सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य न-
वमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सा-

नभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवंमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्व-
मुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते^१ यस्तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्य-
शेषः ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयितृत्वात्तस्याति-
तरणार्थं सामोपासनमुपदिश्यते । अथ खल्वनन्तरम् । आदित्यमृत्यु-
विषयसामोपासनस्याऽऽत्मसंमितं स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतु-
ल्यतया वा संमितमतिमृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याये उ-
द्गीथभक्तिनामाक्षराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्त-
विधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं परिक्-
ल्प्योपास्यत्वेनोच्यन्ते । तदुपासनेन मृत्युगोचराक्षरसंख्यासामान्येन तं
मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताक्षरेण तस्याऽऽदित्यस्य मृत्योरतिक्रमणायैव

अद्वैततदुपासनानन्तरर्याथो व्याख्येयः । एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्त्या-
रोति । एवमिति ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्युरिति । अनन्तरमित्यस्यापेक्षितं
क्षिपति । आदित्येति । स्वशब्देन सामोच्यते तस्यावयवा हिंकारादयस्तन्नामाक्ष-
राणां त्रित्वेन त्रित्वेन तुल्यतया मितं ज्ञातं सामेत्यर्थः । यथा परमात्मावगमो मृत्यो-
क्षणहेतुस्तथेदमुपासनमपीत्यर्थान्तरमाह । परमात्मेति । कीदृशोपासनं विवक्षित-
त्यपेक्षायां सदृष्टान्तमुत्तरमाह । यथेत्यादिनो । उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तेर्नाम तदक्षरा-
ति यावत् । सामत्वं तेषां नामाक्षराणामित्यध्याहार्यम् । तदुपासनं तेषामक्षराणा-
दित्यदृष्ट्योपासनमित्यर्थः । मृत्युगोचराक्षरसंख्यैकविंशतित्वलक्षणा साऽस्त्येकाऽने-
वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वदित्यदृष्ट्या मृत्युमादित्यमित्यर्थः । अतिक्रमणाय

१ ख. ड. च. अ. ड. 'वमेवाव' । २ ख. ड. अ. ड. 'स्ते तस्य' । ३ ख. ड. अ. ड. 'गतो
। ४ ख. च. ड. 'तमना तु' । ५ ग. घ. ड. च. ट. ड. 'मृत्यवत्यवत्य' । ६ ड. 'थाऽऽद्येऽध्या' । ७ ख.
अ. ठ. 'थमाध्या' । ८ क. च. ड. 'कल्प्यत' । ड. 'कल्पते' । त. '। ९ क. ग. ट. ठ. ड. 'न मृ' । १० ग.
ट. 'न तु' । ११ ख. छ. अ. 'परमात्मेनेति । १२ अ. 'ना । १३ क. ग. ट. 'दित्यादि' ।
। ग. ट. 'तिल' । १५ क. ग. ट. 'क्रमाग' ।

मोपासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
 त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥
 आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत
 इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥
 उद्रीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रि-
 भिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं
 तत्समम् ॥ ३ ॥
 निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि
 ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

संक्रमणं कल्पयति । अतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तम-
 तिरिक्ताक्षरसंख्ययेत्यतिमृत्युं साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हि
 कार ईत्येतत्र्यक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च भक्तेस्त्यक्षरमेव ना
 तत्पूर्वेण समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं सप्तविधस्य साम्नः संख्यापूरण ओंकार आदिरि-
 त्युच्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकमक्षरमवच्छिद्याऽऽद्य
 क्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवति ॥ २ ॥

उद्रीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्य-
 क्षरमतिशिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः समत्वकरणायाऽऽ-
 ह । तदेकमपि सदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवति । अतस्तत्समम् ॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति । एवं त्र्यक्षरसमतया सामत्
 संपाद्य यथाप्राप्तान्येवाक्षराणि संख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्त
 भक्तिनामाक्षराणि द्वाविंशतिः ॥ ४ ॥

वत्साधनमुपासनमिति शेषः । अतिमृत्यु मृत्योरत्ययहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति
 त्र्युमिति । नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः ॥ १ ॥

आद्यक्षरयोरदिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेण तदादिभक्तिनाम
 हारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु यथोक्तैर्यो रीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि द्वाविंश-
 क्षराणीति तत्राऽऽह । एवमिति ॥ ४ ॥

१ ख. घ. ङ. च. अ. ठ. ड. 'त्यु सप्तविधं सा' । २ ख. ड. अ. ड. ड. 'इत्यतत्र्यक्ष-
 री' । ४ छ. 'या नीत्या ।

एकविंशत्यादित्यमाप्रोत्येकविंशो वा इतोऽ-
सावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति
तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

आप्रोति हाऽऽदित्यस्य जयं परो हास्याऽऽदि-
त्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसं-
मितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपा-
स्ते ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययाऽऽदित्यमाप्रोति मृत्युम् । यस्मादेकविंश
इतोऽस्माल्लोकादसावादित्यः संख्यया । द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे
लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुतेरतिशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण
परं मृत्योरादित्याज्जयत्याप्रोतीत्यर्थः । यच्च तदादित्यात्परं कितम् ।
नाकं कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति नाकं कमेवेत्य-
र्थः । मृत्युविषयत्वाद्दुःखस्य विशोकं चे तद्विगतशोकं मानसदुःखरहि-
तमित्यर्थः । तदाप्रोतीति ॥ ५ ॥

उक्तस्यैवं पिण्डितार्थमाहैकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयमाप्रोति ।
परो हास्यैवविद आदित्यजयान्मृत्युगोचरात्परो जयो भवति द्वाविंश-
त्यक्षरसंख्ययेत्यर्थः । य एतदेवं विद्वानित्याद्युक्तार्थम् । तस्यैतच्चथोक्तं
फलमिति द्विरभ्यासः सप्तविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

आदित्यस्यास्माल्लोकादेकविंशत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । द्वादशेति । हेमन्तशि-
रावेकीकृत्य पञ्चर्तव इत्युक्तम् । आदित्यस्याहोरात्राभ्यां पौनःपुन्येन मृत्युहेतुत्वम-
पेक्षोके दृश्यते । तदयं लोको मृत्युविषयत्वाद्दुःखात्मकस्तदभावाद्ब्रह्मलोकः सुखात्मक
ति मत्वाऽऽह । मृत्युविषयत्वादिति ॥ ५ ॥

पूर्वेणोत्तरस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । उक्तस्यैवेति । व्याख्यातस्यैव ग्रन्थस्य
मुदायार्थः संक्षिप्य बुद्धिसौकार्यार्थमनन्तरग्रन्थेनोच्यते । तन्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
यमनु परो जयो भवतीति संबन्धः । परो हास्येत्युपात्तं वाक्यं व्याकरोति । एवं
इति । फलमिति शेष इति यावत् । सप्तविध्यं सप्तविधत्वं तदुपेतसामोपासनस्य
माप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

१ क. ग. घ. ड. झ. ट. ड. 'प्रोतीहा' । २ ख. अ. 'विंशो वा इ' । ३ ड. ड. ड. 'रं ना' । ४
ट. 'त्वात्तदुः' । ५ च. ड. च मा' । ६ ख. घ. ड. अ. ड. ड. 'व पिण्डार्थ' । ७ ड. च. ड. ड. 'य-
नु' । ८ ख. अ. 'प्रोत्यनुप' । ९ घ. ड. सामाख्याम् । १० क. ट. 'त्वात्तदुः' ।

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्र-
तिहारः प्राणो निधनमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम्॥१॥
स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणीभ-
वति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया प-
शुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व-
तम्॥२॥इति द्वितीयाध्यास्यैकादशः खण्डः॥११॥

विना नामग्रहणं पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो उपासनमुक्तम्
अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशिष्टफलानि सामोपासनान्तराण्यु-
च्यन्ते । यथाक्रमं गायत्रादीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिंकारो म-
नसः सर्वकरणवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानन्तर्याद्वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः
श्रैष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । प्राणो निधनं यथोक्तानां
प्राणे निधनात्स्वापकाले । एतद्वायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी-
भवति । अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्वमायुरेति । शतं वर्षाणि
सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः । ज्योगुज्ज्वलं जीवति । महान्भवति प्रजादि-
भिर्महांश्च कीर्त्या । गायत्रोपासकस्यैतद्वतं भवति यन्महामैनास्त्वक्षुद्रचि-
त्तः स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो ध्यानं व्याख्यातम् । तथा च ज्ञातुं
वक्तव्याभावादलमनन्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदमाह । विनेत्यादि-
गायत्रं रथंतरमित्यादिनामग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः । कथं पु-
क्ष्यमाणेषूपपासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राऽऽह । यथाक्रममिति । यादृशं क्रममा-
त्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मिणाभिष्टेनैव क्रमेण तदुपासनोक्तिरित्यर्थः । तत्रापि
स्य क्रियाज्ञानयोरसंभवात्पाणस्य प्रधानत्वात्तदृष्ट्या गायत्रोपास्तिमादौ दर्शया-
मनो हिंकार इत्यादिना । प्राणमेव वागप्येतीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले प्राणे वागादं
निधनमवधेयम् । प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥ १ ॥

गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह । गायत्र्या इति । प्राणो वै गायत्र-
हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राणित्वासिद्धेर्नेदं विद्याफलमित्याशङ्क्याऽऽह । अवि-
लेति । कथं पुनर्नानाजनीनं सर्वमायुरेको ध्याता गन्तुमलमित्याशङ्क्याऽऽह । इ-
मिति । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते । ज्योक्शब्दो निपातः । स चोज्ज्वलना-
उज्ज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत्॥२॥इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः॥१॥

१ क. ग. ड. ट. ठ. 'णप्रवृ' । २ ख. ड. च. ज. ड. ढ. 'मनस्त्वमक्षु' । ३ क. ख. ग.
'क्षक' । ४ क. ग. ट. प्राणं तद्दि वा । ५ ख. ज. 'वध्य' ।

अभिमन्यति स हिंकारो धूमो जायते स प्र-
स्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्र-
तिहार उपशाम्यति तन्निधन २ स २ शाम्य-
ति तन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्य-
न्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
म्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङ-
ग्निमाचामेन्न निष्ठीवेतद्व्रतम् ॥२॥ इति द्विती-
याध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अभिमन्यति स हिंकारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते स प्रस्ताव
आनन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविःसंबन्धाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्य । अ-
ङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारोऽङ्गाराणां प्रतिहृतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वा-
दग्नेः संशमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोत-
म् । मन्यने ह्यग्नेर्गीयते ॥ १ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसी वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्म-
वर्चसम् । तेजस्तु केवलं त्विद्धावः । अन्नादो दीप्ताग्निः । न प्रत्यङ्ङग्नेरभि-
मुखो नाचामेन्न भक्षयेत्किंचिन्न निष्ठीवेच्छ्लेष्मतिरसनं च न कुर्यात्त-
द्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

समग्रप्राणवतो मन्यनकर्तृत्वसंभवात्प्राणदृष्टच्यनन्तरं मन्यनादिदृष्टिमवतारयति ।
भिमन्यतीत्यादिना । उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेष-
रवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति । कथं पुनरथंतरमग्नौऽग्नौ प्रतिष्ठित-
म् । न हि तत्र किंचिन्निमित्तमुपलभ्यत अत आह । मन्यने हीति । मन्यनं नि-
त्तीकृत्याग्नेरुपलभ्यतौ रथंतरमग्नौ गीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरि-
र्थः ॥ १ ॥

नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं बृहदुपासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते । न च ब्र-
वर्चसतेजसोर्भेदस्तथा च बृहद्रथंतरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह । वृत्ते-
ः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
स्त्रिया सह शेते स उद्रीथः प्रति स्त्रीं सह शेते
स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं ग-
च्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी-
भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महा-
न्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्वतम् ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उपमन्त्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारः । ज्ञपयते तोषयति स प्र-
स्तावः । सहशयनमेकपर्यङ्कगमनं स उद्रीथः श्रेष्ठयात् । प्रति स्त्रीं शयनं स्त्रि-
योऽभिमुखीभावः स प्रतिहारः कालं गच्छति मिथुनेन पारं समाप्तं गच्छ-
ति । तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । वाय्वम्बुमिथुनसंबन्धात् ॥ १ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । मिथुनीभवत्यविधुरोभवतीत्यर्थः । मिथुना-
न्मिथुनात्प्रजायते इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते । न कांचन कांचिदपि स्त्रियं
स्वात्मतत्त्वप्राप्तां न परिहरेत्समागमार्थिनीम् । वामदेव्यसामोपासनाद्भूत्वेन
विधानात् । एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयः । वचनप्रामाण्याच्च धर्मावगतेन
प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्ये कर्मणि प्रवृत्तयोर्मेनैनमामान्यान्मन्य-
नादिदृष्टच्यनन्तरं मैथुनदृष्टिं विदधाति । उपमन्त्रयते इत्यादिना । पुरुषो हि पशुक-
र्मार्थं स्त्रियं वस्त्रादिना प्रीणयति । तस्मिन्प्रारम्भमामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह । ज्ञपयते इ-
ति । कुतो वामदेवस्य साम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्राऽऽह । वाय्वम्बुमिथुनेति । वायोरपां
मिथुनतया संबन्धाद्वामदेव्योत्पत्तिरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

न कांचनेति वाक्यमादाय व्याचष्टे । कांचिदपीति । पराङ्मनां नोपगच्छेदिति स-
तिविरोधमाशङ्क्याऽऽह । वामदेव्येति । विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्य-
स्था प्रसिद्धेति भावः । किंच शास्त्रप्रामाण्यादत्र धर्मोऽवगम्यते न कांचन परिहरेदिति ।
शास्त्रावगतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति । तथाच श्रौतेऽर्थं दुर्बलायाः स्मृतेर्न-
तिस्पर्धतेत्याह । वचनेति । यथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचर्यनियमाभावो ब्रतत्वेन विवक्षितस्त-
प्रतिषेधशास्त्रविरोधाशङ्केति भावः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

१ क. ग. घ. ड. ज. झ. ट. ठ. 'ति स्त्री सं' । २ क. ग. घ. ट. 'यङ्के गं' । ३ ख. ग. घ.
च. अ. ट. ठ. ड. ट. 'मनमुद्गी' । ४ क. ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ण. 'तिस्त्रीं' । ५ घ. च. 'य-
य-अभि' । ६ ख. च. अ. ड. 'ति च गं' । ७ ख. छ. अ. 'न्या' ।

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गी-
थोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदा-
दित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्य-
न्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्र-
जया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न नि-
न्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतु-
र्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स
प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये
प्रोतम् ॥ १ ॥

उद्यन्सविता स हिंकारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्त-
वनहेतुत्वात्कर्मणाम् । मध्यंदिन उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अपराहः प्रतिहारः
पश्वादीनां गृहान्प्रतिहरणार्त्तम् । यदस्तं यंस्तन्निधनं रात्रौ गृहे निर्धा-
नात्प्राणिनाम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोतं बृहत् आदित्यदैवत्यत्वात् ॥१॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्विती-
याध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राण्यम्भरणान्मेघ उदकसैकृत्वाहुक्तार्थमन्यदेतद्वैरूपं नाम साम
पर्जन्ये प्रोतम् । अनेकरूपत्वात् । अभ्रादिभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यम् ॥१॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्देतुमैथुनदृष्ट्यनन्तरमादित्यदृष्टिमुत्थापयति । उ-
न्नेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्पर्जन्यस्याऽऽदित्यदृष्ट्यनन्तरं प-
यदृष्टिं दर्शयति । अभ्राणीति । कथं वैरूपं साम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राऽऽह ।
केति ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

१ ख. अ. अन्यः सविं । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. त. अस्तं । ३ घ. च. ठ. त्तं य-
४ ज. ठ. निधनां । ५ च. प्यम्भुभरं । ६ ख. घ. अ. न्मेघा उं । ७ ख. घ. ङ. सैकृत्वाहुं ।

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपा ५
 श्व सुरूपा ५ श्व पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्यो-
 ग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की-
 र्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वि-
 तीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥
 वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः
 शस्त्रप्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु
 प्रोतम् ॥ १ ॥
 स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति
 प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्यो-
 ग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की-
 र्त्यतूर्त्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्या-
 यस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

विरूपांश्च सुरूपांश्चाजाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं
 न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥
 वसन्तो हिंकारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥
 एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुवर्चथर्तव आर्तवैर्धर्मैर्वैरा-
 जन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्तमन्यत् । ऋतून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पर्जन्यायत्तत्वाद्दुव्यवस्थायास्तद्वृष्टेरनन्तरमृतुदृष्टिमाचष्टे । वसन्त इत्यादिना ॥
 वैराजस्य साम्नो युक्तमृतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मैर्वैराजनादित्याह । एतदिति
 यद्वर्तूनामज्ञोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मनश्चान्नत्वात्तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्वारा वैराजम्
 साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

१ ख. घ. ड. ज. ह. ट. प्राधान्यात् । २ ख. ज. 'यथाऽऽर्तवमार्त' । ३ ख. ज. 'जत'
 ४ क. 'दृष्टयन' ।

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्रीथो दि-
शः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्र्यो लो-
केषु प्रोताः ॥ १ ॥

स य एवमेताः शक्र्यो लोकेषु प्रोता वेद लो-
कीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रज-
या पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्दे-
त्तद्वतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः
खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्रीथोऽश्वाः
प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
प्रोताः ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । शक्र्य इति नित्यं बहुवचनम् ।
रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

लोकीभवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निन्देत्त-
द्वतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

ऋतुषु सम्यग्वृत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वाद्दृष्टच्यनन्तरं लोकदृष्टिमाह । पृथि-
ति । कथं शक्र्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयं बहुवचनाद्धि बहूनि सामानि प्रतीय-
न्ते तत्राऽऽह । शक्र्य इतीति । नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति द्योतनाय व-
यमाणं दृष्टान्तयति । रेवत्य इवेति । महानाम्नीषु ऋक्षु शक्र्या गीयन्ते । तामां
पौ वै महानाम्नीरित्यद्भिः संबन्धः स्मृतः । अप्सु लोकाः प्रतिष्ठिता इति च श्रुतम् ।
था चास्मात्संबन्धालोकेषु शक्र्यः प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

पशूनां लोककार्यत्वाल्लोकदृष्टच्यनन्तरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यति । अजेति । रेवत्य इति
मनामधेयं पूर्ववन्नित्यबहुवचनान्तम् । पशवो वै रेवतीरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह ।
श्विति ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमा-
न्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रज-
या पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्त-
द्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य अष्टा-
दशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्रीथोऽस्थि-
प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रो-
तम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गीभ-
वति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीव-
ति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्रीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्री-
यादिति वा ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एको-
नविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

पशून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य अष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात् । त्वक्प्रस्ताव आनन्तर्यात् ।
मांसमुद्रीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः प्रतिहतत्वात् । मज्जा निध-
नमान्त्यात् । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देहावयवेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

अङ्गीभवति समग्राङ्गो भवतीत्यर्थो नाङ्गेन हस्तपादादिना विहूर्छति
न कुटिलीभवति पङ्गुः कुण्ठी वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्ज्ञो मां-
सानि नाश्रीयान्न भक्षयेत् । बहुवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्ज्ञो ना-
श्रीयात्सर्वदैव नाश्रीयादिति वा तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याय-
स्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यनन्तरमङ्गदृष्टिमाह । लं
मेति । रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरन्नरसविकारेण लोमादीनां संबन्धाद्यज्ञायज्ञी
सामाङ्गेषु प्रतिष्ठितमित्याह । एतदिति ॥ १ ॥

कुणिः श्मश्रुरहितः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९

* इदं द्विवचनं कुतिसत्करवाचकस्य प्रसिद्धत्वाच्छ्मश्रुरहितवाचकस्याप्रसिद्धत्वादिकस्यैव टी
का व्याख्यानम् ।

अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं दे-
वतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव
देवतानां सलोकता सार्ष्टिता सायुज्यं ग-
च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्त-
द्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

अग्निर्हिंकारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्तर्यसामान्या-
त् । आदित्य उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् ।
चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवता-
नां दीप्तिमत्त्वात् ॥ १ ॥

विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां
सार्ष्टितां समानद्वैतत्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमित्येतत् । वाश-
ब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां वेत्यादि । भावनाविशेषतः फलविशे-
षोपपत्तेः । गच्छति प्राप्नोति । समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान्न निन्दे-
त्तद्व्रतम् । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देव-
तानिन्दैवेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्टचनन्तरमग्न्यादिदृष्टिमुत्थापयति । अग्निरि-
दिनां । राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वे हेतुमाह । देवतानामिति ॥ १ ॥
फलविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्रासत्वे कथं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सलोक-
वेत्यादीति । कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राऽऽह । भावने-
। ननु फलत्रयमत्र समुच्चितमिष्यतां किमिति वाशब्दं गृहीत्वा विकल्प्यते तत्राऽऽ-
। समुच्चयेति । न हि मियो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमतोऽपि वि-
मिश्रितिरित्यर्थः । ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नो ध्यानादेवता न निन्देदिति
व्ये कथमन्यथोच्यते तत्राऽऽह । एत इति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्ता-
वोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्रीथो नक्षत्राणि वया ५
सि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पि-
तरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्व ५ ह
भवति ॥ २ ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । अग्न्यादिसाम्न आनन्तर्यं त्रयीविद्याया अ-
ग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्यानाम् । त्रय इमे
लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्रीथत्वं श्रै-
ष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वम् । सर्पादीनां धकारसामा-
न्यान्निधनत्वमेतत्साम नामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः सर्व-
स्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिंकारादि-
सामभक्त्य उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपासनेषु येषु येषु प्रोतं यद्य-
त्साम तदृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माङ्गानां दृष्टिविशेषणोऽप्यस्येव सं-
स्कार्यत्वात् ॥ १ ॥

सर्वविषयसामविदः फलं सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः । निरु-
पचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्रार्थन्यनुपपत्तिः ॥ २ ॥

अग्न्यादिदृष्टच्यनन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविवानं कारणमाह । अग्न्यादीति । य
ग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्यमुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्वेदो
अग्न्येजुर्वेदो वायोरादित्यात्सामवेद इति श्रुतेस्त्रय्यास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्त्वं
यत्त्वात्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः । कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतामि
वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति । कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या साम
ध्येयत्वं गम्यते तत्राऽऽह । त्रयीति । न चास्यां प्रतिज्ञायां पूर्वणं संदर्भेण विरो
शङ्कामर्हतीत्याह । अतीतेष्वपीति । तत्र हेतुमाह । कर्माङ्गानामिति । दर्शपूर्ण-
साधिकारे पत्न्यवेसितमाज्यं भवतीति दृष्टिविशेषणमाज्यं संस्क्रियते । तथा सामप्रभेद
दानां दृष्टिविशेषणत्वाविशेषात्तेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यथाश्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरुपचरितेति ॥ २ ॥

१ ख. च. अ. 'मशब्दसामान्यं स'। घ. ठ. 'मशब्दः सामान्यं स'। ड. ट. 'म सामान्यं स'
२ घ. ड. 'पु यत्र प्रो'। ३ ख. अ. ट. 'पु प्रो'। ४ ख. ड. च. अ. ठ. ड. ट. 'गत्सा'। ५ क.
घ. च. ठ. 'शेषेणाऽऽज्य'। ६ 'शेषादाज्य'। ६ ड. ट. ड. 'णादाज्य'। ७ क. ग. 'प्राप्त्युपपत्तेः'। ८
ड. च. ट. ट. 'प्राप्त्युप'। ८ क. ग. ट. 'रोधश'। ९ ग. ट. 'पत्न्याऽवे'। १० ख. ग. छ. अ. 'दन'।

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो
न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै ह-
रन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्ब्रतं तद्ब्रतम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्रेरुद्गीथोऽनिरु-
क्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा पञ्चप्रकारे-
ण हिंकारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः प-
ञ्चत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परं च व्यतिरिक्तमन्यद्वस्त्वन्तरं नास्ति न
विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव हि सर्वस्यान्तर्भावः ॥ ३ ॥

यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स वेद सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ।
सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था अस्मा एवंविदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्ती-
त्यर्थः । सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव ब्रतम् । द्विरु-
क्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः
खण्डः ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसंपदुद्गातुरुपदिश्यते । फलविशेष-
संबन्धाद्विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष ऋषभकूजितसमोऽस्यास्तीति
विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः । तच्च साम्नैः संबन्धि पशुभ्यो हितं
पशव्यमग्रेरभिदैवत्यं चोद्गीथ उद्गानम् । तदहमेवं विशिष्टं वृणे प्रार्थय इति
कश्चिच्चजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम इत्यविशेषितः

सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तदेतस्मिन्निति । पर-
मन्यस्यैव व्याख्यानमन्यादिति । वस्त्वन्तराभावे हेतुमाह । तत्रैवेति ॥ ३ ॥

सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तच्छब्दार्थः ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्तं चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । सामेति । आदिशब्देन
श्रादयो वर्णा गृह्यन्ते । किमित्युद्गातुर्यथोक्तोपास्तिरुच्यते तत्राऽऽह । फलेति ।
त्युपरिहारोऽपि फलविशेषस्तत्संबन्धादेशोपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः । पशुभ्यो हितत्वमस्य व-
नाद्रमयितव्यम् । वाक्यस्थमिति शब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति । इत्यविशेषितः ।

१ घ. ठ. ड. ट. 'रं व्यं' । २ ख. अ. 'प्रः स्वयं सं' । ट. 'प्रः स्वयं' । ३ ठ. ड. 'भिदेव' । ४ क.
ट. 'रादिफ' ।

श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य कौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं

प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः स गानविशेषः । आनिरुक्त्यात्प्रजापतेर्निरुक्तः स्पष्टः । सोमस्य सोमदैवत्यः स उद्रीथ इत्यर्थः । मृदु श्लक्ष्णं च गानं वायोवोयुदैवत्यं तत् । श्लक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं चेन्द्रस्येन्द्रं तद्गानम् । कौञ्चं कौञ्चपक्षिनिनादसमं बृहस्पतेर्वाहस्पत्यं तत् । अपध्वान्तं भिन्नक्रांस्थैस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानेवोपसेवेत प्रयुञ्जीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् । तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मने मह्यमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य बलकर्मणः प्राणस्याऽऽत्मानो देहावयवस्थानीयाः । सर्व ऊष्माणः शषसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य वाऽऽत्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मानस्तमेवं-

अनेन प्रकारेणायमिति विशेषितो व्यवच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः । तस्य प्राजत्यत्वे हेतुमाह । आनिरुक्त्यादिति । नीलपीतादिभिर्निश्चित्यावचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्वमिति । स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्य इत्यत्राऽऽदिशब्देन स्थानप्रयत्नादिसंग्रहः ॥ २ ॥

केनाप्याशिक्षस्योद्गातुरुद्गानकाले प्रतीकारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानमुपन्यस्या सर्वे स्वरा इति । शषसहादय इत्यादिशब्दस्तद्वान्तरभेदाभिप्रायः । यत्तव वक्तव्यमित्यस्मादूर्ध्वं तच्छब्दो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

१ ग. घ. च. ट. ठ. ड. ड. 'तिदेव' । २ ग. ड. च. ट. ठ. ड. ड. 'मदेव' । ३ ग. ड. च. ठ. ड. ड. 'युदेव' । ४ क. ग. च. ट. 'पेतमिन्द्र' । ५ ग. ड. 'निनद' । ६ ख. ड. अ. द. ड. ड. 'स्वस' । ७ ख. ड. अ. ड. ड. 'णस्य त' । घ. 'णस्येव त' ।

यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्र २ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स
त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापति २ शरणं
प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ
यद्येन २ स्पर्शेषूपालभेत मृत्यु २ शरणं प्रपन्नोऽ-
भूवं स त्वा प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे
बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता

विदमुद्रातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेत स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इत्ये-
वमुपालब्ध इन्द्रं प्राणभीश्वरं शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जा-
नोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं
दास्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वां
प्रति पेक्ष्यति संचूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत
मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वां प्रति धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रू-
यात् ॥ ४ ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो
वक्तव्याः । तथाऽहमिन्द्रे बलं ददानीं बलमादधानीति । तथा सर्व ऊ-
ष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता बहिरप्रक्षिप्ता विवृता विवृतप्र-

तथैव स्वरेष्विवेति यावत् ॥ ४ ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्यथोच्चारणे देवताभेदप्र-
ज्ञादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्तव्यमित्युद्गातारं शिक्षयति । यत इति । प्रयोग-
गले चिन्तनीयमर्थं कथयति । तथेति । यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्थायामि-
र्थः । आदधानीति चिन्तयेदिति शेषः । तथेत्यूष्मणां प्रयोगावस्थायामिति यावत् ।

१ ख. अ. ठ. त्वा त्वां प्रं । २ ख. अ. त्वा त्वां प्रं । ३ क. ड. 'ददानीं' । ४ ड. ठ. 'राक्षि' ।
क. 'ददानी' ।

विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानी-
ति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या
मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वि-
तीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥
त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

यत्नोपेताः प्रजापतेरात्मानं परिददानीं प्रयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशे-
न शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं बालानिव
शनकैः परिहरद्भिर्मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्या-
यस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

ओंकारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याचारभ्यते । नैवं म-
न्तव्यं सामावयवभूतस्यैवोद्गीथादिलक्षणस्योकारस्योपासनोत्फलं प्राप्यत
इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि सामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं
केवलादोंकारोपासनात्प्राप्यत इति । तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्या-
सः । त्रयस्त्रिसंख्याका धर्मस्य स्कन्धा धर्मस्कन्धा धर्मप्रविभागा इ-
त्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोत्रादिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋ-
गादेरभ्यासः । दानं बहिर्वेदि यथाशक्तिद्रव्यसंविभागो भिक्षमाणेभ्यः ।

विवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः । तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरि-
ति । अतिद्रुतोच्चारणेन वर्णो वर्णान्तरे यथा निक्षिप्तो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वम-
नभिक्षिप्तत्वम् । मृत्योरात्मानमिति वाक्योपादानं तैस्यार्थमाह । बालानिवेति । य-
था लोकः शनकैर्जलादिभ्यो बालान्परिहरति तथा मृत्योरात्मानमहं परिहराणीति
ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंश-
खण्डः ॥ २२ ॥

अधिकृताधिकाराण्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । संप्रति स्वतन्त्राधिकारिगोचरम-
कारोपासनं विधातुमारभते । ओंकारेति । अङ्गावबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतन्त्रे
पासनविधाने कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति । न स्वतन्त्रस्य तस्य
पासनादित्येवकारार्थः । कथं तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह । किन्तर्हीति । सनिय-
मस्य प्राङ्मुखत्वादिनियमसहितस्य पुरुषस्येति यावत् । अभ्यासश्च स्वीकरणं विचा-
जपः शिष्येभ्यो दानमावृत्तिश्चेति पञ्चविधः । वेद्यां यदीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्पु-
रुषस्यैव कफलवत्त्वं नास्तीति मन्वानो विशिनाष्टि । बहिर्वेदीति । गृहस्थेन तदात्मनेत्यर्थः

१ ख. अ. 'ता वक्तव्याः प्र' । २ ख. अ. 'नास्तत्फ' । ३ ड. ट. 'त्यर्थः सा' । ४ क. ग. छ. 'वर्णा' । ५ क. ट. 'याऽभिक्षि' । ६ क. तस्य तात्पर्यमा' । ७ क. ट. 'कारणो' । ८ क. ग. ट. 'सञ्चाऽऽक'

प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुल-
वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसा-
दयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽ-
मृतत्वमेति ॥ १ ॥

इत्येष प्रथमो धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निर्वर्तकेन गृहस्थेन निर्दि-
श्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणान्नाचार्यः । तप एव द्वितीयस्त-
प इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि तद्वास्तापसः परिव्राडा न ब्रह्मसंस्थ आश्रमध-
र्ममात्रसंस्थो ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः ब्रह्म-
चार्याचार्यकुले वस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं यावज्जीव-
मात्मानं नियमैराचार्यकुलेऽवसादयन्क्षपयेन्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः ।
अन्यन्तमित्यादिविशेषणान्नैष्ठिक इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्या-
यग्रहणार्थत्वात् पुण्यलोकत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो
यथोक्तैर्धर्मैः पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां त इमे पुण्यलोका
आश्रमिणो भवन्ति । अवशिष्टस्त्वनुक्तः परिव्राड्ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मणि
सम्यक्स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावंमात्यन्तिकमेति
नाऽऽपेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् ।

यं गृहस्थस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणस्तथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । एक इत्यर्थ इति ।
कव्याख्याने वाक्यशेषस्य गमकत्वमाह । द्वितीयेति । प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य
र्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविरोधादित्याह । नाचार्य इति । कीदृगत्र परिव्राड्गृ-
ते तत्राऽऽह । नेति । कुतोऽत्र ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राऽऽह । ब्रह्मसंस्थस्ये-
ति । वातप्रस्थग्रहणममुख्यस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थम् । ब्रह्मचारीत्यादिवाक्यस्य
ष्टिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति । अथोपकुर्वाणस्यात्र
ब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवेत्तत्राऽऽह । उपकुर्वाणस्येति । ननु ब्रह्म-
रिणो ब्रह्मचर्येण पुण्यलोको न श्रूयते तत्राऽऽह । सर्व इति । कथमाश्रमिणां पु-
ण्यलोकैकत्वविशेषवतां तदात्मकत्वमुच्यते तत्राऽऽह । पुण्य इति । आश्रमिषु प्रदर्श्य-
नेषु किं परिव्राण्मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राऽऽह । अवशिष्टस्त्विति । कुतो हि पु-
ण्यलोकैकत्वविशेषममृतत्वस्येत्याशङ्क्योक्तम् । आत्यन्तिकमिति ।

१ ख. अ. 'यन्नयं तृ' । २ घ. ड. ठ. ड. 'णकस्य' । ३ ख. घ. ड. अ. ठ. ड. 'वमेत्या-
न्तिकं नाऽऽ' । ४ क. घ. ट. 'तो ब्र' । ५ ग. ट. 'त्यप' । ६ ख. छ. अ. 'कवि' । ७ क. ग. ट.
मत्वं ।

पुण्यलोकात्पृथग्मृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च पुण्यलोकातिश-
यमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वाद्विभक्तं नावक्ष्यत् । विभक्तो-
पदेशाच्चाऽऽत्यन्तिकममृतत्वमिति गम्यते । अत्र चाऽऽश्रमधर्मफलोप-
न्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थं न तत्फलविध्यर्थम् । स्तुतये च प्रणवसेवाया
आश्रमधर्मफलविधये चेति हि भिद्येत वाक्यम् । तस्मात्स्मृतिरिति सिद्धाश्र-
मफलानुवादेन प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ।

यथा पूर्णवर्मणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राजवर्मणस्तु सेवा रा-
ज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवश्च तत्सत्यं परं ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । ए-
तद्वच्चेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वच्चेवाक्षरं परमित्याद्यान्नायात्काठके युक्तं तत्सेवा-
तोऽमृतत्वम् । अत्राऽऽहुः केचिच्चतुर्णामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानु-
ष्ठानात्पुण्यलोकतेहोक्ता ज्ञानवर्जितानां सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति ।

तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह । पुण्यलोकादिति । अमृतत्वस्य पुण्यलोकात्पृ-
थग्विभागकरणान्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति योजना । उक्तमेवार्थं व्यतिरेक-
खेन साधयति । यदि चेत्यादिना । ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं गृहीत्वा न
ब्रह्मात्मना साक्षात्कारवतो निरङ्कुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रणवप्रतीके-
होपासकस्य क्रमेणामृतत्वं भेदबुद्धेरनपायाद्द्रष्टव्यम् । कर्मिणामन्तवत्फलैत्वाभिधानेन
न्निन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुतिदर्शनात्तस्याश्च विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्या-
त्येकार्थपरत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेत्यादिना । स्तुतये फलविधये चे-
त्वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्तुतये चेति । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं त-
त्वेदनियमादित्यर्थः । किंपरं तर्हीदं वाक्यं तत्राऽऽह । तस्मादिति । स्मृतिरिति
द्वेति । श्रुतेः स्मृत्यर्थानुवादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितश्रुतिसिद्धेति योज्यम् । स्तुतिं
दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति ।

यथेत्यादिना । इतिशब्दोऽध्याहृतस्तुतय इत्यनेन संबध्यते । ननु ब्रह्मतत्त्व-
वातोऽमृतत्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्किमिति तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्र-
वश्चेति । तत्र प्रमाणं दर्शयन्फलितमाह । एतद्वच्चेवेति । स्वव्याख्यानं वर्जित-
वमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र वृत्तिकारिणं व्याख्यानमुत्थापयति । अत्रेति ।
स्वल्वाश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्यविशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठा-
पुण्यलोकभागिता सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीत्यत्रोक्ता । न तु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे परिब्राह्म

१ क. ग. ट. 'देशत्वादात्यं' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'तिप्रसि' । ३ क. ग.
ड. 'केऽप्युक्तं' । ४ ख. छ. अ. 'रतो' । ५ ख. छ. अ. 'लवत्वाभि' । ६ क. ट. 'देकवा' । ७ ग.
'रीयव्या' ।

नात्र परिव्राजकशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्च तप ए-
वेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन परिव्राजकतापसौ गृहीतौ ।
अतस्तेषामेव चतुर्णां यो ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति । च-
तुर्णामधिकृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंस्थत्वेऽप्रतिषेधाच्च । स्वकर्मच्छिद्रे च
ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्योपपत्तेः । न च यववराहादिशब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः
परिव्राजके रूढः । ब्रह्मणि संस्थितिनिमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि
रूढिशब्दा निमित्तमुपाददते । सर्वेषां च ब्रह्मणि स्थितिरूपपद्यते । य-
त्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्यै तस्य निमित्तवतो वाचकं
सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राजके विषये संकोचे कारणाभावाच्चिरोद्भुम-
युक्तम् ।

न० च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वम् । ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानममृतत्वसाधनमिति चेन्न । आश्रमधर्मत्वावि-

क्तः सन्नवशेषितोऽस्तीति योजना । ननु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे वाचकपदं परिव्राजो नोपल-
भ्यते तथा चासाववशेषितस्तत्राऽऽह । परिव्राजकस्यापीति । ज्ञानं यमा नियमाश्चो-
पायभूता इति यावत् ।

परिव्राजपि पूर्वत्राभिहितश्चेद्ब्रह्मसंस्थवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अत इति । परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्णामुपदिष्टत्वाविशेषोऽतः शब्दार्थः । सा-
मान्यनिर्देशे हेतुमाह । चतुर्णामिति । अप्रतिषेधाच्चेति च्छेदः । नन्वाश्रमान्तराणां
कर्मार्थत्वात्तत्रैव व्यापृतत्वान्न ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु निर्व्यापा-
रस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरेत्यत आह । स्वकर्ममिति । ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो
गवादिशब्दवत् । तन्नासावाश्रमान्तरमास्कन्दति तत्राऽऽह । न चेति । निमित्तमुपादा-
य प्रवृत्तत्वेऽपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । नन्वेव शब्दो
निमित्तकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमित्तस्य सत्त्वात्तत्राऽऽह । सर्वे-
षां चेति । ननु पङ्कजादिशब्दा निमित्तमस्तीत्येतावता नेन्दीवरादौ वर्तन्ते किंतु ता-
रसादिमात्रं विषयीकुर्वन्ति । तथा ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवर्त्येपि गृहस्थादावनवस्थितः
परिव्राजकमेव परं गोचरयेदत आह । यत्रेति । ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्धमयुक्तमिति सं-
बन्धः ।

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह । न चेति । धर्मसहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानसहितस्य वा ध-
र्मस्यामृतत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह्यपक्षमनुवदति । पारिव्राज्ये-
ति । पारिव्राज्यधर्मैर्गैवेति नायं नियमो गृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वा-
त्तद्विशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह । नाऽऽश्रमेति । द्वितीयं दू-

१ क. ड. 'तायाः सा' । २ ख. घ. ड. च. ज. ठ. ड. ट. 'णि स्थि' । ३ ड. 'तिमवोचा-
म । य' । ४ ख. ड. ज. ठ. ड. ट. 'णि स्थि' । ५ ड. ड. 'स्य नि' । ६ क. घ. ड. ट. 'कोचका' ।
७ ग. ट. तत्र स चाऽऽश्र' । ८ ग. ट. 'वत्यपि' ।

शेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्मा-
णामविशिष्टम् । न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो
नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः । तस्माद्य
एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवृत्तां सोऽमृतत्वमेतीति । न कर्मनि-
मित्तविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् ।

कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं
मा कार्षीरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतम् । सर्व-
प्राणिषु दर्शनात् । सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमितिशा-
स्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः । स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं
कर्म विधिनिमित्तमनुपपद्य न जायते । भेदाभेदप्रत्यययोर्विरोधात् । न
हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपपद्य तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्व

षयति । धर्मो वेति । यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञानविशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदा
मुक्तिहेतुत्वं सर्वाश्रमधर्माणां ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टम् । तथा च न रूढिपक्षेऽ
परिव्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः । इतश्च परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्त्वमसिद्धमित्या
ह । न चेति । मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूदिति तत्राऽऽह । ज्ञानादिति । ब्रह्मसं
स्थवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमाज्ज्ञानादे
तदिति च नियमादित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थः समुच्चयानुष्ठायीति वृत्तिकारमतं निराकरोति
न कर्मेति । कर्मनिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मतासाक्षात्कारस्य च मिथो विरोधात्
समुच्चयसिद्धिरिति ।

वस्तुसंग्रहवाक्यं विवृणोति । कर्त्रादीति । कर्मविधयो निषेधाश्चेति द्रष्टव्यम् । त
थाऽपि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह
तच्चेति । प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विद्याविद्याभावेन विरोधोऽस्तीत्यर्थः
सति विरोधे किं स्यादत्राऽऽह । स्वाभाविकमिति । विद्यारूपः प्रत्यय इतिपूर्वेण
संबन्धः । तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति । भेदेति । तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न
हीति । भेदाभेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासंभवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो

प्रत्यय उपजायते । विद्याविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेद-
प्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
तत्सत्यं विकारभेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्रत्ययेन स स-
र्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृत्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते
स च परित्राडेवान्यस्यासंभवात् । अन्यो ह्यनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्प-
श्यन्मृण्मन्वानो विजानन्निदं कृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । त-
स्येवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता । वाचारम्भणमात्रविकारानृतताभिसंधिप्रत्य-
यवत्त्वात् । न चासत्यमित्युपमर्दिते भेदप्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्तव्यं
मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिरूपपद्यते । आकाश इव तल्लमलबुद्धिविवेकिनः ।
उपमर्दितेऽपि भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययापेमर्द-
नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यात् । अभक्ष्यभक्षणादिप्र-
तिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यम् । सर्वोप-
निषदां तत्परत्वात् । कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुप-

भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राऽऽह । तत्रेति । उक्तरीत्या समुच्चयायोगे
तीति यावत् ।

अन्यस्य गृहस्थादेर्ब्रह्मसंस्थतासंभवमुक्तं साधयति । अन्यो हीति । वाचारम्भण-
त्रे विकारेऽनृते शरीरादौ ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिसंधानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको
ः प्रत्ययस्तद्वत्त्वादिति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्वैतसत्यत्वाभिनिवेश-
कं कर्मप्रवृत्तिसंभवान्न ब्रह्मसंस्थता सुप्रतिपाद्येत्यत आह । न चेति । असत्यमिद-
मिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरुपप-
द्यते । आभासरूपो तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैतज्ञानवतो निमित्तनि-
त्या कर्मेनिवृत्तिरवश्यंभाविनीत्युक्तम् । विपक्षे दोषमाह । उपमर्दितेऽपीति । एकत्व-
प्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव प्रमाणं पूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याऽऽ-
ह । अभक्ष्येति । यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलञ्जादिभक्षण-
प्रत्ययविरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्या-
वेद्योत्थत्वात्प्रामाण्यासंभवात्तद्विरोधेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः ।

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कुतस्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स-
पिनिषदामिति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यलङ्घनदर्शनादद्वैते तात्पर्यं
। सामवसीयते तद्युक्तमद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थं प्रामाण्यमित्यर्थः । भेदालम्बनकर्मविधिविरो-
धेऽद्वैतशास्त्रं स्वार्थं मानमिति शङ्कते । कर्मविधीनामिति । यथा स्वप्नप्रत्ययो ग-

१ क. ख. ज. 'न यः सर्व' । २ ख. ड. ज. ड. 'संधप्र' । ३ ग. ट. 'मेवे बु' । ४ क. ग.
'ट. ठ. ड. 'रूपय' । ५ ग. घ. ड. च. ठ. ड. ड. 'लु' । ६ उ. ड. 'णीमू' । ७ ख. 'जस्तनीया' ।
ख. घ. 'संस्थान' । ८ ख. छ. ज. 'प्रादेद' ।

मदितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्रा-
नप्रबोधात् । विवेकिनामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । का-
म्यविध्यनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं विज्ञानव-
द्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्यकर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽ-
नुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति । तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्मा-
णीति न तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्त एवेति । परिव्राज-
कानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीनामग्निहोत्रादि-
कर्मनिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्यचिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न
हि नाभिचरेदिति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेष-
रहितेनापि विवेकिनाऽभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते
भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति । परिव्राजकस्येव
भिक्षाचरणादौ तुभुक्षादि प्रवर्तकम् । इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्र-

न्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राप्तचवज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणम् । तथा कर्मविधीना
प्यविदुषि पुरुषे प्रामाण्यसंभवान्नद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधोऽस्तीति परिहरति । नानुप-
दिंतेति । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेस्तत्त्वदर्शिनो कर्मभ्यः सकाश
दुपरमे सत्यन्येऽप्युपरंस्यन्ते । तथा च कर्मविधिविरोधतादवस्थयमिति शङ्कते । विवेकि
नामिति । प्रकृतिपरवशत्वालोकस्य नासौ विवेकी प्रकृतिमनुवर्तते । प्रकृतिं यान्ति ।
तानि निग्रहः किं करिष्यतीति स्मृतेः । ततो ब्रह्मविदां नैष्कर्म्येऽपि न कर्मविधीन
मप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । न काम्येति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । इ-
नोच्छिद्यन्त इति शेषः ।

अस्तु प्रैस्तुते किमायातं तदाह । तथेति । अनुष्ठीयन्त एवेति तद्विधीनामनुच्छि-
त्तिरिति वाक्यशेषः । अद्वैतवादिनोऽवश्यंभाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विष-
यान्नाशङ्कते । परिव्राजकानामिति । अद्वैतधीस्वभावालोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्ति-
प्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते । न प्रामाण्येति । समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूप-
णायां प्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वम् । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभ-
सत्वे प्रामाणिकसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्ट-
ति । न हीति । तद्वदविवेकिना कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते
भिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभासस्त्वप्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इत-
नेदमुदाहरणमित्याह । न चेति । अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । इहापीति

१ ख. 'शेकिप्र' । २ क. ग. ट. 'प्रवृत्तिम' । ३ क. प्रकृते । ४ क. ग. ट. 'किनां क' । ५ क.
ख. 'ध' । कुतः ।

वर्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्ययवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननु-
पमर्दितभेदबुद्धिर्विचर्या यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः
कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्येव ब्र-
ह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्थ उत्पन्नैकैत्व-
प्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबुद्धयनिवृत्तेः । कर्मा-
र्थत्वाच्चेत्तराश्रमाणाम् । अथ कर्म कुर्वीषेति श्रुतेः । तस्मात्स्वस्वामित्वा-
भावाद्विधुरैके एव परिव्राट् । न गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनिते-
न प्रत्ययेन विधिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः
परिव्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रचयावितस्योपपत्ते-
र्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिपिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव

अकरणकृतं प्रत्यवायाख्यं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीक-
ते । न भेदेति । कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादि-
शङ्क्याऽऽह । यो हीति । द्वितीयं दूषयति । न निवृत्तेति । विवेकिनो निवृ-
त्तेकारस्य प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चे-
त्प्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । एवं तर्हीति । कर्मसाधनं^१ स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न
। त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः । ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्यदिभावासंभवा-
। न त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यप्राप्तिः । साधनसङ्ग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहर-
। न स्वस्वामित्वेति । इतश्चाऽऽश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह । कर्मार्थ-
ादिति । जायापुत्रवित्तसंपत्त्यानन्तर्यं श्रुतावशब्दार्थः । गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्ये-
व पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह । तस्मादिति । विवेकवशाद्यज्ञोपवीतादौ
शब्दार्थं स्वामित्वबुद्ध्याभावादिति यावत् । यत्तु परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य
यवार्थप्राप्तिरिति तत्रानिष्ठापत्तिमाशङ्कते । एकत्वेति । तद्विषयप्रत्ययस्य विधि-
पादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्जनितेनैकत्वविषयेण प्रत्ययेनेति यावत् । तथा च य-
श्चेष्टाप्रसक्तिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं यमादि नास्ति तत्प्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादि-
शयेनाऽऽह^२ । बुभुक्षादिनेति । यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्कथंचित्प्रच्युति-
पादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दोषकृततत्त्वप्रच्युतिप्र-
ानियतचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठयेत्वात् । तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः ।
अ विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह । न चेति । अविदुषोऽपि

१ ड. 'द्विविध' । २ ठ. ड. 'या सर्वक' । ३ क. ख. अ. ड. 'कप्र' । ४ ख. अ. 'णामीश्वरोऽ-
५ क. ग. च. ट. 'स्माच्च स्वर्वा' । ६ ड. ठ. ड. ड. 'रेव' । ७ ड. 'न भे' । ८ ड. ड. 'न भे' ।
ख. ड. अ. ड. 'तिपेधते' । १० ख. छ. अ. 'नं स्वं य' । ११ क. ग. ट. 'यानभिप्रा' । १२ ख.
अ. 'ह' । न ब ।

प्रतिषिद्धत्वात् । न हि राज्ञौ कूपे कण्टके वा पतित उदितेऽपि सवित-
रि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ
इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् ।
यच्चोक्तं तपःशब्देन परिव्राज्यपुक्त इति । एतदसत् ।

कस्मात् । परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवात् । स एव ह्यवशेषित
इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च । भेदबुद्धि-
मत एव हि तपःकर्तव्यता स्यात् । एतेन कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासाम-
र्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परिव्राजिति
ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तम् । यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके न
रूढो ब्रह्मसंस्थशब्द इति तत्परिहृतम् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवान्प्र-
त्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दा निमित्तं नोपाददत इति । तन्न । गृह-
स्थतक्षपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात् । गृहस्थतिर्पारिव्राज्यतक्षणदिनि-

न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतस्त्येति दृष्टान्तेन स्फुटयति । न हीति । अन्ये
ब्रह्मसंस्थत्वासंभवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । परोक्तमनूयाङ्गीकरोति । यत्पु-
रिति । उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यच्चेति । किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याऽऽश-
माननिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमैहो ज्ञानवतोऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य ।
तीयं दूषयति । एतदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि तपसित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा प्रत्य, ह ।
तस्मादित्यादिना । तपःशब्देन नासी गृहीत इति शेषः । तस्य च ज्ञानवतोऽ-
शिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह । स एवेति । इतश्च परमहंसपरिव्राजको न तपःशब्दे-
न परामृष्ट इत्याह । एकत्वेति । तदेव स्फोरयति । भेदेति । यत्तु कर्मच्छिद्रे
स्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमिति तत्प्रत्याह । एतेनेति । अनिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ।
ब्रह्मसंस्थत्वासंभवेनेति यावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति संबन्धः । यत्तु चतुर्णामपि ब्रा-
ह्मसंस्थताया अप्रतिषेध इति तत्राऽऽह । अप्रतिषेधश्चेति । एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्य-
निरासादनिवृत्तभेदप्रत्ययस्यार्थाङ्गब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः । पारिव्राज्यमात्रेणामृत-
ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परिहरति । तथेति । चोद्यान्तरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति
यत्पुनरुक्तमिति । तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं पञ्चम्या सूचयति । चोद्यान्त-
नूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना । आदिपदेन पङ्कजादिशब्दो गृह्यते । उक्तं प्र-
त्ययति । गृहस्थतीति । इहापीति प्रकृतवाक्योपादानम् । प्रकृते परमहंसे प

१ ठ. ड. 'नविष' । २ क. ग. ट. 'इत्येतत्' । तं । ३ घ. ड. ड. 'ति' । तं । ४ ग. ड. ठ.
ड. 'क्तं वा' । ५ ग. ड. ट. 'ति परि' । ६ क. ग. घ. ड. च. ट. ठ. 'तमेतत्' । तं । ७ ख. .
अ. ठ. ड. ड. 'रूढि' । ८ घ. ड. ञ. ड. ड. 'तिप्रव्रज्यात्' । ९ क. ट. 'होस्विज्ञान' । १० क.
ट. 'ति' । तं । ११ क. 'शब्दा गृह्यन्ते' । उ ।

मित्तोपादाना अपि गृहस्थपरिव्राजकांवाश्रमविशेषे विशिष्टजातिमति च तत्क्षेति कृता दृश्यन्ते शब्दाः । न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्रै तत्र वर्तन्ते । प्रसिद्ध्यभावात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो निवृत्तसर्वकर्मत्साधनपरिव्राजकेविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसारूपे वृत्त इह भवितुमर्हति । मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेवेकं वेदोक्तं पारिव्राज्यम् । न यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डस्वादपरिग्रहे इति मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च । श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रमित्यादि च श्वेताश्वतरीये । निःस्तुतिर्निर्नमस्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदार्शिनः । तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । यत्तु सांख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः सत्य-

त्रके ब्रह्मसंस्थपदमित्यत्र हेतुमाह । मुख्येति । इतश्च परमहंस्यमेव श्रौतमित्याह । श्वेति । एवकारार्थं कथयति । न यज्ञोपवीतेति । इतिशब्दः संन्यासप्रकरणे तथाश्रुत्यभावपददर्शनार्थः । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परमहंसविषयत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति । तिरिति । अत्याश्रमिभ्यः पूर्वाश्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्म त्यक्त्वा स्थितेभ्यः परमहं-परिव्राजकेभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं निरतिशयपरिशुद्धिकारणं परमपुण्यार्थसा-सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः । स्मृतिभ्यश्च यथोक्तं पारिव्राज्यं सिध्यतीति शेषः । शशिषमनारम्भमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः । इत्य धर्मकारणत्वरहित्यं तस्मादित्युक्तम् । अलिङ्गो धर्मध्वजित्वरहितः । धर्मज्ञोऽवद्वमानुष्ठाता । अधर्मज्ञ इति वा पाठः । धर्मविचारनिष्ठारहितस्तत्रासारत्वप्रत्यय-नेत्यर्थः । अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याऽऽह । अव्यक्तेति । न व्यक्तं न गृहीतं लिङ्गमाश्रमित्वमस्यास्तीत्यव्यक्तलिङ्गः । किंत्वदम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रका-तदस्यास्तीत्यर्थः । आदिपदं त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि ग्रहीतुम् । अत्रापि पूर्वपदा-ः । ननु कर्मनिवृत्तिमुपदिशता त्वया सांख्यमतमेवाऽऽश्रितं तेनापि शरीरादि-पारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठतायाः स्वीकृतत्वात्तत्राऽऽह । यत्त्विति । न हि तन्मते-यात्मधीबलेन नैष्कर्म्यं युक्तम् । क्रियाकारकादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञा-त्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्वव्यापारोपरमसंभवो मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वा-न हि कश्चित्क्षणमपीत्यादि स्मृतेः । अतः सांख्यवचो मिथ्यैवेत्यर्थः ननु बौद्धेना-रात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता त्वयाऽपि तन्मतमेवानु-

१ ट. ड. 'काश्र' । २ क. ग. ट. 'श्रमवि' । ३ क. ग. घ. च. ट. ठ. च गृहस्थ इति परिव्रा-
ति च तं । ४ घ. 'ति च नि' । ठ. 'ति च रु' । ५ ख. अ. 'त्र निमि' । ६ ड. ड. ड. 'त्र
ख. अ. 'षयोऽत्या' । ग. च. ड. ड. 'षयेऽन्याश्र' । ८ ख. घ. अ. ठ. 'ख्ये प्र' । ९ क. ग. घ.
ठ. 'हवान्मुण्डो' । १० ख. घ. अ. 'ति । धु' । ११ क. ग. च. ठ. 'ये न स्तु' । १२ क. घ.
'तिर्न नम' । १३ क. 'निष्ठायाः ।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितमेभ्यस्त्र-

त्वाभ्युपगमात् । तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्यताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्चज्ञैरित-
याऽकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन । त-
स्माद्वेदान्तप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एव कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्रा-
ज्यं ब्रह्मसंस्थत्वं चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने सति पा-
रिव्राज्यमर्थसिद्धम् । नन्वभ्युत्सादनदोषभाक्स्यात्पारिव्रजन् । वीरहा व
एष देवानां योऽग्निमुद्रासयत इति श्रुतेः । न दैवोत्सादितत्वादुत्सन्न ए
व हि स एकत्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरभित्वमिति श्रुतेः । अतो
दोषभागगृहस्थः परिव्रजन्निति ॥ १ ॥

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट् कश्यपं
वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपदभितापं कृतवान्ध्या-

मोदितं नेत्याह । यच्चेति । तदभ्युपगन्तुरित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमि-
यत्कर्म कायक्लेशमयात्यजेदिति स्मृतेरालस्योपहृतेरज्ञैरकर्तृत्वमुपेयते । भवताऽपि
त्यजता तन्मतमाहृतमित्याशङ्क्याऽऽह । यच्चज्ञैरिति । अकर्तृत्वाभ्युपगम-
च्छेदः ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । स कृत्वा राजसं त्यागं
त्यागफलं लभेदिति स्मृतेः । वयं तु प्रमाणवशादेव कर्म त्यजन्तो न व्योमूढपक्षम-
यामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः । पक्षान्तरे नै-
भ्योक्तेरमूलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्तु कैश्चिदैकाग्रम्यमा-
तत्प्रत्यादिशति । एतेनेति । एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वापपादनेनेति
वत् । एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितम् । अपरोक्षस्य पारिव्राज्यमन्तरेणायोगात् ।
स्योपरतिशब्दितस्य शमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् । गृहस्थस्य पारिव्राज्ये
तिविरोधं शङ्कते । नन्विति । एकात्म्यमेव सत्यं द्वैतमसत्यमिति विवेके जाते स-
ग्न्यादेरवस्तुत्वाध्यवसायात्तदभिनिवेशशैथिल्यान्न तत्त्यागे दोषप्राप्तिरिति दूषयति
दैवेति । सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेरुत्सन्नत्वे मत्तमाह । अपागादिति । गृहस्थस्य
विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति । इतिशब्दो ब्रह्मसं-
वाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह । यत्संस्थ इति । लोकानामभितो दग्धतयाऽपि
प्रतिभासं व्यवच्छिन्नमिति । ध्यानमिति । द्रवात्मत्वाभावे कथं प्रस्रवणं ऋत्याः स्य

१ घ. ट. सत्यत्वाभ्यु । २ ख. च. सन् । कार । यद्यप्येव पाठः समीचीन इत्यापाततः
तिभाति तथाऽपि यच्चज्ञैरिति नपुसंक्रयच्छब्दप्रयोगात् संगच्छते । उपरि स्थापितलापनिकागित्यर्थः ।
पि प्रमाणेनाविद्यमानकारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तदसदिति सन्नितिपाठे यदित्यव्ययं वा ज्ञेयम् । ३
ग. ट. एतत्कर्म । ४ ख. घ. ड. अ. ड. ड. 'णं ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्यं चेति । ५ ख. अ. ड. 'नैवेवो' । क. घ. ड. च. ठ. ड. 'न दैवेनैवो' । ६ क. ट. 'व्यामोहम्' । ७ ख. अ. 'श्रुतिरिति' ।
ग. ट. 'व्राज्यभु' । ८ अ. ग. न वेदेति ।

यी विद्या संप्राप्तवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्व-
रिति ॥ २ ॥

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ऊँकारः संप्राप्त-
वत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्ये-
वमोकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोँकार एवेद ५ सर्व-
मोँकार एवेद ५ सर्वम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीया-
ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या संप्राप्त-
वत्प्रजापतेर्मेनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत् । तस्या-
अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः ॥ २ ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ऊँकारः संप्राप्तवत्तद्ब्रह्म कीदृश-
मित्याह । तद्यथा शङ्कुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि
संतृण्णानि निविद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोँकारेण ब्रह्मणा परमात्म-
नः प्रतीकभूतेन सर्वावाक्यशब्दजातं संतृण्णा । अकारो वै सर्वा वाग्नि-
त्यादि श्रुतेः । परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ऊँकार एवेद ५ स-

शङ्कुच्याऽऽह । प्रजापतेरिति । पूर्ववदिति । त्रयीविद्यासारजिघृक्षयाऽऽलोचित-
नित्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह । कीदृशमित्यादि-
। तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं सूचयति । परमात्मन इति । ऊँकारावयवस्या-
स्यापि सर्ववाग्व्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोँकारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाहरति ।
कार इति । ओमितिदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । ऊँकारव्याप्तत्वेऽपि वा-
तस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादित्याश-
याऽऽह । परमात्मेति । सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स
प्रकृवादोकारान्नातिरिच्यते । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोँकार इति
वेः । तस्माद्युक्तमोँकारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ऊँकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति-
विषयमाप्त्यर्थमिति शब्दः । किमित्योँकारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राऽऽह ।

१ ख. 'भितस्तप्ते' । २ अ. 'वन्भू' । ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. द. 'न्त व्या' । ४ क. 'तेभ्यः-
भूत ऊँ' । ५ ठ. ड. द. 'ह्य किरूपमि' । ६ क. ग. च. ट. 'दृश किरूपमि' । ७ ग. घ. ङ. च.
ठ. ड. द. 'नि वि' । ८ क. ग. घ. च. ट. ठ. 'क्षणः प' । ९ ख. छ. ण. 'द्वस्त्व' । १० अ. 'र्थ इति' ।
१५

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवन ५ रु-
द्राणां माध्यंदिन ५ सवनमादित्यानां च विश्वे-
षां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

वैमिति द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनैर्मोकारस्तुत्यर्थमि-
ति ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निवृत्त्योकारं परमात्मप्रतीकत्वा-
दमृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रो-
त्थानान्युपदिदिशन्नाह । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं त-
द्वसूनाम् । तैश्च प्रातःसवनसंबद्धोऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः । त-
था रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशानैरन्तरिक्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वेर्देवैश्च तृ-
तीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः
परिशिष्टो न विद्यते ॥ १ ॥

लोकादीति । स्तुतिश्चोपास्त्यर्था । यत्स्तूयते तद्वीधीयत इति स्थितेः । तथा च मि-
द्धमोकारोपासनममृतत्वफलमिति वक्तुमिति शब्दः ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयो-
विंशः खण्डः ॥ २३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते । सामेति । पञ्चविधं सप्तविधं च यज्ञाङ्गं
साम तस्योपासनवचनादोकारस्य तद्गुणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तत्त्वं व्या-
ब्रह्मप्रतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानविध-
र्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । सामहोममन्त्रोत्थानं सामादिज्ञानविधित्सया तदपरिज्ञाने
माह । ब्रह्मेत्यादिना । तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्य-
ङ्क्याऽऽह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्षलोको
शीकृत इति पूर्वेण संबन्धः । तृतीयो लोको घुलोकाख्यः । अस्तु तच्चदेवानां
लोकवशीकारस्तथाऽपि यजमानस्यै लोकित्वे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । इति
यजमानस्येति ॥ १ ॥

१ स्व. ग. घ. च. 'निधनन्दनं' । ड. 'निस्पन्दकं' । इ. 'निष्पन्दकं' । ट. 'निस्पन्दनं' । ट. ठ.
ण्ड. 'नमप्योकां' । २ क. ग. च. ट. 'नमप्योकां' । ३ क. ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ट. 'त्वायामृ' । ४ क.
ड. 'बन्धोऽयं' । ५ अ. 'ज्ञाङ्गभू' । ६ ख. ज. ण. 'स्य लोकिक्त्वे' ।

क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न
विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥
पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाजघनेन गार्हप-

अतः क तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न कचिल्लोकोऽस्ती-
त्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति श्रुतेः । लोकाभावे च स
यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विद्यान्न
विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथंचन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इ-
त्यर्थः । सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्र-
तिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रतिषेधाय चेति
हि भिद्येत वाक्यम् । आद्ये चौपस्थे काण्डेऽविदुषोऽपि कर्मास्तीति
हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं सामाद्युपायं विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

किंतद्वेद्यमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारम्भाज्ज-

परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः । तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत् । लोकापेक्षं वि-
नाऽपि विधिवशाद्यागो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । लोकायेति । लोकत्रयस्य वस्वा-
द्यधीनतया यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
लोकाभावे चेति । अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानु-
ष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सामादीति । अथेतीदं वाक्यं स्तुत्यर्थे निषे-
धार्थं च भविष्यति नेत्याह । स्तुतये चेति । इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निषेद्धुमशक्यमित्या-
ह । आद्ये चेति । मटचीहतेष्वित्यादौ विदुषः संनिधाने तदनुज्ञामन्तरेणाविदुषः क-
र्तुमयुक्तम् । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसंनिधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दु-
ष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः । अथ शब्दो हेत्वर्थः । सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाद्यकरणमेव
ग्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

ज्ञातव्यं सामादि प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । किंतदित्यादिना । अप्रगीतमृज्जातं शस्त्रं
त्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकं तस्येति यावत् । उपाकरणादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भा-

१ ड. श्रुतिः । लो । २ ख. घ. अ. 'विदुषः कर्तृ' । ३ क. ग. च. ट. 'ति भि' ४ घ. ड.
५ ड. 'स्थे च का' । ५ क. ग. ट. 'थेदं' । ६ क. ग. ट. 'तिरोद्धु' । ७ क. ग. ट. 'वाकस्तस्ये' ।

त्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवं सामाभि-
गायति ॥ ३ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णं ३३ पश्येम त्वा वयं
रा ३३३३३हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ ४ ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य
लोक एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि

घनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य स वासवं वसुदैवत्यं सा-
माभिगायति ॥ ३ ॥

लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हेऽग्ने तेन द्वारेण
पश्येम त्वा त्वां राज्यायेति ॥ ४ ॥

अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवी-
क्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते^१ पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः । लोकं मे
मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै मम यजमानस्य लोक एता ग-
न्ताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्रास्मिँल्लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।
स्वाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिधं लोकद्वारार्गलमित्येतं मन्त्रमुक्त्वो-

दिति । जघनेनेत्येतद्व्याचष्टे । पश्चादिति । स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदङ्भागे स्थित
वसुदैवताकं सामगानं कृतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमानविषयः ॥^१

राज्याय त्वद्दर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृथिव्यां क्षियति वसतीति पृथिवीक्षितस्मै पृथिवीक्षिते । पृथिवीलोकं मया ल-
व किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एष वै मम यजमानस्येति ॥ ५ ॥

१ इ. ठ. ड. सुदेव । २ ड. ठ. ड. ड. म त्वां । ३ क. 'ते लोकनिवासाय पृ' । ४ ख.
अ. ण. 'त्यपृ' । ५ क. 'क्षिदमिस्तस्मै' ।

परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं
संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाजघने-
नाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सा-
माभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्ण३३पश्येम त्वा वयं वैरा
३३३३३हुं३आ३३ज्या३यो३आ३२१११इति ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
क्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमान-
स्य लोकएताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि
परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनं
सवनं संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

त्तिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवनसंबद्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्ततस्ते
प्रातःसवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

तथाऽऽग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सा-
माभिगायति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्तरिक्षक्षित इत्यादि समानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थो होमद्योतकः । सर्वेषु मन्त्रेष्वेतैः सामहोममन्त्रोत्थानैरि-
यर्थः ॥ ६ ॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथाऽन्तरिक्षलोकजयोपायोऽपि प्रदर्श्यते इ-
याह । तथेति । अन्तरिक्षे क्षियतीत्यन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे ॥७॥८॥९॥१०॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनी-
यस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्य ५ स वैश्व-
देव ५ सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वय ५
स्वारा ३ ३ ३ ३ ३ हुं ३ आ ३ ३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ १२ ॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्णू३३
पश्येम त्वा वय ५ साम्रा ३३३३३ हुं ३ आ ३ ३
ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ १३ ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च दे-
वेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे
यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एताऽऽस्म्यत्र यजमानः

तथाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्येदैर्वत्यमादित्यं वैश्व-
देवं च सामाभिगायति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय ॥११॥१२॥१३॥
दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादि समानमन्यत् । विन्दतापहतेति बहुवचनमात्रं
विशेषः । याजमानं त्वेतत् । एताऽऽस्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात् ।
एष ह वै यजमान एववित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य मात्रां य-

यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोराप्त्युपायस्तथा द्युलोकाप्त्युपायोऽप्युच्यत इत्याह ।
थेति । स्वाराज्यमन्तरिक्षे स्वातन्त्र्यम् । आदित्यानामिव स्वातन्त्र्यमिह विवा-
तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

किमिदं सामाद्यार्विज्यमाहो याजमानिकमिति वीक्षायामाह । याजमानं त्विति
आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति निर्देशो गृह्यते । सामादिविज्ञानफलं कथयति
एष इति । य एवं वेदेत्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति । यथोक्तं सामादीत्येतत्

१ ज. ठ. 'ति । अय । २ ड. 'त्यदेवं । ३ क. घ. ड. च. ट. ठ. 'वत्यं वै' । ४ ख. ज.
वेद । य. 'द. 'वं य' । ५ क. 'ति विवक्षा' । ६ क. ग. ट. 'दिज्ञा' । ७ क. ग. छ. ट. ण. 'वं वि-
त्' । ८ ख. ज. ण. 'थोक्तसा' ।

परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिघमित्युक्तवो-
त्तिष्ठति ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवन-
संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं
वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
हरिः । ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य

ज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्याय-
परिसमाप्त्यर्था ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः
खण्डः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
ब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे संबन्धः । अतीता-
नन्तराध्यायान्त उक्तं यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोम-
मन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये यज्ञाङ्गभूतान्युपदिष्टानि । सर्वपज्ञानां च
कार्यनिवृत्तिरूपः सविता महत्या श्रिया दीप्यते । स एष सर्वप्राणि-

एवमित्युक्तप्रकारोक्तिः । तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं संभवती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां
छान्दोग्योपनिद्वाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कर्मज्ञावबद्धं विज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्याऽऽदित्यस्य स्वतन्त्रोपास्तिविध्यर्थ-
ध्यायान्तरमारभमाणः संबन्धं प्रतिजानीते । असाविति । पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सं-
सन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं वृत्तं कीर्तयति । अतीतेति । विशिष्टफलं प्रथि-
यादिलोकत्रयम् । समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं पातनिकां करोति । सर्वेति ।
स्य प्रेक्षितत्वं सूचयति । महत्येति । कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमि-
याशङ्क्य सर्वैरुपजीव्यत्वोपलम्भादित्याह । स एष इति । पातनिकां कृतोत्तरग्र-

द्यौरेव तिरश्चीनव० शोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

कर्मफलभूतः प्रत्यक्षं सर्वरूपजीव्यते । अतो यज्ञव्यपदेशानन्तरं तत्कार्य-
भूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः श्रेष्ठतमफलं विधास्यामीत्येवमा-
रभते श्रुतिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनान्मध्विव
मध्वसावादित्यः । वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूप-
त्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रामरस्येव
मधुनस्तिरश्चीनश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः । तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्य-
ते । अन्तरिक्षं च मध्वपूपो^१ चुर्वंशे^२ लग्नः सल्लम्बत इवातो मध्वपूपसा-
मान्यादन्तरिक्षं मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वाच्च । मरीचयो रश्मयो-
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः स्वराजो यन्मरी-
चय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्तरिक्षमध्वपूपस्थरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रम-
बीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूपनाड्य-
न्तर्गता हि भ्रमरपुत्राः ॥ १ ॥

न्धमुत्थापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेतु-
न्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य इति । श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिलक्षणमस्यास्तीति तथै-
कम् । आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह । वस्वादीनां चेति
चकारो विद्वत्संग्रहार्थः । वक्ष्यत्यादित्यस्येति संबन्धः । तस्य सर्वेषां यज्ञानां फल-
पत्वादिति हेतुः । वस्वादयश्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति यु-
मित्यर्थः । आदित्यं मधुदृष्ट्युपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य श्रुत्यु-
पाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । दिवि तिरश्चीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह
तिर्यग्गतेति । अन्तरिक्षनिवासिभिरुपरि^३ विसारितनयनैरिति शेषः । अन्तरिक्षे मध्व
पृष्टिं कथयति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्युभयत्र संबन्धः । मरीचयः पुत्रा इ-
वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमा-
माह । एता इति । स्वराजः स्वतो भासमानस्य सवितुरिति यावत् । तासां पुत्र-
प्रकटयति । ता इति । लोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपच्छिद्रस्था दृश्यन्ते
एवाश्वाऽऽपोऽन्तरिक्षलक्षणमध्वपूपान्तर्गतरश्मिस्था भवन्ति । ततश्चैतास्त्वपु भ्रमर-
जदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

१ घ. च. ढ. त्यक्षः सौ । २ क. ह्यस्य व्य । ३ क. ठ. तमं फ । ४ क. घ. ट. ठ. ण. व
म । ५ ख. अ. ण. पो मधुर्व । ६ घ. वंशसंल । ७ च. शे संल । ८ क. ग. घ. ङ. ट. ठ.
त्वात् । म । ९ ङ. च. ठ. ङ. ड. यते । ता । १० ख. अ. ण. दिहे । ११ ख. अ. ट. विस्तारि ।

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो म-
धुनाढ्यः । ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्प-
ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः प्राच्यां दिशि गता र-
श्मयस्ता एवास्य प्राच्यः प्रागञ्चनान्मधुनो नाढ्यो मधुनाढ्य इव मध्वा-
धारच्छिद्राणीत्यर्थः । तत्र ऋच एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं म-
धु कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु कुर्वन्ति । त-
त्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋगब्राह्मणसमुदायस्यग्वेदाख्यत्वाच्छ-
ब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्त्रावासंभवाद्ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं
कर्म । ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिस्त्रावसंभवात् । मधुकरैरिव पुष्प-
स्थानीयाद्ऋग्वेदविहितात्कर्मण अप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते । का-
स्ता आप इत्याह । ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षि-
प्तास्तत्पाकाभिनिर्वृत्ता अमृता अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भव-
न्ति । तद्रसानादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्र-
मरा ऋचः ॥ २ ॥

प्राचीर्दिग्गतेष्वादित्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीहृष्टिर्विवेयेत्याह । तस्येति । मध्वाश्र-
यस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः । ऋक्षु मन्त्ररूपासु भ्रमरहृष्टिमा-
पीयति । तत्रेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकृत्वं सावयति । लोहितेति ।
ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पहृष्टि संपादयति । यत इति । ऋचो मधुकृत इति मन्त्रा-
णां पृथक्कृतत्वाद्ऋग्वेदः पुष्पमित्युग्वेदशब्देन ब्राह्मणमुदायस्यस वक्तव्यत्वात्केयं चिद्ऋग्वे-
दविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पहृष्ट्याऽध्यासेऽपि कुतस्ततो मधुनिष्पत्तिरि-
माशङ्क्याऽऽह । ततो हीति । तदेवोपपादयति । मधुकरैरिति । लोके तावदपः
पुष्पाश्रयाः समादाय मधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋग्मन्त्रैस्तद्वेदवि-
हेतात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते । तस्मात्कर्मणः स्व-
तन्त्रभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्पुष्पहृष्टिरित्यर्थः । ता अमृता आप इति वाक्यं प्र-
भपूर्वकं व्याचष्टे । कास्ता इत्यादिना । कर्मणि प्रयुक्तत्वमभिनयति । अग्राविति ।
भूमिपाकौभिनिर्वृत्तत्वमपूर्वात्मत्वं परंपरया मुक्त्यर्थत्वममृतार्थत्वम् । यद्वा रोहितरूपा-
स्तनिर्वर्तकत्वं तदर्थैवैवम् । उत्कृष्टफलवत्त्वमत्यन्तरसवत्त्वम् । ता वा एता इत्यादि
व्याचष्टे । तद्रसानिति । यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरा रसानाददानास्तान्यमितपन्ति
थिते मन्त्रास्तस्मिन्कर्मणि स्थितान्मयान् रसानादाय मधु निर्वर्त्यन्तो यथोक्तं कर्मोभि-
तं समालोचयन्ति स्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ ण. 'त्र मन्त्रब्राह्म' । २ ख. घ. अ. ठ. ण. 'प्राचार्यभो' । ३ ट. 'कादिभिर्निर्' । ४ क. ग.
'. दिग्गतेष्वा' । ५ क. ग. छ. ट. 'त्कथंमृग्वे' । ६ क. ग. ट. 'कादिभिर्नि' । ७ क. ग. ट. 'थैव' ।
१६

एतमृग्वेदमभ्यतपः^१स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य^२रसोऽजायत ॥ ३ ॥
तद्वक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य रोहित^३रूपम् ॥ ४ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एतमृग्वेदमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितापं^१ कृतवत्य
इवेता ऋचः^२ कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतेः
क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वर्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैरो-
चूष्यमाणानि । तदेतदाह । तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य
ऋङ्मधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता
दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलप्रत्यर्थः ।
अन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनोर्पयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः
स्यात्तदन्नाद्यमेष रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः ॥ ३ ॥

यशआद्यन्नाद्यपर्यन्तं तद्वक्षरद्विशेषेणाक्षरदगमत् । गत्वा च तदा-
दित्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः । अमुष्मि-
न्नादित्ये संचितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामह इत्येवं हि यशआदिलक्ष-
णफलप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः ।
तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयते श्रद्धार्हेतोस्तद्वा एतत् । किंतद्यदेतदादित्यस्योद्य-
तो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयमृग्वेदविहितं कर्माभितप्तवतां फलं
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एता ऋच इति । तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि किमायातं
दाह । ऋग्भिरिति । अभितप्तस्य रसोऽजायतेति संबन्धः । तं प्रश्नपूर्वकं विशद-
यति । कोऽसाविति ॥ ३ ॥

तच्छब्दार्थमाह । यशआदीति । अथानुष्ठितकर्मजनितं फलं कथमादित्यमाश्र-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । अमुष्मिन्निति । दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे ब्रीह्यादिजनितं फलमित-
मिप्रायेण ब्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः । किंतत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्य-
शङ्क्याऽऽह । तत्प्रत्यक्षमिति । कर्मफले प्रत्यक्षे वत्साधने कर्मणि कर्मिणा श्र-
सिद्धत्वर्यमिति यावत् । तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमित्यादिना ॥ ४
इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ क. ग. ट. ठ. पं च कृ. २ ड. ठ. ड. ण. 'शङ्क्य'। ३ घ. 'पनिर्वृत इ'। ४ ख.
'पमुज्य'। ५ ख. घ. ड. अ. ट. पूर्व भा. ६ ख. घ. अ. ठ. ण. 'धु वयं भो'। ७ ग. ड. च.
ड. घ. 'त्येष हि'। ८ क. ग. ड. ट. ड. ड. 'हेनोः'। किं। ९ ख. अ. 'हितं'। १० ख. छ.
न. 'नपानां क'।

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षि-
णा मधुनाद्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद
एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतप-
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य-
रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य शुक्लं रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो
मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव
पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजूंष्येव मधुकृतो
यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्ववन्मधुकृत इव । यजुर्वेदविहितं
कर्मपुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता एव सोमाद्या अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं
मध्वेतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्याय-
स्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । तथा साम्नां मधु ।

मध्वन्तरं दर्शयति । अथेति । वक्तव्यविशेषं कथयति । यजूंषीति । कथं तेषां
शुक्लं तदाह । पूर्ववदिति । ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यथा
मधुकरत्वमुक्तं तथा यजुषामपीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे ।
यजुर्वेदिति । ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्भाष्यान्वयमित्याह । ता एवेति ॥ १ ॥

यजुषामादित्यसंबन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति । एतदिति ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तृतीयं मधु कथयति । अथेति । ऋचां यजुषां च मधु यथा कथितं तथेति यावत् ।

तानि वा एतानि सामान्येत ५ सामवेदमभ्य-
तप ५ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्य ५ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य कृष्ण ५ रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो
धुनाञ्चोऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
रणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

एतदादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वणा-
ङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्मणि प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहा-
सपुराणं पुष्पम् । तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिल्लवास्तु रात्रिषु क-
र्माङ्गत्वेन विनियोगः सिद्धः । मध्वेतदादित्यस्य पैरं कृष्णं रूपमतिश-
येन कृष्णमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

त । तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीया
ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

चतुर्थं मधु निदर्शयति । अथेति । किं तत्कर्मत्याशङ्क्याऽऽह । इतिहासेति । त-
थर्वणानामाङ्गिरसानां च प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्विहितं कर्म पुष्पं पुष्पस्थानीयमित्यर्थः । य-
प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादनं तदाऽपि न दूषणमित्याह । तयोश्चेति । अश्व-
धकर्मणि जामितापरिहारार्थं पारिल्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिल्ल-
वचक्षीतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन मनुर्वैवस्वतो
जेत्येवं प्रकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिल्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्ध-
तेत्तत्संबन्धि कर्म पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । मध्वेत-
ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ क. ख. अ. ड. ट. 'थर्वाङ्गि' । २ क. ग. ड. च. ट. ड. ट. परः कृ' । ३ ख. छ. 'पु-
' । ४ क. ग. ट. 'मेधे क' । ५ क. ट. 'तत्स' ।

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्य-
तप २ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वी-
र्यमन्नाद्य २ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य परं कृष्ण २ रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधु-
नाब्धौ गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं
ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्वह्म्याभ्यतप २ स्त-
स्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य २ र-
सोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मय इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या ए-
वाऽऽदेशा लोकद्वारीयादिविधय उपासनानि च कर्माङ्गविषयाणि म-
धुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात्मणवाख्यं पुष्पं समानमन्यत् । मध्ये-
तदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यते संचलतीव ॥१॥२॥३॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविषयो लोकद्वारमपावृणु पश्येम
। वयमित्यादयः । ब्रह्मशब्दार्थमाह । शब्दाधिकारादिति । ऋगादिशब्दानां प्र-
त्वादित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्वेतदिति । समा-
दृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तस्येत्यर्थः । पञ्च मधूनि व्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्ये-
वसिद्धचर्थे स्तुतिं प्रकुरुते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामे-
ते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा
ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥४॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मु-
खेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

ते वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसा-
नामित्याह । वेदा हि यस्माच्छोकनिष्पन्दत्वात्सारा इति रसास्तेषां
सानां कर्मभावमापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यन्तसारभू-
त इत्यर्थः । तथाऽमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रो-
हितादीनि रूपाण्यमृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यै-
वंविशिष्टान्यमृतानि फलमिति ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः सवनेशाना उ-
पजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्ती-
त्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायतेतिवचनात्कवलग्रौहमश्रन्तीति प्राप्तं तत्प्रति-
षिध्यते । न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्तीति । कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्य-
ते एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्वकरणैरनुभूय तृ-
प्यन्ति । दृशेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्यु-

ते वा एते इति । तस्मात्तेषामिति संबन्धः । कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदङ्ग-
त्वावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावाच्चित्यत्वम् । या मधुनि स्तुति-
कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति । कर्मस्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति । रसानां
अमृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यं किं
व्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविनो देवतागणाननुचिन्तनीयानुपदिशति
तत्रेति । कवलग्रहं कवलं गृहीत्वा यथा लोकोऽश्नाति तद्वदित्येतत् । नन्व-
नाभावे न युक्तमुपजीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । च-
वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राऽऽह । दृशेरिति । चक्षुषैव रूपग्रहण-
नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहितमृतात्मकस्य

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽ-
ग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव
रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

कथमन्येन्द्रियविषयत्वं रूपस्येति । न । यशआदीनां श्रोत्रादिगम्य-
र । श्रोत्रग्राह्यं यशः । तेजो रूपं चाक्षुषम् । इन्द्रियं विषयग्रहण-
ानुमेयं करणसामर्थ्यम् । वीर्यं बलं देहगत उत्साहः प्राणवत्ता ।
अयं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति । रसो ह्येवमा-
ः सुर्वः । यं दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्वे । देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्व-
ैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहक-
प्रदोपरहिताश्च ॥ १ ॥

ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति । न । कथं तद्धेतदेव रूपमभिलक्ष्या-
ना भोगावसरो नास्माकमिति बुद्ध्वाऽभिसंविशन्त्युदासते । यदो वे-
तस्यामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः ।
एतस्माद्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवतामननुति-
ष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥ २ ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृच्छधुकरतापरसंसंक्षरणमृग्वेदविहितकर्मपु-
ष्पात्तस्य चाऽऽदित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मि-
नाढीसंस्थतां वसुदेवभोग्यतां तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वाऽग्निना
मुखेनोपजीवनं दर्शनमोत्रेण नृप्तिं^१ स्वभोगावसर उद्यमनं तत्कालापाये च
संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवानुभवति ॥ ३ ॥

मोत्रग्राह्यत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । किमेतावता रसस्याऽऽयातं तदाह ।
हीति । इति तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यतेति शेषः । एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति ।
इति । किं तेषां स्वतन्त्राणां तृप्तिर्नेत्याह । आदित्येति । वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यम् ।
दिपदेन संभाविताः सर्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

एतस्माद्रूपादिति । व्याख्यातस्यानुवादमात्रम् । उत्साहवतां देवानां यथोक्तामृ-
जिवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥ २ ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य साधिकारं ध्यानविधिं दर्शयति । स य इति ।
देवभोग्यतां वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् । एतदित्यस्माकं मधु निदर्शयति ।
शब्दार्थं विशदयति । यथोदितमिति । तथैव श्रुत्युक्तक्रमेणैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ ख. ड. ज. अ. ठ. 'हुदैति' । २ च. सर्वे यं । ३ ख. ड. च. अ. ड. ड. 'न्ति दे' । ४ ख.
ड. च. अ. ठ. ड. ग. 'प्यन्त्येति' । ५ ख. अ. ग. 'भूयाभित्' । ६ ख. ड. ठ. 'दा चैत' । अ. 'दा
त' । ७ ग. घ. ड. ठ. 'योक्तुम्' । ड. ड. 'योक्तुमेवम्' । ८ ख. अ. ग. 'सक्ष' । ९ ख. अ. 'मात्रम्' ।
१० घ. ड. 'सि वसुभो' । च. 'सि वस्तुभो' ।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण
मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृ-
तं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणै-
व मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रू-
पमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता

कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान्यावत्कादि-
त्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चात्पृथीच्यामस्तमेता तावद्वसूनां भो-
गकालस्तावन्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता परितो ग-
न्ता भवतीत्यर्थः । न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्मी परतन्त्रो देवाना-
मन्नभूतः । किं तर्ह्ययमाधिपत्यं स्वराज्यां चाधिगच्छति ॥ ४ ॥ इति
तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानम् । स यावदा-
दित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो द्विगुणं कालं दक्षिण-

भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्धारयति । कियन्तमिति । आधिपत्यं स्वाराज्य-
मिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाह । न यथेति ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य तद्वर्णयति । अथेति ।
विद्याफलं कथयति । स यावदिति । यावद्वसूनां भोगकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां भो-
गकालः । यथा प्रथमामृतध्यायिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्यायिनां

सति हन्तुमिच्छति । हे वृत्रहन्वैरिघातिनग्रे त्वं तान्वृकवद्भ्रातुकाञ्जहि मास्य ।
अस्मभ्यं तु वसु धनमाभर संपादय ।

अथ दशमीमाह—

अग्रे यो नोऽभिदासति समानो यश्च निष्ठयः ।

तं वयं समिधं कृत्वा तुभ्यमग्रेऽपिदधमसि (२), इति ।

हेऽग्रे यः प्रबलः शत्रुर्नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति, यश्चान्यः समानः सन्नियष्टो नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितो हिनस्ति, वयं तं हिंसकं समिधं समित्सदृशं कृत्वा
हेऽग्रे तुभ्यं त्वदर्थमपिदधमसि प्रक्षिपामः ।

अथैकादशीमाह—

यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् ।

उषाश्च तस्मै निम्नुक्च सर्वं पापं समूहताम्, इति ।

अशपतोऽनाक्रोशतो यः शत्रुः शपाच्छपति अधिक्षिपति, यश्चान्यः शत्रुः
शपतोऽधिक्षिपतो नोऽस्माञ्शपात्प्रत्यधिक्षिपति तस्मै तदर्थं तस्मिन्नवस्थापयितुमुषाश्च
निम्नुक्चोदयास्तमयदेवावहोरात्रदेवौ वा सर्वं पापमस्मदीयं समूहतां संगतं कृत्वा
तस्मिन्नेवावस्थापयताम् ।

अथ द्वादशीमाह—

यो नः सपत्नो यो रणो मर्तोऽभिदासति देवाः ।

इधमस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचन, इति ।

हे देवा यो मर्तो मनुष्योऽस्माकं सपत्नः शत्रुः सन्नर्थं चिन्तयति यश्चास्माभिः
सह रणो युद्धकारी सन्नभिदासत्युपक्षपयति, तस्योभयविधस्य संबन्धि किंचन
धनादिकं मोच्छेप्यवशिष्टं मा कुरुत, किंतु सर्वं विनाशयत । यथा प्रक्षायतः प्रकर्षेण
क्षीयमाणस्य दह्यमानस्येधमस्य काष्ठस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत् ।

अथ त्रयोदशीमाह—

यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् ।

सर्वास्तानग्रे संदहं याश्चाहं द्वेष्मि ये च माम्, इति ।

हे जातवेदो यः शत्रुर्मां द्वेष्टि अहं च यं द्वेष्मि । द्विविधो द्वेषः प्रत्यक्षः परोक्षश्च । तत्र प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष उदाहृतः, परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्च

मामिति पुनरुक्तिः । एवं च द्वेष्यो द्वेषा च द्वौ प्रत्यक्षौ द्वौ च परोक्षौ तांश्चतुर्विधान्स-
र्वान्, हेऽग्रे संदह सम्यग्भस्मी कुरु । यौ मुख्यौ द्वेष्यद्वेषारौ तद्द्वारा तदीया अन्येऽपि
द्वेष्या द्वेषारश्च ये सन्ति तान्संग्रहीतुं याश्चाहमिति पुनरुक्तिः । तान्सर्वाश्च संदहोति
पूर्वत्रान्वयः ॥

अथ चतुर्दशीमाह —

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो

अस्मान्दिप्साच्च सर्वास्तान्मष्मषा कुरु, इति ।

शत्रवस्त्रिविधा अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न
ददाति सोऽयमरातिः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वागदौर्जन्यमात्रं यः करोति
स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमरातीयादरातित्वमिच्छति, यश्च
जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेन बाधते योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दोदौर्जन्यान्निन्दति, यश्चा-
परोऽस्मान्दिप्सादम्भितुं हिंसितुमिच्छेत् । तान्सर्वाञ्जनान्मष्मषा कुरु चूर्णनभस्मी-
करणादिजन्यस्य शब्दस्यानुकरणं मष्मषेति, चूर्णाकृत्य भस्मी कुर्वित्यर्थः ॥

अथ पञ्चदशीमाह —

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यां १ बलम् ।

संशितं क्षत्रं मे जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः, इति ।

मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक्कीक्षणीकृतं शास्त्रीयमार्गेण कृतमित्यर्थः ।
तथा वीर्यमिन्द्रियशक्तिर्बलं शरीरदर्पस्तदुभयं संशितं सम्यक्सर्वस्वकार्यक्षमं कृतम् ।
तथा यस्य क्षत्रस्य राज्ञोऽहं पुरोहितोऽस्मि मे मदीयं तत्क्षत्रं जिष्णु जयनशीलं
यथा भवति तथा संशितम्, अस्त्विति शेषः ।

अथ षोडशीमाह —

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् ।

क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाँ १ अहम्, इति ।

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्य एकैकस्य बाहू उदतिरमुत्कर्षेण वर्धित-
ानस्मि । लौकिकोक्तिरियम्, लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः

१ क. च सति द्वे । २ ग. द्वेषारौ । ३ ग. 'न्यो जनो निन्दा' । ४ क. 'न्दाञ्जि' ।
ख. ग. वीर्यं ब' । ५ क. 'क्कीक्षणं कृ' । ६ क. 'रजशक्तिस्त' । ७ ग. 'वस्त्वस्य का' ।
ख. ग. 'म् । अथ । १. ग. स्वाँ २ ।

स्वकीयं हस्तमुपरितनं कृतवानिति । वर्चः कान्तिः, तामप्युदतिरम्, अथो अपि च बलं शरीरशक्तिस्तामप्युदतिरैमुत्कर्षं प्रापयामि । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येनाभिवाञ्छन्-
ब्रून्निष्णोमि क्षीणान्करोमि । स्वान्स्वकीयान्पुरुषानहमुन्नयामि, उत्कर्षं प्रापयामि ।

अथ सप्तदशीमाह—

पुनर्मनः पुनरार्युर्म आगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म
आगात्पुनः प्राणः पुनराकूतं म आगात्पुनश्चित्तं
पुनराधीतं म आगात् । वैश्वानरो मेऽदब्धस्तनूपा
अवबाधतां दुरितानि विश्वा (३), इति ॥

पोषं दध्मसि पुरोहितश्चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके प्रथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

मनःप्राणादीनां पापेन योऽपक्षयः प्राप्तस्तस्य पापस्यानेन कर्मणा विनाशितत्वान्मे
मनः पुनरप्यागादस्मिन्शरीरे समागच्छतु । एवमायुरादयोऽपि समागच्छन्तु ।
आकूतं संकल्पितं कार्यम् । चित्तं मनोजन्यं ज्ञानम् । आधीतं साकल्येन पठितो
वेदः । एतेषां सर्वेषामागमनार्थं वैश्वानरो मे विश्वा सर्वाणि दुरितानि अवबाधतां
विनाशयतु । कीदृशो वैश्वानरः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः । तनूपा मदीयशरीर-
पालकः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकोक्तास्त्वृक्षु प्रथमामाह—

वैश्वानराय प्रतिवेदयामो यदीनृणः संगरो देवतासु ।

स एतान्पाशांन्मुचन्प्रवेद स नो मुञ्चातु दुरितादवघात्, इति ।

यदीनृणं यदेव प्रसिद्धमृणं देवतासु संगरः प्रतिज्ञारूपेण स्तुत्या संपादितम् ।
संगरशब्दः प्रतिज्ञावाची । प्रतिज्ञा चैवं श्रूयते— ‘ त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण

इषिम्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति । तदेतद्वृणं त्रिविधं वैश्वानराख्यारम-
स्वामिने प्रतिवेदयामो विज्ञापयामः । तत्र देवताशब्देनर्षयः पितरश्चोपलक्षिताः ।
। वैश्वानर एतानृणत्रयरूपान्पाशान्प्रमुचन्प्रमोक्तुं प्रवेद प्रकर्षेण जानाति । सोऽ-
भेज्ञो वैश्वानरो नोऽस्मान्दुरितात्परलोकाविरोधिनः पापादवद्यादिह लोके निन्दादो-
। च मुञ्चातु मुक्तान्करोतु ।

अथ द्वितीयामाह—

वैश्वानरः पवयान्नः पवित्रैर्यत्संगरमाभिधावाभ्याशाम् । अना-
जानन्मनसा याचमानो यदत्रैनो अव तत्सुवामि, इति ।

वैश्वानरो देवो नोऽस्मान्पवित्रैः शुद्धिहेतुभिर्होमादिभिः पवयाच्छोधयतु । यद्येन
धनेन संगरं श्रुत्युक्तां प्रतिज्ञामृणत्रयरूपामाशां मयाऽपि प्रत्यर्पणीयत्वेनाऽऽशं-
नीयामभिधावाभ्यामिमुख्येन शीघ्रं प्राप्नोमि, तादृशं पावनं कुर्यादित्यर्थः । अना-
जानन्मृणनिर्मोचनोपायान्स्वर्वाङ्गजानन्मनसा याचमानोऽनृणो भूयासमिति सर्वदा
र्थयमानोऽस्मि । अत्रोपायापरिज्ञाने यदेनः पापमस्ति तत्पापमवसुवामि वैश्वानरप्र-
देन विनाशयामि ।

अथ तृतीयामाह—

अमी ये सुभगे दिवि विचृतौ नाम तारके ।

प्रेहामृतस्य यच्छतामेतद्बद्धकमोचनम्, इति ।

दिव्याकाशे विचृतौ नाम विचृन्नामयुक्ते द्वे तारके लोके मैघाशब्देन व्यवहिय-
णे सुभगे सौभाग्ययुक्ते अमी अमू प्रत्यक्षेणास्माभिर्दृश्यमाने ये विद्येते ते उभे
। कर्मण्यमृतस्यर्णापाकरणरूपममृतं सुखं प्रयच्छताम् । एतत्तारकाभ्यां दत्तममृतं
वं बद्धकस्य मम मोचनमृणमोचनसाधनम् । ऋणत्रयेण यो बद्धः स एव वाऽ(चा)-
न्तकुत्सितत्वाद्बद्धक इत्युच्यते । पितृदेवताकौभ्यामाभ्यां तारकाभ्यां नामवृत्त्यादि-
गणनेन तस्मादृणत्रयान्मुक्तो भवामीत्यभिप्रायः ।

अथ चतुर्थीमाह—

*विजिहीर्ष्व लोकान्कृधि बन्धान्मुञ्चासि बद्धकम् ।

योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान्पथो अनुष्व, इति ।

* विजिहीर्षेत्यपि वैदिकानां काचित्कः पाठः ।

अत्र मन्त्रद्रष्टा कश्चिद्विधमर्णं संबोध्य ब्रूते—हेऽधमर्ण विजिहीर्ष्व विहेर्षु-
मिच्छ पारतन्त्र्यराहित्येन सुखसंचारो विहारस्तत्सिद्धयर्थं लोकान्कृधि पुण्यानुष्ठाने-
नोत्तमलोकान्संपादय । बद्धकमृणेन कुत्सितेन बद्धमात्मानं बन्धादृणत्रयरूपान्मुञ्चासि
मुक्तं कुरु । बन्धाद्विमोके दृष्टान्तः—योनेः प्रच्युतो गर्भ इव, उदरमध्ये सर्वाव्यव-
संकोचेन निर्बध्यमानो गर्भो योनेर्बहिः पतितो यथा निर्बन्धान्मुक्तो भवति तद्वत् । तद-
णत्रयान्मुक्तस्त्वं सर्वान्पथः पुण्यलोकमार्गाननुष्व सेवस्वेत्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह—

स प्रजान्नप्रतिगृण्णीत विद्वान्प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ।

अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्तादच्छिन्नं तन्तुमनुसंचरेम (१), इति ।

स प्रजापतिरस्माभिर्दत्तं हविः प्रतिगृण्णीत प्रतिगृहीत स्वी करोतु । कीदृशः
प्रजापतिः—ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमः पुत्रः । किं कुर्वन्, प्रजा-
नन्नस्मत्प्रार्थनां प्रकर्षेण निरूपयन् । विद्वान्सर्वार्थसाधनाभिज्ञः । तस्य प्रजापतेः प्रसा-
देन जरसः परस्ताद्वयोहानेरूर्ध्वमच्छिन्नं तन्तुं विच्छेदरहितं पुत्रपौत्रादिसंतानमनुसं-
चरेम, अनुप्रविश्य सम्यगृणन्निर्मुक्तो विश्रम्भेण चरेम ।

अथ षष्ठीमाह—

ततं तन्तुमन्वेके अनुसंचरन्ति येषां दत्तं पित्र्यमायनवत् । अब-

न्वेके ददंतः प्रयच्छादातुं चेच्छ्रृंक्रवाँस् स्वर्ग एषाम्, इति ।

एके पुरुषाः केचित्ततं पुत्रपौत्रादिरूपेण विस्तीर्णं तन्तुमनु सुकीयं संतानमनुप्र-
विश्यानुसंचरन्ति पुण्यलोकाननुक्रमेण प्राप्नुवन्ति । द्विविधो हि विग्रहः पुत्ररूप-
श्चाऽऽत्मरूपश्चेति । तयोर्मध्ये पुत्ररूपेणेह लोके पुण्यं कुर्वन्नेवाऽऽस्ते । पितृरूपेण
लोकान्तरेषु संचरति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषद्युक्तम्—“सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति” इति ।
अत आकारभेदेन तन्तुमनुप्रविश्येति पुण्यलोकाननुसंचरतीत्युभयमप्युपपद्यते । येषां
पुरुषाणां पित्र्यमृणमायनवद्दत्तम्, आयनमागमः शास्त्रं तदस्यास्तीत्यायनवद्यथा
शास्त्रं दत्तमित्यर्थः । पित्र्यमित्येतदन्ययोरपि द्वयोर्ऋणयोरुपलक्षणम् । तदृणत्रयं यैर्दत्तं
तादृशाः केचिदनुसंचरन्तीति पूर्वत्रान्वयः । एकेऽपरे केचित्पुरुषा अबन्धु पुत्रपौत्रादि
बन्धुरहिताः सन्तः पित्र्यमृणमपाकर्तुमशक्ता अपि ददतो धनदायिन उक्तम्

र्गस्य प्रयच्छात्प्रयच्छन्ति तद्धनं प्रत्यर्पयन्ति, ते पुरुषा दातुं शक्नुवन्शक्तवन्तश्चेत्, एषां पुरुषाणां स स्वर्गो भवत्येव । पुत्रोत्पत्तेर्देवाधीनत्वेऽपि गृहीतं धनमवश्यं प्रत्यर्पणीयमेवेत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह—

आरभेथामनुसंरभेथाः समानं पन्थामवथो घृतेन । यद्वां पूर्तं
परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रायेह जायापती संरभेथाम्, इति ।

हे जायापती कर्माधिकारिणाविह जन्मनि घृतेन द्रव्येणाऽऽरभेथां कर्मारम्भं कुरु-
म् । अनुसंरभेथां परस्परमनुकूलौ संगतौ कदाचिदप्यवियुक्तावेव भवतम् । तयोरुभयोः
मानं साधारणं पन्थां पुण्यलोकमार्गमवथो रक्षतम् । वां युवयोर्यत्पूर्तं पितृभ्यो
त्तमन्नादि, यदग्नौ परिविष्टं परिप्रापितं हविः, तस्मै तदविच्छेदनं यथा क्रियेतेत्ये-
मर्थं संरभेथां त्वरेथां न तु तूष्णीमासाधाम् । तच्च गोत्रायोपयुज्यते, गोत्रसंभवाः
वै परे च ये सन्ति तेषां सर्वेषामिदमनुष्ठानमुपयुक्तम् ।

अथाष्टमीमाह—

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा
जिहिःसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्य
उन्नो नेषददुरिता यानि चकृम, इति ।

वैयमन्तरिक्षं जिहिःसिम हिंसितवन्त इति यत्पापमस्ति, तथा पृथिवीं जिहिः-
मेति यदस्ति, उतापि च द्यां जिहिंसिमेति यदस्ति । लोकत्रयवर्तिनां प्राणिनामप-
रस्तद्धिंसा । तथा मातरं पितरं वा जिहिःसिमेति यदस्ति, तस्मात्सर्वस्मादेनसो
ऽस्मान्गार्हपत्योऽग्निर्गृहपतेर्यजमानस्य संबन्धी वह्निरुन्नेषदुन्नयतु, पापादुद्रतान्क-
नु । यानि चान्यानि दुरितानि चकृम तेभ्योऽप्युन्नयतु ।

अथ नवमीमाह—

भूमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं भ्राताऽन्तरिक्षमभिर्शस्त
एनः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छं भवासि जामि
मित्वा मा विवित्सि लोकात्, इति ।

येयं भूमिः सेयं नोऽस्माकं माता लोकानां सर्वेषां निर्मात्री । अदितिर्देवी

१ ग. शक्नुवांसः शक्नुव° । २ ग. °च्छेदेन य° । ३ ग. °युक्ते । अ° । ४ ग. वयं येऽ-
१ ग. °कारो हिंसा । ६ ग. लोकात् ।

जनित्रं जननीस्थानीया । भूमिरचेतना निवासाधिकरणभूता, तदभिमानिनी देवताऽदितिः । यदिदमन्तरिक्षं तदस्माकं भ्राता भातृस्थानीयम् । यदेनोऽस्माभिः कृतं तदभिवास्तः शत्रुस्थानीयम् । येयं द्यौः सेयं नः पिता पितृस्थानीया । यथा परमेश्वरेण संपादितः सर्वसाधारणोऽयं बन्धुवर्गः, तथा हे यजमान बन्धुवर्गसंपादनार्थं त्वं पितृयात्पितृत्वमिच्छच्छं भवासि सुखं प्राप्नोषि । ऐहिकामुष्मिकसुखसिद्धये पुत्रानुत्पादयेत्यर्थः, जाभि मित्वाऽऽलस्येन पुत्रोत्पत्तिरहित एव सन्नुत्वा लोकादणमरहितानां योग्यं लोकं मा विवित्सि नैव लप्स्यसि (से) ।

अथ दशमीमाह—

यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते विहाय रोगं तन्वा-

१५ स्वायाम् । अश्लोणाङ्गैर्हताः स्वर्गे

तत्र पश्येम पितरं च पुत्रम्, इति ।

यत्र यस्मिन्पुण्यलोके स्थिताः सुहार्दः शोभनहृदयोपेताः सुकृतः पुण्यकर्माणः स्वायां तन्वां स्वकीये शरीरे रोगं विहाय परित्यज्य मदन्ते हृष्यन्ति, अश्लोणाङ्गैः श्लोणो रोगविशेषस्तद्रहितैरङ्गैर्युक्ता अहताः कौटिल्यरहिताः केनचिदप्यवाञ्छिताः सत्त्वं वयं तत्र स्वर्गे स्थित्वा पितरं पुत्रं च पश्येम । तादृशं जन्म भूयादित्यर्थः ।

अथैकादशीमाह—

यदन्नमदम्यनृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नतु वाऽक-

रिष्यन् । यषेवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किंच

प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु, इति ।

हे देवा अहं दास्यन्नदास्यन्नप्रत्यर्पणं चिकीर्षुरचिकीर्षुर्वा, तात्कालिकेन सर्वथा प्रत्यर्पयिष्यामीत्येतादृशेनानृतवचनेन धनमादाय यदन्नमग्निं भक्षयामि, अथवा किंचित्कार्यं परकीयं करिष्यामीत्यनेनानृतं वचनेन धनमादाय तत्कार्यमकरिष्यन्न्यदन्नमग्निं, यदपि देवानां चक्षुषि दृष्टिविषये मया कृतमागः पापमस्ति, आदित्याग्निमुल्लेखेन मूत्रविसर्गादि ।

तथा च स्मर्यते—

“ प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजम् ।

मेहन्ति ये च पापिष्ठास्ते भवन्ति गतायुषः ” इति ॥

किंच यदेव किंचिच्छूद्रादिधनं प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवानस्मि, तस्मात्सर्वस्मादे-
नसो विमुच्यायमग्निरनृणमृणरहितं करोतु ।

अथ द्वादशीमाह—

यद^१भ्रम^२ग्निं बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गाम-
जामविम् । यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किंच
प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु, इति ।

बहुधा विरूपं द्रव्यदोषात्कर्तृदोषाद्देशकालदोषादिना वा बहुप्रकारेण शास्त्रनिषिद्धं
यदभ्रमाग्निं तथा वस्त्रादीनपि निषिद्धान्स्वी करोमि । यद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ।

अथ त्रयोदशीमाह—

यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्वस्मात्तस्मा-
न्मेळितो मोग्धि त्वं हि वेत्थ यथातथम् (२), इति ।
चरेम पुत्रं षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

मया कर्त्रा कदाचनेह जन्मनि जन्मान्तरे वा यदा कदाचिदपि मनसा वाचा
वा यदेनः कृतम्, हेऽग्नेस्माभिरीडितः स्तुतस्त्वं मां तस्मात्सर्वस्मादेनस्मे मोग्धि
मुखं हि यस्मात्कारणाद्धेऽग्ने त्वं यथातथं वेत्थ वस्तुनस्तथात्वमनतिक्रम्य यथातथं
यस्य पापस्य यः प्रतीकारस्तस्य तत्सर्वं जानासि, तस्मान्मां पापान्मुञ्च ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीये सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽनुवाके कूष्माण्डहोमाङ्गमन्त्राः समापिताः । सप्तमे स होमो विधीयते । तद-
र्थमाख्यायिकामाह—

वात॑रश्ना ह वा ऋष॑यः श्रम॑णा ऊ॒र्ध्वम॑न्थिनो ब॒भूवु॑-
स्तानृष॑योऽर्थमा॑यस्ते नि॒लाय॑मचर॒स्तेऽनु॑प्रविशुः कू॒श्मा-

१ क. 'षादे' । २ ग. 'न्मेळितो' । ३ क. ख. च । ४ क. ख. 'स्माद्धे' । ५ ग. 'कूश्म. षट्' ।
६ ख. 'मे हो' ।

पण्डानि तांस्तेष्वन्वविन्दच्छ्रद्धया च तपसा च—, इति ।

पूर्वप्रपाठके ततोऽरुणाः केतवो वातरशना ऋषय उदतिष्ठन्ति विविधा ऋषय आख्याताः । तन्मध्ये ये वातरशनाख्या ऋषयः श्रमणास्तपस्विन ऊर्ध्वमन्थिन ऊर्ध्वरेतसो बभूवुः, तान्वातरशनाख्यानृषीन्प्रत्यन्ये केचिदृषयोऽर्थमायन्नर्थयितुमागताः । तं वृत्तान्तमादावेवावगत्य किमशक्यमेते करिष्यन्तीति निश्चयरहितास्ते वातरशना निलायं कुत्रचिदन्तर्हिता अचरन् । अन्तर्धानस्यानं विचार्य योगसामर्थ्यात्सूक्ष्मशरीरा भूत्वा कूश्माण्डाख्यानि मन्त्रवाक्यान्यनुप्रविष्टाः । इतरे तु महर्षयः श्रद्धापूर्वकेण तपसा शुद्धचित्ताः सन्तो ध्यानेनान्विष्य तेषु कूष्माण्डमन्त्रेष्ववस्थितान्वातरशनाख्यां स्तानृषीन्प्रत्यक्षेणापश्यन् ।

अथ तेषामुभेयां परस्परसंवादं दर्शयति—

तानृषयोऽब्रुवन्कथा निलायं चरथेति त ऋषी-
नब्रुवन्भगवोऽस्तु भगवन्तोऽस्मिन्धात्रि केन वः
सपर्यामेति तानृषयोऽब्रुवन्पवित्रं नो ब्रूत येनारे
पसः स्यामेति त एतानि सूक्तान्यपश्यन्—, इति ।

तान्वातरशनानृषय इतरेऽब्रुवन्, हे वातरशनाः कथा केन हेतुना निलायं निलीय चरथेति । ते च वातरशनास्तैः पृष्टाः सन्तस्तानुपचरितुमिदमब्रुवन्, हे भगवन्त ऐश्वर्यादिषड्गुणयुक्ता वो युष्मभ्यं नमस्कारोऽस्तु महात्मानो यूयमस्मदीये स्थाने समागता अतोऽत्र केन साधनेन युष्मान्परिचरेमेति । ततस्तान्वातरशनानितरेऽब्रुवन्, येन साधनेन वयमरेपसः पापरहिताः स्याम तादृशं पवित्रं शुद्धिकारणमस्मभ्यं ब्रूतेति । ते वातरशना अप्रयासेन सहसा शुद्धिप्रदं विचार्येतानि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि तेषां कथनयोग्यानीति निश्चितवन्तः ॥

अथ तदुक्तं प्रयोगक्रमं दर्शयति—

येद्देवा देव हेळनं यददीव्यकृणमहं बभूवाऽऽयुष्टे विश्वतो दध-
दित्येतैराज्यं जुहुत वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इत्युपतिष्ठत
यदवाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मोक्ष्यध्व इति—, इति ।

१ ग. 'षयो य आ' । २ क. ख. 'वाग' । ३ ग. 'ना अनि' । ४ ग. 'नान्दीक्ष्य ते'
५ ख. ग. 'कूष्माण्ड' । ६ ग. 'क्षेम हिलार' । ७ ग. 'धात्रे' । ८ ग. 'नेनारे' । ९ क. ख
स्तः । १० ग. 'हेडनं' ।

अनुवाकप्रयेण होमः । चतुर्थानुवाकेनोपस्थानम् । वेदत्रयविद्वांसो भ्रूणस्तदीय-
हत्याया अर्वाचीनं यत्पापं तस्मात्सर्वस्मान्मुक्ता भविष्येति ॥

तदुत्तरं महर्षिवृत्तान्तमाह—

त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसोऽभवन्—, इति ।

अरेपसः पापरहिताः ॥

इदानीं विधत्ते—

कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात्पूतो देवलोकान्समश्नुते (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

प्राप्त्यमानकर्मरम्भेषु कूष्माण्डहोमेन पूतस्य देवलोकप्राप्तिर्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे कूष्माण्डहोमः कर्मादिषु विहितः । अष्टमे दक्षिणादिकं विधीयते । तत्राऽऽदौ
कर्मादिव्यतिरिक्तस्थले होमं विधत्ते—

कूष्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत—, इति ।

यः पुमान्संदिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स पुमान्कूष्मा-
ण्डहोमेन पूतो भवति ।

अथ महापातकसप्तमस्य पापस्य निवृत्त्यर्थं होमं विधत्ते—

यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवभेष भवति

योऽयोनौ रेतः सिञ्चति—, इति ।

अयोनौ प्रतिषिद्धयोनौ यो रेतः सिञ्चति एष सुवर्णस्तेयकारिणा भ्रूणहत्याका-
रिणा च समो भवति, सोऽपि कूष्माण्डैर्जुहुयात् ।

तेनोक्तेन होमेन यथोक्तपापनिवृत्तिं दर्शयति—

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते—, इति ।

भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्यभ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते ।
 भ्रूणहत्याया अर्वाचीनमपि तारतम्यतो भवति तस्मात्कथमेकेन होमेन निवृत्तिरित्या-
 शङ्क्य दीक्षातारतम्येनेत्युत्तरं दर्शयति—

यावदेनो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः संतति जुहोति—, इति ।

अल्पं महद्वा यावदेनो भवति तदनुसारेणाल्पा महती वा दीक्षां कृत्वा तस्यैनस
 उचिते काले सतति प्रतिदिनं जुहोति तत्र तारतम्येन षड्दीक्षाभेदाः ।

तत्र प्रथमं दीक्षाभेदं दर्शयति—

संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते—, इति ।

न मांसमश्रीयादितिनियमाचरणं दीक्षा पापाधिक्ये सति संवत्सरं दीक्षितो भूत्वा
 तस्मिन्संवत्सरे प्रतिदिनं जुहुयात् । तथा संवत्सरदीक्षया स्वात्मानं शोधयति ।

पापानुसारेण दीक्षायाः पक्षान्तराणि विधत्ते—

मासं दीक्षितो भवति यो मासः स संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽ-
 त्मानं पुनीते चतुर्विंशति* रात्रीर्दीक्षितो भवति चतुर्विंशति-
 रर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते द्वादश
 रात्रीर्दीक्षितो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरा-
 देवाऽऽत्मानं पुनीते षड्मासीर्दीक्षितो भवति षड्वा ऋतवः
 संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते तिस्रो रात्रीर्दीक्षितो
 भवति त्रिपदा गायत्री गीयत्रिया एवाऽऽत्मानं पुनीते—, इति ।

पापबाहुल्ये सति संवत्सरानियमेन या शुद्धिः पापाल्पत्वे सा शुद्धिर्मासमात्रेण संभ-
 वाप्यते । एवमुत्तरेष्वपि । अतः सर्वेषां संवत्सरसाम्यम् । गायत्रीपादानां त्रित्वसा-
 म्येन त्रिरात्रदीक्षाया गायत्रीत्वात्तथैव शुद्धिर्भवति ।

अथ नियमान्विधत्ते—

न मांसमश्रीयान्न स्त्रियमुपेयान्नो-
 पर्यासीत जुगुप्सेतानृतात्—, इति ।

१ ग. 'ते। तेन भू' । २ ग. 'चीनानाप' । ३ ग. 'तम्योपेतत्वात्' । ४ क. 'तदेन'
 ५ ग. 'उपचिते' । ६ ग. 'ले प्र' । ख. षड्भेदा दीक्षाः । त' । ग. षड्भेदाः । ८ ख. 'दित्वा
 द्विनि' । ९ ख. ग. दीक्षायाः । १० ग. पापह्नासानु । ११ ग. गायत्र्या । १२ ख. संपाद्यते । ग
 समाप्यते १३ क. 'त्तरैरपि ।

उपरि खट्वादौ । स्पष्टमन्यत् ।

अथ वर्णभेदेन दीक्षादिनेषु भोजनद्रव्यविशेषं विधत्ते—

पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिसा वैश्यस्य—इति ।

व्रतं भोजनमित्यर्थः ।

तदेतद्व्रतं प्रशंसति—

अथो सौम्येऽप्यध्वर एतद्व्रतं ब्रूयात्—, इति ।

अपि च न केवलं कूश्माण्डहोमकर्मण्येवैतद्व्रतं किंतु सोमयागेऽप्येतदेव दीक्षा-
व्रतं कर्तव्यमित्येव ब्रूयात् । यस्मान्महत्यापि यज्ञे व्रतमिदमपेक्षितं तस्मादिदं
प्रशस्तम् ।

अशक्तं प्रति कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तून्धू-

तमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदासाय (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

दीक्षितो यथोक्तव्रतेनोपदस्याम्युपक्षीणो भवामीति यदि मन्येत, तदानीं यथोक्त-
दीक्षादिव्रतमनु शरीरस्योपक्षयपरिहारार्थमोदनादिकं यत्किंचिदनुव्रतयेद्बुद्धीत । धाना
भृष्टयवतण्डुलाः । सक्तवस्तत्पिष्टानि । इतिशब्देनेदृशमन्यदपि विवक्ष्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ द्वितीये नवमोऽनुवाकः ।

अस्य प्रपाठकस्य स्वाध्यायब्राह्मणमिति समाख्यातः स्वाध्याय एवात्र प्राधान्येन
धियः । तस्मिंश्च शुद्धः पुमानधिकारी । अतः शुद्धिहेतून्त्यज्ञोपवीतसंध्यावन्दनकूटमा-
होमानभिधाय स्वाध्यायं विधातुमुपाख्यानामाह—

अजान्ह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभूभ्यानर्षत्

ऋषयोऽभवन्तदृषीणामृषित्वं तां देवतामुपातिष्ठन्त यज्ञ-

कामास्त एतं ब्रह्मयज्ञमपश्यन्तमाह्वरन्तेनायजन्त—, इति ।

कल्पादावेव ब्राह्मणाः सृष्टा न ह्यस्मदादिवत्कल्पमध्ये पुनः पुनर्जायन्ते तस्मादजाः ।
ते च पृथ्वयः शुक्लाः स्वरूपेणैव निर्मलाः सन्तोऽपि पुनस्तप आचरन् । तदीयेन
तपसा तुष्टं स्वयंभु ब्रह्म जगत्कारणत्वेन स्वतः सिद्धं परब्रह्मवस्तु कांचिन्मूर्तिं धृत्वा
तपस्यमानांस्तानृषीननुग्रहीतुमभ्यानर्षदाभिमुख्येन प्रत्यक्षमागच्छत् । ततस्ते मुनय
ऋषिभात्वर्थविषयत्वादृषयोऽभवन् । तस्मादन्येषामपि ऋषीणामनयैव व्युत्पत्त्यर्थित्वं
संपन्नम् । ततस्ते मुनयः सर्वकामप्रदं कांचिद्यज्ञं कामयमानाः स्वयंभुब्रह्मरूपां तां देव-
तामुपासितवन्तः । तद्देवतानुग्रहात्ते मुनय एतं वक्ष्यमाणं ब्रह्मयज्ञं सर्वकामहेतुमप-
श्यन् । दृष्ट्वा च तं यज्ञमाहरन्नुष्ठितवन्तः । तेन यज्ञेन देवानपूजयन्त ।

ब्रह्म वेदस्तस्याध्ययनमेव संपादितं न तु यज्ञत्वमिति मतिं वारयितुं तत्राऽऽहुतीः
संपादयति—

यद्द्वचोऽध्यगीषत ताः पर्यआहुतयो देवानामभवन् यद्यजूंश्चि
धृताहुतयो यत्सामानि सोमाहुतयो यदथर्वाङ्गिरसो मध्वा-
हुतयो यद्वाङ्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्नाथा
नाराशस्त्रीर्मेदाहुतयो देवानामभवन्ताभिः क्षुधं पाप्मा-
नमपाङ्मरूपहतपाप्मानो देवाः स्वर्गं लोकमायन्ब्रह्मणः
सायुज्यमृषयोऽगच्छन् (१) , इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

पादबद्धमन्त्रा ऋचस्ता अध्यगीषत् त ऋषयोऽधीतवन्त इति यदस्ति ता अध्य-
यनक्रिया देवानां क्षीरद्रव्याहुतयोऽभवन्, तदाहुत्या या तुष्टिः सा तेषामृगध्य-
नेन संपन्ना । एतदन्यत्रापि योज्यम् । अथर्वभिरङ्गिरोमिश्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गि-
रसः । ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः ‘ वायव्यं श्वेतमालभेत ’ इत्यादयः । इतिहासा
महाभारतादयः । पुराणानि । ब्रह्माण्डादीनि । यद्वा ‘ देवसुराः संयत्ता आसन् ’ इत्या-
दय इतिहासाः । ‘ आत्मा वा ईदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् ’ इत्यादीनि
सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि पुराणानि । कल्पाः कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि ।
गाथा गायतिचोदिता मन्त्रविशेषा योऽस्य कौष्ठचेत्यादयः । यमगाथाभिः पारिग-

१ ग. ब्रह्मणा° । २ ग. °त. ये त । ३ क. ख. ‘ने सं’ । ४ ख. संयत्ता । ५ त.
°दमत्र । ६ ख. °सिञ्चैव किंच । ग. °सिञ्चैव किं वनाग्र इ° ।

यतीति विधानात् । नराशंसपदोपेता नाराशंस्यो होता यक्षचराशंसमित्यर्थाः । मन्त्र-
ब्राह्मणान्तैः पठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम् । वेदाहुतयोः संसाहु-
तयः । ताभिराहुतिभिर्देवाः क्षुद्रूपं पाप्मानं विनाशितवन्तः । स्वाध्यायजन्कृतृप्या
क्षुभं विस्मृतवन्तः । ततः क्षुद्रूपपापरहिता देवाः सुखमनुभवितुं स्वर्गं गताः । ऋषयश्च
पूर्वोक्ता अध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन जगत्कारणस्य ब्रह्मणः सायुज्यं प्राप्ताः । ब्रह्मज्ञानो-
त्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वं ब्रह्मयज्ञस्य युक्तम् । अत एव ज्ञानसाधनेषु प्राथम्येन वेदानु-
वचनं वाजसनेयिनः समामनन्ति—“ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवचकः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीये दशमोऽनुवचकः ।

नवमे ब्रह्मयज्ञविधिप्रस्तावार्थमुपाख्यानमुक्तम् । इदानीं तद्विधिप्रसङ्गेन पञ्च महा-
यज्ञान्विधत्ते—

पञ्च वा एते महायज्ञाः संतति प्रतीयन्ते सतति संतिष्ठन्ते

देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति—इति ।

एवं यज्ञानां पाठतः पञ्चत्वं न तु स्वरूपविस्तारेण । सतति सततं दिने दिने प्रता-
प्तेऽनुष्ठीयन्ते । सतति प्रतिदिनं संतिष्ठन्ते समाप्यन्ते । यस्मिन्दिन उपक्रमस्तस्मि-
न् दिने तत्समाप्तिः, न तु यज्ञान्तरवाद्दिनान्तरापेक्षा । देवयज्ञ इत्यादीनि तेषां
मानि ।

तत्र देवयज्ञस्य लक्षणमाह—

यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तदेवयज्ञः संतिष्ठते—इति ।

पुरोडाशादिहविर्मूल्यं तदलाभे समिधमप्यग्नौ देवानुद्दिशञ्जुहोतीति यस्मोऽयं
वयज्ञः । स च सक्छ्रोममात्रेण समाप्यते ।

पितृयज्ञस्य लक्षणमाह—

यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते—इति ।

तत्र पिण्डदानासंभवे जलमात्रमपि पितृभ्यः स्वधाऽस्त्विति स्वधाशब्देन यद्वाति सोऽयं पितृयज्ञः, । तावतैव समाप्यते ।

भूतयज्ञस्य लक्षणमाह—

यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते—, इति ।

वैश्वदेवानुष्ठानादूर्ध्वं बहिर्देशे वायसादिभ्यो भूतेभ्यो यद्वलिप्रदानं सोऽयं भूतयज्ञः, तावतैव समाप्यते ।

मनुष्ययज्ञस्य लक्षणमाह—

यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते—, इति ।

वैश्वदेवादूर्ध्वं हन्तकारार्थान्नन्यतिरिक्तमन्नमतिथिभ्यस्त्रचवरेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदीयते स मनुष्ययज्ञः, तावतैव समाप्यते ।

ब्रह्मयज्ञस्य लक्षणमाह—

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः सामं

वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते—, इति ।

स्वैस्त्यासाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्परया प्राप्ता वेदशाखा स्वाध्यायः । त विद्यमानशृगादीनामन्यतमेकमपि वाक्यमधीयीतेति यत्सोऽयं ब्रह्मयज्ञः, तावतैव समाप्यते ।

तत्र विशेषाकारेणाध्ययनं पृथक्पृथक्प्रशंसति—

यद्वचोऽधीते पर्यसः कूल्या अस्य पितृन्स्वधा अभिवहन्ति यद्य-

जूर्षि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोमं एभ्यः पवते यदर्थर्वाङ्गि-

रसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान्धुराणानि कल्पान्गाथा

नाराञ्चसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितृन्स्वधा अभिवहन्ति—, इति ।

कूलमर्हन्तीति कूल्या महानद्यः । ऋगध्ययनेन क्षीरपूर्णा महानद्यः स्वधाकारे दत्तं हविर्भूत्वा पितृनभिलक्ष्य प्रवहन्ति । तथा यजुरध्ययनेन घृतपूर्णा महानदी वाहः । सामाध्ययनादेभ्यः पितृभ्यः सोमो धारया युक्तः पवते प्रवहति । एवमर्थङ्गिरसामध्ययनेन मधुपूर्णा नद्यः प्रवहन्ति । ब्राह्मणाद्यध्ययनेन मांससंबन्धी प्रवाहः

पितृपत्या ब्रह्मयज्ञं प्रैशस्य देवतृप्त्याऽपि प्रशंसति—

यद्वचोऽधीते पर्यआहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति

यद्यजुर्वि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यद-
यर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्वाह्मणानीतिहासान्पुराणानि
कल्पान्गाथां नाराशसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवास्त-
र्पयति त एनं तुष्ठा आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया
यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

ऋगध्ययनं यदस्ति तेन क्षीराहुतिसमाना देवानां तृप्तिर्भवति । एवमुत्तरत्रापि
योज्यम् । ते देवास्तुष्ठाः सन्त एनं यजमानमायुरादिभिस्तर्पयन्ति । तेजः शरीर-
कान्तिः, वर्चो बलम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ द्वितीय एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे ब्रह्मयज्ञोऽभिहितः । एकादशे तत्प्रयोगोऽभिधीयते —

ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छ-
दिर्दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदित आदित्ये
दक्षिणत उपवीथोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिरा-
चामेद्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्च-
क्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य —, इति ।

यः पुमान्ब्रह्मयज्ञं करिष्यति सोऽयं ग्रामात्प्राचीमुदीचीमैशानीं वा दिशं गच्छेत् ।
गृहस्योपर्याच्छेदनार्थानि तृणकटादीनि च्छदीषि, यावति दूरे तानि न दृश्यन्ते ताव-
द्दूरमच्छदिर्दर्शं तत्र गत्वा सूर्येऽभ्युदिते सति प्रथमानुवाकोक्तप्रकारेण यज्ञोपनीतं कृत्वा
शुद्धप्रदेश उपविश्य हस्तद्वयं पूर्वं शुद्धमप्येतदङ्गत्वेन पुनः प्रक्षालयोदकं त्रिः पिबेत् ।
दिः परिमृज्य शुद्धचर्थमुदकेन तदा हस्तं प्रक्षालयेत्, तत ओष्ठौ सकृदुपस्पृश्य

शिरःप्रभृतीन्हृदयपर्यन्तानवयवान्क्रमेण स्पृष्ट्वा दर्भाणां महदित्यादिना वक्ष्यमाणेन सहान्वयः ।

अथाऽऽचमनादीन्प्रशंसति—

यच्चिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यदद्विः परि-
मृज्ज्वि तेन यजूंषि यत्सकृदुपस्पृशति तेन
सामानि यत्सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिर-
श्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभते तेनाथर्वा-
ङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्पुंराणानि कल्पा-
नाथा नाराशंसीः प्रीणाति—, इति ।

अत्र सव्यपाणिपादयोः प्रोक्षणानुवादादेव प्रोक्षणविधिरुक्तेतव्यः ।

हृदयस्पर्शनोत्तरभाविर्कर्तव्यं विधत्ते—

दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्मासीनः

स्वाध्यायमधीयीतापां वा एष ओषधीनां

रसो यद्दर्भाः सरसमेव ब्रह्म कुरुते—, इति ।

दर्भाणां संबन्धि महत्प्रभूतं यथा भवति तथाऽऽसनमास्तीर्य तस्योपर्युपस्थं कृत्वा । उपस्थशब्द आसनविशेषं ब्रूते । आकुञ्चितस्य सव्यजानुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपे सति यत्सुखावस्थानं भवति तत्कृत्वा । प्राङ्मुख आसीनः स्वकीयां शाखां मधीयीत । दर्भाणामप्यारत्वमन्यत्राऽऽघ्रातम्,—“तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् दपोदक्रामत्ते दर्भा अभवन्” इति । ओषधीनां मध्ये दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्तत्सारत्वं ततो दर्भासर्वताऽधीयमानं ब्रह्म सरसं भवति—

तत्रोपक्रमे कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यत

एतद्वै यजुस्वर्यां विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम्—, इति ।

दक्षिणः पाणिरुत्तरो ययोस्तौ दक्षिणोत्तरौ । वामं पाणिं दक्षिणजानुन ऊर्ध्वमुत्तानं कृत्वा तस्योपरि दक्षिणहस्तमवाञ्चं कुर्यात् । तादृशौ च पाणी पवित्रयुक्तौ कार्यौ । तथा दक्षिणपादोऽपि वामपादस्योपरि स्थापनीयः । एवं कृत्वोमितिप्रणवो-

१ ख. ग. °क्षणकथनादे । २ ख. ग. °धीयानः । द° । ३ ग. °मर्षां रसत्वं । ४ ख. ग. °ध्ये शु° । ५ क. °त्वात्सरसत्वं । ६ ख. °नत्वादधीयानां ब्र° । ग. °नत्वादधीयानं ब्र° । ७ ग. अत्रोपक्रमे ।

द्वारणेनोपक्रमं कुर्यात् । योऽयमोमित्येवंरूपो यजुर्मन्त्रः स त्रयीं विद्यां प्रति वेदत्र-
यस्य प्रतिनिधिरूपः । अत एव प्रणवगतानामकारोकारमकारमात्राणां वेदत्रयरूपेणाध्य-
यनमाथर्वणिका आमनन्ति—“ तस्य ह वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स
ऋग्भिर्ऋग्वेदोऽथ द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः स मकारः
स सामभिः सामवेदः ” इति । किंचैषा प्रणवरूपा सर्वा वागपि । अत एव च्छदोगा
आमनन्ति—“ तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोकारेण सर्वा वाक्संतृण्णा ”
इति । अश्वत्थपत्रे दृश्यमानास्तन्तुसदृशा अवयवाः शङ्कुवः, तैर्यथा कृत्स्नानि पर्णानि
व्याप्तानि तद्वदोकारेण सर्वाऽपि वाग्व्याप्ता । ऐतरेयेऽपि प्रणवादेरकारस्यैव सर्ववाग्व्या-
प्तमामनन्ति—“ अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोऽप्यभिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति ”
इति । अत एव मातृकामन्त्रे सर्वानपि ककारादीन्वर्णानकारशिरस्कानेव पठन्ति । य-
(त) स्माद्युक्तं प्रणवस्य सर्वात्मकत्वम् । किंचैतत्प्रणवस्वरूपमुत्कृष्टमक्षरमविनश्वरं सर्व-
वेदान्तवेद्यं परब्रह्म वस्तु । अत एव पिप्पलादशाखायामधीयते—“ एतद्वै सत्यकाम
परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः ” इति । कठाश्च पठन्ति—“ एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदे-
वाक्षरं परम् ” इति । तस्मात्प्रणवेनैव स्वाध्यायप्रारम्भो युक्तः ।

प्रणवप्रशंसापरामृचमवतारयति—

तदेतद्दृचाऽभ्युक्तम्—, इति ।

तदेतत्परब्रह्मस्वरूपं प्रणवाक्षरं कयाचिद्दृचा स्पष्टमुक्तम् ।

तामृचं दर्शयति—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा आधि विश्वे निषेदुर्यस्तन्न

वेद किमुचा करिष्याति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति—, इति ।

या एता ऋचस्ताः सर्वाः परम उत्कृष्टे व्योमन्विशेषेण रक्षकेऽक्षरे प्रणवे निषे-
दुराश्रिताः । अत एव कठशाखायामधीयते—

“ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मर्चय चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ” इति ।

न केवलमृच एव तस्मिन्प्रणवे समाश्रिताः किंतु विश्वे सर्वे देवा अपि यस्मिन्प्र-
णवाक्षरेऽधिनिषेदुः, अधिकत्वेन निषण्णाः । अत एवोत्तरतापनीये देवानां परमात्म-
ध्यानार्थं प्रणवपर्यवसानमुक्तम् —“ आत्मानमनुष्ठुभाऽन्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिताः ”

१ क. ख. पूर्वमा° । २ ग. °रेयास्तु प्र° । ३ क. ख. °वेन स्वा° । ४ ग. °णवं प्र° ।
५ ग. °शस्याप° । ६ क. °ष्टमन्वि° ।

इति । अमेनैव प्रकारेणर्चो देवाश्च यस्मिन्प्रणवे निषेदुस्तत्प्रणवाक्षरं यो न वेद स पुमानधीशानोऽपि ऋचा किं करिष्यति, न खलु फलरहितां केवलां कृषिं केचि-
त्प्रार्थयन्ते । य इद्ये पुनर्महात्मानस्तत्प्रणवाक्षरं विदुस्ते महर्षय इमे परिदृश्यमानाः
परमहंसाः समासते सम्यगवतिष्ठन्ते । ऐहिकामुष्मिकविषयक्लेशरहिताः सुखिनो वर्तन्ते ।
तांश्च परमहंसाङ्गाबालशास्त्राध्यायिन उदाहरन्ति—“ तत्र परमहंसा नाम संवर्तका-
रुणिश्चेतकेतुदुर्वीसक्रभुनिदाघजडभरैतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयः ” इति । ईत्यनेन मन्त्रेण
प्रशस्तत्वात्प्रणवस्य वेदत्रयप्रतिनिधित्वं युक्तम् ।

तेन प्रणवेन प्रारभ्य पश्चात्पठनीयान्मन्त्रान्दर्शयति—

त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वरित्याहृतद्वै वाचः

सत्यं यदेव वाचः सत्यं तत्प्रायुङ्क्त—, इति ।

भूर्भुवः स्वरिति यद्व्याहृतित्रयं तल्लोकत्रयात्मकब्रह्मप्रतिपादकं तदाह पठेत् ।
तेन त्रीनेव वेदान्प्रयुक्तवान्भवति । व्याहृतीनां वेदत्रयसारत्वेन प्रोक्तत्वात् । एतच्च
च्छन्दोगा अधीयते—“स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भूरि-
त्यृगभ्यो भुव इति यजुर्म्यः स्वरिति सामभ्यः” इति । [एतद्व्याहृतित्रयं] वेदत्रयसा-
रत्वेनैव प्रोक्तत्वाद्वाचः संबन्धि सत्य(त्यं) स्वरूपमित्युच्यते । अतस्तत्सत्यमेव प्रयुक्त-
वान्भवति ।

व्याहृतित्रयादूर्ध्वं पठनीयं दर्शयति—

अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चेशोऽनवान् *

संविता श्रियः प्रसविता श्रियमेवाऽऽप्नोत्यथो पन्नातयैव

प्रतिपदा छन्दाश्चसि प्रतिपद्यते (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ व्याहृत्यनन्तरं सावित्रीं सवितृदेवताकां गायत्रीछन्दस्कां तत्सवितुरित्यादि-
कामृचं च त्रिः पठेत् । तत्रायं प्रकारः । प्रथमं पादशः पादे पादे विरम्य पठेत् ।
ततोऽर्धर्चेश एकैकस्मिन्नर्थे विरम्य पठेत् ! ततोऽनवानं विरामरहितं यथा भवति
तथा पठेत् । तस्यामृचि प्रतिपाद्यो यः साविता सोऽयं श्रियः प्रेरकः, अतो ब्रह्म-
यज्ञानुष्ठायी श्रियं प्राप्नोत्येव । एवमेकस्मिन्नहनि विधानमुक्तम् । अथो अनन्तरम् ।

१ क. फलरहितां । ग. वृषरहितां । २ क. ख. °स्तात्रे° । ३ ग. इत्याङ्गिरसम् । ४ ख.

तदादिदिवसेषु, प्रज्ञातयैव प्रतिपदा पूर्वास्मिन्दिवसे किंचित्पाठित्वा परेद्युरनुष्ठाना-
यायमुपक्रम इति या प्रतिपत्प्रज्ञाता यः प्रारम्भप्रदेशो बुद्धौ स्थापितस्तयैव प्रतिपदा
प्रारम्भप्रदेशेन च्छन्दांसि वेदावयवान्परेद्युः प्रतिपद्यते प्रारभते । पूर्वेषुर्यावद्व्यवसितं
तत एवाऽऽरम्योत्तरेद्युरधीयीत न तु विप्रयुक्तं कंचिद्वेदभागम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

यत्पूर्वमुक्तं प्राच्यां दिशि ग्रामाद्बहिरित्यादि । तत्राशक्तस्यानुकल्पं विधत्ते—

ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वा—इति ।

यदा बहिर्गन्तुमशक्तो ग्रामेऽधीयते तदा मनसैवाधीयीत । उदित आदित्ये प्रार-
भ्युमशक्तश्चेद्दिवा नक्तं वाऽधीयीत ।

कस्यचिन्महर्षेर्मते मुख्य एवायं पक्षोऽपीति दर्शयितुं तमृषिमुदाहरति—

इति ह स्माऽऽह शौच आह्वेयः—, इति ।

शुचिनामकस्य महर्षेः पुत्रः शौर्चः, अहिंसंज्ञिताया मातुः पुत्र आह्वेयो मह-
र्षेरिति ह स्माऽऽह ग्रामे मनसेत्यादिकमपि मुख्यपक्षमे(ए) वेत्याह ।

नियमान्तरेष्वप्यशक्तस्यानुकल्पान्विधत्ते—

उतारण्येऽबलं उत वाघोत तिष्ठन्नुत व्रजन्नुताऽऽ-

सीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी

पुण्यो भवति य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते—, इति ।

ग्रामे मनसाऽध्ययनमुक्तम्, अरण्येऽप्यबलोऽशक्तश्चेन्मनसाऽधीयीत । तमेवाबलं
त्युत वाचेति पक्षान्तरमुच्यते । उच्चैरध्येतुमशक्तः केवलेन मनसा, यदा निद्रालस्य-
वेन्तादिकं भवति तदानीं वाचा जिह्वास्पन्दनमात्रेणाधीयीत । दर्भेष्वासीन इति यदुक्तं
त्राऽऽसननिर्बन्धे शक्तिरहितस्योत व्रजन्नित्यादयः पक्षाः । आलस्यपरिहारायेत-

१ ख. ग. °दिष° । २ क. °ष्ठायी यत उपक्रामते सा प्रतिपत्प्रज्ञातया प्रारम्भप्रदेशेषु
स्थापितया तयैव । ३ क. ख. तु यं कं° । ४ क. ख. °नसाऽधी° । ५ ख. ग. नक्तमधी° । ६ ग.
येतुमेत° । ७ क. ख. °र्षेः शौ° । ८ ग °चः. इति । अ° । ९ ख. ग. °व्यश° । १० घ.
बोदति° । ११ ख. °तः बलवन्तं प्र° । १२ क. ख. °सा नि° । १३ क. °द्वादिश° । ख.
शक्यादिस्प° ।

स्ततः शनैर्ब्रजन्वा कचिदेव तिष्ठन्वा नियममन्तरेण स्वेच्छयैवोपविश्य वा शयानो वा शक्यनुसारेण स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वङ्गलोपानुसारेण प्रधानस्य लोपो न्याय्यः । तादृशस्वाध्याययुक्तोऽपि तपस्वी भवति, अध्ययनफलं प्राप्नोति । पुण्यः पङ्क्तिपाव-
नश्च भवति ।

एतस्य ब्रह्मयज्ञस्याङ्गभूतं कंचिन्मन्त्रं प्रदर्शयति—

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्रये नमः पृथिव्यै नम
ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये
नमो विष्णवे बृहते करोमि (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

ब्रह्मशब्देन वेदः प्रजापतिर्वोच्यते । वाक्शब्देन सरस्वती । वाचस्पतिर्नृहस्पतिः ।
प्रशस्तत्वाद्दिष्णुर्वृहत् । अस्य मन्त्रस्य विनियोग उपरिष्टाद्भविष्यति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीये त्रयोदशोऽनुवाकः ।

तत्रैव ब्रह्मयज्ञे कंचिदन्यं विशेषं विधत्ते—

मध्यंदिने प्रबलमधीयीतासौ खलु वावैष आदित्यो यद्वाह-
णस्तस्मात्तर्हि तेक्षिणष्ठं तपति तदेषाऽभ्युक्ता—इति ।

मध्यंदिनकाले प्रबलमुच्चतरं यथा भवति तथाऽधीयीत । योऽयं ब्रह्मयज्ञानुष्ठान् ब्राह्मणोऽस्ति स एषोऽसौ दिवि दृश्यमान आदित्य एव तत्प्राप्तियोग्यत्वात् । यस्माद् आदित्यरूपो ब्राह्मणो मध्यंदिने प्रबलमधीयीत तस्मात्तदात्मक आदित्योऽपि तौ मध्यंदिने काले तेक्षिणष्ठमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा तपति । तदेतदादित्यमा हात्म्यं प्रति काचिद्गम्युक्ता ।

तामेतामृचं दर्शयति—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्तस्तस्थुषश्चेति,—इति ।

देवानां दीप्यमानानां रश्मीनामनीकं समूहावष्टम्भनरूपमादित्यमण्डलं चित्रं काल-
भेदेनारुणशुक्लादिवर्णोपेतत्वाच्चित्रं तादृशं मण्डलमुदगात्पूर्वस्यां दिश्युदयं प्राप्नोत् ।
तच्च मण्डलमन्वकारनिवारणोपयुक्तत्वान्मित्रादीनां चक्षुःस्थानीयम् । तदर्थमेवायं लोक-
त्रयमाप्ता रश्मिभिरापूर्य वर्तते । तन्मण्डलवर्ती सूर्यरूपः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य
तस्थुषः स्थावरस्याऽऽत्मा जीवरूपेण शरीरेष्ववस्थितः । इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽदित्य-
माहात्म्यमवगन्तव्यम् ।

ब्रह्मयज्ञस्येतरयज्ञवैलक्षण्यं दर्शयति—

स वा एष यज्ञः सद्यः प्रतायते सद्यः

संतिष्ठते तस्य प्राक्सायमवभृथः—, इति ।

अयं ब्रह्मयज्ञो यस्मिन्नहनि प्रारभ्यानुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि समाप्यते ननु यज्ञा-
न्तरवदितरदिनेष्वनुगच्छति तस्मात्प्राक्प्रातःकाले प्रारब्धस्य तस्य यज्ञस्य सायमव-
भृथः समाप्तिः ।

समाप्तिकाले मन्त्रविशेषं विधत्ते—

नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह—, इति ।

परिधीयते समाप्यते यया सेयमृक्परिधानीया । सा चात्र पूर्वानुवाक आम्नाता,
१ नमो ब्रह्मण इत्येषा, तां त्रिः पठेत् ।

तैत्पाठादूर्ध्वं कर्तव्यतां दर्शयति—

अप उ॒पस्पृश्यं गृह्णानेति ततो यत्किंच

ददाति सा दक्षिणा (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

येयं दक्षिणा गृह एव न चारण्य इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ द्वितीये चतुर्दशोऽनुवाकः ।

ग्रहणाध्ययने यान्यनध्यायकारणानि तानि ब्रह्मयज्ञाध्ययने स्वाध्यायं न निवारय-
न्तीति वक्तुं तेषामनध्यायकारणानां यज्ञाङ्गतामुपचरति—

तस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानं विद्युदग्निर्वर्ष-
हविस्तनयित्नुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोऽनुवषट्-
कारो वायुरात्माऽमावास्यां स्विष्टकृत्—, इति ।

अनध्यायहेतूनापस्तम्बो दर्शयति—विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापतौ यत्र संनिपतेयु
हमनध्याय इति । सोऽयमकालमेघो ग्रहणाध्ययने निषिद्धोऽपि ब्रह्मयज्ञा-
स्वीकार्य एव । यथा सोमयागे हविर्धानं न यागविरोधि तैषा तत्र मेघोऽपि
विद्युदादौ द्रष्टव्यम् । अग्निर्ग्रामगृहादिदाहकः । अकाले महानुत्पातरूपो वायुर
यजमानस्थानीयः । स्पष्टमन्यत् ।

अनध्यायहेतूनां वर्जनीयत्वं निवार्योपादेयत्वं दर्शयति—

य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फू-
र्जति पवमाने वायावमावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप
एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति—, इति ।

मेघादयो विरोधिनो न भवन्तीति यो विद्वान्सोऽयं सत्स्वपि मेघादिर्नि-
स्वाध्यायमधीते तदा तपस्तप्तं भवति । यस्मादयं ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायः कृच्छ-
न्द्रायणादिवत्तपोरूपस्तस्मान्न सन्त्यनध्यायाः । न हि चान्द्रायणादिकं मेघादिषु वज्रं

कदाचिदप्यवर्जनेनानुष्ठितस्य ब्रह्मयज्ञस्य फलं दर्शयति—

उत्तमं नाकं रोहत्युत्तमः संमानानां भवति यावन्तं
ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गं लोकं जयति
तावन्तं लोकं जयति भूयांसं चाक्षय्यं चापं पुनर्मृत्युं
जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अनेन ब्रह्मयज्ञेन मरणादूर्ध्वमुत्तमं स्वर्गमारोहति, जीवनवेलायां पञ्क्तिपावनत्वात्स-
मानानां मध्य उत्तमो भवति । उत्तमः स्वर्ग एव प्रपञ्च्यते । वितेन पूर्णा पृथिवी
ब्राह्मणेभ्यो ददत्पुरुषो यावन्तं स्वर्गमेकभोगोपेतं प्राप्नोति तावन्तमसौ प्राप्नोति ।
ततो भूयांसमधिकमपि प्राप्नोति । अक्षर्यं पुनरावृत्तिरहितं च लोकं प्राप्नोति ।
तत्प्राप्तेरूर्ध्वं पुनर्मृत्युं न प्राप्नोति । किंतु परब्रह्मणः सायुज्यं मोक्षं गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ द्वितीये पञ्चदशोऽनुवाकः ।

ग्रहेण स्वाध्याये यानि कारणान्यनध्यायस्य तान्यत्रापोद्य कारणान्तरमनध्यायस्य
शयति—

तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावन-
ध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः—, इति ।

उक्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्यायौ विद्येते । आत्मा ब्रह्मयज्ञस्य कर्ता स्वयमशु-
चिर्यदा भवति तदानीमेकोऽनध्यायः । देशो वा मूत्रपुरीषादिभिरशुचिर्भवति स द्विती-
योऽनध्यायः । न तु कश्चित्तृतीयोऽनध्यायहेतुरस्ति ।

अथ तस्य यज्ञस्य सुलभत्वं दर्शयति—

समृद्धिर्देवतानि—, इति ।

समृद्धिः सामग्री । सा च यज्ञान्तरेषु द्रव्यार्जनादिना संपाद्यते । इह तु देवतान्येव
सामग्री न तु बाह्यसाधनं किञ्चिदपेक्षितमस्ति ।

ब्रह्मयज्ञेन तुष्टेषु देवतेषु फलं भवत्येव तस्मादेवभूते कालादिवैकैल्यशङ्कां परित्यज्य
पञ्चानुष्ठाने फलसिद्धिं दर्शयति—

य एवं विद्वान्महारात्र उपस्युदिते व्रजस्तिष्ठ-
न्नासीनः शयानोऽरण्ये ग्रामे वा यावत्तरस-
स्वाध्यायमधीति सर्वाल्लोकान्जयति सर्वाल्लोका-
ननृणोऽनुसंचरति तदेषाऽभ्युक्ता—, इति ।

य यज्ञ[स्य]निमित्तद्वयव्यतिरेकेणानध्यायकारणं नास्ति सामग्री च न प्रयाससं-

पाद्या विद्यते इत्येवं विद्वान्पुमान्कालविषय आसनादिनियमविषये देशविषये च श्रद्धा-
जाढ्यं परित्यज्य यावत्तरसं यावद्बलं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीयानः स्वापेक्षितान्सर्वा-
ल्लौकान्प्राप्नोति । तत्र तत्र लोके पुरुषान्तरवद्वृणयुक्तो न भवति, किंत्वनृण एवानुसंच-
रति, तैत्तिस्मिन्ननृणस्यानुसंचारे काचिद्वैकचोक्ता विद्यते ।

तामेतामृचं दर्शयति—

अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन्स्तुतीये लोके

अनृणाः स्याम । ये देवयानां उत पितृयाणाः

सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेमेति—, इति ।

अस्मिन्भूलोके परस्मिन्नन्तरिक्षे तृतीये द्युलोके च, ब्रह्मयज्ञबलादनृणाः स्याम ।
ऋणेऽपाकृते सति देवयानाः पन्थान उत्तरमार्गविशेषाः पितृयाणाः पन्थानो दक्षिण-
मार्गविशेषा ऋणाभावेन प्रतिबन्धाभावात्सर्वानपि मार्गान्सर्वतः प्राप्नुयाम । ऋषीणा-
मृणं ब्रह्मयज्ञेनापोद्यत इति तावत्सर्वेषां समतम् । देवपितृकार्ययोरसमर्थस्य तदुभयविषय-
मप्युपमनेनैवापोद्यते ।

अत एव स्मर्यते—

“जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” इति ॥

ततः सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेमेत्येतदुपपन्नम् ।

तदेतदनृणत्वं संभावयितुं पापस्पर्शराहित्येन स्वाध्यायं प्रशंसति—

अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह तं देवा आहुतीभिः पाप्मानम-

पाग्नन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्म-

णेन ब्राह्मणस्य छन्देभिश्छन्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा

स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतच्च योऽनृत्सृजत्यभागो

वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाऽभ्युक्ता—, इति ।

योऽयमाग्निः सृष्ट्यादावुत्पन्नस्तमुत्पन्नमात्रमेव सर्वः पाप्मा जग्राह, अग्निर्हि पाप-
पापशोधनाय समुत्पन्नः । अत एव स्मृतिकारा भाण्डादीनां पुनःपाकेन शुद्धिं ब्रुव-
यथा लोकेऽयन्तमलिनं वस्त्रमल्पजलेन यदा प्रक्षाल्यते तदानीं वस्त्रमालिन्यं सर्वं

प्रविशति, तथा शोधनीयवस्तुगतः पाप्मा शोधकेऽग्नौ प्रविष्टः । तमाग्निगतं पापं (पामं) देवा आहुतिभिर्विनाशितवन्तः । तदाहुतिगतं पापं कृत्स्नं यज्ञेन, यज्ञगतं च पापं दक्षिणाभिः, दक्षिणागतं च पापं प्रतिग्रहीत्रा ब्राह्मणेन, ब्राह्मणगतं च पापं तत्तन्मन्त्रगतैर्गार्थिन्यादिच्छन्दोभिः, छन्दोगतं च पापं स्वकीयशास्त्ररूपेण स्वाध्यायेन । न चोत्र स्वाध्यायगतस्य पाप्मनो निवर्तकान्तरमन्वेष्टव्यम् । यस्मादपहतपाप्मा स्वाध्यायः, न खलु कश्चिदपि पाप्मा स्वाध्यायं स्पृष्टुमीष्टे । यस्मादेतत्स्वाध्यायस्वरूपं देवानामपि शोधकम्, देवा हि पूर्वमिह नमनि मनुष्या भूत्वा स्वाध्यायमधीत्य तदर्थं चानुष्ठाय शुद्धाः सन्तो देवत्वं प्राप्ताः, [तस्मात्] तमीदृशं स्वाध्यायं योऽनूत्सृजति यः पुरुषः प्रारभ्य पश्चात्त्यजति स पुमानभागो वाचि भवति । वाङ्मात्रनिष्पाद्यत्वेनाप्रयासैसाध्यं स्वाध्यायाध्ययनं तथाविधायां प्रयासरहितायां मेहाफलहेतुभूतायां वाच्यपि भाग्यं तस्य परित्यक्तुर्नास्ति । महाप्रयासनिष्पाद्ये ज्योतिष्टोमादिसाध्ये स्वर्गे भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यम् । यो हि पाणिगलब्धं चिन्तामणिमग्निमध्ये प्रक्षिपति स भाग्यहीन इत्यस्मिन्नर्थे न कोऽपि विप्रतिपद्यते । तत्तस्मिंश्चिन्तामणिपरित्यागसदृशोऽयं स्वाध्यायपरित्याग इत्यस्मिन्नर्थे काचिदङ्गभ्युक्ता ।

तामेतादृशं दर्शयति—

यस्ति॒त्याजं सखि॒विदं॑ सखा॒यं न तस्य॑ वा॒च्यपि॑
भा॒गो अस्ति॑ । यदी॑ गु॒णोत्पल॑कं॒ शृणोति॑
न हि प्रवेदं॑ सुकृतस्य पन्था॒मिति॑—, इति ।

यः पुमान्वेदस्य वाङ्मात्रनिष्पाद्यमध्ययनं करोति तं पुमांसं वेदः समस्तपापक्षयद्वारेण मोक्षपर्यन्तोत्तमगतिप्रदानेन प्रियं सखायमिवातिस्नेहेन पालयति, तस्मादध्येतारं सखायं वेत्तीति सखिवित्स्वाध्यायः स्वयं च तस्य पुरुषस्य सखाऽत्यन्तस्नेहेन कदाचिदप्यनपायात् । नहि निरन्तराध्यायिनं स्वाध्यायः कदाचिदपि परित्यजति, किंतु दिने दिनेऽतिशयेन तस्याधीनो भवति । तादृशं सखिविदं स्वयमपि सखायं यस्तित्याजं परित्यक्तवान्, तस्य परित्यक्तुर्वाच्यपि भागो नास्ति आयासरहिते महाफले पाठेऽपि भाग्यं नास्ति । किमु वक्तव्यं महाप्रयाससाध्येऽनुष्ठाने तत्फले वा । यदीं यद्यपि स्वाध्यायत्यागी कदाचिद्विद्वत्सभायामुपविश्य बहूनि शास्त्राणि शृणोति तदानीमलकमलीकमनृतमेव शृणोति पुरुषार्थपर्यवसानाभावात् । नहि काव्यनाटकालं-

१ ग. 'यत्रादि' । २ ग. 'चास्य स्वा' । ३ क. ख. 'देवं स्वाध्या' । ४ ख. ग. 'ससिद्धि' । ५ क. ख. 'महाफल' । ६ क. ख. 'द्विगुक्ता' । ७ ग. 'विदमपि' ।

कारादिश्रवणेन घृथायुःक्षयमन्तरेण कंचित्पुरुषार्थं पश्यामः । अत एव वाजसनेयिनः
समापनन्ति—“ नानुध्यायाद्बहूशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ” इति । वेदव्यतिरि-
क्तस्य शब्दजालस्य कण्ठशोषमात्रपर्यवसायित्वमेवोपपाद्यते । यस्मादयं वेदव्याप्ती
सुकृतस्य पन्थां पुण्यानुष्ठानमार्गं न जानाति तस्मात्कण्ठशोषमात्रपर्यवसानम् ।
द्विविधं हि पुरुषेणार्थ्यते, ऐहिकजीवनमामुष्मिकौ च भोगमोक्षौ । तत्र जीवनस्य
कौव्यादेश्च कृषिवाणिज्यादिकैर्मि(देरि)वं भवेत्साधनत्वम् । आमुष्मिकमार्गं तु वेदम-
न्तरेण सर्वतो न जानाति । अतः शास्त्रान्तराणि शृण्वतः कण्ठशोष एव परिशिष्यते
न केवलं सुकृतज्ञानमात्राभावः प्रत्युत दुरितं च महत्संपद्यते ।

अत एव मनुना स्मृते—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते मतिम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” इति ।

इत्थं स्वाध्ययपरित्यागे बाधं दर्शयित्वा तदनुष्ठाने श्रेयो दर्शयति—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यं यं क्रतुम-

धीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्रेर्वयोरौदित्यस्य

सायुज्यं गच्छति तद्देवाऽभ्युक्ता—, इति ।

यस्मात्स्वाध्यायव्यतिरेकेण सुकृतमार्गो न ज्ञायते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः,
ग्रहणाध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं च कर्तव्यम् । तच्चोभयं परमपुरुषार्थसाधनमित्युपनिषदि
बहूनामृषीणां मतभेदोपन्यासप्रसङ्गेन विस्पष्टमाम्नातम्—स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको
मौद्गल्यः, तद्धि तपस्ताद्धि तप इति । सत्यवदनमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति शंथीत
रस्य मतम् । कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं तप एव तत्साधनमिति पौरिशिष्टेर्मतम् । मौद्ग-
ल्यस्त्वत्यन्तरहस्यदर्शी रहस्यार्थत्वात्तदेतदुभयमुवाच । तत्र ग्रहणार्थमध्ययनं[स्वाध्यायः]
गृहीतस्य वेदस्य प्रकर्षेण प्रतिदिनं ब्रह्मयज्ञरूपेण वचनं प्रवचनम् । उभे एवोत्तमे पुरु-
षार्थसाधने सत्यादीनामप्राथम्यसिद्धत्वात् । यो हि निरन्तरं स्वाध्यायं पठति तस्यानृत-
वदने कः प्रसङ्गः । तपोऽप्यत्रार्थसिद्धं निषिद्धविषयप्रवणानामिन्द्रियाणां बलक्षयद्वारे-
णोद्धतत्वं वारयितुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषरूपं तपः क्रियते । स्वाध्याय-
रस्य तु विषयमात्रचिन्तैव नास्ति कुतो दुष्टविषयेषु प्रवृत्तिः ।

१ क. ख. 'धि पु' । २ 'य. काव्यदि' । ग. काव्यदि' । ३ क. 'पि वा' । ४ ग. 'कमे' ।
५ ख. ग. 'व महता' । ६ ख. ग. 'नम्' । ७ 'शोषा ए' । ८ ख. 'व्यन्ते । न । ९ ख. ब्रह्म-
ध्याय' । ग. ब्रह्माध्य' । १० ग. 'म् । एत' । ११ ग. 'र्थत्वेन सा' । १२ ग. राथान्तरं
१३ क. ख. 'शीं तदे' । १४ क. 'षण्ठ' । १५ क. 'ये पुरुषद्व' । ख. 'ये पुरुषप' ।

तच्चिन्तापूर्वकत्वं प्रवृत्तेर्भगवतोक्तम्—

“ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति” इति ॥

विषयध्याननिवृत्त्यर्थमेव चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं वक्तुं कृत्स्नं योगशास्त्रं प्रवृ-
त्तम् । सा च विषयध्याननिवृत्तिः स्वाध्यायनिरतस्याप्रयासेनैव सिद्धा । तत्र
किमेन योगशास्त्रेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिना तपसा वा ।

अत एवाभिज्ञा आहुः—

“ अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्” इति ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्य मौद्गल्यस्तद्धि तपस्तद्धि तप इति प्रसिद्धिवाचकेन हिशब्देन वीप्सया
च स्वाध्यायप्रवचनयोरत्यादरं दर्शयति । न च स्वाध्यायपाठमात्रेण यागानुष्ठानाभा-
वान्न पुरुषार्थ इति शङ्कनीयम् । अयमध्येताऽऽशिष्टोर्मैवाज्ञेपयराजसूयाश्वमेधानां मध्ये
यं यं कर्तुं साङ्गमधीते, अस्याध्येतुः पुरुषस्य तेन तेन क्रतुनेष्टं भवति । त्रिविधो
हि यागः । कायिको वाचिको मानसश्चेति, तत्राध्येतुर्वाचिकस्य निष्पत्तौ नास्त्येव
विवादः । यद्यध्येताऽर्थमपि जानाति तदाऽध्ययनकाले तदनुसंधानान्मानसोऽपि
निष्पद्यते । कायिकश्चेन्नास्ति माऽस्तु नाम द्रव्यार्जनरहितस्याधिकाराभावात् । यस्य
त्वधिकारः कायिकमप्यसौ करोत्वितरस्य तु वाचिकेनैव तत्फलं लभ्यते । तस्मादय-
मध्येताऽग्न्यादीनां सायुज्यं गच्छति । तत्तस्मिन्वेदविदो माहात्म्ये काचिदगभ्युक्ता ।

तामेतामृचं दर्शयति—

ये अर्वाङ्कुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते

परिवदन्ति सर्वं अग्निं द्वितीयं तृतीयं च ह्यसमिति—, इति ।

अर्वाङ्गमिदानींतनमनुष्यमध्येतृरूपम्, उत वा पुराणेऽथवा पुरातनं व्यासर्व-
सिष्ठादिरूपम् । वेदं विद्वांसं पाठादर्थान्न वेदतत्त्वाभिज्ञं महात्मानम् । ये मूर्खा
अभितो वदन्ति तत्र तत्र निन्दन्ति ते मूर्खाः सर्वेऽप्यादित्यमेव निन्दन्ति । ततो
द्वितीयमग्निं निन्दन्ति । ततस्तृतीयं हंसं गमनशीलं वायुं निन्दन्ति । अस्य वेद-

१ क. ख. प्रकृतेर्भ । २ ख. ग. ण योगा । ३ क. ख. मरा । ४ ग. क्रतुभागम् ।
५ क. नसिद्धश्चे । ६ ग. कस्य नास्ति । ७ ख. त्वस्त्वयूषि । ८ ग. रोतीत । ९ ग.
वाशिष्ठा ।

विदोऽग्निवाय्वादित्यसायुज्ययोग्यत्वादेतन्निन्दैव तेषां निन्दा, इत्यनेनैव मन्त्रेणोभ्यादि-
रूपत्वलक्षणं वेदविन्माहात्म्यं दर्शितम् ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

याव॑ती॒र्वे दे॒वता॒स्ताः सर्वा॑ वेद॒विदि॑ ब्रा॒ह्मणे॑ व॒सन्ति॒
तस्माद्ब्रा॒ह्मणे॑भ्यो॑ वेद॒विद्भ्यो॑ दि॒वे दि॒वे नम॑स्कु॒र्यान्ना-
श्री॒लं की॑र्तये॒देता ए॒व दे॒वताः प्री॑णाति (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परम इत्युक्तत्वादग्निप्रभृतयो विष्णुपर्यन्ता यावत्
देवताः सन्ति ताः सर्वाः पाठतोऽर्थतश्च वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । एकैकस्मिन्
एकैको देवः प्रतिपाद्यते । ते च मन्त्राः सर्वेऽध्येतुर्वाचि वेदितुर्मनसि च वर्तन्ते, अं
वेदविदो ब्राह्मणानां सर्वदेवतात्मकत्वात्तेभ्यः प्रतिदिनं नमस्कुर्यात् । अश्रीलं तदा
यमशुभं किमपि विद्यमानमविद्यमानं वा न कीर्तयेत् । एतेन वेदविदो ब्राह्मणस्य सत्कारो
सर्वा अप्येता देवताः पारितोषयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ द्वितीये षोडशोऽनुवाकः ।

अथ कस्यचिदयाज्यस्य याजने तथा कस्यचिदयोग्यस्य पुरुषस्य द्रव्यप्रतिग्रहे
प्रायश्चित्तत्वेन स्वाध्यायं विधत्ते—

रिच्य॑त इ॒व वा ए॒ष प्रे॒व रिच्य॑ते यो या॒जय॑ति

प्रति॑ वा गृ॒ह्णाति॑ या॒जयि॑त्वा प्रतिगृ॒ह्ण वाऽन-

श्र॒न्निः स्वा॑ध्यायं वे॒दमधी॑यीत—, इति ।

यः पुमान्स्वयमापद्रहितोऽपि द्रव्यलोभादयाज्यं याजयति निषिद्धं द्रव्यं न
प्रतिगृह्णाति स पुमानिह लोके रिच्यत इव कीर्तिशून्य इव भवति । अहो दुरात्मा
यमेवं धनिकोऽपि सन्द्रव्यलोभादन्यायं करोतीति सर्वे जनास्तं निन्दन्ति तदिदमि-

लोके रिक्तत्वम् । तथा मेव रिच्यते परलोकेऽपि प्रकर्षेण रिक्त इव भवति, पुण्य-
लोकाभाव एव रिक्तत्वम् । याजनप्रतिग्रहयोर्जीविकारूपेण शास्त्रेऽभ्युपगतत्वाभिधि-
द्वयाजनप्रतिग्रहविषयमिदं द्रष्टव्यम् । अतो द्रव्यलोभाद्याजयित्वा प्रतिगृह्य वा
भोजनरहितस्त्रिवारं स्वशाखाध्ययनरूपं वेदं जपेत् ।

तत्राशक्तस्य पक्षान्तरमाह—

त्रि॒रात्रं वा सावि॒त्रीं गा॒यत्रीम॒न्वातिरेच॒यति—, इति ।

गायत्रीच्छन्दस्कां सवितृदेवताकां तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतामृचं भोजनरहितो दिन-
प्रयमनुष्ठाय रेचयति, पूर्वोक्तप्रकारेण रिक्तं स्वात्मानमारिक्तं करोति । अपकीर्तिं
पुण्यक्षयं च निवर्तयेदित्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा वरेणैव वरं स्पृणोत्यात्मा हि वरः (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोक्तत्वाद्गौरेव दक्षिणा, वरेण श्रेष्ठेन गोद्रव्येण वरं श्रेष्ठं
ब्राह्मणं स्पृणोति प्रीणयति । यस्माद्वरो गौरात्मैव तस्मात्स्वेन समानत्वात्तया दाक्षि-
ण्या स्वात्मानमेव दत्तवानिति कृत्वा तत्पापनिवृत्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ द्वितीये सप्तदशोऽनुवाकः ।

पूर्वमनापदि दुष्टयाजनस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीमापदि तद्याजनस्य पूर्वस्मादक्ष-
प्रायश्चित्तं विधत्ते—

दुहे ह॒वा ए॒ष छन्दा॑सि यो याज॒यति

स येन॑ य॒ज्ञक्र॑तुना याज॒येत्सोऽर॑ण्यं प॒रेत्य॑

शुचौ॑ देशे स्वा॒ध्याय॑मे॒वैन॑मधी॒यन्नासी॑त्—, इति ।

यः पुमान्धनाभावे जीवनाभावात्प्राणरक्षणायायाज्यमपि पुरुषं याजयेत् । एतच्च

बाजसनेयके दर्शितम्—“प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रति-
गृह्णाति” इति । ईदृशः पुमांश्छन्दांसि दुहे स्वकीयान्मन्त्राजिक्ती करोति फलराहितान्क-
रोति । तत्परिहारार्थं येन यज्ञक्रतुना याजितवानेनमेव क्रतुभागं स्वाध्यायं स पुमा-
नरण्ये गत्वा पठन्नासीत्, तेन प्रायश्चित्तं संपाद्यते ।

तत्संभावनार्थं ध्यानार्थं वा तत्र यज्ञावयवान्संपादयति—

तस्ययानशनं दीक्षा स्थानमुपसद् आसनं सुत्या वाग्जुहूर्मनं
उपभृद्तिध्रुवा प्राणो हविः सामाध्वर्युः स वा एष यज्ञः
प्राणदक्षिणोऽनन्तदक्षिणः समृद्धतरः (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

तस्य प्रायश्चित्तार्थं वेदभागमध्येतुः पुरुषस्य तांवात् किले यो भोजनपरित्यागः सैव
दीक्षा । यदेतच्छुद्धदेशरूपं स्थानं ता एवोपसदः, यत्तत्रोपवेशनं सैव सुत्या सोमा-
भिषवः, येयमस्य वाक्सेयं जुहूः, यन्मनः सैवोपभृत्, या धृतिरनुष्ठेयार्थावधारणा
सैव ध्रुवा, यः प्राणस्तदेव हविः, यत्साम गीयमानं स एवाध्वर्युः । सोऽयं
भावनरूपो यज्ञः प्राणदक्षिणः, देहान्ते प्राणपरित्याग एव दक्षिणास्थानीयः, अतोऽ-
नन्तदक्षिणत्वादयं यज्ञोऽतिशयेन समृद्धः । उक्तयज्ञसमाप्तौ प्रभूतमन्नं देयमिति
तात्पर्यार्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

प्रायश्चित्तार्थस्वाध्यायप्रसङ्गादवकीर्णिप्रायश्चित्तमुच्यते । तद्विधानार्थमादौ प्रस्तौति—

कतिधाऽवकीर्णीं प्रविशति चतुर्थेत्याहुर्ब्रह्मवा-
दिनो मरुतः प्राणैरिन्द्रं बलेन बृहस्पतिं ब्रह्मवर्च-
सेनाग्निमेतरेण सर्वेण तस्यैतां प्रायश्चित्ति
विदांचकार सुदेवः काश्यपः—, इति ।

अवकीर्णं भग्नव्रतं ब्रह्मचारिणो रेतःस्कन्दनादिकं तद्यस्यास्ति सोऽवकीर्णी, तादृशः पुमान्स्वकीयैरेवावयवैर्देवान्प्रविशति देवास्तदीयानवयवान्विनाशयन्ति, तत्र कतिभिः प्रकारैर्देवान्प्रविशतीत्यवमर्मानभिज्ञस्य प्रश्नः । तत्राभिज्ञा ब्रह्मवादिनश्चतुर्भिः प्रकारैरित्युत्तरमाहुः । त एव प्रकाराः स्पष्टी क्रियन्ते—स्वकीयैः प्राणैर्मरुतो देवान्प्रविशति । बलेनेन्द्रं प्रविशति । ब्रह्मवर्चसेन बृहस्पतिं प्रविशति । इतरेण सर्वेण वागादिनाऽग्निमेव प्रविशति । मरुदादयोऽस्य प्राणानपहरन्तीत्यर्थः । कश्यपस्य पुत्रः सुदेवाख्यः कश्चिद्विस्तस्यैतस्य दोषस्य प्रायश्चित्तं निश्चितवान् ।

तदिदं प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमावास्यायां रात्र्यामग्निं प्रणीयोपसमाधाय
द्विराज्यस्योपघातं जुहोति कामावकीर्णीऽस्म्यवकीर्णीऽस्मि काम
कामाय स्वाहा कामाभिर्दुग्धोऽस्म्यभिर्दुग्धोऽस्मि काम
कामाय स्वाहेत्यमृतं वा आज्यममृतमेवाऽऽत्मन्धत्ते,—इति ।

आज्यस्योपघातमाज्यमुद्धरन्वोपहत्य सकृत्सङ्कृदादाय द्विर्जुहोति । तत्र प्रथममन्त्रस्यार्थः । हे कामदेवावकीर्णीऽस्मि त्वत्प्रेरणया व्रतभ्रंशलक्षणावकं प्राप्तोऽस्मि । नैरुक्तिरनुतापप्रकटनार्था । अवकरपरिहारार्थं कामाय देवाय स्वाहुतमिदमस्तु । अभिर्दुग्धो व्रतभ्रंशलक्षणाभिद्वेहं कृतवानस्मि । अन्यत्प्रथममन्त्रवत् । आज्यप्रशंसनत्वाऽज्यस्य देवप्रियत्वेनामृतत्वात्तद्धोमेनावकरपरिहाररूपममृतं स्वात्मनि संपादयति ।
उत्तरं कर्तव्यं विधत्ते—

हुत्वा प्रथताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङग्निमभिमन्त्रयेत्,—इति ।

करयोः संपुटीकरणमञ्जलिः । तस्य प्रयतत्वं निश्छिद्रत्वम् । कवातिर्यङ्गी(ङी)-
तिरश्चीनशरीरो नात्यन्तमभिमुखो नापि पराङ्मुखोऽपि तु पार्श्वे स्थितः ।

अभिमन्त्रणे मन्त्रं दर्शयति—

सं माऽऽसिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं माऽज्यमग्निः

सिञ्चत्वायुषा च बलेन चाऽऽयुष्मन्तं करोत मेति—, इति ।

मरुतो देवाः प्राणैर्विशीर्णं मामासिञ्चन्तु, पुनः संभूय सित्तमाप्यायितं कुर्वन्तु ।
एवमिन्द्रादिषु योज्यम् । किंवाऽऽयुषा बलेन च संयोज्य संपूर्णायुयुक्तं कुर्वन्तु ।

१ क. ग. 'मभि' । २ क. 'हुः' । ते च प्र' । ३ क. 'श्चित्ति ति' । ४ ख. 'मुपहर' । ग. 'मुपहत्योप' । ५ ख. 'हुदध्रवादा' । ६ क. ख. 'नरप्युक्ति' । ७ क. अ[व]कीर्णी(णि)[त्व]प्रक-
टनार्थ' । ८ ग. 'त्तरक' । ९ ग. 'न वयः संयो' ।

अनेनोपस्थानेन पूर्वोक्तदोषसमाधानं दर्शयति—

प्रति हास्मै मरुतः प्राणान्दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पतिर्भ-

स्त्ववर्चसं प्रत्यग्निरितरः सर्वः सर्वतनुभूत्वा सर्वमायुरेति,—इति ।

अस्मै यजमानार्थं मरुतो देवाः प्राणान्प्रतिदधति प्रतिष्ठापयन्ति । एवमिन्द्रादयोऽपि । ततोऽयं सर्वतनुः संपूर्णसर्वावयवो भूत्वा संपूर्णमायुः प्राप्नोति ।

अभिमन्त्रणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

त्रिरभिमन्त्रयेत् त्रिषत्या हि देवाः,—इति ।

त्रिवारानुष्ठाने सत्यमिदं न तु कपटरूपमिति विश्वासो येषां देवानां ते त्रिषत्याः ।

उक्तं प्रायश्चित्तं पापान्तरेऽप्यतिदिशति—

योऽपूत इव मन्येत स इत्थं जुहुयादित्यभिमन्त्रयेत्

पुनीत एवाऽऽत्मानमायुरेवाऽऽत्मन्धत्ते,—इति ।

निश्चितस्यावकरस्याभावे कस्यापि पापस्य संभावनयाऽहमपूत इति यः शङ्को सोऽपि पूर्वोक्तहोमाभिमन्त्रणे कुर्यात् । स पुमान्स्वात्मानं शोधयित्वा स्वात्मनि सर्वमायुः संपादयति ।

तत्रोभयत्र दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा वरेणैव वरं स्पृणोत्यात्मा हि वरः (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठ-

केऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ द्वितीय एधोनविंशोऽनुवाकः ।

इदानीं सर्वयागारम्भेष्वायुष्करं ब्रह्मोपस्थानं विधित्सुस्तन्मन्त्रमाह । अथवा सा कालीनसंध्यावन्दनादूर्ध्वं ध्रुवमण्डले परब्रह्मोपस्थानार्थं मन्त्रमाह—

भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः

प्रपद्ये ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं
प्रपद्ये चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्युर्नावपश्यति तं
प्रपद्ये देवान्प्रपद्ये देवपुरं प्रपद्ये परीवृतो वरीवृतो
ब्रह्मणा वर्मणाऽहं तेजसा कश्यपस्य,—इति ।

य एते पृथिव्यादयस्त्रयो लोका यश्चैषां लोकानां संवत्सर्वं प्रपद्ये प्राप्नोमि
ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य शरीरमुच्यते । तस्य कोशस्थानीयो ब्रह्मलोकः । अमृतशब्देन
विराट्कारणभूतः सूत्रात्मोच्यते, तस्य कोशस्थानीयमव्यक्तम् । एतच्चतुर्विधं प्रपद्ये
भजामीत्यर्थः । चतुर्जालं चतुर्विधा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशा जल-
वदावरका यस्य पञ्चमकोशस्य तं चतुर्जालं परब्रह्मणः कोशं यमानन्दमयं मृत्युर्नाव-
पश्यति नहि तस्य कारणरूपस्य कार्यवद्विनाशोऽस्ति, तादृशं कोशमहं प्रपद्ये । देवा-
निन्द्रादीन्, तेषां पुरं देवपुरं च प्रपद्ये । अहं तेन ब्रह्मणा वर्मणा कवचरूपेण पर-
मात्मना परीवृतः पारितो वेष्टितो वरीवृतः पुनः पुनर्वेष्टितस्तथा कश्यपस्य तेजसा
कश्यपस्य प्रेक्षकस्य कश्यपः पश्यको भवतीति न्यायेन सर्वसाक्षिण ईश्वरस्य तेजसा
परीवृतः । अहमीदृशो रक्षकोऽयं ब्रह्मा तदुपस्थानेन मृत्युं तरामीत्यर्थः ।

ब्रह्मोपस्थानकाले सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य शिशुमाराख्यजलग्न (आ ?) हरूपत्वं
ध्यानार्थं दर्शयति—

यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो मूर्धानं ब्रह्मोत्तरा हनुर्यज्ञोऽ-
धरा विष्णुर्हृदयं संवत्सरः प्रजननमभिनौ पूर्वपादा-
वन्निर्मध्यं मित्रावरुणावपरपादावाग्निः पुच्छस्य प्रथमं
काण्डं तत इन्द्रस्ततः प्रजापतिरभयं चतुर्थं—, इति ।

यस्मै परब्रह्मणे नमः सर्वैर्नमस्कारः क्रियते तत्परं ब्रह्मात्र शिशुमाराख्यध्यात-
व्यस्य जैलग्राहस्य शिर उत्तमाङ्गस्थानम् । योऽयमनुष्ठेयो धर्मः स मूर्धानं मूर्धस्था-
नीयः, शिरसो मूर्धश्चैकस्मिन्नेवाऽऽयतन ऊर्ध्वाधोभागभेदेन विदा । योऽयं चतुर्मुखो
ब्रह्मा सोऽयं तस्य अ (आ ?) हस्योत्तरा हनुः । यो यज्ञः सोऽधरा हनुः । यो
विष्णुः सोऽयं हृदयस्थानीयः । यः संवत्सरः सोऽयं प्रजननेन्द्रियस्थानीयः । याव-

१ ग. °मि । ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये । ब्र° । २ ख. ग.
कोशः स्थानं जनलो° । ३ ग. °भूतं सू° । ४ ग. °ब्रात्मरूपमुच्य° । ५ ख. ग. कोशः स्थानम्° ।
६ क. °ये प्राप्नोमी° । ७ क. ग. जलग्नस्य ।

श्विनौ तौ तस्य ग्र (ग्रा ?) हस्य पूर्वपादौ । योऽयमत्रिमुनिः सोऽयं मध्यशरीरम् ।
यौ मिश्रावरुणौ देवौ तावपरपादौ । शिशुमारस्य पुच्छे बहवो भागाः । तत्राग्निः
पुच्छस्य प्रथमं काण्डं प्रथमो भागः, ततस्तदूर्ध्वमिन्द्रो द्वितीयो भागः, ततोऽप्यूर्ध्वं
प्रजापतिस्तृतीयो भागः, ततोऽपि परतोऽभयं भयरहितं परं ब्रह्म चतुर्थो भागः ।

एवं ध्यातव्यानवयवान्संपाद्यावयविनं दर्शयति—

स वा एष दिव्यः शाक्रः शिशुमारस्त५ ह,—इति ।

यस्मै नमस्ताच्छिर इत्यादिनाऽभयं चतुर्थमित्यन्तेन वाक्येन योऽयं निरूपितः स
एष दिव्यो दिवि भवः, शाक्रोऽत्यन्तशक्तिमान् शिशुमारयति मुखेन निगिरतीति
शिशुमारो जलग्र(ग्रा)हविशेषः, स हि जलमध्येऽत्यन्तविवृतेन मुखेन मनुष्यान्
ह्लातीति ।

एवं ध्यातव्यो ग्र(ग्रा?)हो निरूपितः, तद्वचनं तत्फलं च दर्शयति—

य एवं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति जयति स्वर्गं लोकं

नाध्वनि प्रमीयते नाग्नौ प्रमीयते नाप्सु प्रमी-

यते नानपत्यः प्रमीयते लध्वान्नो भवति,—इति ।

यः पुमोन्दिव्यं शिशुमारं वेद मनसा ध्यायति स पुनरपमृत्युं जयति मार्गदि-
मरणरूपोऽपमृत्युविशेषश्च न भवति, दुर्मरणं तस्य न भवतीत्यर्थः । [लध्वान्नो]
लध्वान्नः सर्वत्र सुलभान्नो भवति ।

अथ ध्यानानन्तरमनुमन्त्रणमाह—

ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितमसि त्वं भूतानामधिपतिरासि

त्वं भूतानां५ श्रेष्ठोऽसि त्वां भूतान्युपपर्यावर्तन्ते नमस्ते

नमः सर्वे ते नमो नमः *शिशुकुमाराय नमः(१) इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेणोदङ्मुखो भूत्वा ध्रुवमण्डलं पश्यन्शिशुमाररूपेण तमुपतिष्ठेत्(त) । हे
शिशुमार त्वं ध्रुवोऽसि विनाशरहितोऽसि । तथा ध्रुवस्य जगत आकाशादेः क्षितं

* ग पुस्तके टिप्पण्यां शिशुमारकुमारायेति पाठोऽन्यपुस्तकस्थो दत्तः ।

१ क. ख. 'त उर्ध्व' । २ ग. 'संदर्शयति' । ३ ख. ग. 'ति' । यदेव । ४ क. 'माक्षित्यं
शि' । ५ क. 'पुमानप' । ६ ग. 'भमन्त्रपा' ।

निवासस्थानमासि । भूतानां सर्वेषां प्राणिनां त्वमधिपतिरसि । अत एव भूतानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । भूतानि सर्वाणि त्वामुपेत्य परितः सेवन्ते । तस्मात्ते तुभ्यं नमोऽस्तु यत्सर्वं जगत्तवाधीनं तथा सति नमः सर्वं त्वदीयाय सर्वस्मै नमः । तथा ते नमः सर्वस्य स्वामिने तुभ्यमपि नमः । किं बहुना नमः शिशुकुमाराय नमः शिशुकुमारस्य जलग्र(ग्रा?) हविशेषस्य कुमारो बालकस्तदाकारो यो ध्रुवस्तस्मै नमस्कारोऽस्तु । उभयतो नमस्कारोऽयं मन्त्रः, तच्च नमस्कारद्वयमादरार्थम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।

संन्यावन्दनाङ्गत्वेन शिशुमारोपस्थानमुक्तम्, अथ दिगुपस्थानमुच्यते । तत्र प्रथमं
मन्त्रमाह —

नमः प्राच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां
प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमः,—इति ।

प्राच्यै पूर्वस्यै दिशे तदधिष्ठात्र्यै देवतायै नमोऽस्तु । याश्चैतस्यां प्राच्यां दिशि
वताः प्रतिवसन्त्येताभ्यो देवताभ्यश्च नमोऽस्तु ।

अथ द्वितीयादिमन्त्रानाह—

नमो दक्षिणायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च नमो नमः प्रतीच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रति-
वसन्त्येताभ्यश्च नमो नमः उदीच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां
प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमः ऊर्ध्वायै दिशे याश्च देवता
एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽधरायै दिशे याश्च देवता
एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽवान्तरायै दिशे
याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमः,—इति ।

एते मन्त्राः प्रथममन्त्रवद्व्याख्याः ।

अथ मुन्युपस्थामन्त्रं दर्शयति—

नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मान-
श्चिरं जीवितं वर्धयन्ति नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च
नमो नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
विशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

नमस्कारादिकं एको मन्त्र उभयतो नमस्कारौ द्वौ मन्त्रौ । गङ्गायमुनयोर्मध्ये पुष्प-
प्रदेशेषु तपोधिका ये केचन मुनयो वसन्ति ते सर्वेऽपि प्रसन्नचित्ता भूत्वा मम चिर-
मायुर्वृद्धिं कुर्वन्तु तेभ्यो नमः । उत्तरौ द्वौ मन्त्रौ भक्त्यतिशयद्योतनार्थौ । तत्राणि
नमःशब्दद्वयोपेतत्वमैत्यादरार्थम् । तदेवमस्मिन्प्रपाठके स्वाध्यायाविधिः प्राधान्येन प्रति-
पादितः, तत्प्रसङ्गाच्छुद्धिकारणं संध्यावन्दनादिकं सर्वं प्रतिपादितम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके विशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सह रक्षांसि यद्देवाः सप्तदश यददीव्यन्पञ्चदशाऽऽयुष्टे चतु-
स्त्रिंशश्शतैश्चानराय षड्विंशतिर्वीतरशना ह कूश्माण्डैरजान्
पञ्च ब्रह्मयज्ञेन ग्रामे मध्यंदिने तस्य वै मेघस्तस्य वै द्वौ रिच्य-
ते दुहे ह कतिधाऽवकीर्णी भूर्नमः प्राच्यै विंशतिः * सह वात-
रशना ह दुहे ह चतुर्विंशतिः ॥

अथ शान्तिः ।

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै
नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये

* ग. सह ब्रह्मयज्ञेन विंशतिः ।

नमो विष्णवे बृहते करोमि ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये

द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं

यज्ञपतये । दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मा-

नुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो

अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शान्तिः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

स्वाध्यायब्राह्मणं प्रोक्तं द्वितीये हि प्रपाठके ।

चातुर्होत्रचितेर्मन्त्रा वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

ब्राह्मणग्रन्थस्य तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यस्मिन्ननुवाके चातुर्होत्रचितेर्ब्राह्मणमुक्तं न तु तन्मन्त्रास्तत्रोक्ताः । तेषामरण्येऽध्येतव्यत्वात् । अतोऽस्मिन्प्रपाठके तन्मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाकौक्तमन्त्राणां विनियोगो ब्राह्मण एवं समाज्ञातः पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदमिति । तत्पाठस्तु—

ॐ चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं

बर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता ।

मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः, इति ।

आदौ सिसृक्षुः प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं केनैचिद्यागेनाऽऽध्यात्मिकेनेष्टवान् । तद्यागवर्तिन स्तुगादय एतेषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्यन्ते । अत्र चित्तिचित्तशब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकभेदजनकावन्तः करणवृत्तिभेदो विवक्षितौ । वाक् प्रसिद्धा । आधीतमुच्चार्यमाणम् । केतविज्ञातशब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयावभिधीयते । वाक्पतिशब्देन वाचः प्रवर्तकः कण्ठतालवादस्थानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते । मनःप्राणौ प्रसिद्धौ । सामशब्देनाध्येतुर्वर्णोच्चारणशक्तिरुच्यते । एवं चित्त्यादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः स्तुगादयो दश पदार्था होमनिष्पादकाः । अग्निशब्दद्वयेन चाऽऽहवर्गयगार्हपत्यौ विवक्षितौ । उपवक्तृशब्देनानुवचनकर्तृर्होतुः पुरा प्रैषवक्ता मैत्रावल्पो विवक्षितः । यद्वा प्रोक्षणादिष्वनुज्ञायां पृष्टायां ब्रह्मा समीपे स्थितं ॐ प्रोक्षेत्यादिना तदनुज्ञां वक्ति तस्मादयमुपवक्ता । चित्त्यादयः शरीरगतपदार्थाः स्तुगादिरूपा इति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे स्तुगादीनां होमसाधनानां दशानामभिहितत्वादयं मन्त्रे दशहोतेत्युच्यते । सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः । तस्य चावयवाः पृथगिष्टकामन्त्राः तत्र चित्तिः सुक्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदित्येवमुपधानप्रकारो द्रष्टव्यः । एमेता दशेष्टका उपधेयाः ।

मन्त्रस्य योऽयमुत्तरो भागो ग्रहाख्यस्तेन ग्रहेष्टकामुपदर्ध्यात् । तथा च ब्राह्मणमाह तम्—यथावकाशं ग्रहानिति । तं च ग्रहभागमाह—

वाचस्पते विधे नामन् । विधेम ते नाम ।

विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिः सोमं पिबतु ।

आऽस्मासु नृम्णं धात्स्वाहा (१), इति ।

१ ख. तु मन्त्रा । २ क. 'वाक्म' । ३ ग. 'न विधानेनाऽऽ' । ४ ख. ग. 'तद्देतुः स्वरोच्चा' । ५ क. ख. 'येनाऽऽह' । ६ ख. ग. 'तुर्ज्ञातुः' । ७ क. 'स्थित्वो मो' । ८ ग. एता । ९ ग. 'दधाति । त' । १० ख. 'ह्यणे समा' । ११ ख. 'हमा' ।

अध्वर्युः पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

हे वाचस्पते वाचः पालक हे विधे जगद्विधातः, हे नामन्सर्वस्य वशीकर्तः, ते तव नाम विधेम । अस्मदनुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः । यद्वा नमनं प्रह्रीभावं संपादयामः । त्वमप्यस्माकं नाम विधेः, देवानां मध्ये यजमानोऽयं यथा-शास्त्रं हुतवानिति प्रसिद्धिं कुरु । अयं वाचस्पतिर्मदीयेषु यागेषु सोमं सोमसदृश-माज्यं पिबतु । अस्मासु होमकर्तृषु नृम्यमैपक्षितं धनमाधात्संपादयतु । इमं वृत्तान्त-मुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । अत्र वाचस्पत इत्यादि नृम्यं धादित्यन्तो ग्रह-भागः । एतेषां मन्त्राणामुपधाने विनियोगः प्रकरणसिद्धः, चातुर्होत्रब्राह्मणे वाचनि-कश्च । इतरे तु विनियोगास्तत्र तत्र वाचनिकाः । ते च ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीय-तृतीयप्रपाठकयोः प्रपाश्चिताः । तेषु होमाहोमविषयभेदेन काश्चिद्विषय आपस्तम्बेन दर्शितः— “यत्र होमार्थाः संप्रह्राः सस्वाहाकाराः, यत्राहोमार्था अप्रह्रा अस्वाहा काराः” इति । सोऽयं न्याय उत्तरेष्वपि मन्त्रेष्वनुसंधेयः । तदेवमस्मिन्ननुवाके दशहो-तृमन्त्रोऽभिहितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्होतृमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगो ब्राह्मणेनैवाभिहितः—दक्षिणतः
॥ अथ चतुर्होतारमिति । तत्पाठस्तु—

पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽ-

ग्रीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता, इति ।

सोऽयं होतृभागः । तत्र पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः, तथा होत्रादयश्च । उपवक्तृशब्देन
मीपे स्थित्वा तैत्तत्कर्मस्वनुजानानो ब्रह्मा विवक्षितः ।

अथ ग्रहभागमाह—

वाचस्पते वाचो वीर्येण । संभृततमेनाऽऽयक्ष्यसे । यजमा-

१ ख. ग. सोम° । २ ख. तृणं ध° । ३ ग. ‘मपिजितं धनमधा°’ । ४ ग. ‘मः । तत्र ।
५. ब्राह्मणस्य । ६ ग. संप्रह्राः । ७ ग. ‘हाः रवा°’ । ८ ग. ‘हाभ्यास्वा°’ । ९ क. तत्कर्° ।

नाय वार्यम् । आ सुवस्करस्मै । वाचस्पतिः सोमं
पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा (१), इति ।
पृथिवी होता दश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हे वाचस्पतेऽत्यन्तसंपादितेन मन्त्रात्मिकाया वाचः सामर्थ्येन त्वमा समन्ता-
द्यक्ष्यसे । अस्मै यजमानाय वार्यं वरणीयं सुवः स्वर्गमाकरा समन्तात्कुरु । अयं
वाचस्पतिरस्मदीयेषु यागेषु सोमं पिबति । इन्द्रं देवमिन्द्रियसमृद्धयर्थं जजनजनयतु
प्रेरयात्वित्यर्थः । तदेतदुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चहोतृमन्त्र उच्यते । तद्विनियोगो ब्राह्मण एवमाज्ञातः—पश्चादुदञ्च पञ्च-
होतारमिति । तत्पाठस्तु—

अग्निर्होता । अश्विनोऽध्वर्युः । न्वष्टाऽ-
ग्नीत् । मित्र उपवक्ता, इति ।

अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येवमध्वर्युद्वित्वेन होतृपञ्चकं
पूरणीयम् ।

अथ ग्रहभागमाह—

सोमः सोमस्य पुरोगाः । शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । श्रातास्तं
इन्द्र सोमाः । वातापेर्हवनश्रुतः स्वाहा (१), इति ॥
अग्निर्होताऽष्टौ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

योऽयं देवतात्मकः सोमः सोऽयं लतात्मकस्य यागदेशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति । शुक्रो भासको देवतादिप्रकाशको मन्त्रः शुक्रस्य गृह्यमाणतया भासमानस्य सोमस्य पुरतो गच्छति । आदौ मन्त्रं पठित्वा पश्चात्सोमो गृह्यते । हे इन्द्र ते त्वदर्धमेते सोमाः श्रुताः पक्वाः, आश्रिता वा । कीदृशस्य ते । वातवदामोति सहसा गच्छतीति वातापिस्तस्य । हवनमाह्वानं शृणोतीति हवनश्रुतस्य । एतदर्थं जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ षड्दोतृमन्त्र उच्यते । द्विविधस्तन्मन्त्रः । अस्मिंश्चतुर्भानुवाके प्रोक्तः सूर्यं ते चक्षुरित्येकः । षष्ठानुवाके प्रोक्तो वाग्धोतेत्यपरः । स एव चातुर्होत्रचयने प्रयोक्तव्यः । वाग्धोता षड्दोतृणामित्येवं तद्वाहणे निर्देशात् । सूर्यं त इत्यस्य तु पशुबन्धादौ विनियोगः । स च होतृवाहणकाण्डे पठ्यते । पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः षड्दोतारं मनसाऽनुहुत्याऽऽहवनीये जुहुयादिति । तन्मन्त्रपाठस्तु—

सूर्यं ते चक्षुः । वातं प्राणः । द्यां पृष्ठम् । अन्तरि-

क्षमात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् । पृथिवीं शरीरैः, इति ।

हे पशो योऽयं सूर्यः स ते चक्षुः, यो वायुः स ते प्राणः । तथैव च पशुविषयेऽग्निमुधैवे समाम्नायते—सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतादिति । या द्यौः स षष्ठभागः, उपरिवर्तित्वसाम्यात् । यदिदमन्तरिक्षं तत्त्वदीयो जीवात्मा, मध्यवर्तित्वसाम्यात् । यानि हृदयादीन्यङ्गानि तैर्यज्ञं संपादयंसीति शेषः । यान्यन्यान्यस्थ्यादीनि शरीरगतानि तैः पृथिवीं प्राप्नुहीति शेषः । सूर्यं ते चक्षुरित्यादावपि त्वदीयं चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनीयम् । अथ वा वक्ष्यमाणं वाचस्पतिसंबोधनमनूय ते चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनीयम् । अथ वा वक्ष्यमाणं वाचस्पतिसंबोधनमनूय ते चक्षुः सूर्यं रूपं जानीयादित्येवं वाचस्पतिपरतया मन्त्रे योज्यम् । होमानिष्पादकस्य पशोश्चक्षुरादीनि षडङ्गान्यत्रोक्तानित्यस्य मन्त्रस्य षड्दोतृत्वम् ।

अथ ग्रहभागमाह—

वाचस्पतेऽच्छिद्रया चाचा । अच्छिद्रया जुह्वा ।

१ ख. ग. वायुः । क. 'मन्त्रा उच्यन्ते । द्वि' । ३ ग. 'था प' । ४ ग. 'ये दिगु' ।
५ क. 'यस्त्विति । ग. 'यतीति । ६ क. 'न्यस्थ्या' । ७ ग. 'सूर्यरू' । ८ क. मन्त्रो । ९ क. योजनः ।

दिवि देवावृधः होत्रामेरयस्व स्वाहा (१), इति ॥

सूर्यं ते नव ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हे वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा स्वराक्षरसंपूर्णेन मन्त्रेण, अच्छिद्रया जुह्वा घृतसंपूर्णया स्रुचा, देवावृधं देवानां वर्धयित्रीं होत्रां होमक्रियां दिवि द्युलोक एरयस्व सर्वतः प्रेरय । एतमर्थमुद्दिश्य जुहुवीति स्वकीयां वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तहोतृमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगश्चातुर्होत्रब्राह्मण एवमाह्नातः—
“उपरिष्ठात्प्राञ्च सप्तहोतारम्” इति । तत्पाठस्तु—

महाहविर्होता । सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतपाजा
अग्नीत् । अच्युतमना उपवक्ता । अनाधृष्यश्चाप-
तिधृष्यश्च यज्ञस्याभिगरौ । अयास्य उद्गाता, इति ।

महाहविः सत्यहविरित्याद्या अगस्यान्ताः सप्तसंख्याका महर्षयः । तन्महर्षिस्वरूपा अत्रत्या होत्रादयः । यज्ञस्य सोमयागस्य । अभिगरौ, अभित उद्गातुः पुरस्तात्पश्चाच्च गृहीतप्रस्तारप्रतिहारभागौ गायेते इति प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ । होताऽध्वर्युराग्नीध्रो ब्रह्मा प्रस्तोता प्रतिहर्तोद्गातेति सप्तसंख्याका होमनिष्पादका अत्रोक्ता इत्ययं मन्त्रः सप्तहोतेत्युच्यते ।

अथ ग्रहभागमाह—

वाचस्पते हृदिधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं
नाम । वाचस्पतिः सोममपात् । मा दैव्यस्तन्तुश्छेदि मा
मनुष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहा (१), इति ।

अपात्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हे वाचस्पते हे हृद्विधे हृदयस्य विधातः चित्तप्रेरकेत्यर्थः । हे नामन्सर्वजगत्सं-
बन्धिप्रणामयुक्त ते तुभ्यं नाम नामनं प्रणतिं विधेम कुर्मः । त्वं चास्माकं अन्नं
विधेः, देवानां मध्ये स्म्यग्यष्टवानिति प्रसिद्धं नामधेयं कुरु । अयं वाचस्पतिः
सोममपात्पीतवान् । दैव्यस्तन्तुर्मदूहे हविःस्वीकारार्थमागतो देवसंबन्धी संतानो
मा च्छेदि कदाचिदपि विच्छिन्नो मा भूत् । तथा मनुष्यस्तन्तुर्ऋत्विक्प्रवाहोऽपि
विच्छिन्नो मा भूत् । द्यावापृथिवीभ्यां नमोऽस्तु । तमिममर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया
आगाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ तृतीये षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयः षड्दोतृमैत्र उच्यते । तस्य च विनियोगश्चातुर्होत्रब्राह्मणे समा-
व्रातः—“उत्तरतः प्राञ्च ५ षड्दोतारम्” इति । तत्पाठस्तु—

वाग्धोता । दीक्षा पत्नी । वातोऽध्वयुः । आपोऽ-
भिगरः । मनो हविः । तर्पांसि जुहोमि, इति ।

येयं यजमानस्य वाक्सेयं होतृस्थानीया । येयं दीक्षा सा पत्नीस्थानीया । योऽयं
वातः प्राणरूपः सोऽध्वर्युस्थानीयः । याः प्रोक्षणाद्यर्था आपस्ता अभिगरो ब्रह्म-
स्थानीयाः । अभितो गिरति कर्तव्यमनुजानातीत्यभिगरः । यन्मनस्तद्धविःस्थानीयम् ।
॥पस्यग्निस्थानीये तन्मनोहविर्जुहोमि स्थापयामि । अत्र वागादीनां षण्णां होत्रादिरूपेण
मेनिष्पादकानामभिधानात्षड्दोतृत्वम् ।

अथ ग्रहभागमाह—

भूर्भुवः सुवः । ब्रह्म स्वयंभु ।
ब्रह्मणे स्वयंभुवे स्वाहा (१), इति ।

प्रायोता नव ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

य एते भूरादयस्त्रयो लोकास्तेषां यत्कारणं स्वयंभुः स्वतः सिद्धं परं ब्रह्म त
स्वयंभुर्वे परब्रह्मणे जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ तृतीये सप्तमोऽनुवाकः ।

अनन्तरभाविनोऽनुवाकस्य चातुर्मास्येषु केशनिवर्तनेषु तद्वतं तत्सत्यामिति जपि
पश्चोऽजपमापस्तम्ब आह—“ब्राह्मण एकहोतेति चानुवाकम् ” इति । तथा ब्रह्ममे
नुपद्रवतोऽजस्यानुमन्त्रणे विनियोगं भरद्वाज आह—ब्राह्मण एकहोतेति चेति
एतदनुवाकगतेषु दशसु पर्यायेषु प्रथमं पर्यायमाह—

ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । स मे ददातु

प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । यज्ञश्च मे भूयात्, इति ।

योऽयं वेदविद्ब्राह्मणः सोऽयमेकेन स्वकीयेन तपसा जुहोति सर्वस्य जगत उ
करोतीत्येकहोता । स एव ज्योतिष्टोमादिनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपश्च । स ईदं
ब्राह्मणो मह्यं प्रजादिचतुष्टयं ददातु । तत्प्रसादाद्यज्ञोऽपि मे सर्वदा भूयात् ।

अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

अग्निर्द्विहोता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजां

पशून्पुष्टिं यशः । भर्ता च मे भूयात्, इति ।

द्राभ्यां पाकहविर्वहनाभ्यामुपकरोतीति द्विहोता । अत एव पोषकत्वाद्
अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयमाह—

पृथिवी त्रिहोता । स प्रतिष्ठा (१) । स मे ददातु

प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्रतिष्ठा च मे भूयात्, इति ।

भिरन्यन्नयागैरुपकरोतीति त्रिहोतृत्वं सर्वप्राण्याधारत्वेन प्रतिष्ठात्वं च ।

अथ चतुर्थमाह—

अन्तरिक्षं चतुर्होता । स विष्टाः । स मे ददातु

प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । विष्टाश्च मे भूयात्, इति ।

चतुर्भिर्वाग्वृष्ट्यवकाशस्थानैरुपकाराच्चतुर्होतृत्वं यक्षगन्धर्वादिनामाश्रयत्वाद्भिर्वास्थि-
हेतुत्वं च ।

अथ पञ्चममाह—

वायुः पञ्चहोता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशू-

न्पुष्टिं यशः । प्राणश्च मे भूयात् (२), इति ।

पञ्चभिः प्राणवृत्तिभिरुपकरोतीति पञ्चहोतृत्वम् । वायोः प्राणरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

अथ षष्ठमाह—

चन्द्रमाः षडहोता । स ऋतून्कल्पयाति । स मे ददातु प्रजां

पशून्पुष्टिं यशः । ऋतवश्च मे कल्पन्ताम्, इति ।

षण्मास्यतूनां निष्पादकत्वेन षडहोतृत्वम् । चन्द्रमा हि वृद्धिक्षयाभ्यां शुक्ल-
पक्षद्वारर्तून्कल्पयति । अत एवान्यत्राऽऽस्तातम्—“ ऋतूनन्यो विदधज्जायते
” इति ।

अथ सप्तममाह—

अन्नं सप्तहोता । स प्राणस्य प्राणः । स मे ददातु प्रजां

पशून्पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात्, इति ।

सप्तानां शीर्षण्यानां प्राणवृत्तीनां पोषकत्वेन सप्तहोतृत्वम् । अत एव प्राणपोषक-
प्राणस्य प्राण इत्युच्यते ।

अथाष्टममाह—

द्यौरष्टहोता । सोऽनाधृष्यः (३) । स मे ददातु प्रजां

पशून्पुष्टिं यशः । अनाधृष्यश्च भूयासम्, इति ।

आरोगादिभिः कश्यपान्तैरष्टभिः सूर्यैरुपकरोतीत्यष्टहोतृत्वम् । द्युलोकस्य केनापि
तुमशक्त्यत्वादनाधृष्यत्वम् ।

अथ नवममाह—

आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स मे ददातु प्रजां

पञ्चपुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासम्, इति ।

पूर्वोक्तैरष्टभिर्भूर्तिभिस्तत्रानुगतेन सामान्यरूपेण च नवधोपकाराब्रवहतृत्वम् । तेन स्तित्वं चाऽऽदित्यस्य प्रसिद्धम् ।

अथ दशममाह—

प्रजापतिर्दशहोता । स इदं सर्वम् । स मे ददातु प्रजां

पञ्चपुष्टिं यशः । सर्वं च मे भूयात् (४), इति ।

प्रतिष्ठा प्राणश्च मे भूयादनाधृष्यः सर्वं च मे भूयात् ॥

ब्राह्मणो यज्ञोऽग्निर्भर्ता पृथिवी प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं विष्ठा वायुः प्राणश्चन्द्रमा
स ऋतूनक्षत्रं स प्राणस्य प्राणो द्यौरनाधृष्य आदित्यः स तेजस्वी प्रजापति
स इदं सर्वं च मे भूयात् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीति श्रुतानि शरीरगतानि दश च्छिद्वाण्युत्पाद्ये
कारित्वाद्दशहोतृत्वम् । सर्वजगत्कारणत्वेन सर्वात्मकत्वं प्रजापतेः प्रसिद्धम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवव्याख्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ तृतीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

अथ संभारयजुष्युच्यन्ते । तेषां चेष्टकोपधाने विनियोगश्चातुर्होत्रीयब्राह्मणे
हितः—“ हृदयं यजुषि पत्न्यश्च ” इति । तेषामेकविंशतिसंख्याकानां १
पाठस्तु—

अग्निर्यजुर्भिः । सविता स्तोमैः । इन्द्र उक्थामदैः । मित्रावरुणा-

वाशिषा । अङ्गिरसो धिष्णिथैरग्निभिः मरुतः सदोहविर्धाना-

भ्याम् । आपः प्रोक्षणीभिः । ओषधयो बर्हिषा । अदिति-
वेद्या । सोमो दीक्षया (१) । त्वष्ट्रेधमेन । विष्णुर्यज्ञेन ।
वसंव आज्येन । आदित्या दक्षिणाभिः । विश्वे देवा ऊर्जा ।
पूषा स्वर्गाकारेण । बृहस्पतिः पुरोधया । प्रजापतिरुद्गीधेन ।
अन्तरिक्षं पवित्रेण । वायुः पात्रैः । अहं श्रद्धया (२), इति ।
दीक्षया पात्रैरेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकेऽ
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अत्राग्निसवित्रादयो देवा यजुःस्तोमादीनि यज्ञे संभरणीयान्यङ्गानि । एते देवास्तैः संभ-
णीयैः सहास्मिन्कर्मण्यागच्छन्तिवति वाक्यार्थः । उक्त्यामदशब्दः शस्त्रवाची । यज्ञ-
ाब्दो हविष्प्रक्षेपवाची । स्वगाकारः शंयुवाकमन्त्रः । पुरोधो ग्रहणकाले पठनीया
ह्युपुरोवाक् । पवित्रशब्दो दशापवित्रवाची । अहं यजमानः श्रद्धया सहाऽऽगच्छा-
मे । स्पष्टमन्यत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अथ देवपत्न्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां च विवियोगः पूर्ववद्द्रष्टव्यः । पत्न्य-
त्येवं तत्र पत्नीष्टकानामभिधानार्त्तं । पाठस्तु—

सनेन्द्रस्य । धेना बृहस्पतेः । पृथ्या पूषणः । वाग्वायोः ।
दीक्षा सोमस्य । पृथिव्यग्नेः । वसूनां गायत्री । रुद्राणां
त्रिष्टुक्* । आदित्यान्तां जगती । विष्णोरनुष्टुक्* (१) ।
वरुणस्य विराट् । यज्ञस्य पङ्क्तिः । प्रजापतेरनुमतिः ।

* अत्रग्ने चानुष्टुगित्यत्र ग. पुस्तके त्रिष्टुबनुष्टुवित्यनुक्तेन शोधितः पाठः । स च न वैदि-
षु प्रसिद्धः ।

१ ख. ग. संवर° । २ ख. ग. एतैर्देवा° । ३ क. °वास्तैर्भर° । ४ ग. °च्छन्ताति । ५ ख.
°मदः श° । ६ क. °त् । तत्पाठ° ।

मित्रस्य श्रद्धा । सवितुः प्रसूतिः । सूर्यस्य मरीचिः ।
चन्द्रमसो रोहिणी । ऋषीणामरुन्धती । पर्जन्यस्य विद्युत् ।
चतस्रो दिशः । चतस्रोऽवान्तरदिशः । अहश्च रात्रिश्च ।
कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापचितिश्च । आपश्चौषधयश्च ।
ऊर्कं च सूनृतां च देवानां पत्नयः (२), इति ।

अनुष्टुप् दिशः षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

देवजाताविन्द्रादयः पत्नयः, सेनादयः पत्नयः । दिग्विदिगादयोऽपि केषांचिद्देवानां
पत्नयः । एताः सर्वा आगत्य यज्ञमविकलं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः । अत्राऽऽम्नातैः षड्विंशतिवाक्यैः षड्विंशतिसंख्याकाः पत्नीष्टका उपदध्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ तृतीये दशमोऽनुवाकः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते । तैश्च प्रतिग्रहेष्टकोपधानं चातुर्होत्रियब्राह्मण एवमा
स्नातम्—“यथावकाशं प्रतिग्रहाल्लोकं पृणाश्च” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु । देवि दक्षि-
णेऽग्नये हिरण्यम् । तेनामृतत्वं भक्ष्याम् । वयो दात्रे । मयो मह्य-
मस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय ।
कामो दाता (१) । कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमा-
विश । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते
काम दक्षिणा । उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु, इति ।

हे प्रतिगृह्यमाणद्रव्य सवितुर्वेदस्य प्रेरणे सत्यश्चिसंवाधिभ्यां बाहुभ्यां पृथक्

निभ्यां हस्ताभ्यां त्वां प्रतिगृह्णामि । हे दक्षिणे देवि वरुणो राजा हिरण्यरूपां त्वामग्रये प्रापयतु । तेनाग्निप्रापणेन प्रतिग्रहदोषाभावादहममृतत्वं नरकाभावरूपं प्राप्नुयाम् । इयं च दक्षिणा दात्रे वयोऽस्तु पक्षिरूपिणी भूत्वा दातारं स्वर्गं नयत्वित्यर्थः । प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखमस्तु । इदं द्रव्यं कः प्रजापतिः कस्मै प्रजापतयेऽदाहत्त्वान्, अन्तर्यामिरूपेण दातृप्रतिग्रहीत्रोः प्रेरकत्वात् । तथा कामः कामाय दत्तवान् । यथा प्रजापतिरदृष्टप्रेरकस्तथा कामस्य दृष्टप्रेरकत्वात् । तस्मात्काम एव दाता प्रतिग्रहीता च । स्वर्गादिफलविषयः कामो दाता, ऐहिकसुखविषयः कामः प्रतिग्रहीता । ततो हे दक्षिणे समुद्रसमं कामं प्रविश । कामेन निमित्तेन त्वां प्रतिगृह्णामि । हे मद्धृदयवर्तिकाम तदेतद्द्रव्यं तुभ्यं भवति । हे काम ते त्वत्प्रीतय एवैषा दक्षिणा प्रवृत्ता । अङ्गिरोगोत्रे समुत्पन्न उत्तानारूयो महर्षिरत्वां प्रतिगृह्णातु ।

अथ वस्त्रादिद्रव्यविषयान्योडश मन्त्रानाह—

सोमाय वासः । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्वम् । प्रजाप-
तये पुरुषम् (२) । मनवे तल्पम् । त्वष्ट्रेऽजाम् । पुष्णेऽ-
विम् । निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ । हिमवतो हस्तिनम् ।
गन्धर्वाप्सराभ्यः स्रगलंकरणे । विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यम् ।
वाचेऽन्नम् । ब्रह्मण ओदनम् । समुद्रायापः (३) ।
उत्तानायाऽऽङ्गिरसायानः । वैश्वानराय रथम्, इति ।

एतेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवि दक्षिण इत्यन्तः पूर्वानुषङ्गः । तेनामृतत्वादिकमित्युत्तरा-
पङ्क्तः ।

तस्य रथप्रतिग्रहमन्त्रस्य शेषभूतामुत्तरानुषङ्गात्पूर्वभाविनीं काञ्चिद्वचमाह—

वैश्वानरः प्रतन्था नाकमारुहत् । दिवः पृष्ठं भन्द-
मानः सुमन्मभिः । स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे
धनम् । समानमङ्गमा पारियाति जागृविः, इति ।

वैश्वानरारूयो देवः प्रतन्था पुरातनशरीरधारी सन्वर्धमारुहवान् । स च दिवः
पृष्ठं तुलोकस्योपरिभागे मन्मभिर्मननविशेषैर्भन्दमानः कृत्याणं कुर्वन्वर्तते । अयं
जमान इमां दक्षिणां दत्त्वानित्येवं वदन्देवानामग्रे स्मारयतीत्यर्थः । स वैश्वानरो

१ क. पक्षी भू° । २ ग. स्वर्ग° । ३ ख. ग. °व्यं प्र° । ४ ख. ग. °तिः प्र° । ५ ग.
°दत्त° । ६ क. ख. त्वदर्थमेवै° । ७ क. ग. °भागं म° ।

जन्तवे प्राणिरूपाय यजमानाय धनं पूर्ववज्जनयत्, यजमानः पूर्वं यथा दक्षिणां दत्तवांस्तथैव तदनु रूपं फलं जनयति । स वैश्वानरो जागृविः सावधानः सन्नज्मा स्वर्गगमनशीलः समानं परियाति, यावद्दक्षिणार्थं द्रव्यं तेन सदृशं तद्योग्यं फलं परिप्रापयति ।

अस्या ऋच उपरितनं रथप्रतिग्रहमन्त्रशेषमाह—

राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे वैश्वानराय रथम् ।
तेनामृतत्वमश्नयाम् । वयो दात्रे । मयो मल्लमस्तु प्रतिग्र-
हीत्रे (४) । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय ।
कामो दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश ।
कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षिणा ।
उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु (५^३), इति ॥
दाता पुरुषमापः प्रतिग्रहीत्रे नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अत्र तेनामृतत्वमश्नयामित्यादिरुत्तरानुषङ्गः सर्वमन्त्रसाधारण इति दर्शयितुं प्रथममन्त्रे पठितोऽपि पुनराम्नातो राजा त्वेत्यादिर्वैश्वराय रथमित्यन्तः पूर्वोक्त्या ऋच उपरि रथमन्त्रे पुनः पठनीयः, इत्येतावान्विशेषः । एतैर्मन्त्रैः प्रतिग्रहेष्टका उपदध्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ तृतीय एव दशोऽनुवाकः ।

अथ होतृहृदयाख्या मन्त्रा अभिधीयन्ते । तेषां त्विष्टकोपधाने विनियोगश्चातुर्हो-
त्रीयब्राह्मण एवमाम्नायते—‘हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च’ इति । तत्र दशहोतृहृदयाख्यं
मन्त्रमाह—

सुवर्णं धर्मं परिवेद वेनम् । इन्द्रस्याऽऽत्मानं दक्षधा चरन्तम् ।

१ घ ‘ग्रहित्रे (४) । २ ग. ‘त्रे । क. ३ ग (४) । ४ ख ‘वैमन्त्रे सा’ । ग. ‘वैत्र
सा’ । ५ ख. ग. दर्शयति । ६ ख. ग. ‘का या क’ । ७ क. ख. ‘तेषांष्टि’ । ८ ख. ‘व समा’ ।
९ क. ख. ‘मनातः । इ’ ।

अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्माऽन्वविन्दद्दशहोतारमर्णे ।

अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । एकः सन्बहुधा विचारः ।

शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ।

सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति । स मानसीन आत्मा जना-

नाम् (१) । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ।

सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्ति । चतुर्होतारो यत्र संपदं

गच्छन्ति देवैः । स मानसीन आत्मा जनानाम्, इति ।

चित्तिः स्मृगित्यादीनां होतृमन्त्राणां हृदयं रहस्यं तत्त्वं परमात्मस्वरूपं प्रतिपाद-
तीत्यमनुवाको हृदयमित्युच्यते । तत्रानेन मन्त्रेण दशहोतृहृदयं परमात्मतत्त्वमु-
च्यते । अहं मन्त्रद्रष्टा, इन्द्रस्य परमेश्वरस्याऽऽत्मानं निजस्वरूपं परिवेद परितः
वैत्रावस्थितं जानामि । कीदृशमात्मानम् । सुवर्णं सुवर्णसदृशं यथा सुवर्णं स्वत एव
काशमानं भवति तथा स्वयंप्रकाशम् । धर्ममन्यस्य वस्तुनो दीपकम्, ' तस्य भासा
वैमिदं विभाति ' इति श्रुतेः । वेनं कान्तं सर्वदुःखराहित्येन तस्य कमनीयत्वम् ।
शधा चित्तिः स्मृगित्यादिदशहोतृमन्त्रे प्रतिपादितैराकारैः । चरन्तं लोके व्यवहरन्तम् ।
अन्तः समुद्रे ब्रह्माण्डसृष्टेः पुरा सर्वत्र व्याप्यावस्थितो योऽयं जलसंघः सोऽयं समु-
स्तस्य मध्ये मनसा चरन्तम्, इदं सर्वं जगत्सृजेत्येवंरूपेण मनोवृत्तिविशेषेण
ह प्रवर्तमानम् । अत एवान्यत्रोक्तम्— "आपो वा इदमासन्सालिलमेव । स प्रजा-
तिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत । इदं सृजेयमिति"
ति । ब्रह्मा चतुर्मुखः प्रजापतिरर्णेऽर्णवे यथोक्तसमुद्रे दशहोतारं दशहोतृमन्त्रं तत्प्र-
पाद्यरूपेणाऽऽविर्भूतं परमात्मानमन्वविन्दत् । सृष्टिसाधनत्वेनान्विष्य लब्धवान् ।
था च ब्राह्मणे समाश्नातम्— "प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स एतं दशहो-
तारमवश्यत्" इति । सोऽयमेवंविधः परमात्मा जनानां सर्वेषां शास्ताऽन्तर्यामिरूपेण
ऐयमकः सन्हृदये प्रविश्यावस्थितः । तथा च स्मर्यते ।

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” इति ।

१. 'नां दशहो' । २ क. 'ते । अस्मिन्मन्त्रे द्वितीया द्विपदेतरास्त्रिंशदा इत्युच्यं विवेकः ।
३ प्रथमामुच्यते—सुवर्णं धर्मं परिवेद वेनम् । इन्द्रस्याऽऽत्मानं दशधा चरन्तम् । अन्तः समुद्रे
नसा चरन्तम् । ब्रह्माऽन्वविन्दद्दशहोतारमर्णे, इति । ३ हं । ३ क ख. भासमानं । ४ क.
काशकम् । ५ ग. 'ह्यणमा' । ६ क. 'ति । द्वितीयायाह—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जना-
म् । एकः सन्बहुधा विचारः, इति । सोऽ' ।

स चान्तर्यामी स्वकीयेनेश्वररूपेणैक एव सन्पुनर्जावरूपेण बहुधा भूत्वा विचारे विविधचरणवानभवति । अत एवान्यत्रोपनिषदि श्रूयते—

“ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ” इति ।

शतं शुक्राणि शतसंख्योपलक्षितान्यनन्तानि सूर्यचन्द्रनक्षत्ररूपाणि ज्योतीषि यत्र यस्मिन्परमात्मन्येकं भवन्ति, एकत्वं प्राप्नुवन्ति । तथा सर्वे वेदा ऋग्वेदप्रभृतयश्चत्वारो वेदा नानाविधशाखोपेतौ विलीय यस्मिन्नेकी भवन्ति । होतारश्च होमकर्तारः सर्वे यजमाना दशहोत्रादिमन्त्रा वा यस्मिन्परमात्मन्येकत्वं प्राप्नुवन्ति । यथा बुद्बुदा जलमध्ये समुत्पद्य कंचित्कालमवस्थाय विलीयमाना जल एवैक्यं प्राप्नुवन्ति । तथा सर्वा भावाः परब्रह्मण एवोत्पद्य तत्रैव स्थित्वा विलीयमाना एकतां गच्छन्ति । अत एवोपनिषदि श्रूयते—“ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यसि संविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ” इति । स तादृश ईश्वरः सर्वेषां जनानामात्मा स्वरूपभूतः सन्मानसीनो योगयुक्तेन मनसोपलभ्यो भवति । तथाच कदा अधीयते—“मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन” इति । ततो योगिनां मानसप्रत्यक्षगम्यत्वात् । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति योऽयमुक्तः सोऽयं सर्वात्मा सर्वेषां प्राणिनामात्मा स्वरूपभूतः । तं हि जना योगेन निरुद्धचित्ताः सन्तो जगदीश्वरं स्वस्वरूपत्वेनैव साक्षात्कुर्वन्ति न तु भेदेन पश्यन्ति, अतः पूर्वोक्तः सर्वोऽप्यर्थ उपपन्न इत्युपसंहियते । सर्वाः प्रजा देवमनुष्यादयो यत्र यस्मिन्योगिप्रत्यक्षगम्ये चैतन्यैकसे परमात्मन्येकी भवन्ति, चतुर्होतृमन्त्राश्च सर्वे यस्मिन्स्वप्रतिपाद्यैर्देवैः सह यस्मिन्ब्रह्मसंपदं सम्यगेकीभावं प्राप्नुवन्ति । स तादृशो ब्रह्मस्वरूपो मानसीनो मानसप्रत्यक्षसर्वेषां जनानामात्मा । ऋचां भेदादुनरुक्तिर्द्रष्टव्या । द्वितीया द्विपदेतरास्तिस्रश्चत्वारोऽप्युच्यन्ते विवेकः । अत्र चतुर्होतृशब्देन दशहोत्रादयः सर्वेऽपि मन्त्रा विवक्ष्यन्ते तथा च ब्राह्मणे चतुर्होतृदेवं प्रति प्रजापतिर्वरं दत्तवान्—“ त्वं वै मे नेदिष

१ क. °ति । अथ तृतीयामाह—शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होता यत्रैकं भवन्ति । स मानसीन आत्मा जनानाम्, इति । शतं । २ क. ग. °क्षत्राणि । ३ ख. ग. °न्येकी भवन्ति । ४ क. °ता यं । ५ क. °न्ति । तथा हो । ६ क. °त् । अथ च तृतीयामाह—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् सर्वात्मा । सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्ति, चतुर्होतारो । संपदं गच्छन्ति देवैः । स मानसीन आत्मा जनानाम्, इति । अं । ७ क. ख. सर्वे । ८ °वोक्त एवार्थः । ९ क. व्या । अं ।

तः प्रत्यश्रौषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्न हैनाश्चतुर्होतार इत्याचक्षते ”
ति ।

तदेवं दशहोतृहृदयाख्यो मन्त्रोऽभिहितः । अथ चतुर्होतृहृदयाख्यो मन्त्रोऽभिधी-
ते । तत्र तिस्र ऋचस्तासु प्रथमामाह—

ब्रह्मेन्द्रं मग्निं जगतः प्रतिष्ठां । दिव आत्मानं

सवितारं बृहस्पतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुकृत्यम् ।

वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्दत् , इति ।

ब्रह्मा चतुर्मुख इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं परमात्मानं तपसाऽन्वविन्दत्, अन्विष्य लब्ध-
म् । दर्शपूर्णमाससृष्टिसाधनं किमिति विचार्य चतुर्होतृमन्त्ररूपेणावस्थितं परमात्मानं
स्थितवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मण आम्नायते— “प्रजापतिरकामयत दर्शपूर्ण-
मासौ सृजेयेति । स एतं चतुर्होतारमपश्यत् ” इति । कीदृशमिन्द्रम् । जगतः
तिष्ठां, अग्निं सर्वस्य जगत आधाररूपो योऽयं चातुर्होत्रीयचितिरूपोऽग्निस्त-
वरूपम्, दिव आत्मानं सवितारं द्युलोकस्य प्रकाशकत्वेनाऽऽत्मैवदवस्थितो यः
विता तद्रूपम्, तथा बृहस्पतिं योऽयं देवगुरुस्तद्रूपेणावस्थितम्, प्रदिशः सर्वान्प्रदे-
वाननुकृत्य सर्वेषु प्रदेशेष्ववस्थितम्, चतुर्होतारं पृथिवीं होतृत्यादिमन्त्रस्वरूपम्,
वाचो वीर्यं सर्वस्वं देवरूपाया वाचः सारभूतम् ॥

अथ द्वितीयामृतमहाह—

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं

विपश्चिम् (२) । अमृतस्य प्राणं यज्ञमेतम् । चतु-

र्होतृणामात्मानं कवयो निचिक्युः , इति ।

कवयो विद्वांसो वेदशास्त्रपारंगताश्चतुर्होतृणां चतुर्होतृशब्देनाभिधीयमानानां
वैषां होतृमन्त्राणामात्मानं स्वरूपभूतं परमेश्वरं निचिक्युः, निश्चितवन्तः । कीदृश-
त्मानम्—अन्तः प्रविष्टं जीवरूपेण शरीरेषु प्रविश्यावस्थितम् । अत एवाऽऽम्नायते—
“अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य” इति । कर्तारमेतमित्यनेन मानसप्रत्यक्षेण प्रती-
मानं लौकिकवैदिकसर्वक्रियानिष्पादकम् । एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—“एष हि द्रष्टा
ष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ” इति । रूपाणि
कुर्वन्तं त्वष्टारं गर्भेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि विविधं निष्पादयन्तं त्वष्टृदेवस्वरू-

१ क. ख. ‘णमस्ना’ । २ क. ‘त्मप्रायो योऽयमवस्थि’ । ३ ग. ‘तमहमि’ । ४ क.
‘ऽऽम्नायते’ । ५ ग. ‘ष्टा श्रोता घृष्टा घ्रा’ । ६ ग. ‘न्तं विपश्चितं त्व’ । ७ ग. ‘दिरु-
क्त’ ।

पम् । एतदप्यास्नातम्—“यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते ” इति । विपश्चिं विपश्चितं तत्तद्रूपनिर्माणप्रकाराभिज्ञम्, अमृतस्य प्राणं मरणरहितस्य परमात्मनो व्यवहारहेतुभूतप्राणोपाधिस्वरूपम् । एतदप्याथ-
र्वणिका आमनन्ति—“कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठस्यामीति स प्राणमसृजत” इति । यज्ञं सर्वैरनुष्ठीयमानत्वेन दृश्यमानमेतं दर्शपूर्णमासयज्ञस्वरूपं चतुर्होतृमन्त्रस्य तद्यज्ञसृष्टिसाधनत्वात्तद्रूपत्वं युक्तम् । तद्यज्ञसाधनत्वं ब्राह्मणे समान्नातम्—“स एतं चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसाऽनुदुत्याऽऽहवनीयेऽनु-
होत् । ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजत ” इति ॥

अथ तृतीयामाह—

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । देवानां बन्धु

निहितं गुहासु । अमृतेन क्लृप्तं यज्ञमेतम् ।

चतुर्होतृणामात्मानं कवयो निचिक्युः, इति ।

योऽयं परमात्मा सोऽयं देवानां बन्धुवात्प्रियस्तादृशम् । तेषु देवेषु पक्षपातेन विजयहेतुत्वं तलवकारा आमनन्ति—“ ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये ” इति । गुहासु बुद्धिषु निहितं साक्षित्वेनावस्थितम् । “ यो वेद निहितं गुहायाम् ” इत्यादिश्रुतेः । अमृतेन स्वर्गफलनिमित्तेन क्लृप्तं संपादितम् । एतं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् ।

तदेवैकमन्त्ररूपं चतुर्होतृहृदयमुक्तम् । अथ पञ्चहोतृहृदयाख्यो मन्त्रोऽभिधीयते । तत्रैतिल्ल ऋचस्तासु प्रथमामाह—

शतं नियुतः परिवेद विश्वा विश्ववारः । विश्वमिदं वृणाति ।

इन्द्रस्याऽऽत्मा निहितः पञ्चहोता । अमृतं देवानामायुः प्रजानाम्(३), इति

पञ्चहोताऽग्निर्होतृत्यादिपञ्चहोतृमन्त्ररूप आत्मा सै च विश्ववारः सर्वैरणीयं वायुरूपः सञ्ज्ञतं नियुतः शतसंख्याकान्स्वकीयान्स्वा (?) न्परिवेद परितः संचारित्वेन जानाति । अत एवेदं विश्वं जगद्वृणाति व्याप्नोति । सोऽयमिन्द्रस्याऽऽत्म परमेश्वरस्य स्वरूपभूतः सन्निहितः सर्वत्रावस्थितः । स च देवानाममृतं प्रजानां चाऽऽयुः प्रयच्छतीति शेषः ।

१ ख. ग. यज्ञमेव स० । २ ख. ग. 'षु प०' । ३ ख. ग. 'पातत्वेन । ४ क. 'बभूवुः'
५ क. ख. 'अ प्र०' । ६ ख. ग. स वि० । ७ क. 'यान्स्वान्' । ख. 'यान्स्वा परि०' । ८
ग. 'तं प्रयच्छति । प्र०' ।

अथ द्वितीयामाह—

इन्द्र५ राजान५ सवितारमेतम् । वायोरात्मानं
कवयो निचिक्युः । रश्मि५ रश्मीनां मध्ये
तपन्तम् । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति, इति ।

एवं पञ्चहोतृदेवं कवयः पण्डिता निचिक्युः, विनिश्चितवन्तः । कीदृशम् । द्रष्टुं
परमैश्वर्ययुक्तम् । राजानं दीप्यमानम् । सवितारं प्रेरकम् । वायोरात्मानं स्वरू-
पभूतम् । ते कवय एतं पञ्चहोतृदेवमृतस्य पदे ब्रह्मणः स्थाने निपान्ति नितरां
पालयन्ति, तद्रूपत्वेन पश्यन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । रश्मीनां दृश्यमानानां किरणानां
मध्ये स्थित्वा तपन्तं जगतस्तापं कुर्वन्तम् । रश्मिं प्रौढरश्मिरूपम् । आदित्यमित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

य आण्डकोशे भुवनं बिभर्ति । अनिर्भिण्णः सन्नैथ
लोकान्विचष्टे । यस्याऽऽण्डकोश५ शुष्ममाहुः
प्राणमुल्वम् । तेन क्लृप्तोऽमृतेनाहमस्मि, इति ।

यः पञ्चहोतृदेव आण्डकोशे ब्रह्माण्डमध्येऽनिर्भिण्णः सन्नभेदेनावस्थितः सन्भु-
वनं कृत्स्नं भूतजातं बिभर्ति धारयति । अथ ब्रह्माण्डभेदानन्तरं तदन्तःस्थिता-
न्मूरादिलोकान्विचष्टे विशेषेण प्रख्यापयति । यस्य पञ्चहोतृरूपस्य परमात्मनः
शुष्ममाण्डकोशं प्रबलं ब्रह्माण्डावकाशस्थं प्राणं वायुविशेषमुल्वमाहुः, गर्भवेष्टनस्या-
नीयमाहुः । यथा लोके गर्भ उल्वेन वेष्टयते तथा सूत्रात्मशरीरं प्राणवायुना ब्रह्माण्ड-
स्थेन वेष्टितं भवति । तेनामृतेन पञ्चहोतृरूपेण परमात्मनाऽहं क्लृप्तो व्यवहारसमर्थ-
त्वेनोत्पादितोऽस्मि ।

अथ षड्दोतृद्वयमन्त्रः । तत्र प्रथमामृचमाह—

सुवर्णं कोश५ राजसां परीवृतम् । देवानां वसुधानीं
विराजम् (४) । अमृतस्य पूर्णां तामुं कलां
विचक्षते । पाद५ षड्दोतुर्न किलाऽऽविचित्से, इति ।

वाग्योतेति मन्त्रोऽत्र षड्दोता, स च ब्रह्माण्डकोशमध्ये चन्द्ररूपेणावस्थितः । तं

१ ख. ग. 'वं चतुर्होतृ' । २ ख. ग. 'तं चतुर्होतृ' । ३ ग. 'अथो लो' । ४ क. 'स्थितो
भुव' । ५ ख. ग. 'स्य चतुर्होतृ' । ६ क. 'तृदेवस्याऽऽण्डकोशं शुष्मं प्र' । ७ क. 'रश्मिमा' ।
८ ग. 'सूत्राशरीरेण प्रा' । ९ ख. 'रीरेण प्रा' । १० ख. ग. 'ह्माण्डं वे' । ११ ग. 'मन्त्राः । तं' ।

न्द्ररूपं षड्दोतृदेवं कवयोऽभिज्ञाः सुवर्णत्वादिगुणयुक्तमाचक्षते । सुवर्णं शोभनवर्णो-
पेतं चन्द्रमण्डलं हिरण्यवर्णोपेतं भासते । कोशं ब्रह्माण्डकोशमध्यगम् । रजसा
रज्जनात्मकेनामृतेन परीवृतं सर्वतो व्यासम् । तथाविधं चन्द्रम् । तामु कलां तादृ-
शीमेव भागरूपां विचक्षत आचक्षते । कीदृशीमिति तदुच्यते—देवानां वसुधानीं
बहिरव्यादीनां देवतानामपेक्षितं यद्वस्वमृतरूतं तस्य धारयित्रीम् । अत एव स्मर्यते—
“प्रथमां पिबते बहिर्द्वितीयां पिबते रविः” इत्यादि । विराजं विशेषेण राजमानाम् ।
अमृतस्य पूर्णां पीयूषेण पूरिताम् । एवंरूपं षड्दोतृदेवमभिज्ञा आचक्षते । प्राकृतस्तु
जनः षड्दोतुः पादं षड्दोतृदेवस्यांशभूतं चन्द्रं न किलाऽऽविबित्से नैव जानाति ।

अथ द्वितीयामाह—

येनर्तवः पञ्चधोत क्लृप्ताः । उत वा षड्धा मन-
सोत क्लृप्ताः । त९ षड्दोतारमृतुभिः कल्पमा-
नम् । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति, इति ।

येन चन्द्ररूपेण षड्दोतृदेवेन वसन्तामृतवः पञ्चप्रकाराः क्लृप्ताः संपादिताः । हेम-
न्ताशिशिरयोः समासेन पञ्चत्वम् । उत वा षड्धाऽ(षाऽ)थवा हेमन्ताशिशिरयोर्वि-
भागेन षट्प्रकाराः क्लृप्ताः । उतापि च मनसा क्लृप्ताः, संकल्पमात्रेण संपादिताः । तं
चन्द्ररूपं षड्दोतृदेवमृतुभिः कल्पमानं पञ्चधा षोढा वा भिन्नैर्वसन्तादिभिः सर्वव्यव-
हारसमर्थमृतस्य पदे सत्यस्य परब्रह्मणः स्थाने कवयो वेदरहस्याभिज्ञा निपान्ति
नितरां पालयन्ति, परब्रह्मैवायं चन्द्ररूपः षड्दोतेत्येवमुपासत इत्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । अन्तश्चन्द्रमसि मनसा
चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ।
इन्द्रस्याऽऽत्मानं शतधा चरन्तम् (५), इति ।

देवाः सर्वे सहैव सन्तं स्वकीयहृदये स्वेन जीवात्मना सहैवावस्थितमेतं षड्दोतृ-
देवं परमात्मानं न विजानन्ति, वेदान्ताभ्यासमन्तरेण हृदयेऽवस्थितोऽयं परमात्मै-
वेति विशेषेण न जानन्ति । कीदृशं परमात्मानम् । अन्तःप्रविष्टमन्तर्यामिरूपेण सर्वेषु
पृथिव्यादिपदार्थानां मध्येऽवस्थितम् । एतच्च वाजसनेयिनोऽन्तर्यामिब्राह्मणे—“य
पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिना बहुप्रपञ्चेनाऽऽमनन्ति । कर्तारं नियामकत्वेन सर्वस्य निष्णा

१ ग. “वं विराजमभि” । २ ग. “वर्णमेतं” । ३ ग. “पेतम्” । को० । ४ ख. “रूपमाचक्षते”
५ ग. षड्धा । ६ ग. षाऽथ । ७ क. “पञ्चमाम” ।

इकम् । अन्तश्चन्द्रमसि चन्द्रमण्डलमध्ये मनसा संकल्पमात्रेण चरन्तम् । एतच्चो-
पलक्षणं सर्वेष्वपि वस्तुषु चरन्तमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकर्तुं सप्तधा चरन्तमित्युक्तम् ।
इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य देवादेरात्मानं स्वरूपभूतम् ।

अथ सप्तहोतृहृदयाख्यो मन्त्रः । तत्र प्रथमागृचमाह—

इन्द्रो राजा जगतो य ईशे ।

सप्तहोता सप्तधा विकृतः, इति ।

महाहविर्होतैत्ययं मन्त्रः सप्तहोता । स च सप्तधा विकृतः, होत्रध्वर्युप्रमुखैः
सप्तभिः प्रकारैः संपादितः । स किरूप इति तदुच्यते—इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः । राजा
दीप्यमानः । यः परमात्मा जगत ईशे स्वामी भवति । स एवायं सप्तहोतृरूप इत्यर्थः ।

अथ—द्वितीयामाह—

परेण तन्तुं परिषिच्यमानम् । अन्तरादित्ये मनसा

चरन्तम् । देवानां हृदयं ब्रह्माऽन्वविन्दत्, इति ।

ब्रह्मा प्रजापतिर्देवानामिन्द्रादीनां हृदयं हृदयस्थितं परमात्मानमन्वविन्दत् ।
अन्विष्य लब्धवान् । कीदृशम् । तन्तुं परेणाविच्छिन्नस्य यज्ञस्य परस्तात्फलदशायां
परिषिच्यमानं वृष्टिरूपेण पारितः सिच्यमानम् । अन्तरादित्य आदित्यमण्डलमध्ये
मनसा संकल्पमात्रेण चरन्तम् ।

अथ तृतीयामाह—

ब्रह्मैतद्ब्रह्मण उज्जंभार । अर्कं श्रोतन्तं सरिरस्य मध्ये, इति ।

ब्रह्मा चतुर्मुखः प्रजापतिर्ब्रह्मणो वेदस्य सकाशादेतत्सप्तहोतृस्वरूपमुज्जंभार
सारत्वेनोद्धृतवान् । कीदृशम् । अर्कं सूर्यरूपेणावस्थितं, सरिरस्य मेघस्थजलस्य मध्ये
रश्मिद्वारा प्रविश्य श्रोतन्तं वर्षयन्तम् ।

अथ चतुर्थीमाह—

आ यस्मिन्सप्त परवः । मेहन्ति बहुलाः

श्रियम् । ब्रह्मैवामिन्द्र गोमतीम् (६), इति ।

यस्मिन्सप्तहोतृरूपं आदित्ये परवो वृष्टिप्रदानेन लोकस्य पातारः सप्तसंख्याका
रश्मय आश्रिताः । रश्मिसप्तकं च साकंजानां सप्तमाहुरेकजमित्यत्र प्रपञ्चितम् ।

१ क. 'कस्याऽऽत्मा' । २ ख. ग. 'रात्मभूतं स्वरूपम्' । ३ क. 'तृष्वक्तं' । ४ क.
पालकाः । ५ ग. 'इमयः प्राणिताः' ।

ते च सप्त रश्मयो बहुलां श्रियं प्रभूतां सस्यादिसंपदं मेहन्ति वृष्टिसेचनद्वारेण संपा-
दयन्ति । हे इन्द्र सप्तहोतृदेवरूप परमेश्वर बह्वर्थां बहुभिरश्वरूपेतां गोमतीं बहुभि-
र्गोभिरुपेतां तां श्रियं प्रयच्छेति शेषः ।

अथ पञ्चमीमाह—

अच्युतां बहुलां श्रियम् । स हरिर्वसु-

वित्तमः । पेरुरिन्द्राय पिन्वते, इति ।

स देवः सप्तहोत्राख्य इन्द्राय कर्मस्वामिने यजमानाय श्रियं पिन्वते सिद्धान्ति,
प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशः स देवः, हरिः पापहरणशीलः, वसुवित्तमोऽतिशयेन
धनस्य लब्धा, पेरुः पालकः । कीदृशीं श्रियम्, अच्युतां विनाशरहितां, बहुलां
गवाश्वादिभिः प्रभूताम् ।

अथ षष्ठीमाह—

बह्वर्थाभिन्द्र गोमतीम् । अच्युतां बहुलां

श्रियम् । मह्यमिन्द्रो नियच्छतु, इति ।

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः सप्तहोतृदेवः । स्पष्टमन्यत् ।

अथ सप्तमीमाह—

शतं शता अस्य युक्ता हरीणाम् । अर्वाङ्गायां तु

वसुंभी रश्मिरिन्द्रः । प्रमं ह माणो बहुलां श्रियम् ।

रश्मिरिन्द्रः सविता मे नियच्छतु (७), इति ।

अस्याऽऽदित्यरूपस्य सप्तहोतृदेवस्य हरीणामन्धकारहरणशीलानां रश्मीनां
शतं शता शतसंख्याकानि शतानि, अयुतसंख्याकानीत्यर्थः । युक्ता युक्तानि संपा-
दितानि । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो रश्मिर्वहुविधरश्मियुक्त आदित्यो वसुभिर्धनैः सहा-
र्वाङ्गायां आभिमुख्येनाऽऽगच्छतु । आगतश्च सविता बहुलां श्रियं प्रभूतां धनादि-
संपदं मे मह्यं नियच्छतु नितरां ददातु । कीदृशः सविता, प्रमं ह माणोऽस्मदी-
यस्तुतिभिः प्रकर्षेण वर्धमानः रश्मिर्वहुविधरश्मियुक्तः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ।

अथाष्टमीमाह—

युतं तेजो मधुमदिन्द्रियम् । मय्ययमग्निर्दधातु, इति ।

अयं सप्तहोतृदेवोऽन्यात्मकः सन्मायि यजमाने मधुमद्घृतं मधुररसोपेतं घृतादि-
त्यं तेजः कान्तिमिन्द्रियं चक्षुरादिसामर्थ्यं च दधातु संपादयतु ।

अथ नवमीमाह—

हरिः पतङ्गः पटरी सुपर्णः । दिविस्यो नभसा य
एति । स न इन्द्रः कामवरं ददातु, इति ।

हरिरन्धकारहरणशीलः पतङ्गः सूर्यरूपः पटरी तेजःपटलवान्सुपर्णः पक्षि-
स्यो दिविक्षयः स्वर्गनिवासी यः सप्तहोतृदेवो नभसाऽऽकाशमार्गेणैति गच्छति ।
३ देवो नोऽस्माकं कामवरं कामानां मध्ये श्रेष्ठं ददातु ।

अथ दशमीमाह—

पञ्चारं चक्रं परिवर्तते पृथु । हिरण्यज्योतिः
सरिरस्य मध्ये । अजस्रं ज्योतिर्नभसा सर्प-
देति । स न इन्द्रः कामवरं ददातु, इति ।

ऋतुपञ्चकात्मका अरा यस्य कालचक्रस्य तत्पञ्चारं पृथु विस्तृतं चक्रं संवत्स-
र्यात्मकं कालचक्रं परिवर्तते पारितः प्रवर्तते । सरिरस्य मध्ये मेघवर्तिजलस्य मध्ये
हिरण्यज्योती रश्मिसंचारेण विद्युद्रूपपरिणामे सति सुवर्णसमानं ज्योतिर्यस्य मण्डलस्य
द्विरण्यज्योतिस्तादृशं ज्योतिरादित्यमण्डलं संवत्सरचक्रानिष्पादकमजस्रं निरन्तरं
नभसाऽऽकाशमार्गेण सर्पदेति शनैः संचरन् (माणं ग) च्छति । स ज्योतिर्मण्डलात्मा
नोऽस्माकं कामवरं ददातु ।

अथैकादशीमाह—

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (८) । एको अश्वो
वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वम् ।
येनेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः, इति ।

सप्तसंख्याकाः साकंजानामित्यत्रोक्ता मुख्यरश्मिविशेषा अश्वसदृशा एकचक्र-
कप्रकारपरिवर्त कालचक्रं युञ्जन्ति प्रवर्तयन्ति । तदेव स्पष्टी क्रियते—सप्तनामा
सप्तसंख्यानि नामानि नमनयोग्यानि वश्यानि रश्मिरूपाणि यस्यासौ सप्तनामा । अश्वो
प्रापक एकः सूर्यस्तत्कालचक्रं वहति । कीदृशं चक्रम्—त्रिनाभि तिस्रः सत्त्वरज-
तमोगुणरूपा भूतभाविव्यद्वर्तमानरूपा वा नाभयो यस्य तत्रिनाभि । अजरं विनाशरहि-

तम्, न हि कालः संसारमध्ये कदाचिद्विनश्यति । अनर्घम्, अर्वा विसेधी विनाशको भ्रातृव्यो वा अवेति श्रुतेः, तद्वहितम्, न हि कालचक्रस्य कश्चिद्विनाशकोऽस्ति । येन कालचक्रेणैवा विश्वा भुवनानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि तत्पुस्तित्वान्ति सुखेन वर्तन्ते, तैस्य कालचक्रस्य निर्वाहकोऽयं सप्तहोतृदेव आदित्यः ।

अथ द्वादशीमाह—

भद्रं पश्यन्त उपसेदुरग्रे । तपो दीक्षाम्-
धयः सुवर्षिदः । ततः क्षत्रं बलमोजश्च
जातम् । तदस्मै देवा अभिसंनमन्तु, इति ।

सुवर्षिदः स्वर्गमार्गाभिज्ञा ऋषयो भद्रं कल्याणं सप्तहोतृरूपमादित्यं पश्यन्त प्राप्यत्वेन निश्चिन्वानास्तपोऽनशनादिरूपं दीक्षां नियमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः तत आदित्यसकाशात्क्षत्रं क्षतात्राणमनिष्टनिवारणं बलं शरीरशक्तिरोजः कान्तिं श्वेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम् । तैस्तक्षत्रादित्रयमस्मै यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु अभितः संपादयन्तु ।

अथ त्रयोदशीमाह—

श्वेतं रश्मि बोभुज्यमानम् । अपां नेतारं भुवनस्य
गोपाम् । इन्द्रं निचिक्वुः परमे व्योमन् (९), इति ।

परमे व्योमकुत्कृष्टे हृदयाकाशे इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं सप्तहोतृदेवमादित्यं निचिक्वुः निश्चितवन्तः, ध्यातवन्त इत्यर्थः । कीदृशमिन्द्रम्—श्वेतं प्रकाशरूपत्वेन शुक्लवर्णम् । रश्मि रश्मियुक्तम् । बोभुज्यमानं सर्वैः प्राणिभिर्वृष्टिद्वारेण पुनः पुनर्भुज्यमानम् । एत देव स्पष्टी क्रियते—अपां नेतारम्, आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृत्या सूर्यो जलस्य नेता तादृशम्, भुवनस्य गोपी भुवनस्य पालकम् ।

अथ चतुर्दशीमाह—

रोहिणीः पिङ्गला एकरूपाः । क्षरन्तीः पिङ्गला एक-
रूपाः । शतं सहस्राणि प्रयुतानि नाव्यानाम्, इति ।

रोहिणी रोहितवर्णाः पिङ्गलाः पिङ्गलवर्णाश्च या आपस्तत्तद्भूमिसंबन्धेन बहु विधा दृश्यन्ते, ताः सर्वा अपि सप्तहोतृरूपस्याऽऽदित्यस्य रश्मिसंबन्धे सति मेघे

१ ग. अनर्घम् । २ ग. 'श्चिञ्जाल' । ३ क. यस्य । ४ क. 'गिलोक्ता' । ५ ग. 'न्तिस्ति' । ६ ल. ग. तच्च क्षत्रम् । ७ क. 'तुरूपम्' । ८ क. 'पां गोक्षरं भूतजातस्य' । ९ ग. 'द्विग' । १० क. 'तृदेवस्य' ।

नानारूपत्वं पारित्यज्यैकरूपा भवन्ति । तथा क्षरन्तीवृष्टिरूपेण भूमौ पतन्त्यस्ताः
पिङ्गलादिवर्णा आप एकरूपा भवन्ति । वृष्टिबाहुल्येन भूमौ नाव्यानां नावा
वर्णीयानामपां शतं सहस्राणि प्रयुतानि शतसंख्या बहुविधसहस्रसंख्या बहुवि-
लक्षसंख्या च संपद्यते । वृष्टिकाले तत्र तत्रानेकप्रवाहा भवन्ति । तदेतत्सर्वं सप्त-
तुमाहोत्स्यम् ।

अथ पञ्चदशीमाह—

अयं यः श्वेतो रश्मिः । परि सर्वमिदं जगत् ।

प्रजां पशुन्धनानि । अस्माकं ददातु, इति ।

अयमादित्यः श्वेतः श्वेतवर्णो रश्मी रश्मियुक्तोऽस्ति । सोऽयं सर्वमिदं जगत्परि-
ग्राप्य वर्तमानोऽस्माकं प्रजादिकं ददातु ।

अथ षोडशीमाह—

श्वेतो रश्मिः परि सर्वं बभूव । सुवन्मह्यं पशुन्विश्वरूपान्, इति ।

श्वेतः शुक्लवर्णो रश्मी रश्मियुक्त आदित्यः सर्वं जगत्परिबभूव परितो व्याप्तवान्,
षोडश आदित्यो मह्यं विश्वरूपान्गोमहिष्यादिरूपेण बहुविधान्पशुःसुर्वतसौतु, प्रे-
त्वेत्यर्थः ।

अथ सप्तदशीमाह—

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया (१०) । हृदा पश्यन्ति

मनसा मनीषिणः । समुद्रे अन्तः कवयो विच-
क्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः, इति ।

असूत्राणान्ग्राति ददातीत्यसुरः परमात्मा, तस्य माययाऽचिन्त्यशक्त्याऽक्तं
भ्यक्तं पतङ्गमादित्यं हृदा मनसा हृत्पुण्डरीकगतेन नियमितेनान्तःकरणेन मनी-
षिणो वेदशास्त्राभिज्ञा महर्षयः पश्यन्ति ध्यात्वा साक्षात्कुर्वन्ति । कवयो लौकिकवार्ता-
ज्ञाः पुरुषाः समुद्रे अन्तः समुद्रभमानेऽन्तरिक्षमध्ये विचक्षते विशेषेण कथयन्ति,
यमादित्य उदितो मध्याह्ने समागत इत्यादिव्यवहारं कुर्वन्ति । वेधसो विधातारोऽ-
थानकुशलाः केचिद्यजमाना मरीचीनां पदं रश्मीनां स्थानमादित्यमिच्छन्ति । आदि-
त्यायुज्यप्रप्त्यर्थमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

१ ख. 'न नाव्या' । २ क. 'भौ नानारूपे(पा)णामेकरूपाणां च नावा । ३ ग. 'स्रष्टे' ।
स्याकश्च से' । ४ क. 'हात्स्यामित्यर्थः । अ' । ६ क. ख. 'वन्तसौतु । ७ क. 'कवृत्तास्तभि' ।

अथाष्टादशीमाह—

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति । तां गन्धर्वोऽव-
दद्भैः अन्तः । तां द्योतमानां स्वयं मनी-
षाम् । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति, इति ।

पतङ्ग आदित्यो मनसा स्वकीयेन प्राणिनां वाचं बिभर्ति धारयति, अन्तर्यामि-
णेण वाचं प्रेरयतीत्यर्थः । तथाच पौराणिका आहुः—“योऽन्तः प्रविश्य मम वाच-
मिमां प्रमुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना” इति । तामादित्यप्रेरितां वाचं गण-
अन्तः शरीरस्य मध्ये गन्धर्वनामको वायुरवददुच्चारयति । गन्धान्वहतीति व्युत्पत्त्या
गन्धर्वशब्दो वायुमाचष्टे । वायुर्हि ताल्वादिंसंयुक्तो वाचमुच्चारयति । तां वायुनोच्चारितां
द्योतमानां प्रकाशमानां स्वयं स्वर्गस्य हेतुभूतां मनीषां मनस ईशिर्ग्रीमाह्लादकरी-
मित्यर्थः । तादृशीं वाचं कवयः शास्त्राभिज्ञा ऋतस्य पदे सत्यस्य परब्रह्मणः स्थाने
निपान्ति नितरां पालयन्ति । परब्रह्मविषयाणि वेदवाक्यानि सर्वदा पठन्तीत्यर्थः ।
तदेतत्सर्वं वाचः प्रेरकस्याऽऽदित्यस्य माहात्म्यम् ।

अथैकोनविंशीमाह—

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो
बहुधैकरूपाः । अग्निस्तां अग्रे प्रमुमोक्तु
देवः (११) । प्रजापतिः प्रजया संविदानः, इति ।

ये पशवो ग्राम्या ग्रामे भवा गवांश्चादयो विश्वरूपा जातिभेदैर्बहुविधा वि-
वर्णादिभेदेन विविधाकारा एवं बहुधा दृश्यमानाः सन्तोऽपि पुनः पशुत्वाकारे
रूपास्तान्सर्वानग्निरूपः सप्तहोतृदेवोऽग्रे प्रमुमोक्तु प्रथमं तत्तत्स्थानात्प्रमुञ्चतु, प्रमुञ्च
स्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । प्रजापतिश्च स्वकीयया प्रजया संविदान ऐकमत्यं गतो
स्मभ्यं पशून्दात्विति शेषः ।

अथ विंशीमाह—

वीतं स्तुके स्तुके । युवमस्मासु निर्य-
च्छतम् । प्र प्र यज्ञपतिं तिर, इति ।

हेऽग्निप्रजापती युवमुभौ युवां स्तुके स्तुके तत्तद्वाद्यपत्ये वीतं प्रजननमुत्पा-

मस्मासु नियच्छतं नियमेन संपादयतम् । यज्ञपतिं यजमानं प्रप्रतिरात्यन्तं ऋक्पेण वर्धयतम् ।

अथैकविंशीमाह —

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो
बहुधैकरूपाः । तेषां सप्तानामिह रन्तिरस्तु ।
रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय, इति ।

ग्राम्यादिशब्दाः पूर्ववद्योज्याः । तेषां ग्राम्यपशूनां सप्तानां गोश्वाजाविपुरुषगर्द-
भोष्ट्ररूपाणां सप्तसंख्याकानामिहास्मद्गृहे रन्तिः क्रीडाऽस्तु । तच्च धनपुष्टिशोभनापत्य-
शोभनवीर्यार्थं संपद्यते ।

अथ द्वाविंशीमाह —

य आरण्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः
सन्तो बहुधैकरूपाः । वायुस्ता अग्रे प्रमुमोक्तु
देवः । प्रजापतिः प्रजयां संविदानः, इति ।

अरण्ये भवा आरण्या द्विखुराः श्वापदादयस्तानरण्याधिपतिर्वायुः प्रमुमोक्तु । अन्य-
त्पूर्वत् ।

अथ त्रयोविंशीमाह —

इडाये सप्तं घृतवच्चराचरम् । देवा अन्वविन्दन्गुहाहितम्, इति ।

इडाये गोसंपादनार्थं सप्तं प्राप्तं घृतवद्घृतयुक्तं घृताकारमित्यर्थः । तादृशं चरा-
चरं स्थावरजङ्गमरूपं जगदनुग्रहीतुं गुहाहितं प्राणिनां बुद्धाववस्थितं सप्तहोतृदेवं देवा
अन्वविन्दन्निष्य लब्धवन्तः ।

अथ चतुर्विंशीमाह —

य आरण्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो
बहुधैकरूपाः । तेषां सप्तानामिह रन्तिरस्तु ।
रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय (१२), इति ।

आत्मा जनानां विकुर्वन्तं विपश्चिं प्रजानां वसुधानीं विराजं चरन्तं
गोमती मे नियच्छत्वेकचक्रं व्योमन्मायया देव एकरूपा अष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ ग. °तिरोऽत्यं । २ ख. °श्वाचिं । ३ ख. °हूमादिषु । ४ क. °पुष्टचर्यं शोभनप्रजार्थं
शोभनं ।

सप्तानां द्विखुरश्चापदक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयानाम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ तृतीये द्वादशोऽनुवाकः ।

एतैरेकादशभिरनुवाकैश्चातुर्होत्रायचयनमन्त्रा उक्ताः । नारायणनाम्ना पुरुषसूक्तनाम्ना च व्यवहियमाणोऽनुवाक उच्यते । तस्य विनियोगं महाशाखापस्तम्ब आह—“पुरस्ता-
त्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं विनोति पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवति, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युप-
हितां पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते” इति । ब्रह्ममेधेऽपि प्रेतदाहोपस्थाने विनि-
योगं भरद्वाज आह—“नारायणाभ्यामुपस्थानम् ” इति । अयं चोत्तरश्चेत्युभावनु-
वाकौ नारायणसंज्ञौ नारायणाख्येन केनचिद्विषया दृष्टत्वात्, जगत्कारणस्य नारायणा-
ख्यस्य पुरुषस्य प्रतिपादकत्वाच्च । तत्रास्मिन्द्वादशोऽनुवाके प्रथमासृचमाह—

सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्, इति ।

सर्वप्राणिसमाष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा,
सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्भुक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि
तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवमक्षिषु पादेष्वपि
योजनीयम् । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतो वृत्वा सर्वतः परिवेष्ट्य
दशाङ्गुलपारिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य स्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणं ब्रह्माण्डाद्-
हिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

पुरुष एवेदं सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नैनातिरोहति, इति ।

यद्भूतमतीतं जगत्, यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् । यदपीदं वर्तमानं जगत्, तत्सर्वं
पुरुष एव । यथाऽस्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः,

१ क. “होत्रिय” । २ क. ख. अभिहिताः । ३ ख. ग. “शिरो भ” । ४ ग. “तिष्ठे”
इ” । ५ क. “गं भार” । ६ क. “रश्मितावुभा” । ७ क. “स्थो योऽयं पु” । ८ क. “क्षिपा” ।

तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्वेष्टव्यम् । उतापि चामृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वकीय-कारणावस्थामातिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराच्चेदं तस्य वस्तुतत्त्वमित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाश्च
पूरुषः (१) । पादोऽस्य विश्वा
भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि, इति ।

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकी-यसामर्थ्यविशेषो न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम्, वास्तवंस्तु पुरुषः, अतो महि-स्रोऽपि ज्यायानतिशयेनाधिकः । एतच्च स्पष्टी क्रियते । विश्वा भूतानि कालत्रय-वर्तानि प्राणिजातानि अस्य पुरुषस्य पादश्चतुर्थोऽंशः । अस्यावशिष्टं त्रिपात्स्व-रूपममृतं विनाशरहितं सद्भिर्विद्योतनात्मके स्वप्रकाशरूपेऽवतिष्ठते । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयर्त्ताया अभावादंशचतुष्टयं न निरूप-यितुं शक्यं तथाऽपि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽत्यल्पमिति विवक्षित्वा पादत्वो-पन्यासः ।

अथ चतुर्थीमाह—

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः । पादोऽस्येहाऽऽर्भवात्पुनः ।
ततो विष्वङ्द्व्यक्रामत् । साशनानशने अभि, इति ।

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत्स्मादज्ञानका-पीत्संसाराद्बहिर्भूतः सन्नत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य योऽयं पादो देशः सोऽयमिह मायायां पुनराभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मज्ञत्वं भगवताऽप्युक्तम्—“ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेका-नो स्थितो जगत् ” इति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ्देवतिर्यगादिरूपेण वेविशः सन्व्यक्रामाद्व्याप्तवान् । किं कृत्वा साशनानशने अभिलक्ष्य साशनं भोज-

१ ग. पुरुषः । २ ख. °स्त्वं वस्तु । ग °स्त्ववस्तु । ३ क. ख. °तच्चोभयं स्प° । ४ क. ते । सर्वभू° । ख. °ते । सर्वाणि भू° । ५ ख. °तं तच्च दिवि । ६ क. °ताभा° । ७ ग. °क्षित-पादाद्° । ८ ग. तवहृलक्ष° । ९ क. °र्वेगावस्थि° । १० क. °मात्मदेश° । ११ ग. माय-ऽऽग° । १२ ख. °यामा° ।

नादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातमनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकं तदुभयं यथा
स्यात्तथा स्वयमेवंविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह—

तस्माद्विराडजायत । विराजो अधि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत । पञ्चाद्भूमिर्मथो पुरः(२), इति ।

विष्वङ् व्यकामादिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते—तस्मादादिपुरुषाद्विराडजायत
ब्रह्माण्डदेह उत्पन्नः । विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराड्-
देहस्योपरि स्थितमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत ।
योऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीर्यया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा
तत्र जीवरूपेणै प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिर्मानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाऽऽर्थ-
णिका उत्तरतापनीये स्पष्टमामनन्ति —“स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः
कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव” इति । स जातो
विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यतातिरिक्तोऽभूत्, विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽ-
भूत् । पञ्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिस्तृणनन्तरं तेषां
जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ।

अथ षष्ठीमाह—

यत्पुरुषेण हविषा । देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तो

अस्याऽऽसीदाज्यम् । ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः, इति ।

पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूपत्नेषु ते देवा उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं तत्साधनत्वेन यज्ञम-
तन्वत कंचिद्यज्ञमन्वातिष्ठन् । बाह्यद्रव्यस्याद्याप्यनिष्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्व-
रूपमेव मनसा हविष्टेन संकल्प्य तेन पुरुषाख्येन(ण)हविषा यद्यदा मानसं यज्ञ-
मकुर्वत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तर्तुदेवाऽऽज्यमभूत्, तमेवाऽऽज्यत्वेन संकल्पितवन्तः ।
एवं ग्रीष्म इध्मत्वेन संकल्पितः । शरत्पुरोडाशादिहविष्टेन संकल्पिता । पूर्वं पुरुषस्य
हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पो वसन्तादीनां त्वाज्यादिविशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम् ।

अथ सप्तमीमाह—

सप्तास्याऽऽसन्परिधयः । त्रिःसप्त समिधः कृताः । देवा

यद्यज्ञं तन्वानाः । अबध्नन्पुरुषं पशुम्, इति ।

१ क. 'यमा' । २ ग. 'जीवोऽ' । ३ ख. 'ण व' । ४ क. 'मानो दे' । ५ ख. 'ये मापु
समा' । ग. 'ये समा' । ६ ख. 'राडति' ।

अस्य सांक्लिपकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन्, ऐष्टि-
कस्याऽऽहवर्नीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनि-
धिरूपः । अत एवाऽऽस्नायते—“न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षाऽस्यप-
हन्ति” इति । त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा
प्रमिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । “द्वादश मासाः पञ्चर्तव-
त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः” इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेष्म-
त्वेन भाविताः । यैद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा
यज्ञं तन्वाना मानसयज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन्विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः ।
एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र—“पुरुषेण हविषा” इत्युक्तम् ।

अथाष्टमीमाह—

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् । पुरुषं जातमग्रतः (३) ।

तेन देवा अयजन्त । साध्या ऋषयश्च ये, इति ।

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्ष-
प्रोक्षितवन्तः । कर्द्विशम्, अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् ।
तच्च पूर्वमेवोक्तम्—“तस्माद्विराडजायत विराजो अग्निः पुरुषः” इति । तेन पुरुषरूपेण
शुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इति त एवोच्यन्ते
। अध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्राणरूपास्तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये
न्ति ते सर्वेऽप्ययजन्त ।

अथ नवमीमाह—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् । पशू-
स्ताऽश्चक्रे वायव्यान् । आरण्यान्ग्राम्याश्च ये, इति ।

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुतस्तादृशात्पूर्वोक्तान्मान
यज्ञात्पृषदाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं संपा-
तमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकाष्ठैकप्रसिद्धानारण्यान्पशूश्चक्र उत्पादित-
म् । आरण्या द्विचुरादयस्तथा ये ग्राम्या गवाश्चादयस्तानप्युत्पादितवान् । पशूना-
न्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने समाम्नातम्—“वायवस्थेत्याह वायुर्वा
न्तरिक्षस्याव्यक्षः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्पारिद-
ति” इति ।

अथ दशमीमाह—

तस्माद्यज्ञात्सर्वेहुतः । ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत (४), इति ।

छन्दांसि गायत्र्यादीनि । स्पष्टमन्यत् ।

अथैकादशीमाह—

तस्मादश्वा अजायन्त । ये के चोभयादतः । गावो

ह जज्ञिरे तस्मात् । तस्माज्जाता अजावयः, इति ।

अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये केचिदूर्वाधोभागयोरुभयोर्देन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यश्ववदजायन्त । तथा गावोऽजाश्चावयश्च ते सर्वेऽप्युत्पन्नाः ।

अथ द्वादशीमाह—

यत्पुरुषं व्यदधुः । कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं

किमस्य कौ बाहू । कावूरू पादावुच्येते, इति ।

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुमत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते—प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः । तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैर्यकल्पयन्विविधं कल्पितवन्तः । एष सामान्यरूपः प्रश्नः । मुखं किमित्यादयो विशेषप्रश्नाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

अथ त्रयोदशीमाह—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः (५)

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । पद्भ्यां शूद्रो अजायत, इति ।

योऽयं ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः सोऽयमस्य प्रजापतेर्मुखमासीत्, मुखान् स्पृश इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियजातिः स बाहुत्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीं यौ प्रजापतेरूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः, ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथा पद्भ्यां शूद्र उत्पन्नः । इयं च मुखदिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः सप्तमकाण्डे “स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत” इत्यादौ विस्पष्टमाज्ञाता । अतः प्रश्नोत्ते उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ।

अथ चतुर्दशीमाह—

चन्द्रमा मनसो जातः । चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च । प्राणाद्वायुरजायत, इति ।

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादिपशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादिमनुष्याश्च तस्मादु-
त्पन्नाः, एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्नाः । चक्षोश्चक्षुषः ।

अथ पञ्चदशीमाह—

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां

भूमिर्दिशः श्रोत्रात् । तथा लोकाः अकल्पयन् (६), इति ।

यथा देवास्तस्मादुत्पन्नास्तथा लोकानप्यन्तरिक्षादीन्द्रजापतेर्नाभ्याद्यवयवेभ्योऽकल्प-
न्नुत्पादितवन्तः ।

अथ षोडशीमाह—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं

तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य

धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते, इति ।

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभवं प्रक-
रति—यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्यशरीराणि विचित्य विशेषेण
प्राप्य नामानि च देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिवदन्तैर्नाम-
रहितो व्यवहरन्नास्ते, एतं पुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादि-
वत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि, ध्यानेन सर्वदाऽनुभवामीत्यर्थः । स च पुरुषस्तमसः
रेऽज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्रोपदेशरहितैर्मूर्खैरनुभवितुमशक्यं इत्यर्थः ।

अथ सप्तदशीमाह—

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं

विद्वानमृतं इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते, इति ।

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातृणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् ।
शक्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्षु वर्तिनः सर्वान्प्राणिनः प्रविद्वान्प्रकर्षेण जानञ्शक्र इन्द्रस्तद-
हार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रायोपदेशात्तं विराट्पुरुषमेवमुक्तप्रकारेण विद्वान्-
क्षात्कुर्वन्निहारिमन्त्रेण जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति । यदा विराट्पुरुषोऽह-
ं साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहरयं तत्त्वरूपत्वाभावात्तन्मरणेनायमुपासको न

१ ग. 'यं प' । २ क. 'मयमित्य' । ३ क. 'स्य स्वरू' । ४ ख. 'तत्प्रत्यक्ष' ।
५ 'वादन्यम' ।

म्रियते । अयनायामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्ये
मार्गो न विद्यते । न हि कर्मसहस्रैरप्यमृतत्वं संपादयितुं शक्यते । ‘ न कर्मणा न
प्रजया धनेन ’ इत्यादिशास्त्रात् ।

३.थाष्टादशीमाह—

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथ-

मान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते ।

यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः (७), इति ।

पूरुषः पुरोऽग्रतोऽजायत कृतोऽकल्पयन्नासन्दे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अत्र कृत्स्नानुवाकतात्पर्यं संक्षिप्योपन्यस्यति—देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन
यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः ।
तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमाणि
मुख्यभूतान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकोऽनुवाकभागार्थः संगृहीतः । अथोपास-
तत्फलरूपोऽनुवाकभागार्थः संगृह्यते—यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः
पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स
ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथोत्तरनारायणारण्यः कश्चिदनुवाकस्तस्य च विनियोगं पुरुषमेष आपस-
माह—“उत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुपस्थाय” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

अज्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वक-

र्मणः समवर्ततामि । तस्य त्वष्टा विदध-

द्रूपमिति । तत्पूरुषस्य विश्वमाजानमग्रे, इति ।

योऽयं विराडूपो नारायणाख्यः पुरुषः सोऽयमद्भ्यः संभूतः सर्वत्र व्याप्तेषु जलेषु क्षीरमध्ये मण्डवद्वह्नाण्डगोलकमुत्पन्नम् । न केवलमद्भ्य एव किंतु पृथिव्यै रसाच्च भूम्याः संबन्धी योऽयं रसः सारस्तस्मादप्युत्पन्नः । “मण्डस्य योऽयं घनीभावः स पार्थिवः, ये च तन्मध्ये द्रवांशास्त आप्याः, यत्कठिनं सा पृथिवी, यद्द्रवं तदापः” इत्यादिश्रुतेः । विश्वकर्मणो जगत्कर्तुः परमेश्वरादधिसमवर्तताऽऽधिक्येन निष्पन्नो योऽयं ब्रह्माण्डाभिमानो चेतनः पुमान्सोऽयमीश्वरांशस्तस्य विराट्पुरुषस्य रूपं चतुर्दश-^३लोकरूपावयवसंस्थानं विदधन्निष्पादयंस्त्वष्टा विश्वकर्मा जगदीश्वरः । एति प्रवर्तते । पुरुषस्य विराडाख्यस्य संबन्धि तद्विश्वं प्रसिद्धं देवमनुष्यादिरूपं सर्वं जगदग्रे सृष्ट्या-
॥जानं सर्वत उत्पन्नम् ।

अथ द्वितीयामाह—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृतं इह
भवंति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयामाह—

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः । अजायमानो बहुधा
विजायते (१) । तस्य धीराः परिजानन्ति
योनिम् । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः, इति ।

ब्रह्माण्डरूपे गर्भेऽन्तर्मध्ये प्रजापतिर्विग्रहवान्भूत्वा चरति । स च वास्तवेन रूपेण ये ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनादजायमान एव तथाऽपि मायिकेन रूपेण बुधा स्यावरजङ्गमादिबहुप्रकारो विशेषेण जायते । तस्य प्रजापतेर्योनिं जगत्कारणम् । स वास्तवं स्वरूपं धीरा धैर्यवन्तो योगेन निरुद्धेन्द्रिया महात्मानो जानन्ति । असौ विधातारः सृष्टिकर्तारस्तमेवोपास्य मरीचीनां मरीच्यन्निग्रमुखानां(णां)महर्षीणां जगदुत्पादकत्वलक्षणमिच्छन्ति ।

अथ चतुर्थामाह—

यो देवेभ्य आतपति । यो देवानां पुरोहितः । पूर्वा यो

१ क. ख. सर्वतो । २ क. ह्यसम् । म° । ३ ख. ‘लोकाः’ । ४ क. ‘मां सर्वं ज°’ । ५ ख. ‘स्त्वेषां दृशत्वाद्जा°’ । ६ ख. ‘तारक्षयिक°’ ।

देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मणे , इति ।

यः परमेश्वरो देवेभ्यो देवार्थमातपति सर्वत्र प्रकाशते, देवानां देवत्वसिद्धं तत्तद्बृहद्वेषु चैतन्यरूपेण प्रविश्याऽऽविर्भवति । यश्च देवानां पुरोहितो बृहस्पतिर्विष्णुः “बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः” इति श्रुतेः । यश्च देवेभ्यः पूर्वो जातः प्रथमभावी हिः ण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे” इति श्रुतेः । तादृशाय रुचाय रोचमानाय स्वयंप्रकाशाय ब्राह्मणे परब्रह्मस्वरूपाय ब्रह्मणा वेदेन प्रतिपाद्याय वा नमः नमस्कारोऽस्तु ।

अथ पञ्चमीमाह—

रुचं ब्राह्मं जनयन्तः । देवा अग्रे

तदब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो

विद्यात् । तस्य देवा असन्वशे, इति ।

देवाः सर्वेऽग्रे सृष्ट्यादौ ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तनकाले ब्राह्मं रुचं परब्रह्मसंनधि चैतन्यं जनयन्तो विद्यया प्रादुर्भावयन्तस्तद्ब्रह्मतत्त्वं संबोध्याब्रुवन्वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवन्तः । किं तद्वाक्यमिति तदुच्यते—हे परमात्मन्यः कश्चिद् ब्राह्मणः पुमांस्त्वमेवं यथोक्तप्रकारेण विद्यात्तस्य ब्रह्मविदः सर्वे देवा वशेऽसन्नधीना भवन्ति, स्वयं हि तेषां देवानामन्तर्यामी परमात्मा भवति, तस्माद्देवा एतदधीना न त्वस्य देवा ईश्वराः । एतमेवार्थं वाजसनेयिनो विस्पष्टमामनन्ति—“य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य देवाश्च नाभूत्या ईशते, आत्मा ह्येषां स भवति ” इति ।

अथ यजुरात्मानं कंचिन्मन्त्रमाह—

हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे । नक्ष-

त्राणि रूपम् । अश्विनौ व्यात्तम् । इष्टं मनिषाण ।

अमुं मनिषाण । सर्वं मनिषाण (२), इति ॥

जायते वशे सप्तर्चं ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

हीर्लज्जाभिमानिनी देवता । लक्ष्मीरैश्वर्याभिमानिनी देवता । हे परमात्मन ही लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ भार्यास्थानीये । ये चाहोरात्रे ते पार्श्वे पार्श्वद्वयस्थानीये

नक्षत्राण्याकाशे दृश्यमानानि रूपं तव शरीरस्थानीयम् । अभिनौ यौ देवौ तौ तव व्यात्तं विवृतमुखस्थानीयम् । तथाविध हे विराट्पुरुषेष्टमस्मदपेक्षितमात्मबोधं मनिषा-
णानुमन्यस्व देहीत्यर्थः । अमुं लोके दृश्यमानं गवाश्चादिकं मनिषाण प्रयच्छ । किं
बहुना सर्वं मनिषाणैहिकमामुष्मिकं वा सर्वमिष्टं देहि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ भर्तृसूक्ताख्यः कश्चिदनुवाकोऽभिधीयते । तस्य च मृत्यवे वेहतमित्यास्मिन्पशौ
नारिष्ठहोमानन्तरमुपहोमार्थत्वेन विनियोगो द्रष्टव्यः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—
“ मृत्यवे वेहतं तत्र भर्तारमुपजुहुयात् ” इति । तत्र प्रथमामाह—

भर्ता सन्भ्रयमाणो विभर्ति । एको देवो
बहुधा निविष्टः । यदा भारं तन्द्रयते स
भर्तुम् । निधाय भारं पुनरस्तमेति, इति ।

योऽयं प्राणाभिमानी देवः सोऽयं भर्ता पोषकः सन्भ्रयमाणोऽन्तर्यामिणा परमे
श्वरेण स्वयं धार्यमाणः सन्विभर्ति देहान्धारयति । स च सूत्रात्मरूपेण स्वयमेक एव
देवस्तत्तच्छरीरेषु बहुधा शरीरानुसारेण बहुप्रकारो निविष्टोऽवस्थितः । अत एव
प्राणविद्याप्रकरणे तत्तच्छरीरानुसारेण प्राणस्यावस्थितिं क्वाप्वा आमनन्ति—“ समः
प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिलोकैः ” इत्यादि । स प्राणो यदा
भारं देहरूपं भर्तुं धारयितुं तन्द्रयते तन्द्रीमालस्यं प्राप्नोति, आयुषोऽवसाने हि
स्याऽऽलस्यं भवति । तदानीं भारं देहरूपं निधाय क्वचिदुत्सृज्य पुनरस्तमेति,
दर्शनं गच्छति । यथा देहोत्पत्तेः पूर्वमदर्शनं गतस्तथा देहपातादूर्ध्वमपीत्याभिप्रेत्य
नारित्युक्तम् ।

अथ द्वितीयामाह—

तमेव मृत्युममृतं तमाहुः । तं भर्तारं तष्टु
गोप्तारमाहुः । स भृतो भ्रिममाणो
विभर्ति । य एनं वेदं सत्येन भर्तुम्, इति ।

वेदरहस्याभिज्ञाः पुरुषास्तमेव प्राणं मृत्युमाहुः, यदा प्राणो देहाभिर्गच्छति तदैव देहो म्रियतेऽतो मृत्युहेतुत्वान्मृत्युत्वम् । यदा प्राणो देहेऽवस्थितस्तदाऽमृतो देह इत्य-
मृतत्वहेतुत्वाच्च प्राणममृतमाहुः । शरीरस्थापनहेतुत्वाच्चमेव प्राणं भर्तारं देहस्य धार-
यितारमाहुः । तथा च कौषीतकिनः समामनन्ति—“ अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं
शरीरं परिगृह्योत्थापयति ” इति । तथा तमेव प्राणमन्नपानादिस्वीकारहेतुत्वाद्भोक्तारं पोष-
कमाहुः । तथा च च्छन्दोगा अन्नपानस्वीकारसाधनत्वं प्राणस्याऽऽमनन्ति—“ यद-
श्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति ” इति । यः पुमानेनं प्राणं सत्येन श्रुतिस्मृत्युदितेन
सम्यङ्मार्गेण भर्तुं ध्यानकाले चित्ते धारयितुं वेद जानाति स उपासकः पुमान्भूतः
परमेश्वरेणाऽऽदौ पोषितो भ्रियमाणोऽनेन प्राणवायुना धार्यमाणः सन्निवर्तति स्वयमि-
तरान्प्राणिनश्च पोषयितुं समर्थो भवति ।

अथ तृतीयामाह—

सद्योजातमुत जहात्येषः । उतो जरन्तं न जहा-

त्येकम् (१) । उतो बहूनेकमर्हजहार ।

अतन्द्रोः देवः सदमेव प्रार्थः, इति ।

एष प्राणदेवः स्वतन्त्रः सन्सद्योजातमुत तदानीमेवोत्पन्नमपि पुरुषमल्पायुषं
जहाति परित्यजति । एकमन्यं वा कंचित्पुरुषमुतो जरन्तं दीर्घेणाऽऽयुषा जरां
प्राप्तमपि न जहाति । एकमहरेकस्मिन्नेव दिन उतो बहूनेकानपि पुरुषाञ्जहार
संहरति । सोऽयं प्राणदेवः सदमेव सर्वदेवातन्द्र उच्छ्वासनिश्वासरणामरणबहुमरण-
विषयव्यापारेष्वालस्यरहितोऽतोऽयं प्रार्थोऽस्माभिः प्रार्थनीयः, उपास्य इत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह—

यस्तद्वेद यत आबभूव । संधां च यां संदधे ब्रह्मणैषः ।

रमेते तस्मिन्नुत जीर्णे शयाने । नैनं जहात्यहंस्मृ पूर्वेषु, इति ।

यतो यस्मात्करणादयं प्राण आबभूवाऽऽविर्बभूव । तत्कारणं यः पुमान्वेद
जानाति । तथा संधां च संबन्धमपि यो वेद । कीदृशी संधेति सैव विशेष्यते ।
एष प्राणो ब्रह्मणाऽऽत्मना सह यां संधां संदधे यं संबन्धं प्राप्तवान् । इत्थमिह
देहे वस्तव्यमित्यन्तं कालमिह वस्तव्यमित्येतादृशी संधा तां यो वेद तस्मिन्पुरुषे
प्राणाकारं प्राणात्मसंबन्धं वाऽभिजानान उत जीर्णे शयाने तादृशे पुरुषे जरां प्राप्य

शयने सत्यपि तत्रायं प्राणो रमते क्रीडते(ति) । पूर्वेषु पूर्वकृतैः कर्मभिः संपादि-
नेष्वहस्सु बहुष्वपि दिवसेषु नैनं जहाति, एनं जीर्णं पुरुषं स प्राणो न परित्यजति ।

अथ पञ्चमीमाह—

त्वामापो अनु सर्वाश्चरन्ति जानतीः । वत्सं

पर्यसा पुनानाः । त्वमग्निं हव्यवाहं समि-

न्तसे त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजानाम् (२), इति ।

हे प्राण त्वां वायुरूपं सर्वा आपोऽनुसंचरन्ति, यत्र वायुः प्रबलं वाति तत्रै-
धिकं सद्बृष्टिजलं प्रवर्तते । तत्र दृष्टान्तः—यथा जानतीः स्वस्ववत्साभिज्ञा मावः
।यसा पुनानाः स्वकीयेन क्षीरेण स्रवन्त्यः पोषयन्त्यो वत्समनुसंचरन्ति तद्वदिति
।हव्यम् । हे प्राण त्वं हव्यवाहं हविषां बोढारमग्निं समिन्तसे सम्यग्दीपयसि ।
।युना ह्यग्निर्दीप्यते । तथा त्वमेव मातरिश्वा वायुरूपः सन्प्रजानां भर्ता धार-
येताऽसि ।

अथ षष्ठीमाह—

त्वं यज्ञस्त्वमु वेवासि सोमः । तवं देवा हवमायन्ति सर्वे ।

त्वमेकोऽसि बहूनुप्रविष्टः । नमस्ते अस्तु सुहवो म एधि, इति ।

हे प्राण त्वं यज्ञप्रवर्तकत्वेन यज्ञरूपोऽसि । प्राणस्य वायुरूपत्वाद्यज्ञप्रवर्तकत्वम् ।
तच्चान्यत्राऽऽज्ञातम्—‘वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते’ इति । सोमं उ सोमवागोऽपि
।मेव सर्वक्रियाणां वायुप्रेरितत्वात् । किंच सर्वे देवास्तव हवं त्वंदीयमाह्वानं प्रत्या-
न्त्यागच्छन्ति । वायुना यागक्रियायां प्रवर्तितायां हैविरर्थं देवा आगच्छन्ति ।
।तव देवतारूपेण त्वमेकोऽसि तथाऽपि बहून्देवाननुप्रविष्टः, तत्तदानुकूल्येन पृथ-
।गाणि धृत्वा तत्र तत्र स्थितः । हे प्राण ते तुभ्यं नमोऽस्तु । मे मम सुहव एधि,
।ह्मातुं सुलभो भव ।

अथ सप्तमीमाह—

नमो वामस्तु शृणुतं हवं मे । प्राणापानाव-

जिरं संचरन्तौ । ह्वयामि वां ब्रह्मणा तूर्तमे-

तम् । यो मां द्रोष्टि तं जहितं युवाना, इति ।

अजिरमेजनशीलं गमनस्वभावं शरीरं संचरन्तौ सम्यक्प्रवर्तयन्तौ हे प्राणापानौ
वां युवाभ्यां नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । मे हवं मदीयमाह्वानं शृणुतम् । ब्रह्मणा
मन्त्रेण वां ह्वयामि युवामाह्वयामि । तूर्तं तूर्णं शीघ्रमेतमागच्छतम् । युवानां तरुणौ
युवां यः शत्रुर्मां द्वेष्टि तं जहितं विनाशयतम् ।

अथाष्टमीमाह—

प्राणापानौ संविदानौ जहितम् । अमुष्यासुना

मा संगसाथाम् (३) । तं मे देवा ब्रह्मणा

संविदानौ । वधाय दत्तं तमहं ह्नामि, इति ।

हे प्राणापानौ वायू संविदानौ परस्परमैकमत्यं गतौ जहितमस्मच्छन्तुं पारित्यज-
तम् । अमुष्य मदीयशत्रोरसुना प्राणेन मा संगसाथां संगतौ मा भूताम् । ये ब्रह्मणा
मदीयेन मन्त्रेण संविदानौ वैकमत्यं गतौ देवा प्राणापानदेवौ युवां तं मदीयं शत्रुं
वधाय वधार्थं दत्तं मह्यं प्रयच्छतं तं शत्रुमहं ह्नामि विनाशयामि ।

अथ नवमीमाह—

असंजजान सत आवभूव । यं यं जजान

स उ गोपो अस्य । यदा भारं तन्द्रयते

स भर्तुम् । परास्य भारं पुनरस्तमेति, इति ।

असद्व्यक्तं जगत्कारणं जजान प्रथममाकाशात्मनाऽव्यक्तरूपेणोत्पन्नं तस्मात्स-
तोऽव्यक्तत्वेन सद्रूपादाकाशाद्वायुरूपोऽयं प्राण आवभूवाऽऽभिमुख्येनोत्पन्नः । स
वायुरूपः प्राणो यं यं देवमनुष्यादिदेहं जजानोत्पादितवान्स उ स सर्वोऽपि देहोऽस्य
प्राणस्य गोपो रक्षकोऽभवत् । प्राणो हि शरीरे प्रविश्य गुप्तो वर्तते, [स] याव-
दायुस्तावन्तं कालं तत्रावस्थाय यदा देहरूपं भारं भर्तुं तन्द्रयते धारयितुमशक्यं
भवति तदानीमेव तं भारं परास्य पारित्यज्य पुनरपि देहोत्पत्तेः प्रागवस्थायामस्त-
त्यदर्शनं गच्छति ।

अथ दशमीमाह—

तद्वै त्वं प्राणो अभवः । महान्भोगः प्रजापतेः ।

भुजः करिष्यमाणः । यद्देवान्प्राणयो नवं (६) इति ।

एकं प्रजानीं गसाथां नवं ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

यद्यदा त्वं भुजो भोगान्कारिष्यमाणः सन्नवदेवान्नवच्छिद्रवर्तिनश्चक्षुरादीन्दी-
प्यमानान्पदार्थान्प्राणयः प्रकर्षेण चेष्टितवानसि तद्वै तदानीमेव त्वं प्राणोऽभवः प्राण-
यति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्त्या प्राणनामकोऽभूः । कीदृशस्त्वम्—प्रजापतेर्महा-
न्भोगोऽत्यन्तभोगहेतुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ तृतीये पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ मृत्युसूक्तारूपोऽनुवाकोऽभिधीयते । इत आरभ्य सप्तानामनुवाकानां ब्रह्मभेदे
विनियोगं भरद्वाज आह—“मृत्युसूक्तेनानुशंसनं सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानं सौम्या संग-
हनमीयुष्ट इत्यवगाहनं ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं चित्तं संतानेनेति हविराहुतीः प्रया-
सा वा स्वाहेति स्तुवाहुतीः” इति । तत्र मृत्युसूक्ते प्रथमामृचमाह—

हरिः हरन्तमनुयन्ति देवाः । विश्वस्ये-

शानं वृषभं मंतीनाम् । ब्रह्म सरूपमनु मेद-

मागात् । अयनं मा विवधीर्विक्रमस्व, इति ।

हरिं हरणशीलं प्राणापहृतरं मृत्युदेवं सर्वे देवा अनुयन्ति, आनुकूल्येन
छिन्ति । न कोऽपि देवो मृत्युमुलङ्घयितुं क्षमते । कीदृशं हस्मि—हरन्तमायु-
गोऽवसाने प्राणानपहरन्तम्, अत एव विश्वस्येशानं सर्वस्य जगतः स्वामिनम्,
तीनां मननीयानां देवानां मध्ये वृषभं श्रेष्ठम् । अस्मिन्स्तु कर्मणि सरूपं समा-
रूपमनुकूलमिदं ब्रह्म मन्त्रजातं मामनु यजमानमनुलक्ष्याऽऽगात्, आभिमुख्येन
गमोत् । अतो हे मृत्यो ब्रह्मणा तुष्टः सन्नयनं मा विवधीर्मदीयं मार्गं मा विना-
शय, किंतु विक्रमस्व मच्छत्रुविनाशार्थं पराक्रमं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

मा छिदो मृत्यो मा वधीः । मा मे बलं ।

१ ग. भारद्वाज । २ ग. “नुशास” ३ ग. “नं सौम्यासंगाहनं सौ” ४ ग. “नं हापुष्पाव”
५ ग. “युष्ट्याऽव” ६ ख ग. “णाप्रक्रम” ।

विट्ठो मा प्रमोषीः । प्रजां मा मे' रीरिष आयु-

रग्र । नृचक्षसं त्वा हविषा विधेम, इति ।

हे मृत्यो त्वं मा छिदो मदीयस्य कस्याप्यवयवस्य च्छेदं मा कार्षीः । मा धीर्म वधमपि मा कार्षीः । मे मदीयं बलं मा विट्ठो मा विनाशय । मा प्रमोष अन्यदपि मदीयं वस्तु चौर्येण माऽपहर । मे मदीयां प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मा रीरि हिसितं मा कुरु । हे उग्र देव मदीयमायुश्च मा रीरिषो मा विनाशय । नृचक्ष मनुष्येषु प्रख्यातं त्वां हविषा विधेम परिचरेम ।

अथ तृतीयामाह—

सद्यश्चकमानायं । प्रवेपानायं मृत्यवे (१) । प्रास्मा

आशां अशृण्वन् । कामेनाजनयन्पुनः, इति ।

सद्यस्तास्मिन्नेव क्षणे, चकमानाय भयहेतवे प्रवेपानाय तेन भयेन प्राणिनां कम्प-
यिन्ने, प्राणिनो हि मृत्योर्नोमग्रहणेनैव भीताः कम्पन्ते । अस्मा ईदृशाय मृत्यव-
अपज्ञाः सर्वा दिशः प्राशृण्वञ्शृण्वन्ति । सर्वदिग्भर्तिनः प्राणिनो मृत्युदेवस्य महिमानं
शास्त्रेभ्यः प्रकर्षेण शृण्वन्ति । कामेन मृत्योरिच्छया पुनरजनयन्पुनः पुनरपत्यानि जन-
यन्ति । मृत्योः प्रतिकूले संत्युत्पादितान्यपत्यानि तदानीमेव भ्रियन्तेऽतो मृत्युमाराण्य
तदिच्छानुवर्तिनोऽपत्यान्युत्पादयन्ति ।

अथ चतुर्थीमाह—

कामेन मे काम आगात् । हृदयाद्धृदयं मृत्योः ।

यदमीषामदः प्रियम् । तदैतूप मामभि, इति ।

कामेन मृत्योरिच्छया मे काम आगान्मदीयमभीष्टं वस्त्वागच्छतु । मदीयं हृदयं
मृत्योर्हृदयान्मृत्युचित्तानुकूल्येन वर्ततामिति शेषः । अतो मृत्योरनुग्रहे सत्यमीषां
मदीयानामिन्द्रियाणां यददः प्रियं यदिदं वस्त्वभीष्टं तद्वस्तु मामभिलक्षणेन समी-
प(हे)त्वागच्छतु ।

अथ पञ्चमीमाह—

परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो

देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि ।

मा नः प्रजा रीरिषो मोत वीरान्, इति ।

हे मृत्यो देवयानादितरो यः पन्थास्ते स्वस्तव स्वभूतः, तं परं पन्थां देवयाना-
दितरं तं मार्गमनुपरोहि, अनुक्रमेण प्राप्नुहि । चक्षुष्मते साधुदर्शिने शृण्वतेऽस्मद्विज्ञ-
सिनां श्रोत्रे, ते तुभ्यमेकं वचनं ब्रवीमि । नोऽस्मदीयां प्रजां पुत्रादिरूपां, मा रीरिषो
मा विनाशय । उतापि च धीराञ्छूरान्भृत्यान्पि मा रीरिषः ।

अथ षष्ठीमाह—

प्र पू॒र्व्यं मन॑सा वन्द॑मानः । नाध॑मानो वृष॑भं
चर्ष॑णीनाम् । यः प्र॒जाना॑मेक॒राण्मा॑नु॒षीणा॑म् ।
मृ॒त्युं य॒जे प्रथ॑म॒जामृ॑तस्य (२) इति ॥
मृ॒त्यवे॑ वी॒राश्च॑त्वारि॑ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

यो मृत्युर्मानुषीणां मनुष्यजातिगुक्तानां प्रजानामेकरात्रेक एव राजा तादृशं मृत्यु-
महं यजे पूजयामि । कीदृशोऽहम्—मनसा [प्र]वन्दमानः प्रकर्षेण नमस्कुर्वाणः,
नाधमानोऽपेक्षितं फलं याचमानः । कीदृशं मृत्युम् । प्रपूर्व्यं (पूर्व्यं) प्राणिभ्यः पूर्व-
स्मिन्कल्ये भवम् । चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभं कामादिवर्षणक्षमम् । ऋतस्य प्रथ-
मजां सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नकार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ तृतीये षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्तं मन्त्रमाह—

तर॒णिर्वि॒श्वदर्श॑तो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य॑ । वि॒श्वमा॑भा॒सि
रोच॑नम् । उ॒पया॑म॒गृही॑तोऽसि सूर्या॑य त्वा भ्राज॑-
स्वत ए॒ष ते योनिः॑ सूर्या॑य त्वा भ्राज॑स्वते, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिरन्वकारोत्तरणहेतुः, विश्वदर्शतो विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्वर्जनीयः
ज्योतिष्कृतसर्वस्मिन्लोके प्रकाशकृत्वासि । किञ्च सर्वं जगद्भोचनं दीप्यमानं यथा भवति
तथाऽऽभासि सर्वतः प्रकाशयसि । अग्निष्टोमे योऽयमतिग्राह्यस्मो ग्राहोऽस्ति तद्वद्देव
ग्रह भ्राजस्वते दीप्तियुक्ताश्च यथोक्तमहिमोपेताश्च सूर्याय त्वां गृह्णामि, अतस्त्वं तदर्थं
मुपयामगृहीत उपयामेन पृथिवीकार्येण पात्रेण गृहीतोऽसि । एष हविर्धानमण्डपस्यः
खरप्रदेशस्ते तव योनिः स्थानम्, अतो भ्राजस्वते दीप्तिमते सूर्याय, त्वां तत्र प्रदेशे साद-
यामि, ईदृशोऽयमतिग्राह्यो यस्मै सूर्याय गृह्यते किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमित्यवेमुपस्था-
नकाले स्तु-र्थो ग्राहोपन्यासो लिङ्गबलात्तस्यातिग्राह्यस्य ग्रहणेऽप्ययं मन्त्रो विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ तृतीये सप्तदशोऽनुवाकः ।

प्रेतदाहस्थानसमीपेऽवटं खात्वा जलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं संगाहनं तत्र विनियुक्तं
सौमीमृचमाह—

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरू-
तिभिः । भवा नः समर्थस्तमः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

हे मदिन्तमातिशयेन हर्षयुक्त सोम विश्वाभिरूतिभिः सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणे-
राप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । नोऽस्मान्प्रति समर्थस्तमोऽतिशयेन प्रभायुक्तो भव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ तृतीयेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

अथावगाहने विनियुक्तौ मृचमाह—

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः । अस्माभिरू
नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान्, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ये मर्त्यासो मनुष्या व्युच्छन्तीं प्रभातं कुर्वतीमुषसमुषःकालदेवतां पूर्वतरामितरे-
भ्योऽत्यन्तं पूर्वमपश्यन्पश्यान्ति, ते मनुष्या ईयुस्तां देवतां प्राप्नुवन्ति । [सा] अस्मा-
भिरू नु अस्माभिरपि नु क्षिप्रं प्रतिचक्ष्याऽभूत्प्रत्यक्षं दर्शनीयाऽभूत् । येऽन्येऽप्य-
परीष्वपररात्रिषु रात्रीणामवसानेषु पश्यान्पश्यान्ति ते ओ यन्ति तेऽपि तां देवतां
सर्वथा प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ तृतीय एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथोपोषणे दाहे विनियुक्तानि यजुष्याह—

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि
ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि
ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्मला भवन्तीं त्वा सादयामि
दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादया-
म्यजंसां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि
बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

१ ख. ग. अ३ । २ ग. 'नेऽष्टादशीमा' । ३ ख. 'कामोषसी द्वितीयासृ' । ४ घ.
पुष्टे । ५ ग. 'स्या इयु' । ६ ख. 'स्माभिः साऽनुष्यं प्र' । ७ ग. 'भिरू नु' । ८ क. सर्वदा ।
क. 'जे वि' ।

२१२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्—[प्रपा० १ अनु० १०—२१]

प्रेतं दग्धुं या समित्प्रक्षिप्यते तां संबोध्योच्यते—हे समित्त्वामस्य प्रेतस्योपासादयामि स्थापयामि । ज्योतिष्मतीमित्यादिभिर्विशेषैस्तत्समिन्निष्ठाया ज्वालाया उत्तरोत्तराभिवृद्ध्याऽवस्थाविशेषा उच्यन्ते । अत्यल्पप्रकाशोपेता ज्योतिष्मती ईषदधिकप्रकाशोपेता ज्योतिष्कृत् । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिर्वित् । एतं भास्वत्यादिषु योजनीयम् । मल्मलेति दह्यमानकाष्ठध्वनेरनुकरणम् । लिङ्गानुसारेण मन्त्र इष्टकोपघानेऽपि विनियोक्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ तृतीये विंशेऽनुवाकः ।

अथ सुवाहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वादश मन्त्रानाह—

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा
संयासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे
स्वाहा शोकाय स्वाहा तैप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रेतस्य यमलोके बाधका देवताविशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः, तन्निर्वचनाभि उ यथायोगमुल्लेख्यानि । तस्यै तस्यै देवतायै सुवेण गृहीतमिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ तृतीये एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ राजर्गवीहविषो होर्मार्थोऽयमनुवाक उच्यते । तत्र नव मन्त्रानाह—

चित्तं संतानेन भवं यक्रा रुद्रं तन्निम्ना पशुप-

तिं स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहि-

१ क. 'षणोः समि' । २ क. अह' । ३ क. 'ने वि' । ४ क. 'न्त्रानुवाक उच्यते' ।
तं । ५ ग. तपत्यै । ६ क. 'गवि ह' । ७ क. 'वीयो हो' । ८ क. 'मार्थमन्त्रानु' ।

तेन शर्वं मर्तस्त्राभ्यां महादेवमन्तःपार्थिवौषिः ।

घृहन् शिङ्गानिकोऽस्याभ्याम् (१), इति ॥

चित्तमेकम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकः ।

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अत्र द्वितीयान्ताश्चित्तादिशब्दा देवताविशेषवाचिनः । तृतीयान्ताः संतानादिशब्दाः पशोर्मांसविशेषवाचिनः । संतानारूपेण मांसविशेषेण चित्तरूपं देवताविशेषं पारितोषयाम इति वाक्यशेषः । एवं सर्वत्र योजनीयम् । तदेवमस्मिन्प्रपाठके ब्रह्मचितिर्ब्रह्ममेधयो-
रङ्गभूता मन्त्रा उक्ताः । चातुर्होत्रियचितिर्ब्रह्मचितिः । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्याम्नात-
त्वात् । तस्यां ब्रह्मचितौ चित्तिः स्तुगित्यादयः सुवर्णं धर्ममित्येवमन्ता अनुवाका विनि-
युक्ताः । ब्रह्ममेधे तु कृत्स्नोऽपि प्रपाठको विनियुक्तः । आहिताग्नेयो दहनादिसंस्कारः
सोऽयं पितृमेधः । आहिताग्नित्वे सति यो ब्रह्मतत्त्वं जानाति तस्य दहनादिसंस्कारो
ब्रह्ममेध इत्युच्यते । तस्मिन्ब्रह्ममेधेऽस्य प्रपाठकस्य विनियोगं भरद्वाज आह—
“ अथात उत्तरं पितृमेधं व्याख्यास्यामो ब्रह्ममेध इत्याचक्षते । तथाऽप्युदाहरन्ति
द्विजातीनामपवर्गार्थस्तत्त्वदर्शिभिः(?) । ऋषिभिस्तपसो योगाद्बोद्धुं पुरुषोत्तमम् । होतृश्च
पितृमेधं च संसृज्य विधिरुत्तरः । विहितस्तु समासेन क्रतूनामुत्तमः क्रतुः ” इति । तस्य
संग्रहेहोतृभिर्होमो भर्तृसूक्तेन भरणं पत्नीभिरुपसादनं दक्षिणाप्रतिग्रहैर्मार्गो हृदयै-
र्मिरण्यशकलान्संभारयजुर्भिः पात्रार्चयनं ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानं
क्षण एकहोतेति चानुमन्त्रणं चित्तं संतानेनेति हविराहुतीः प्रयासाश्च स्वाहेति
वाहुतीर्भृत्यसूक्तेनानुशंसनं सौम्या संग्राहनं सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानमीर्युष्ट इत्यवगाहनं
पानभं उर्ध्वं पैतृमेधिकमार्थैर्वादनप्राशनात्परं ब्रह्मेत्याचक्षते तानसाधारणे श्मशाने
जुज्जार्तं * नानार्चय्याय द्विजातीनामेव संतिष्ठते ब्रह्ममेधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

* ग. पुस्तके टिप्पण्यां तानाचार्यो य इति पाठः ।

१ ग. 'तस्त्राभ्यां' । २ ख. ग. 'होत्रियचि' । ३ कं. 'वर्गोऽर्थ' । ४ ख. ग. 'ष्टिं पु' ।
क. 'म' हो । ६ ग. 'दोह्यश्च' । ७ क. 'सप्त' । ग. 'मंसृत्य' । ८ क. 'पतवेशनं' । ९ ग.
'गिहद' । १० क. 'त्रापनं' । ११ ख. 'युष्ट्याऽऽ' । ग. 'युष्णाव' । १२ ख. 'नमेतबुध्व' ।
१३ ख. 'यवेद' । १४ क. 'ते तां न' । १५ ग. 'तानाचा' । १६ ख. 'चार्योऽयं दि' ।
१७ ग. 'मेवं सं' । १८ क. 'पितृमेधः' ।

चि॒त्तिः पृथि॒व्यर्ण॑भिः सूर्यं ते चक्षु॑र्महा॒विर्हो॑ता वा॒ग्मी॒ता ब्राह्म॑ण
एक॑होताऽ॒ग्निर्य॑जु॒र्भिः सेनेन्द्र॑स्य दे॒वस्य॑ सु॒वर्गे च॒र्म सह॑स्र॒शी-
र्षाऽद्भ्यो भ॒र्ता हरिं॑ तर॒णिरा॒प्याय॑स्वे॒युष्टे ये ज्योति॑ष्मतीं प्रया-
सायं चि॒त्तमेक॑वि॒श्रुतिः ॥ २१ ॥

चि॒त्तिर॒ग्निर्य॑जु॒र्भिरन्तः॑प्रविष्टः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जया॑ संविदा-
नस्तस्य भी॒रा ज्योति॑ष्मतीं त्रिष॒ध्वाशत् ॥ ५३ ॥

अथ शान्तिः ।

तच्छं॒ योरा॑वृ॒णीमहे । गा॒तुं य॒ज्ञाय॑ । गा॒तुं
य॒ज्ञप॑तये । दे॒वी स्व॒स्तिर॑स्तु नः । स्व॒स्तिर्मा-
नु॒षेभ्यः॑ । ऊ॒र्ध्वं जि॒गातु॑ भेष॒जम् । शं नो
अस्तु॑ द्वि॒पदे । शं चतु॑ष्पदे ॥

ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॑ ॥

इति शान्तिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयः प्रपाठकः
समाप्तः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दीनकृष्णसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये
तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ कुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयास्यके चतुर्थप्रपाठकस्याऽऽरण्यः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीये काथिता मन्त्रा ब्रह्माग्निब्रह्ममेधयोः ।

प्रवर्ग्यमन्त्राः प्रोच्यन्ते चतुर्थेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तद्ब्राह्मणं पञ्चमे स्यात्तावन्योन्याभिकाङ्क्षिणौ ।

तेन प्रपाठकावेतौ व्याख्यास्ये सह सर्वशः ॥ ३ ॥

तत्र चतुर्थस्य प्रथमेऽनुवाके शान्तिपाठार्थो मन्त्रोऽभिधीयते, तस्य च प्रवर्ग्यकर्मादौ महावीरनिष्पत्तेः पूर्वं पाठं बोधायन आह—“अं(आ)मावारयेनं वा हविषेष्टा नक्षत्रे पूर्वा शान्तिमुपयन्ति नमो वाचे” इति । आपस्तम्बस्तु प्रवर्ग्यप्रचारादौ महावीरनिष्पत्तेरूर्ध्वं शान्तिपाठमाह—“प्रवर्ग्येण प्रचारिष्यन्तः संवृण्वन्ति द्वाराणि परिश्रयन्ति न्याः पश्चाद्धोतोपविशति पुरस्ताद्ध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः प्रस्तोता योस्तरतः तेष्वंशानां ऽऽग्नीध्रश्च मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा” इति । तस्यानुस्य प्रथमभागे स्वाभीष्टानां देवतानामृषीणां च नमस्कारमाह—

हरिः ॐ ।

नमो वाचे यः चोदिता या चानुदिता तस्मै वाचे

नमो नमो वाचे नमो वाचस्पतये नम ऋषिभ्यो मन्त्र-

कृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो मा माहृष्यो मन्त्रकृतो मन्त्रपतयः ।

परादुर्माऽहमृषीन्मन्त्रकृतां मन्त्रपतीन्परादाम्, इति ।

अनुष्ठेयस्य कर्मणो मन्त्राधीनत्वान्मन्त्राणां च वाग्देवताशरीरस्वरूपत्वात्तस्यै देव-
यै प्रथमं नमस्कारः क्रियते । वाक्च द्विविधा, काचिस्पृष्टमुदिता व्यग्रहता काचिद-
देता व्यवहरिष्यमाणा । तयोर्मध्ये या च वागुदिता तस्या अपि नमोऽस्तु । या
पूर्वमनुदिता तस्मै वाचेऽपि नमोऽस्तु । विभज्य नमस्कृत्य पुनः समुदावाचोत्तरं
क्रियते । वाचे भागद्वयेऽप्यनुर्गदितायै वाग्देवतायै नमोऽस्तु । तेषां वाग्देवता केन
स्पतिरूपेण पाल्यते तस्मै वाचस्पतये नमोऽस्तु । यथा देवतानमस्कारस्तद्वद्वि-

१ ख. ग. बोधायन । २ ग. अधामा । ३ ग. न वो हविर्ज्येष्ठान । ४ ग. प्रवणश्च ।
ग. स्काराः क्रियन्ते । वा । ६ क. गता ।

भ्योऽपि नमस्कारोऽस्तु । कीदृशेभ्यः—मन्त्रकृद्भ्यः, मन्त्रं कुर्वन्तीति मन्त्रकृतः यद्यप्यपौरुषेये वेदे कर्तारो न सन्ति तथाऽपि कल्पादावीश्वरानुग्रहेण मन्त्राणां लब्धौ मन्त्रकृत इत्युच्यन्ते । तल्लभश्च स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा” इति ।

त एव महर्षयः संप्रदायप्रवृत्त्या मन्त्राणां पालनान्मन्त्रपतय इत्युच्यन्ते । तथा विधा महर्षयो मां यजमानं मा परादुः परादानमवज्ञां मा कुर्वन्तु, किंत्वनुगृह्णन्तु । अहमपि तान्महर्षीन्मा परादामवज्ञां न करोमि, किंत्वादरेण भजामि ।

द्वितीयभागेन नमस्कारप्रयोजनं दर्शयति—

वैश्वदेवीं वाचमुद्यासं शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः, इति ।

अहं वाचमुद्यासं *तत्त्वरूपया वाचा वदिता भूयासम् । कीदृशीं वाचम् वैश्वदेवीं सर्वदेवविषयाम् । शिवां स्तुतिरूपेण देवेभ्यः सुखप्रदाम् । अदस्तामनुक्षीणां संपूर्णाम्, देवेभ्यो जुष्टां देवानां प्रियाम् ।

तृतीयभागे देवतानुग्रहप्रार्थनारूपमृचं दर्शयति—

शर्म मे द्यौः शर्म पृथिवी शर्म विश्वमिदं जगत् ।

शर्म चन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्मप्रजापती, इति ।

द्यौर्लो(द्यौर्द्यौर्लो)कात्मको देवो मे मम शर्म सुखरूपो भवतु । अनुष्ठेये कर्मा विघ्नपरिहारेणानुगृह्णात्वित्यर्थः । एवं पृथिव्यादिषु योज्यम् । ब्रह्म जगत्कारणं कस्तु प्रजापतिश्चतुर्मुखः ।

यदुक्तं पूर्वत्र वैश्वदेवीं वाचमुद्यासमिति तस्या वाचो विषयभूतार्थानस्य चतुर्थेन दर्शयति—

भूतं वदिष्ये भुवनं वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये

तपो वदिष्ये ब्रह्म वदिष्ये सत्यं वदिष्ये, इति ।

भूतमाकाशादिपञ्चमहाभूतरूपम् । भुवनं पृथिव्यादिलोकस्वरूपम् । तेजः शक्तान्तिः । यशः कीर्तिः । तपो व्रतादिनियमविशेषः । ब्रह्म स्वाध्यायः । सत्यं यत्कथनम् । एतत्सर्वं वदिष्ये ममानुकूलं भवत्वित्येतत्प्रार्थयिष्ये ।

* मन्त्ररूपाया वाच इति पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

यथोक्तमन्त्राभिवदनसिद्धार्थं तदाधारभूतं कर्म पञ्चमभागेन प्रार्थयते—

तस्मा अहमिदमुपस्तरणमुपस्तृण उप-
स्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयादुपस्तरण-
महं प्रजायै पशूनां भूयासम्, इति ।

तस्मै पूर्वोक्तभूतादिवदनसिद्धार्थमहमिदं प्रवर्ग्याख्यं कर्मोपस्तरणं मैदाधारभूतमु-
स्तृणे संपादयामि । मे मदीयानां प्रजानां पशूनां चोपस्तरणमाधारभूतं वस्तु भूयात् ।
न्याधारासंभवेऽप्यहमेव प्रजानां पशूनां चोपस्तरणमाधारो भूयासम् ।

यथोक्तकर्मसिद्धार्थं विघ्नरूपान्मृत्योः परिपालनं षष्ठभागेन प्रार्थते—

प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणा-
पानौ मा मा हासिष्टम्, इति ।

हे प्राणापानावुभौ वायु मृत्योः सकाशान्मां पालयतम् । तस्मिन्पालनेऽयमुपायः ।
प्राणापानौ मां यजमानं मा हासिष्टं मा परित्यजतम् ।

अपमृत्युपरिहारे सति प्रयोजनं सप्तमभागेन दर्शयति—

मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि
मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यास* शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं
मां देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु, इति ।

अपमृत्युपरिहारेण लब्धायुरहं मधु मधुरं समीचीनफलसाधनं प्रवर्ग्याख्यं कर्म
निष्ये मनसि संकल्पायिष्ये । संकल्पादूर्ध्वं मधु तन्मधुरं कर्म जनिष्ये प्रादुर्भावयिष्ये,
नुष्ठातुं प्रारप्स्ये । प्रारम्भादूर्ध्वं तन्मधु मधुरं कर्म वक्ष्यामि, वहनं करिष्यामि, समा-
प्यन्तं निर्वहिष्यामि । तत्सिद्धार्थं मधु मधुरं मन्त्रजातं वदिष्यामि कथयिष्यामि ।
केवलं मन्त्रपाठं किंतु वाचमप्युद्देशत्यागरूपामुद्यासं वाचो वदिता भूयासम् । कीदृशी
चम् । देवेभ्यो मधुमतीं देवानामतिप्रियाम्, मनुष्येभ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्योपल-
तानां पितॄणां श्रोतुमत्यन्तमधुराम् । तमेतादृशं मां यजमानं शोभायै शोभनफल-
पत्यर्थं देवाः सर्वेऽवन्तु रक्षन्तु । पितरोऽप्यनुमदन्तु, अनुजानन्तु ॥

अथाष्टमभागेन स्वाभीष्टसिद्धिहेतुं परमात्मानं प्रणवेनानुस्मृत्य विघ्नत्रयपरिहारार्थं
त्रिः शान्तिं पठति—

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

* इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

आध्यात्मिकानां विघ्नानां ज्वरादिरूपाणां शान्तिरस्तु । आधिभौतिकानां रोगोपद्र-
वादीनां शान्तिरस्तु । आधिदैविकानां यक्षराक्षसोपद्रवादीनां शान्तिरस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थं द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके शान्त्यर्थं मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयानुवाके महावीरनिर्माणार्थां मन्त्रा उच्यन्ते ।
कल्पः—“प्रवर्यं संभरिष्यन्नमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा पुष्ये नक्षत्रे
तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोत्यथ यदि दीक्षितः
काण्टकीमेवैतया समिधमादध्याद्यजुरेव वदेदित्येके” इति । पाठस्तु—

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियः । विप्रा विप्रस्य

बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वधुनाविदेक

इत । मही देवस्य सवितुः परिष्ठुतिः, इति ।

विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते, प्रथमं
स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति । उतापि च धियः प्रवर्यविष-
याणि ज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य—बृहतः प्रभूताश्चिन्तनोद्यो-
गेन प्रवृद्धप्रवर्योद्योगेर्नाभिवृद्धस्य । विपश्चितो विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । कीदृश
विप्राः । होत्रा होमशीलाः, कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । एक इदेक एव सविता
त्रिदधे सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः—वधुनावित्, ऋत्विग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः ।
कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेतव्यम् । त (य) तः सवितुर्देवस्य परि-
ष्ठुतिर्मही पारितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती ।

* य. पुस्तके ऽनुवाकसमाप्तिर्न स्ति । किंचात्रे द्वितीयानुवाकसमाप्तिस्थले प्रथमोऽनुवाकः
समाप्तिर्वर्तते । एवं तृतीयानुवाकसमाप्तिस्थले द्वितीयानुवाकसमाप्तिः कृताऽस्ति

१ ग. 'न प्रव' । २ ग. 'नातिवृ' । ३ क. ख 'भिज्ञः' । ४ ग. 'वेदेषु' ।

अथ ब्राह्मणप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके सोऽयं मन्त्रो विनियुज्यते । तस्योपोद्घात-
त्वेन प्रथमानुवाके प्रवर्ग्यनिष्पत्तिरूप्यते । तत्राऽऽदौ स्तुत्यर्थमुपाख्यानमाह—

देवा वै सन्नमासत । ऋद्धिपरिमितं यशस्कामाः । तेऽब्रुवन् । यज्ञः
प्रथमं यश आच्छात् । सर्वेषां मस्तत्सहासदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरा-
सीत् । तस्यै स्वाण्डवो दक्षिणार्ध आसीत् । तूर्णमुत्तरार्धः । परीणजघ-
नार्धः । मरव उत्करः (१) । तेषां मखं वैष्णवं यश आच्छत्, इति ।

(प्र० १ । अ० १ । * वि० १)

पुरा कदाचिद्देवा यशस्काः सन्त ऋद्धिपरिमितं साधनद्वयसमृद्ध्या पारितो-
निर्मितं प्रौढं सन्नमनुष्ठितवन्तः । अनुष्ठातुं प्रवर्तमानास्ते देवाः परस्परं समयरूपमिदं
वाक्यमब्रुवन् । प्रथमं यज्ञफलस्योपक्रमे यद्यज्ञः कीर्तिरूपं नोऽस्मानृच्छात्प्राप्नुयात्त-
द्यशो नोऽस्माकं सर्वेषां सहासत्साधारणमेवास्तु, न त्वेकस्यैव साधारणमिति । एवं
परस्परं भाषां कृत्वा प्रवृत्तानां तेषां देवानां यत्कुरुक्षेत्रं पुराणप्रासिद्धं सैव वेदिरा-
सीत् । तस्यै कुरुक्षेत्ररूपायास्तस्या वेदेः स्वाण्डवतूर्णपरीणच्छब्दवाच्याः पुण्यदे-
शविशेषा दक्षिणादिदिग्भागा अभवम् । मरवो जलराहिता भूप्रदेशा उत्कररूपा अभ-
वन् । वेदेरुत्तरभागे पांशुतृणादयो यत्र प्रक्षिप्यन्ते सोऽयमुत्करः । तस्यां वेद्यामु-
पतिष्ठतां तेषां देवानां मध्ये वैष्णवं मखं विष्णुरवामिकं सन्नं यज्ञः प्राप्नोत् । तस्मि-
न्सन्ने विष्णुशब्दवाच्यो यज्ञाभिमानी देवो गृहपतित्वेन दीक्षितः, अतो विष्णुः सन्नं
कृतवानित्येवं विष्णुनाम्ना यश आसीत् ।

तस्मिन्सन्ने विष्णुनामकस्य पुरुषस्येतरदेवैः सह यशोनिमित्तं कलहं दर्शयति—

तन्नयकामयत । तेनापाक्रामत् । तं देवा अन्वायन् । यशोऽवरुस्तमानाः ।
तस्यान्वागतस्य । सव्याद्धनुरजायत । दक्षिणादिषवः । तस्मादिषुधन्वं
पुण्यजन्म । यज्ञजन्मा हि (२) । तमेकं सन्तम् । बहवो नाभ्यधृष्णुवन् ।
तस्मादेकमिषुधन्विनम् । बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्ति, इति ।

(प्र० १ । अ० १ । वि० २)

विष्णुः सन्नं कृतवानित्येतादृशं यद्यशस्तस्मिन्सन्न आसीत्, तद्यशो ममैवास्तु
नान्येषामित्येवं विष्णुर्निरातमकामयत । कामयित्वा च तेन यशसा सहेतरदेवसका-
शात्सवयमपाक्रामत् । तदानीमन्ये देवास्तद्यशोऽवरोद्धुमिच्छन्तस्तं विष्णुमन्वग-
च्छन् । तदैवैरन्वागतस्य विष्णोः सव्यहस्तादेकं धनुरुत्पन्नम् । दक्षिणहस्ताद्बहवो
भागा उत्पन्नाः । विष्णोः संकल्पमात्रेण तदुत्पत्तिः । यस्मात्कारणाद्यज्ञजन्मा यज्ञा-

* वि० इति चिह्नेन भाष्यकृतकृतानुदाकविभागो ज्ञातव्यः ।

जन्मोत्पत्तिर्यस्येषु धन्वसमूहस्य सोऽयं यज्ञजन्मा । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञस्यै
विष्णुरूपत्वाद्विष्णोरुत्पन्नं यज्ञादेवोत्पन्नं भवति । तस्माद्यज्ञजन्मत्वादिषु धन्वस्वरूप
पुण्यजन्मेत्युच्यते यज्ञस्य पुण्यरूपत्वात् । * वामहस्ते धनुर्दक्षिणहस्ते बाणान्धृत्वाऽ
स्थितं तं यज्ञपुरुषमेकमेव सन्तमितैर इषुधन्वरहिता देवा बहवः सन्तोऽपि नाभ्य
धृष्णुवन्, अभिभवितुं नाशक्नुवन् । यस्मादेवमत्र तस्माल्लोकेऽपीषुभिर्धनुषा चोपे
मेकं पुरुषं तद्रहिता बहवः पुरुषा अभिभवितुं न शक्नुवन्ति ।

अथ यज्ञपुरुषस्य गर्वप्रसङ्गेन दीक्षितनियमं विधत्ते—

सोऽस्मयत । एकं मा सन्तं बहवो नाम्यधर्षिषुरिति । तस्य सिष्मि-
याणस्य तेजोऽपाक्रामत् । तद्देवा ओषधीषु न्यमृजुः । ते श्यामाका
अभवन् । स्मयाका वै नामैते (३) । तस्मयाकानां
स्मयाकत्वम् । तस्माद्दीक्षितेनापिगृह्य स्मेतव्यम् । तेजसो धृत्यै, इति ।

(प्र० । १ । अ० १ । वि० ३)

स धन्वी यज्ञपुरुषोऽस्मयत स्मयं हास्यं कृतवान् । हास्याभिप्रायश्च तेनैवोच्यते—
अहमेक एवैते तु देवाः शतसहस्रसंख्याकास्तथाऽपि मामभिभवितुं न शक्ताः, इत्येवं
सिष्मियाणस्य गर्वेण स्मयं कृतवतस्तस्य यज्ञपुरुषस्य सकाशात्तदीयं तेजोऽपाक्रा-
मत्, गर्वेण प्रयत्ने शिथिले सति सामर्थ्यमपगतम् । पुनरपि कथंचित्तत्स्वी करिष्यतीति
मत्वा ते देवास्तत्तेजोऽन्यत्र नीत्वा तेन यथा न ज्ञायते तथा गूढं कर्तुं कासुचिदो-
षधीषु निमृष्टवन्तः । ते चौषधिविशेषा यज्ञसंबन्धिना तेजसा युक्ताः [श्यामाका
अभवन् । ते च] श्यामकाभिधा धान्यविशेषाः स्मयाका इत्येतादृशं नामार्हन्ति ।
यस्मादेतस्य नाम्नो योग्यास्तस्मात्स्मयाकानां स्मयादुत्पन्नानां धान्यानां स्मयाक-
त्वम् । स्मयाकनामाभिज्ञव्यवहारं प्रसिद्धम् । यस्मादत्र स्मयं कुर्वतो यज्ञपुरुषात्तेजोऽ-
पक्रान्तं तस्मात्कारणाच्चेजसः स्वस्मिन्नेवावधारणार्थं मुखमपिधा य दीक्षितेन स्मेतव्यम् ।
यद्यपि दीक्षाप्रकरणे कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयत इति विधिरस्ति तथाऽपि
प्रसङ्गादत्र स एवानुद्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

अथ प्रवर्ग्यधर्ममहावीरसम्प्रादृशब्दानां निर्वचनानि प्रस्तौष्यमाणहविष्प्रशंसां
दर्शयति—

स धनुः प्रतिष्कम्भ्यातिष्ठत् । ता उपदीका अनुवन्वरं वृणामहै । अथ व
हमं रन्ध्रयाम । यत्र क च खनाम । तदपोऽभितृणदामेति । तस्मा-

* अत्र सङ्ख्यादर्शयन्नेषु वामहस्ते दधद्धनुस्तित्येव पाठः ।

१ क. 'व. 'तरे दे' । २ क. 'ल. 'ये कु' । ३ क. 'याक' । ४ ल. 'नां स्म' । ५
'रेण प्र' । ६ क. 'ल. 'स्मिन्न' ।

दुपदीका यत्र क च खनन्ति । तदपोऽभितृन्दन्ति (४) ।
 वारे वृत् ५ ह्यासाम् । तस्य ज्यामप्यादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाण ५
 शिर उदवर्तयत् । तद्ध्यावापृथिवी अनुप्रावर्तत । यत्प्रावर्तत ।
 तत्प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वम् । यद्ग्रा ५३ इत्यपतत् । तद्ग्रमस्य
 घर्मत्वम् । महतो वीर्यमपसदिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वम्
 (५) । यदस्याः समभरन् । तत्सम्राज्ञः सम्राट्त्वम्, इति ।

(प्र० ५ । अ० १ । वि० ४ ।)

स यज्ञपुरुषो युयुत्सून्देवानितस्ततः प्रतीक्षमाणो धनुः प्रतिष्कम्य स्वकीयस्य
 ऋग्वेदकोटिं चिबुकस्याधस्तात्कण्ठसमीपे दृढमवकृष्य तथैव स्थितवान् । तदानीमे-
 य प्रतीकारमन्विष्यतो देवान्प्रति ताः प्रसिद्धाः उपदीकाः पिपीलिकासमानाः
 द्रजन्तवो वल्मीकस्य निर्मातार इदमब्रुवन् । हे देवाः प्रथमं तावद्वयमिममेकं वरं
 रथयामहे । अथानन्तरं वो युष्मदर्थमिमं यज्ञपुरुषं रन्धयामः साधयामः । कोऽसौ
 इति सोऽभिधीयते—भूमौ यत्र कापि वयं मुखेन खनाम तत्रापोऽभिप्राप्य तृण-
 म द्रवी करवामेति । तस्मात्कारणादुपदीका वल्मीकनिष्पादका जीवा यत्र कापि
 नन्ति तत्क्षेत्रमपोऽभिप्राप्य तृन्दन्ति द्रवी कुर्वन्ति । हि यस्मात्कारणादासामुप-
 कानां तद्द्रवीकरणसामर्थ्यं वारे वृत्तं वरेण संपादितं तस्मात्तद्युक्तम् । ततो लब्ध-
 ा उपदीकाः शनैर्भूमौ तत्समीपे समागत्य तस्य धनुषोऽधः कापि लग्नां ज्यामापि
 णं चाऽऽदन्मासितवत्यः । ततस्तद्धनुर्विप्रवमाणं विस्तारेणोर्ध्वं प्रवर्तमानं धनुस्तस्य
 त्पुरुषस्य शिर उदवर्तयत्, छित्त्वोर्ध्वं प्रावर्तयत् । तच्च शिर ऊर्ध्वं ध्रुलोकपर्यन्तं
 वा ततो भारेण भूमावधः पतितं, तस्मादिदं शिरो द्यावापृथिवी उभे अप्यनुक्रमेण
 वर्तत । तस्मादनयैव व्युत्पत्त्या तस्य यज्ञशिरसः प्रवर्ग्यनाम संपन्नम् । भूमौ पतन-
 ण्यामुत्पन्नस्य ध्वनेरनुकरणे यो 'ग्रा' इति शब्दस्तथाविधशब्दोपेतत्वादस्य शिरसो
 नाभ संपन्नम् । महतो यज्ञपुरुषस्य सकाशाद्वीर्यमपसत्सारभूतं शिरः पतितं
 णोऽनयैव व्युत्पत्त्या महावीरनाम संपन्नम् । यद्यस्मात्कारणादस्याः पृथिव्याः
 प्रशात्समभरन्देवास्तच्छिरः समादाय प्रोषितवन्तस्तस्मात्सम्यग्प्राजमानत्वात्सम्राडिति
 म संपन्नम् ।

एवं यज्ञशिरसो नामचतुष्टयनिर्वचनमुक्त्वाऽवशिष्टस्य यज्ञशरीरस्य फैलं प्रत्यप्रयो-
 (क) त्वकथनेन तच्छिरः प्रशंसति—

त ५ स्तुतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत । अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो माध्यं-
 दिन ५ सवनम् । विश्वे देवास्तृतीयसवनम् । तेनापशीर्णां यज्ञेन

म. 'वष्टभ्य त । २ क. ख. 'षो ज्या' । ३ क. ख. 'पि चाऽऽद्' । ४ क. तच्छिर' ।
 तच्चापि शि' । ५ क. ग. 'रणो यो । ६ ग. फलप्रणे' । ७ क. 'न्द्रो मध' ।

यजमानाः नाऽऽशिषोऽवारुन्वत । न सुवर्गं लोकमभ्यजयन्, इति ।

(प्र० ५ । अ० १ । वि० ५)

तं स्तुतं शिरोराहित्येन हिंसितं तं यज्ञपुरुषदेहमग्न्यादयो देवास्त्रेधा गृहीतवन्तः । तत्राग्निः प्रातःसवनं जग्राह । इन्द्रस्तु माध्यंदिनं सवनं गृहीतवान् । विश्वे देवास्तृतीयसवनं जगृहुः । अपशीर्ष्णा प्रवर्ग्यास्त्यशिरोरहितेन पूर्वोक्तसवनत्रययुक्तेन तेन यज्ञेन यजमाना अग्न्यादयो देवा आशिषः स्वापेक्षितानि कर्मफलानि नावारुन्वन् प्राप्सवन्तः स्वर्गलोकमपि नाभ्यजयन् ।

अथ प्रवर्ग्यसहितस्य यज्ञस्य फलहेतुत्वं दर्शयति—

ते देवा अश्विनावब्रुवन् (६) । भिषजौ वै स्यः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति । तावद्भूतां वरं वृणावहै । ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति । ताम्यामेतमाश्विनमगृह्णन् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । यत्प्रवर्ग्यः । तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः । अवाऽऽशिषोऽरुन्वत । अग्निं सुवर्गं लोकमभ्यजयन्, इति ।

(प्र० ५ । अ० १ । वि० ६)

प्रवर्ग्यरहितेन यज्ञेन फलमलभमानास्ते देवा अश्विनौ प्रत्येतदब्रुवन् । हेऽश्विनौ युवामस्माकं मध्ये चिकित्सकौ स्थः, तस्मादिदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तं पुनरपि यज्ञशरीरे । प्रवर्तं (त्यर्प) यतमिति । तावदश्विनौ प्रत्यर्पणार्थं वरमुत्कोचरूपं लाभविशेषं वृणावहै, इत्युक्त्वा कोऽसौ वर इत्याशङ्क्य तं वरमुक्तवन्तौ । अत्रास्मिन्सोमयो नावपि चिकित्सकयोरावयोरपि युष्मत्साम्येन ग्रह एव गृह्यताम्, न तु यत्किञ्चित्कुच्छं लेपादिकमिति । ततस्ताभ्यामश्विन्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णन्, तौ चाश्विचिकित्सया यज्ञस्य शिरः प्रत्यर्पयता(धत्ता)म् । प्रतिधानं नाम शरीरे पुनः संभनम् । प्रवर्ग्य इ(र्ग्ये)त्येतन्नामकं यत्कर्म तदेव यज्ञशरीरे प्रतिहितं शिरः, तेन तांशेन [स]शीर्ष्णा प्रवर्ग्यास्त्यशिरोयुक्तेन यज्ञेन यजमाना देवाः स्वापेक्षितान्यन्यफलां स्वर्गं च प्राप्नुवन् ।

देवा वै सत्रमासतेत्यारभ्यैतावता महता प्रबन्धेन प्रवर्ग्यास्त्यं कर्म + प्रसाध्य तै कर्म विधत्ते—

यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति । तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः अवाऽऽशिषोऽरुन्वे । अग्निं सुवर्गं लोकं जयति ।

+ प्रशंस्येति तै० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

स्म० । ग.

१ क. 'स्तु मध्यं'. २ ग. 'वास्तुनी'. ३ ग. 'लेशादि'.

तस्मादेव आश्विनप्रवया इव । यत्प्रवर्त्यः (७), इति ।

(प्र० ९ । अ० १ । वि० ७)

उत्करो ह्येते तृन्दन्ति महावीरत्वमब्रुवन्नजयन्तसु च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यदि प्रवर्ग्यस्त्वं कर्मानुतिष्ठेत् । तत्तर्हि यज्ञस्य शिर एव प्रतिसमाहितवान्भवति ।
सशीर्ष्णा शिरःसहितेन यज्ञेन यजमानः पुमानाशासनीयान्यन्यफलानि प्राप्नोति
चाभिजयति । यस्मादश्विभ्यां समाधानं कृतं तस्मात्कारणाद्यः प्रवर्ग्यस्त्वं कर्म-
णोऽस्ति स एष आश्विनप्रवया इति । आश्विनमन्त्राः प्रवयसः प्रवृद्धा अस्मिन्प्रवर्ग्ये
यमाश्विनप्रवयाः । इवशब्द एवकारार्थः ।

एतदेव ब्राह्मणरूपे प्रपाठके प्रथमानुवाके प्रवर्ग्यस्त्वं कर्म विधाय द्वितीयानुवा-
के युज्यते मन इत्येतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ वि० १)

मन्त्रे देवस्य सवितुः परिष्ठातिरित्युक्तत्वादयं मन्त्रः सावित्रः, तद्धोमः प्रसूत्यै प्रस-
संपद्यते ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

चतुर्गृहीतेन जुहोति । चतुष्पादः पशवः । पशूने-

वावरुन्धे । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० २)

चतुर्वेण जुह्वां चतुर्वारं गृहीतं यदाज्यं तेन जुहुयात् । चतुःसंख्यासाम्यात्पशुप्राप्ति-
प्रतिष्ठा च ।

पुनरपि चतुःसंख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

छन्दासि देवेभ्योऽपाक्रामन् । न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति ।

तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् । पुरोनुवाक्यायै याज्यायै (१) ।

देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति । छन्दास-

स्येव तत्प्रीणाति । तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० ३)

नानाविधच्छन्दोयुक्तपुरोनुवाक्याद्यभिमानिनो देवा हविर्भाग्यो देवेभ्योऽपरक्ताः

भावाच्छन् । किं ब्रुवन्तो गता इति तदुच्यते—हे देवा भागरहितानि वयं

मदीयानि हवीषि न वक्ष्यामो हविर्वहनं न करिष्याम इति ब्रुवन्तः ।

तथापि शि० । होमकाले यच्चतुर्गृहणं तच्छन्दसां प्रीतिकरं भवतीति तेषां

भागमकल्पयन् । तत्र प्रथमग्रहणं पुरोनुवाक्याख्याया गायत्रीदेवतायास्तुष्टिकरम्
द्वितीयग्रहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरम् । तृतीयग्रहणं देवताख्याया च
तीदेवतायास्तुष्टिकरम् । चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरम्
अतश्चतुर्गृहीतेन होमे सति छन्दोदेवताः प्रीणन्ति । ताश्च प्रीताः सत्यो ह
वहन्ति ।

तत्र द्वौ पक्षौ । सोमयैगसंकल्पादिकं कृत्वा दीक्षणीयेष्टेः प्रगेव प्रवर्ग्यसा
महावीरादिकं संपादनीयमित्येकः पक्षः । दीक्षायां समाप्तायां प्रवर्ग्यानुष्ठानकालः
संपादनीयमित्यपरः पक्षः । तत्र प्रथमपक्षे सावित्रहोमो विहितः । द्वितीयपक्षे मी
सया होमं निवार्य केवलमन्त्रपाठं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ न

होतव्या ३ मिति । हविर्वै दीक्षितः । यज्जुहुयात् । हवि-

ष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न जुहुयात् । (२), इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० ४)

तत्र होमपक्षो न युज्यते । दीक्षितो हविःसंपादकत्वाद्धविरेव । तथा सति यदि
हविर्जुहुयात्तदानीं हविःसंपादकं यजमानमेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

अहोमपक्षे तु—

यज्ञपरुरन्तरियात् यजुरेव वदेत् । न हविष्कृतं यजमा-

नमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपरुरन्तरेति , इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० ९)

यज्ञस्य होमलक्षणमङ्गमन्तरितं भवेत् । ततो दोषद्वयपरिहारायाऽऽहुतिप्रक्षेपं पा
त्यज्य यजुरेव पठेत् । यद्यपि युज्जते मून ईत्येषर्गेव तथाऽपि यजुर्वेदपठितत्वात्
यज्यतेऽनुष्ठान इति व्युत्पत्त्या वा यजुरित्युच्यते । अत्र होमाभावाद्यजमानस्य प्रक्षे
प न भवति । मन्त्रस्य पठितत्वाद्यज्ञाङ्गमपि नान्तरितं भवति ।

कल्पः—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याभिमादत्ते” इति । पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अभिनोर्बा-

हुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे, इति ।

हेऽग्रे प्रेरकस्यान्तर्यामिनो देवस्य प्रेरणे सत्यश्विनोः संबन्धिभ्यां बाहुदण्डाभ्यां
पूष्णः संबन्धिभ्यां हस्ताभ्यां च त्वामाददे स्वी करोमि ।

१ क. ख. °क्याया । २ ग. °म् । दे° । ३ क. ख. °णं ज° । ४ ग. °यामे सं । ५
°ति । यन्न जुहुयात्पुनस्तत्र । ६ क. °त् । ७ क. ख. इति ऋषेणा त° । ८ ख. °
युज्य° ।

तस्या अग्नेः खादिरत्वं विधत्ते—

गायत्री छन्दाः स्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यस्य शिरोऽच्छिनत् ।

तस्यै द्वेधा रसः परापतत् । पृथिवीमर्धः प्राविशत् । पशूनर्धः । यः

पृथिवीं प्राविशत् (३) । स खादिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजाम् ।

यत्खादिर्यभिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्र० १ । अ० २ । वि० ६)

गायत्रीदेवता सोमाहरणगर्वेणेताराणि च्छदांसि त्रिष्टुवादीन्यहमतिलब्धितवती-
त्यमन्यत । तदा वषट्काराभिमानी देवः क्रुद्धः सन्नभ्यस्ययाऽऽभिमुख्येन प्राप्य तस्या
गायत्र्याः शिरोऽच्छिनत् । तस्माच्छिन्नप्रदेशाग्निर्गतो रसो द्वेधा भूत्वा पृथिवीं
शंश्च प्राविशत् । पृथिव्यां प्रविष्टः स भागः खादिरवृक्षोऽभूत् । पशुषु प्रवेष्टुं गतो
भागोऽजां प्राविशत् । अतोऽग्निः खादिरी कर्तव्या । तथा सति च्छन्दसां संब-
न्धेना रसेन यज्ञस्य शिरः प्रवर्ग्यरूपं संपादितं भवति । गायत्र्यां हि त्रिष्टुप्संबद्धं
गतीसंबद्धं चाक्षरद्वयमन्तर्भूतमिति कद्रुश्चेत्यत्र प्रतिपादितम् । ततो गायत्रीरसः सर्व-
च्छन्दसां रसो भवति । महावीराख्यं पात्रं निष्पादयितुं मृत्खननार्थेभ्यस्तस्तीक्ष्णा
याममात्री काष्ठकुद्दालरूपाऽभ्रिरित्युच्यते । व्यममात्रत्वादिलक्षणानि पञ्चमकाण्ड उक्ता-
भरणप्रस्तावे दर्शितानि । अत एव सूत्रकारेण तल्लक्षणमतिदिश्यते— साग्निक्या
गाय्यातेति ।

खादिरेण सह विकल्पाय पक्षत्रयं विधत्ते—

यदौदुम्बरी । ऊर्ग्व उदुम्बरः । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः संभ-

रति । यद्वैणवी । तेजो वै वेणुः (४) । तेजसैव यज्ञस्य

शिरः संभरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावरुन्धे, इति ।

(प्र० १ । अ० २ । वि० ७)

औदुम्बरफलस्यापदंशरूपेण भक्ष्यत्वादूर्गपत्वम् । ‘अग्निर्देवेभ्यो निलायत म वेणुं
विशत्’ इत्युक्तत्वाद्वैणोस्तेजोरूपत्वम् । ‘अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आच्छेत्’
त्युक्त्वाद्वैकङ्कतत्वेन भा दीप्तिः प्राप्नोति ।

अभ्यादाने मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।

अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्नै, इति ।

(प्र० १ । अ० २ । वि० ८)

अभिरसि नारिरसि । अध्वरकृषेवेभ्यः ।

कल्पः—“अधिरसि नारिरसीत्याग्निं मन्त्रयते” इति । अध्वरकृद्देवेभ्य इत्येतावान्मन्त्र-
शेषः । हे खननहेतो त्वं केनापि न हियसे न भज्यस इत्यग्निः, असि । नृणां महा-
वीरार्थिनामुपकार(रि)त्वाद्भारिरसि । देवेभ्यो देवार्थेऽध्वरकृद्यागनिष्पादिक्रऽसि ।

अस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वज्र इव वा एषा । यदग्निः । अधिरसि

नारिरसीत्याह शान्त्यै । (९), इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० ९)

तीक्ष्णाग्रत्वाद्ब्रह्मसमानत्वम् । न हियसे नृणामुपकर्त्री चेत्युपलालनादुग्रस्य शान्तिः ।
अथवाऽरिर्न भवसीति नारिरित्युपलालनम् ।

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह । यज्ञो वा अध्वरः ।

यज्ञकृद्देवेभ्य इति वावैतदाह, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० १०)

कल्पः—“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्माणमामन्त्रयत उपोत्तिष्ठति ब्रह्मोभावुत्तरमं-
धैर्च जैपतः” इति । तस्या ऋचः पाठस्तु—

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (१) । देवयन्तस्त्वेमहे । उपप्र-

यन्तु मरुतः सुदानवः । इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा, इति ।

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालक मृत्खननदेशं प्रति गन्तुमस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ । देव-
यन्तो देवानिच्छन्तो वयं त्वां ब्रह्माणमीमहे प्रार्थयामहे । सुदानवः शोभनस्य फलस्य
दातारो मरुतो देवा उपप्रयन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे इन्द्र सचाऽस्माभिः सह
प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रगामी भव ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याह । ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽञ्छैति, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० ११)

ऋत्विजा ब्रह्मारूप्यैर्नै(णै)व सह यज्ञस्य शिरोरूपं प्रवर्ग्यपात्रमच्छ प्राप्तुमेति
गच्छति ।

कल्पः—“ आददते कृष्णाजिनमनुयन्यन्त्यां पुच्छमालामथं वृषाणमिति श्रै-
ब्रह्मणस्पतिरिति प्राञ्चोऽथप्रथमो अभिप्रव्रजन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तः स्युः ” इति ।

पाठस्तु -

श्रैतु ब्रह्मणस्पतिः । प्र देव्येतु सूनुता । अच्छा वीरं

१ क. ‘भा उत’ । २ क. ‘मर्धं च जप इ’ । ३ ग. ‘क्रियते’ । ४ ख. ‘पूगच्छला’ । ५
पूछं लम् । ५ ग. ‘मामभि’ ।

नर्यं पङ्क्तिराधसम् । देवा यज्ञं नयन्तु नः, इति ।

ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रस्य पालक ऋत्विग्ब्रह्मा प्रेतु प्रथमतो गच्छतु । सूनृता यज्ञसंबन्धनी मन्त्रगतप्रियवाक्यरूपा देवी प्रकर्षेणेतु गच्छतु । किमर्थमिति तदुच्यते—नर्यं भूयो यजमानेभ्यो हितं पङ्क्तिराधसं पाङ्क्तस्य यज्ञस्य साधकं वीरं महावीराख्यं । अत्रमच्छ प्राप्तुं देवाः सर्वे नोऽस्मदीयं यज्ञं नयन्तु ।

प्रथमपादे प्रेतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽच्छैति, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० १२)

प्रेत्यैव प्रथमतो गत्वैव ।

द्वितीयपादे सूनृताशब्देन प्रियवाक्ययुक्तस्य यज्ञस्य विवक्षां दर्शयति—

प्र देव्येतु सूनृतेत्याह । यज्ञो वै सूनृता, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० १३) ।

तृतीयपादे पङ्क्तिराधसशब्देन धानाकरम्भादिपञ्चहविर्युक्तस्य यज्ञस्य विवक्षां दर्शयति—

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्याह (६) । पाङ्क्तो हि यज्ञः, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० १४)

चतुर्थपादे देवा यज्ञं नयन्तु न इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह । देवानेव यज्ञानियः कुरुते, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० १५)

यज्ञनियो यज्ञस्य नेतृप्रवर्तकान् ।

देवीं द्यावापृथिवीं अनु मेऽमःसाथाम् ।

कल्पः—“ उत्तरेण मृत्स्वननं कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य देवी द्यावापृथिवी इति मृत्स्वननमभिमन्त्रयते ” इति । ३.नु मेऽमःसाथामिति मन्त्रशेषः । हे द्यावापृथिव्यौ मे मदीयं व्यापारमन्वमःस्मार्था युवयोरनुमतं कुरुतम् ।

मन्त्रस्य देवतयोरभ्यनुज्ञायां तात्पर्यं दर्शयति—

देवीं द्यावापृथिवीं अनु मेऽमःसाथामित्याह ।

आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्र० ९ । अ० २ । वि० १६)

ऋध्यासमद्य । मत्स्य शिरः (२) ॥

कल्पः—“ऋध्यासमद्येति मृत्त्वनेऽभ्रिया प्रहृत्य मखस्य शिर इत्युपादाय ” इति ।
अद्यास्मिन् यज्ञ ऋध्यासं कर्मणा समृद्धो भूयासम् । इदं मृद्वं मखस्य शिरो यज्ञस्य
शिरःस्थानीयं प्रवर्ग्यपात्ररूपम् ।

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे—

ऋध्यासमद्य मखस्य शिर इत्याह । यज्ञो वै मखः ।

ऋध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैतदाह, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १७)

मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे ।

कल्पः—“मखाय त्वेति हरति मखस्य त्वा शीर्ष्णे इति कृष्णाग्निने निवपति”
इति । मृत्तिके त्वां मखाय यज्ञार्थं हरामीति शेषः । तथा त्वां मखस्य यज्ञस्य
शीर्ष्णे शिरोरूपप्रवर्ग्यार्थं निर्वपामीति शेषः ।

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे—

मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे इत्याह । निर्दिश्यैवैनद्धरति (७) इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १८)

निर्दिश्यैव यज्ञार्थमिह हरणनिर्वपणे कथयित्वैवैनन्मृत्स्वरूपं हरति निर्वपति चेति
द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति तूष्णीं चतुर्थं यावतीं मृदं प्रव-
र्ग्यपात्रेभ्य आसां मन्यते” इति । तदिदं विधत्ते—

त्रिहरति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो

यज्ञस्य शिरः संभरति । तूष्णीं चतुर्थं हरति ।

अपरिमितादेव यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १९)

वक्ष्यमाणसंभारेभ्यो-मृदः प्राथम्यं विधत्ते—

मृत्स्वनादग्रे हरति । तस्मान्मृत्स्वनः करुण्यतमः । इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० २०)

ये च वराहविहतादयः संभारास्तेभ्योऽग्रे प्रथममेव, मृदं खात्वा तस्मान्मृत्स्वनाद्
तान्मृदं हरेत् । यस्मादयं मृत्स्वन्नः स्वकीयां वेदनामगणयित्वा यजमानोपकारार्थं मृदं
प्रयच्छति । तस्मादयमतिशयेन करुण्यः कृपलुः । ततो मृत्स्वनादेव मृदं हरेत् । न
त्वन्यतो यतः कुतश्चिन्मृदानेया ।

इयत्यग्र आसीः ।

कल्पः—“एवमितरान्संभारानभिमन्त्रणे विकारः, इयत्यग्र आसीरिति वराहविह-
” इति । येन प्रकारेण मृदो हरणमुक्तं तेनैव प्रकारेणेतरे सर्वे संभाराः संपादनीयाः ।
भिमन्त्रणे तु तत्र तत्र मन्त्रविशेषोऽस्ति । ‘देवी द्यावापृथिवी’ इति पूर्वत्र मृदोऽ-
मन्त्रणम् । इह त्वियत्यग्र आसीरिति मन्त्रः । वराहो दंष्ट्रया यं मृद्विशेषं संपादयति
मृत्स्वरूपं वराहविहतम् । हे वराहविहतेयत्यग्र एतावति पुरोदेशे त्वमासीः ।

अभिमन्त्रितस्य वराहविहतस्याऽऽहरणे मन्त्रान्दर्शयति—

**ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः । मखाय
त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।**

एते मन्त्राः पूर्ववद्व्याख्येयाः ।

एतेषां वराहविहतसंभारमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

इयत्यग्र आसीरित्याह । अस्यामेवाच्छम्ब-

× ट्कारं यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २१)

यावद्वराहविहतमस्ति, एतावती सर्वा भूमिर्वराहेणोद्धृतत्वात् । एतच्चाऽऽधानब्राह्मणे—
‘वराहो रूपं कृत्वा’ इत्यादिना विस्पष्टमाम्नातम् । अतो वराहविहतसंभारेणास्यामेव
स्यामपि पृथिव्यामच्छम्बट्कारमल्पोऽप्यंशो व्यर्थो यथा न भवति तथा कृत्वा यज्ञस्य
: संपादितं भवति ।

कल्पः—“देवीर्वघ्नीरिति वल्मीकवपाम् ” इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः ।

स्तु—

देवीर्वघ्नीरस्य भुतस्य प्रथमजा ऋतावरीः, इति ।

वल्मीकस्य निष्पादिकाः क्षुद्रजन्तुस्वरूपा वघ्नयः । हे वघ्नो देव्यो यूयमस्य
स्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमत उत्पन्नाः । ऋतावर्यज्ञवत्यः संभरणरूपेण
निष्पादकत्वात्तादृश्यो भवथेति शेषः ।

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रिताया वल्मीकवपायाः संभरणमन्त्रानाह—

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः (३) मखाय

× अच्छं वषट्कारमिति ग. पुस्तके शोधितः पाठः ।

त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

वल्मीकवपायाः संभरणं विधत्ते—

ऊर्जं वा एत५ रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति

(८) । यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकवपासंभारो भवति ।

ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो श्रोत्र-

मेव । श्रोत्र५ ह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २२)

वल्मीकं यद्विद्यते तदेतदुपदीकाः पूर्वोक्ता वज्रयः, पृथिव्याः सकाशादत्रहेतुभे
रसं मृदमुद्धृत्य निष्पादयन्ति । अतो वल्मीकवपायाः संभरणेन भूमिसारभूज्ये
प्राप्नोति । अपि च कर्णशङ्कुल्याकारसाम्याद्वल्मीको भूमेः श्रोत्रमेव । तस्माद्वल्मी-
कवपा प्रशस्ता ।

श्रोत्रवेदनं प्रशंसति—

अबधिरौ भवति । य एवं वेद, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २३)

इन्द्रस्यौजोऽसि ।

कल्पः—“ इन्द्रस्यौजोऽसीति पूतीकान् ” इति । हे पूतीकसमूहेन्द्रस्यौजो बलमसि
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितानां पूतीकानां संभरणमन्त्रानाह—

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः । मखायं

त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

पूतीकसंभरणं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स यत्र यत्र

पराक्रमत (९) । तत्राग्नियत । स पूतीक-

स्तम्बे पराक्रमत । सोऽग्नियत । सोऽब्रवीत् ।

ऊर्ति वै मे धा इति । तदूतीकानामूतीकत्वम् ।

यदूतीका भवन्ति । यज्ञायैवोर्ति दधति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २४)

पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रवधार्थं वज्रमुद्यम्य प्रेरितवान् । तदानीं स इन्द्रो यत्र च
देशे पराक्रमत वज्रप्रक्षेपलक्षणं पराक्रमं कृतवांस्तत्र सर्वत्र नाग्नियत पलायनम्

स्तेन वज्रेण धृतः प्रहृतो नाऽऽसीत् । ततः स इन्द्रो विचार्य धृतीकस्तम्बसमीपे
चिदवस्थितं वृषं प्रति पराक्रमत वज्रक्षेपलक्षणं पराक्रमं कृतवान् । तदानीं स
धृतीकस्तम्बेनावरुद्धमार्गः पलायितुमशक्तस्तेन वज्रेणाध्रियत प्रहृतोऽभूत् । तदानीं
तुष्टः स इन्द्रोऽब्रवीत्पूर्तीकस्तम्बं प्रत्येवमब्रवीत् । हे पूर्तीकस्तम्ब म ऊर्त्तिं मदीय-
क्रमरक्षां धा धृतवानसि इत्युत्तीधारकत्वात्तेषां * पूर्तीकौवामृतीकेति नाम संपन्नम् ।
संभरणे सति यज्ञस्य रक्षां ते संपादयन्ति ।

अग्निजा असि प्रजापते रेतः ।

कल्पः— “अजलोमानि कृष्णाजिनलोमानि च संसृज्याग्निजा असि प्रजापते रेतः”
। हे द्विविधलोमसंघ त्वमाग्निजा असि । आग्नेयी वा एषा यदजेत्यजाया आग्ने-
श्रवणात्, अग्निर्देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेति श्रवणाच्चोभयस्याग्नि-
भिप्रेत्य तल्लोम्नामग्निजत्वमुक्तम् । महावीरदाढ्यहेतुत्वात्प्राजापत्ये(त्य)सृष्टौ लोम्नां
वम् ।

अनेनाभिमान्त्रितस्य द्विविधलोमसंघस्य संभरणमन्त्रानाह—

ऋध्यासंमद्य । मखस्य शिरः (४) ।

मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

विवद्व्याख्येभ्यः ।

जापते रेत इत्यनेन प्रजापतिसृष्ट्याया गायत्र्या रसोऽजां प्राविशत्, स एव विष्-
इत्येतद्दर्शयति—

अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः

पशून्प्राविशत् (१०) । तमेवावरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २९)

वोक्तानां मृत्तिकावराहविहृतवल्मीकवपापूर्तीकाजकृष्णाजिनलोमरूपाणां संभाराणां
रूपां प्रशंसति—

पञ्चैते संभारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावा-

नेव यज्ञः । तस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २९)

नानाकरम्भादिहविष्पञ्चकयोगात्पाङ्क्तो यज्ञो यावानस्ति तस्य सर्वस्य शिरः
गतया पञ्चसंख्यया संपादितं भवति ।

* मूलस्योत्तीकानामिति पदस्य व्याख्यानमेतदिति भाति ।

एतेषां संभारद्रव्याणां कृष्णाजिने संभरणं विधत्ते—

यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरेत् । ग्राम्यान्पशूञ्शुचाऽ-
र्पयेत् । कृष्णाजिनेन संभरति । आरण्यानेव पशूञ्शुचाऽ-
र्पयति । तस्मात्समावत्पशूनां प्रजायमानानाम् (११) ।
आरण्याः पशवः कनीयाऽसः । शुचा ह्यताः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २७)

ग्राम्याणां गवादिपशूनां चर्मणा संभरणे सति तान्पशूञ्शुचा शोकेन रोगादि
जनितेन योजयेत् । तन्मा भूदिति कृष्णाजिनेनैव सर्वं संभरणीयम्, कृष्णमृगसा
रण्यजत्वादारण्यानेव पशून्महावीरजनितेन संतापेन योजयति । यस्मादारण्येनैव संभ-
रणादारण्याः पशवः शुचा योजिताः, तस्मात्समावत्प्रजायमानानां साप्ते
नोत्पद्यमानानामपि द्विविधानां पशूनां मध्य आरण्या एव पशवः कनिष्ठाः
न हि जना गवाश्चादिषु यावन्तमादरं तावन्तं कृष्णाजिनमृगेषु कुर्वन्ति ।

कृष्णाजिनस्य सलोमके भागे संभरणं विधत्ते—

लोमतः संभरति । अतो ह्यस्य मेध्यम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २८ ।)

लोमतो लोमवति प्रदेशे संभरेत् । अतो लोम[व]तः प्रदेशादस्य कृष्णाजिन
मेध्यं यागयोग्यः संभारः संपद्यते ।

कल्पः—“आयुर्धेहि प्राणं धेहीत्यश्वेनावघ्राप्य” इति । पाठस्तु—

आयुर्धेहि प्राणं धेहि । अपानं धेहि व्यानं

धेहि । चक्षुर्धेहि श्रोत्रं धेहि । मनो धेहि

वाचं धेहि । आत्मानं धेहि प्रतिष्ठां

धेहि । मां धेहि मयि धेहि, इति ।

हे, अश्व मृदमाघ्राय यजमानस्याऽऽयुरादीन्संपादय । मां यजमानं धेहि पो
अपेक्षितं घनादिकं मयि यजमाने धेहि स्थापय ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“बहव आर्याः परिगृह्य हरन्त्युत्तरेण विहारमुद्धते च
स्मिन्तोपोषे परिश्रिते निदधति” इति । तदेतदार्थैर्नयनमार्याणां च बहुत्वं स्थापन
विशेषं च क्रमेण विधत्ते—

परिगृह्याऽऽयन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति । अपाचिति-

मेवास्मिन्दधति । उद्धते सिकतोपोसे परिश्रिते निदधति शान्त्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २९)

आयन्त्यागच्छेयुः । आर्याणां परिग्रहणेन रक्षांस्यपहतानि भवन्ति । तेषां बहु-
त्वेनास्मिन्द्रव्ये पूजा कृता भवति । भूमेरुद्धननेन सिकतावापेन परितस्तिरोधानकरणेन
व तस्मिन्देशेऽवस्थापितस्य द्रव्यस्थोपद्रवपरिहाररूपा शान्तिर्भवति ।

मधु त्वा मधुला करोतु ।

कल्पः—“मधु त्वा मधुला करोत्विति मदन्तीभिरुपसृजति” इति । हे संभारसमू-
हरूप द्रव्य मधु त्वा पूर्वमपि मधुरं महावीरनिष्पादनयोग्यं मृदुरूपं त्वामयं मदन्ती-
सर्गः पुनरपि मधुला माधुर्ययुक्तं सौकार्य(कुमार्य)युक्तं करोतु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं मदन्तीमेलनं विधत्ते—

मदन्तीभिरुपसृजति (१२) । तेज एवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३०)

तप्ता आपो मदन्त्यः, तन्मेलनादस्मिन्द्रव्ये तेजः संपादितं भवति ।

यद्यपि जलमेलनादेव महावीरनिष्पादनसामर्थ्यरूपं तेजः संपद्यते । तथाऽपि मन्त्रे-
ण सामर्थ्यातिशयाय मन्त्रपाठ इत्येतद्दर्शयति—

मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन्तेजो दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ विभा० ३१)

अथास्मिन्द्रव्ये मेलयितव्यं द्रव्यान्तरं विधत्ते—

यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेत् । ग्राम्याणि

पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अर्मकपालैः सःसृजति । एतानि

वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३२)

गृहेषु पाकाद्यर्थानि भाण्डानि ग्राम्यपात्राणि तदीयकपालैः संसर्गे सति तानि शुचा
पिकेन स(भ)ङ्गरूपेण योजितानि भवन्ति । तन्मा भूदित्यर्मकपालैर्मिश्रयेत् । अर्मशब्देन
वैरतने जीर्णग्रामदेशेऽवस्थिता भाण्डांशा उच्यन्ते । तानि प्राणिभिरुपजीवितुमयोग्या-
पतस्तेषां शुचा योजनेऽपि न कश्चिद्बाधः ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

शर्कराभिः सःसृजति धृत्यै । अथो शंत्वाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३३)

शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः, तत्संसर्गे सति महावीरस्य धृतिर्दाढ्यं भवति । अपि च शं
मुखं कुर्वन्तीति शर्करानामनिरुक्तेस्तद्योगः शंत्वाय सुखसिद्धये भवति । एतच्चाऽऽ-
धानप्रकरणे समाम्नातम्—‘ शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वम्’ इति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

अजलोमैः सःसृजति । एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः ।

यदजा । प्रिययैवैनं तनुवा सःसृजति । अथो तेजसा, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३४)

अजाभ्योः प्रजापतिमुखजत्वेन सोदरत्वात्प्रियत्वम् । अपि चाग्नेः स्वेनैव तेजोरूप-
त्वाच्चेजसा द्रव्यं संसृष्टं भवति—

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

कृष्णाजिनस्य लोमभिः सःसृजति । यज्ञो वै

कृष्णाजिनम् । यज्ञैव यज्ञः सःसृजति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३५)

अवघातप्रस्तावे यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेत्युक्तत्वात्कृष्णाजिनस्य
यज्ञत्वम् । तल्लोमरूपेण यज्ञैव महावीरद्रव्यरूपो यज्ञः संसृष्टो भवति ।

याज्यायै न जुहुयादविशद्वेणुः शान्त्यै पङ्क्तिराधसमित्याह हरति दिहन्ति

पराक्रमताविशत्प्रजायमानानां सृजति शंत्वायाष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

महावीरनिर्माणाय देशविशेषं ब्राह्मणगततृतीयानुवाके विधत्ते—

पारिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अ० ३ । विभा० १)

योऽयं देशः पारिश्रितः कटादिभिरावृतस्तस्मिन्पारिश्रिते महावीरं करोति । तदेत-
द्ब्रह्मवर्चसपारिग्रहाय भवति ।

तत्र नियमं कंचिद्विधत्ते—

न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत्कुर्वन्नभिप्राण्यात् । प्राणाञ्छुचाऽ-

र्पयेत् । अपहाय प्राणिति । प्राणानां गोपीधाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २)

सोऽयं तदानीं नाभिप्राण्यात्तदाभिमुख्येन श्वासं न कुर्यात् । तत्करणे स्वकीय-
प्राणा दुःखेन योजिता भवन्ति । तस्मान्मुखमपहाय परतो नीत्वा श्वासं कुर्यात् । त-
प्राणानां रक्षणाय भवति ।

नियमान्तरं विधत्ते—

न प्रवर्ग्यं चाऽऽदित्यं चान्तरेयात् । यदन्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् ।

(१) । तस्मान्नान्तराय्यम् । आत्मनो गोपीथाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ३)

यत्र प्रवर्ग्यपात्राणि तिष्ठन्ति तत्र सूर्यश्चेत्प्राच्यां वसेत्तदानीं स्वयं प्रतीच्यां तिष्ठेत् । सूर्यस्य प्रतीच्यामवस्थाने स्वयं प्राच्यां तिष्ठेत् । एवं सति प्रवर्ग्यादित्ययोर्मध्येऽन्तरायो न भवेत् । अन्तराये तु कुष्ठरोगी स्यात् । अतः स्वशरीररक्षार्थमन्तरायं न कुर्यात् । मृत्पात्रनिर्माणे साधनं विधत्ते—

वेणुना करोति । तेजो वै वेणुः । तेजः

प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ४)

कुम्भनिर्माणार्थं कुम्भकाराः काष्ठेन यं व्यापारं कुर्वन्ति तमत्र वेणुना कुर्यान्नतु दारुणा । “ अग्निर्देवेभ्यो निलयायत स वेणुं प्राविशत् ” इति श्रुत्या वेणोस्तेजस्त्वं तप्त-वृताधारत्वात्प्रवर्ग्यपात्रमपि तेजः । अतो वेणुरूपेण तेजसा प्रवर्ग्यरूपं तेजः समृद्धं करोति ।

मखस्य शिरोऽसि (५) ।

कल्पः—“ सपिष्ट्य मृदं मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा ” इति । हे मृत्पिण्डं यज्ञस्य शिरःस्थानीयोऽसि ।

प्रवर्ग्यार्थस्य द्रव्यस्य शिरःस्थानीयत्वं विशदयति—

मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यै-

तच्छिरः । यत्प्रवर्ग्यः (२) । तस्मादेवमाह, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ५)

प्रथमानुवाके धनुष्कोट्योच्छिन्नं यज्ञपुरुषस्य शिरो द्यावापृथिव्योरनुवर्तनात्प्रवर्ग्यनाम तन्मन्त्रित्युक्तम् । तस्मान्मखस्य शिरोऽसीतिमन्त्रोक्तमुपपन्नम् ।

यज्ञस्य पदे स्थः ।

कल्पः—“ यज्ञस्य पदे स्थ इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य ” इति । आर्द्रस्य पिण्डस्यो-र्यङ्गुष्ठद्वयग्रहेण निष्पन्नबिन्दुद्वयाकारे हे लाञ्छने युवां यज्ञस्य पादौ भवथः ।

एतयोर्यज्ञपादत्वे शास्त्रप्रसिद्धिं दर्शयति —

यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह । यज्ञस्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ६)

समानरूपत्वेन द्वित्वेन च पादसादृश्यादित्थं कर्तव्यम् । अपि च पादद्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थमेतद्भवति ।

कल्पः—“महावीरं करोति त्र्युद्धिं पञ्चोद्धिमपरिमितोद्धिं वा प्रादेशमात्रमूर्ध्वसानुमु-
पारिष्ठादासेचनवन्तं मध्ये संनतं वार्यव्यप्रकारं गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीति प्रथमं
त्रैष्टुभेनेति द्वितीयं जागतेनेति तृतीयमपि वा सर्वैरेकैकम्” इति । पाठस्तु—

गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा
करोमि । जागतेन त्वा छन्दसा करोमि, इति ।

हे प्रथम महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतासामर्थ्येन निष्पादयामि । एवं द्वितीयतृ-
तीययोर्महावीरयोस्तैष्टुभजागतमन्त्रौ व्याख्येयौ ।

मन्त्रेषु गायत्रादिपदानामुपयोगं दर्शयति—

गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ७)

एतेषां मन्त्राणां पाठेन महावीरस्य च्छन्दोदेवताभिर्निष्पादनं भवति ।

एकैकस्मिन्महावीरे कक्ष्यात्रयं विधत्ते—

त्र्युद्धिं करोति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ८)

माण्डस्योपरि भाण्डान्तरप्रक्षेपे यादृश आकाशो भवति तादृश आकार उद्धिरित्यु-
च्यते । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितमाण्डत्रयवन्निविधा उद्ध्यो(द्धयो) यस्य महावीरस्य
सोऽयं त्र्युद्धिः । तत्र त्रित्वसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिः पूर्वं व्याख्याता ।

छन्दःप्रतिपादकैर्मन्त्रैस्तन्निष्पादनं विधत्ते—

छन्दोभिः करोति (३) । वीर्यं वै छन्दाश्सि । वीर्येणैवैनं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ९)

वीर्यप्रदत्वाद्गायत्र्यादिच्छन्दसां वीर्यरूपत्वम् ।

मखस्य रास्नाऽसि ।

कल्पः—“मखस्य रास्नाऽसीत्युपबिलं रास्नां करोति” इति ।

बिलस्य समीपे वर्तमान हे वलयाकर त्वं यज्ञस्य रास्ना रक्षनाऽसि ।^१
काञ्चीदाम कण्ठाभरणं वा तद्वत् ।

१ ख. °यच्च प्र° । २ ग. °रस्येदं छ° । ३ ग. °ताद्विभि° । ४ ग. °ण्णावितं भ° । ५
°मिः ॥ पू° । ६ ग. °रुगताैश्छन्दः° । ७ ग. रक्षना° ।

अदितिस्ते बिलं गृह्णातु । पाङ्क्तं छन्दसा ।

कल्पः—“अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति वेणुपर्वणा बिलं करोति” इति । पाङ्क्तेन न्दमेति मन्त्रशेषः । हे महावीर पङ्क्तिच्छन्दोदेवतया सहादितिर्भूमिदेवी ते तव वं गृह्णातु स्वी करोतु ।

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

यजुषा बिलं करोति व्यावृत्तैः इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १०)

लौकिकेषु मृतात्रेषु मन्त्रमन्तरेणैव कुम्भकारा बिलं कुर्वन्ति । अत्र तु मन्त्रेणेति वृत्तिः ।

महावीरस्य प्रादेशपरिमाणं हस्ताभिनयेन विधत्ते—

इयन्तं करोति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ११)

यज्ञपुरुषस्य शिरश्चिबुकयोर्मध्यवर्ति प्रादेशमात्रम् । प्रजापतिश्च वैश्वानरविद्यायां शमात्रत्वेनोपास्यः । यस्त्वेतदेवं प्रादेशमात्रमिति च्छन्दोगैराम्नातत्वात् । अतः शमात्रो महावीरः प्रजापतिना यज्ञमुखेन च सदृशो भवति ।

तदेव परिमाणमनूद्य प्रशंसति—

इयन्तं करोति । यज्ञपुरुषा । संमितम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १२)

यज्ञस्य परुरङ्गमैन्द्रवायवादिग्रहपात्रं तेन सादृश्यं प्रादेशमात्रत्वे संपद्यते । अप्यनूद्य प्रशंसति—

इयन्तं करोति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् (४), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १३)

पुरुषशरीरे वीर्यं दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे विद्यते । अतो वीर्य-इयमेतस्य भवति ।

अर्थं परिमाणाभावरूपं पक्षान्तरं विधत्ते—

अपरिमितं करोति । अपरिमितस्यावरुद्ध्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १४)

परिमाणनियत्यभावेनापि निमित्तेन बहुलं फलं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ उपबिलं ग्रीवां करोति ’ इति, तदत्र विधत्ते—

परिग्रीवं करोति धृत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १९)

ग्रीवायाः परितः परिग्रीवं तत्र वलयाकारो धारणायोपयुज्यते ।

सूर्यस्य हरसा श्राय ।

कल्पः—“ सूर्यस्य हरसा श्रायेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य ” इति । हे महावीर
सूर्यस्य हरसा तेजसाऽऽतपेन श्रायं पक्कः शुष्को भव ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

सूर्यस्य हरसा श्रायेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १९)

मखोऽसि (६) ॥

कल्पः—“ मखोऽसीत्यनुवक्षिते ” इति । हे महावीर त्वं यज्ञसाधनत्वान्मसं
यज्ञस्वरूपोऽसि ।

पते शिरं ऋतावरीर्ऋध्यासंमद्य मखस्य शिरः शिरः

शिरोऽसि नवं च ॥

इयंति देवीरिन्द्रस्यौजोऽस्याग्निजा अस्यायुर्धेहि प्राणं पञ्च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे तृतीयेऽनुवाके ।

द्वितीये महावीरनिर्माणमुक्तं तृतीये तत्संस्कारः उच्यते । कल्पः—“ वृष्णो अ
स्येति सकृद्गार्हपत्ये प्रदीप्य प्रथमकृतं महावीरं शफाम्यां परिगृह्य धूपयति वृ
अश्वस्य निष्पदसि ” इति । पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्य निष्पदसि । वरुणस्त्वा धृतव्रतं

आधूपयतु । मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा, इति ।

हे महावीर त्वं वृष्णः सेचनसमर्थस्याश्वस्य संबन्धि निष्पत्तिःसुतं यच्छकृत्-
न तद्रूपोऽसि । तादृशं त्वां धृतव्रतः स्वीकृतानियमो वरुणो देव आधूपयतु सर्वतो
तं करोतु । मित्रावरुणयोः संबन्धी ध्रुवो धर्मास्थितः पुण्यविशेषस्तद्रूपेण द्रव्येण
प्रवित्यन्वयः ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं धूपनं विधत्ते—

अश्वशक्नेन धूपयति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १७)

प्रजशब्देन शकृदुच्यते । अश्वस्यै प्रजापत्यक्षिजन्यत्वात्प्राजापत्यत्वम् । अतोऽ-
निधधूपेन सर्वकारणभूतप्रजापतिसंबन्धासिद्धेः सयोनित्वं भवति ।

ान्नोक्तमश्वं शकृच्चाऽऽदित्यरूपेण च्छन्दोरूपेण च प्रशंसति—

वृष्णो अश्वस्य निष्पदसीत्याह । असौ वा

आदित्यो वृषाऽश्वः तस्य च्छन्दोऽसि निष्पत् ।

(९) । छन्दोभिरेवैनं धूपयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १८)

रूपः—“अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा लोहितपचनीयैः संभारैरवस्तीर्य तेषु महावी-
रवहरति, लोहितपचनीयैः संभारैः प्रच्छाद्य गार्हपत्ये मुञ्जानादीप्योपोषत्यर्चिषे
तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमपि वा सर्वैः सर्वतः” इति । पाठस्तु—

अर्चिषे त्वा । शोचिषे त्वा ।

ज्योतिषे त्वा । तपसे त्वा, इति ।

अर्चिरादयः शब्दा ज्वालाविशेषवाचिनः । हे महावीर त्वामर्चिरादिभ्यः समर्प-

तैर्मन्त्रैर्यजमानस्य शरीरकान्तिः संपद्यत इति दर्शयति—

अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १९)

रूपः—“पच्यमानान्मैत्र्योपचरत्यभीमं महिना दिवमित्युत्तरया वा” इति । तयो-
र्ऋचोः पाठस्तु—

अभीमं महिना दिवम् । मित्रो बभूव सप्रथाः । उत

श्रवसा पृथिवीम् (१) । मित्रस्य चर्षणीधृतः । श्रवो

देवस्य सानसिम् । शुभ्रं चित्रश्रवस्तमम्, इति ।

विष्णोर्देव्यामामिमं महावीरमभिलक्ष्य मित्रो देवः सप्रथा विस्तारसहितो बभूव स्वकीयां मैत्रीं विस्तृतवान् । उतापि च पृथिवीमभिलक्ष्य श्रवसा कीर्त्या सप्रथा बभूव । अस्यां सर्वस्यां पृथिव्यां महावीरस्य कीर्तिं विस्तृतवानित्यर्थः । दिवं विष्टुलोक इति वा व्याख्येयम् । चर्षणीधृतो मनुष्यान्मैत्र्या धारयतो मित्रस्य देवस्य सानासिं दानशीलं श्रवः श्रवणं कीर्तिरूपं सर्वं वदन्तीति शेषः । शुभ्रं मित्रेण दत्तं धनं चित्रश्रवस्तममतिशयेन विचित्रकीर्तियुक्तं वर्तते ।

मन्त्रयोः फलं दर्शयति—

वारुणोऽभीद्वः । मैत्रियोपैति शान्त्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २०)

सिद्धयै त्वा ।

कल्पः—“पकेषु सिद्ध्यै त्वेति धृष्टीमादाय भस्मापोह्य” इति । हे महावीर त सिद्धयै समीचीनस्वरूपसिद्धयै महावीरगतभस्मापोहनसिद्धयर्थं त्वां स्वी करोमीति शेषः ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

सिद्धयै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २१)

कल्पः—“प्रथमकृतं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्योद्धासयति देवस्त्वा सवितोद्वपत् इति । पाठस्तु—

देवस्त्वा सवितोद्वपत् । सुपाणिः

स्वङ्गुरिः । सुबाहुः शक्त्या, इति ।

हे महावीर त्वां सविता देवः स्वशक्त्योद्वपत् । इतोऽवटार्ध्वं नयतु । कीदृशं सविता सुपाणिः शोभनाभ्यामुद्यमनकुशलाभ्यां पाणिभ्यां युक्तः । स्वङ्गु शोभनाभिरुद्धपनक्षमाभिरङ्गुलीभिर्युक्तः । उतापि च सुबाहुः शोभनाभ्यां बाहु युक्तः । पाणिशब्देन मणिबन्धार्ध्वमङ्गुल्याधारभाग उच्यते । बाहुशब्देन पान्धादवाचीनभागः ।

सवितृशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवस्त्वा सवितोद्वपत्त्वित्याह । सवितृप्रसूत

एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरुद्धपति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २२)

सवित्रा प्रेरितः सन्मन्त्रेण देवताभिश्च सहोद्वपनं कृतवान्भवति ।

कल्पः—“उद्गास्यापद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्युत्तरतः सिकतासु प्रति-
ग्रह्य” इति । पाठस्तु—

अपद्यमानः पृथिव्याम् । आशा दिश आपृण ।

उत्तिष्ठ बृहन्भव (२) । ऊर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वम्, इति ।

हे महावीर त्वं पृथिव्यां भूमावपद्यमानोऽसि । भङ्गमप्राप्नुवन्नाश्चा दिशः
॥ च्याद्या मुख्यदिश आग्नेयाद्या अमुख्यदिशश्चाऽऽपृण सर्वतः पूरय, सर्वत्र प्रसिद्धो
व । उत्तिष्ठोत्सहस्व । बृहन्भव स्वव्यापारेण प्रख्यातो भव । इह सिकतासूर्ध्वमुखः
ध्वरस्त्वं तिष्ठ ।

दिश आपृणेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अपद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्याह (६) ।

तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २३)

यस्मान्महावीरस्य सर्वदिङ्मू(क्पू)र्तिः प्रार्थ्यते तस्मान्महावीरेणाभिन्नोऽग्निः स्वतेजसा
र्वा दिशः प्रकाशयति—

ऊर्ध्वस्तिष्ठेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उत्तिष्ठ बृहन्भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २४)

कल्पः—“सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्यनुवीक्षते” इति । पाठस्तु—

सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्षे । ऋजवे त्वा ।

साधवे त्वा । सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वा, इति ।

हे महावीर त्वां सूर्यस्य चक्षुषाऽहमनुक्रमेण वीक्षे । ऋजव आर्जवयुक्त्यै भूम्यै
॥ मीक्षे । साधवे समीचीनायान्तरिक्षाय त्वामीक्षे । सुक्षित्यै शोभननिवासाय द्युलो-
य त्वामीक्षे । भूत्या ऐश्वर्ययुक्ताभ्यो दिग्भ्यस्त्वामीक्षे । त्वद्वीक्षणेन सर्वे लोकाः
स्वकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः ।

सूर्यस्य चक्षुषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वीक्षते । सूर्यस्य

त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्याह । चक्षुषो गोपीथाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २९)

स्वचक्षुषा प्रवर्ग्य पश्यन्नन्धो भवितुं समर्धो भवति, अतः स्वचक्षुषो गोपीयाय सूर्यस्य चक्षुषेत्युक्तम् ।

ऋज्वादिशब्दैः पृथिव्यादयो वक्ष्यन्त इत्येतद्दर्शयति—

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह । इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः (७) । दिशो भूतिः । इमानेवासमै लोकान्कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २६)

इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामि ।

कल्पः—“ अथैनान्प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्यूहति । इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीति । विशेति राजन्यस्य पशुभिरिति वैश्यस्य ” इति । अहमध्वर्युः, आमुष्यायणममुष्य देवदत्तस्य पुत्रम् । अमुं यज्ञदत्तनामानं महावीररूपेणावस्थितम् । विशा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन चैतन्नितयरूपाभिः सिकताभिरिदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा पर्यूहामि परितः स्थिरं करोमि ।

मन्त्रपाठेन तदर्थस्तथैव फलतीत्येतद्दर्शयति—

इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहा-
मीत्याह । विशैवेनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २७)

क्षत्रियवैश्यबोर्मन्त्रप्रयोगे विशेषं दर्शयति—

विशेति राजन्यस्य ब्रूयात् । विशैवेनं पर्यूहति । पशु-
भिरिति वैश्यस्य । पशुभिरेवेनं पर्यूहति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २८)

पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावत्क्षत्रियं प्रति पारित्यजेत् । वैश्यं प्रति तु विशा ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावत्परित्यजेदित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथैनान्प्रभूतेनाजापयसाऽऽच्छृणाति गायत्रेण त्वा छन्दसाऽऽच्छृण्वीत्येतन्निभिन्निभिरेकैकमपि वा सर्वैरेकैकम् ” इति । पाठस्तु—

गायत्रेण त्वा छन्दसाऽऽच्छृणाग्नि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्द-
साऽऽच्छृणाग्नि । जागतेन त्वा छन्दसाऽऽच्छृणाग्नि ।
छृणत्तु त्वा वाक् । छृणत्तु त्वोर्क् । छृणत्तु त्वा हविः ।
छृन्धि वाचम् । छृन्ध्यूर्जम् । छृन्धि हविः, इति ।

हे महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतारूपेण जक्षीरेणाऽऽच्छृण्वि सर्वतः सिञ्चामि । एवं त्रैष्टुभजागतमन्त्रयोरपि योज्यम् । तथा वागन्नहविरभिमानिन्यो देवतास्त्वां सिञ्चन्तु त्वमपि वागादीन्सिञ्च ।

एतन्मन्त्रसाध्यं सेचनं विधत्ते —

अमुर्ध्वं पात्रमनाच्छृण्वम् (८) । आच्छृणात्ति । देवत्राऽकः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २९)

अनाच्छृण्वं क्षीरसेचनरहितं पात्रमसुर्यमुष्णत्वेनात्युग्रत्वादसुरेभ्यो हितं न तु देवेभ्योऽतो देवार्थमासिञ्चेत् । तेन शान्तं शीतलं पात्रं देवेषु करोति ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

अजक्षीरेणाऽऽच्छृणात्ति । परमं वा एतत्पयः । यदज-

क्षीरम् । परमेणैवेनं पयसाऽऽच्छृणात्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ३०)

सर्वव्याधिहरत्वादजक्षीरस्य परमत्वम् । तत्र सेचने देवस्त्वा सवितेत्यादिकं यजुर्वि-
नियुङ्क्ते—

यजुषा व्यावृत्तयै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ३१)

उष्णशान्त्यर्थे लौकिके सेचने मन्त्रो नास्ति । अत्र तु यजुषा मन्त्रेण सिञ्चेदिति तद्व्यावृत्तिः ।

मन्त्रगतांश्छन्दोवाचकशब्दान्प्रशंसति—

छन्दोभिराच्छृणात्ति । छन्दोभिर्वा एष क्रियते ।

छन्दोभिरेव छन्दाः स्याच्छृणात्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ३२)

पूर्वं गायत्रेण छन्दसा करोमीत्येवं छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरेष महावीरः कृतः, अतोऽय-
मेव छन्दांसि । अत्रापि छन्दोवाचकशब्दयुक्तैर्मन्त्रैः सेचने सत्यत्रत्यैश्छन्दोभिरिव
पूर्वोक्तानि छन्दांसि सिक्तानि भवन्ति ।

वागादिदेवता महावीरं सिञ्चन्तीत्येतद्युक्तं महावीरस्तु वागादीन्सिञ्चतीत्यत्र प्रयो-
जनं दर्शयति—

हृन्धि वाचमित्याह । वाचमेवावरुन्धे । हृन्ध्यूर्जमित्याह ।

ऊर्जमेवावरुन्धे । हृन्धि हविरित्याह । हविरेवाकः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ३३)

तैरेतैर्मन्त्रैर्वागन्नप्राप्तिर्हविष्ठासिद्धिश्च भवति ।

देव पुरश्चर सध्यासं त्वा (३) ।

पृथिवीं भव वाक्षद् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

कल्पः—“अथैनान्कृष्णाजिन उपानह्याऽऽसजति देव पुरश्चर सध्यासं त्वा ” इति ।
पुरश्चर पुरतोवर्तमान हे महावीर देव द्योतनात्मक त्वां सध्यासं कृष्णाजिने बद्ध्वा
कचिदूर्ध्वदेशे सक्तं कुर्याम् ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (९), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० ३४)

स्याद्यत्प्रवर्ग्यश्छन्दोभिः करोति वीर्यसंमितं छन्दाश्च निष्पत्पृणेत्याह

सुक्षितिरनाच्छृणं छन्दाश्स्याच्छृणत्यष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीया-
रण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये महावीरसंस्कारा उक्ताः । चतुर्थे प्रैषा उच्यन्ते । कल्पः—“प्रोक्षणीनामा
वृत्त्या प्रोक्षणीः सश्रुकृत्य ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण” इति । पाठस्तु—

ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टुहि ।

अग्नीद्रौहिणौ पुरोडाशावधिश्च । प्रतिप्रस्था-

तर्विहर । प्रस्तोतः सामानि गाय, इति ।

हे ब्रह्मन्वयं सर्वे प्रवर्ग्यारूपेण कर्मणा प्रचरिष्यामोऽनुष्ठानं संपादयिष्यामः ।
होतृत्वं धर्मं प्रवर्ग्यं ब्रह्मज्ञानमित्यादिभिर्मन्त्रैरभिष्टुतं कुरु । आग्नीद्रौहिण्यस्तु
पुरोडाशावधिश्च श्रपणार्थं कपालस्योपरि स्थापय । हे प्रतिप्रस्थातर्विहरणं कुरु
तच्च विहरणं बौधायनेन दर्शितम्—“अथ प्रतिप्रस्थाता प्रवर्ग्यं विहरत्याहवर्ग्यं
कार्म्यं(श्म)र्यमयान्परिधीन्परिदधाति” इत्यादि । दे प्रस्तोतः प्रवर्ग्यर्थानि सामानि गाय

कल्पः— “यजुर्युक्तं सामभिराक्तं त्वेत्युपांशुक्त्वोमिन्द्रवन्तः प्रचरतेत्युच्चैरनुजा-
ति” इति । पाठस्तु—

यजुर्युक्तं सामभिराक्तं त्वा । विश्वेदेवै-
रनुमतं मरुद्भिः । दाक्षिणाभिः प्रततं पार-
यिष्णुम् । स्तुभो वहन्तु सुमनस्यमानम् ।
स नो रुचं धेह्यहणीयमानः । भूर्भवः सुवः ।
ओमिन्द्रवन्तः प्रचरत (१), इति ॥

अहणीयमानो द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हे प्रवर्ग्य त्वां स्तुभः सामसु प्रयुज्यमानाः स्तोभा वहन्तु विघ्नपरिहारेण समाप्ति-
तं निर्वहन्तु । कीदृशं त्वाम् । यजुर्युक्तं यजुरूपलक्षितैर्मन्त्रैः संबद्धम् । सामभि-
रन्वमाक्तान्याप्यायितानि खानीन्द्रियाण्यवयवा यस्य प्रवर्ग्यस्य सोऽयमाक्तस्तद्व-
त् । सामगानेन हि प्रवर्ग्य आप्यायितो भवति । तथा विश्वेदेवैरनुमतमहणी-
म् । प्रवर्ग्यमुद्रासयिष्यन्नजामग्नीधे ददातीत्यादिभिर्दाक्षिणाभिः प्रततं विस्तीर्णम् ।
यिष्णुं निर्विघ्नेन समाप्तिं गन्तुं शक्तम् । सुमनस्यमानं यजमाने स्नेहातिशयेन
नस्ययुक्तम् । हे प्रवर्ग्य स त्वमहणीयमानः केनाप्यहिंस्यमानो नोऽस्मिदर्थं
धेहि महतीं ज्वालां धारय । भूरादयस्त्रयो लोका अनुगृह्णन्तु । प्रणवशब्दवाच्यः
तन्माऽप्यनुगृह्णातु । हे, ऋत्विजो यूयमिन्द्रवन्त इन्द्रदेवतास्वामिकाः सन्तः प्रचरत
प्रमनुतिष्ठत । अयमनुवाकः स्पष्टार्थबुद्ध्या ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे प्रैषा उक्ताः । पञ्चमे तु रुद्रगतेष्वङ्गारेषु महावीरस्थापनमुच्यते । तत्राऽऽदौ
प्रैषमन्त्रे पाठान्तरं दर्शयति—

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टुहि, इति ।

पूर्वमाघ्राते मन्त्रे प्रवर्ग्येणेति शब्दोऽस्ति । अस्मिन्स्त्वसौ नास्तीत्येतावान् विशेषः ।

ब्रह्मन्निति संबोधनस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतर्धर्ममभिष्टुहीत्याह । एष
वा एतर्हि बृहस्पतिः । यद्ब्रह्मा । तस्मा एव
प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनोऽनार्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १)

एतर्हि कर्मकाले यो ब्रह्माऽस्ति एष एव बृहस्पतिस्थानीयः । तस्मै बृहस्पते
कथयित्वा प्रचारे सति स्वस्याऽऽर्तिर्वैकल्यनिमित्तापराधो न भवति ।

कल्पः—“ यमाय त्वा मखाय त्वेति सर्वं पारिवर्त्यमभिपूर्वं त्रिः प्रोक्षति ” इति
पाठस्तु—

यमाय त्वा मखाय त्वा । सूर्यस्य हरसे त्वा, इति ।

हे धर्म पात्रसमूह यमाय नियमार्थं त्वां प्रोक्षामीति शेषः । तथा मखाय यत्ना
त्वां प्रोक्षामि । सूर्यस्य हरसे सूर्यसंबन्धिनेजोर्थं सूर्यमण्डलपर्यन्तं ज्वालोलूकमार्थं त्वां
प्रोक्षामि ।

यममखसूर्यशब्दैः सूचिताभिः प्रवर्ग्यदेवताभिः सर्वाभिः संपादितां प्रवर्ग्यम्णां
दर्शयति—

यमाय त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य
देवताः । ताभिरैवैनं समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २)

प्रोक्षणद्रव्यं विधत्ते—

मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज एवास्मिन्दधाति (१), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३)

तप्ता आपो मदन्त्यः, ताभिः प्रोक्षणे यजमाने कान्तिः संपद्यते ।

तन्नानुक्रमं विधत्ते—

अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४)

पूर्वं प्रथमं महावीरमभिलक्ष्याभिपूर्वं तदादिकमेव प्रोक्षेत्, न तु विपर्ययेण ।
सति यजमाने पितृपुत्रादिक्रमेणैव तेजः संपद्यते ।

आवृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रोक्षति । ज्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ९)

अग्नित्रयसाध्यत्वेन सवनत्रयरूपत्वेन वा यज्ञस्याऽऽवृत्तिप्रयोपेतत्वम्, अपि च
प्रणावृत्त्या सिध्यतीत्या(त्यति)शये सति यज्ञयोग्यता संपद्यते ।

होतृधर्ममभिष्टुहीति प्रैषस्योक्तत्वाद्धोतृकृत्यमनुवचनं विधत्ते—

होताऽन्वाह । रक्षसामपहत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ६)

होतुरनुवचनं यज्ञविधातिनां रक्षसां वधाय भवति ।

अयं चानुवाकप्रकार आश्वलायनेन स्पष्टमभिहितः— “ स्पृष्टोदकं प्रवर्त्येण चारि-
सूत्रेण स्वरं परिब्रज्य पश्चादस्योपविश्य प्रेषितोऽभिष्टुयादृगावार्नमृचमृचमैनवानमुक्त्वा
त्यावर्त्येद्व्रह्मजज्ञानम् ” इत्यादिः ।

तत्रैकस्या ऋचो मध्ये श्वासराहित्यं विधत्ते—

अनवानम् । प्राणानां संतत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ७)

अनानः श्वासस्तद्रहितं यथा भवति तथा पठेत् । तच्च यजमानप्राणानामविच्छे-
भवति ।

तांस्वृक्षु गायत्रीधर्ममतिदिशति—

त्रिष्टुभः सतीर्गायत्रीरिवान्वाह (२) । गायत्रो हि

प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ८)

यद्यपि ब्रह्मजज्ञानमित्यादयस्त्रिष्टुभस्तथाऽपि गायत्रीवदनुवचनं कुर्यात् । गाय-
त्रेण ध्यात्वा पठेदित्यर्थः । प्राणस्य गायत्रत्वाद्गायत्रीसमानानुवचनेन यजमाने
। स्वर्त्येण स्थापयति । गायत्र्या रक्ष्यमाणत्वात्प्राणस्य गायत्रत्वम् । तद्रक्ष्यत्वं च
स्य वाजसनेयिनः समामनन्ति— “प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्वांस्तत्रे
द्गायत्री नाम” इति ।

अनुवचनकाले व्यापारान्तरेण व्यवधानं निवारयति—

संततमन्वाह । प्राणानामन्वाद्यस्य संतत्यै । अथो रक्षसामपहत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ९)

१ ग. ‘त्या मध्यत्वातिश’ । २ ख. एवं चानुवचनप्रकार । ३ क. ख. ‘प्यत्सूत’ ४ क.
‘वृ’ । ५ ग. ‘मन्वा’ । ६ ख. ‘णुह्याव’ । ७ ग. ‘वश्येद्व’ । ८ ख. ‘त्यादि’ । त° ।
९ ख. तासु गा° । १० ख. ‘रूपत्वं ध्या’ ।

एकामृचमुक्त्वा प्राणानामवसानं कृत्वाऽपि पुनरप्यन्यामृचमेव ब्रूयात्, न तत्र वाग्न्यापारं कुर्यात् । तदिदं सांतत्यम् । एतेन प्राणा अविच्छिन्ना भवन्ति, अन्नं च न विच्छिद्यते, रक्षांसि चापहन्यन्ते ।

ऋषां बहुत्वं विधत्ते—

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवरुधीत । अप-

रिमिता अन्वाह । अपरिमितस्यावरुद्धचै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १०)

ऋचामरूपत्वे फलमप्यल्पं स्यात् । अतः फलबाहुल्याय बह्वीरनुब्रूयात् ।
यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैतं प्रचरणीयं महावीरं शफाम्यां परिगृह्णाविच्छिन्नो
वेदेनोपरिष्ठात्संमार्ष्टि” इति । तत्र वेदस्य दर्भमयत्वं वारयितुं मौञ्जत्वं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य (३) । यत्प्रवर्यः ऊर्ध्वमुञ्जाः । यन्मौञ्जो

वेदो भवति । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ११)

प्रवर्यस्यै यज्ञशिरस्त्वं प्रथमानुवाके प्रपाञ्चितम् । मुञ्जास्तृणविशेषाः, तेषां प-
र्भिर्मह्यत्वादूर्गूपत्वम् । अतो वेदस्य मौञ्जत्वे सत्यूर्गूपेण वेदेन यज्ञस्य शि-
रसमृद्धं करोति ।

कल्पः—“प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति स्तुवेणाऽऽहवनीये सप्तैकादश
प्राणाहतीर्हुत्वा” इति । पाठस्तु—

प्राणाय स्याहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा ।

चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा

वाचे सरस्वत्यै स्वाहा । दक्षाय स्वाहा कर्तवे

स्वाहा । ओजसे स्वाहा बलाय स्वाहा, इति ।

प्राणादिदेवेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु । वाच इत्यनेन सरस्वती विशेष्यते, शब्दा
काया वाग्देवताया इत्यर्थः । दक्ष उत्साहः । क्रतुः संकल्पः । ओजोऽष्टमो क-
तकार्यं बलम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यान्होमान्विधत्ते—

प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राणानेव यजमाने दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १२)

तत्र सप्तसंख्यापक्षं विधत्ते—

सप्त जुहोति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्र० ९ । अ० ४ । वि० १३)

शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्तिप्राणानां सप्तत्वात्संख्याया तत्प्राप्तिः ।

देवस्त्वां सविता मध्वाऽनक्तु (१) ।

कल्पः—“देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तित्वति स्तुवेणोपर्याहवनीये महावीरमन्त्रत्वा”
ति । हे महावीर त्वां सविता देवो मध्वा मधुरेण घृतेनानक्तु अक्तं करोतु ।

मध्येति प्रयोगाद्यजमानस्य तेजोव्याप्तिं दर्शयति—

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तित्वत्याह (४) । तेजसैवैनमनक्ति, इति ।

(प्र० ९ । अ० ४ वि० १४)

पृथिवीं तपसस्त्रायस्व ।

कल्पः—“पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेत्यपरस्मिन्वरे राजतं रुक्मं निधाय” इति । हे रुक्म
पृथिवीमेतां तपसस्त्रायस्व, अग्निस्तापाद्रक्ष ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति । हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय, इति ।

(प्र० ९ । अ० ४ । वि० १५)

अस्याः पृथिव्या इत्यर्थः ।

रुक्मस्योपरि प्रदीप्तानां मुञ्जानां प्रक्षेपं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्त्यः । अग्निः

सर्वा देवताः । प्रलवानादीप्योपास्यति ।

देवतास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्र० ९ । अ० ४ । वि० १६)

अग्नेः सर्वदेवतात्वं ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधतेति श्रुतेरवगन्तव्यम् । प्रलवाः
पूषं लूना मुञ्जामुष्टयः, तानग्नौ सर्वतः प्रदीप्य रुक्मस्योपरि निदध्यात् । एवं सत्य
व्यासु देवतास्वेव प्रवर्ग्यरूपं यज्ञशिरःस्थापनं भवति । प्रदीपनप्रकारस्तु सूत्रका णे
मुक्तः—“द्वयान्मुञ्जप्रलवानादाय दक्षिणेषामग्राणि गार्हपत्ये प्रदीपयत्यग्निषे स्वेति,
मग्नैरुत्तरेषां मूलानि शोचिषे स्वेति, तेषां मूलैर्दक्षिणेषां मूलानि ज्योतिषे स्वेति, तेषां
उत्तरेषामग्राणि तपसे त्वा” इति ।

प्रदीप्तमुज्जस्थापने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

अप्रतिशीर्णाग्रं भवति । एतद्वर्हिर्ह्येषः (९), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १७)

दीप्तमुज्जानामग्रं प्रतिशीर्णमितस्ततो विप्रसृतं यथा न भवति तथा समुद्यैव स्थापयेत् । यस्मादयं प्रवर्ग्य एतद्वर्हिर्मुञ्जरूपवर्हियुक्तः, तस्माद्वेद्यास्तरणवर्हिष इवाप्रतिशीर्णत्वं युक्तम् ।

अर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपोऽसि ।

कल्पः—“तान्यत्यस्तानुपीर स्वमे निदधाति, अर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपोऽसि” इति । हे दक्षिणमुज्जाग्रभाग त्वमर्चिर्ज्वालारूपोऽसि । हे उत्तरमुज्जमूलभाग त्वं शोचिः शुचिरूपोऽसि । हे दक्षिणमुज्जमूलभाग त्वं ज्योतिः प्रकाशरूपोऽसि । हे, उत्तरमुज्जाग्रभाग त्वं तपः संतापरूपोऽसि ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १८)

शरीरकान्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्युभयविधप्रकाशस्तेन मन्त्रेण यजमाने संपद्यते
कल्पः—“संसीदस्व महा५ असीति तेषु महावीरं प्रतिष्ठाप्य” इति । पाठस्तु—

संसीदस्व महा५ असि । शोचस्व देववीतमः । विधू-

ममग्रे अरुषं मियेध्य । सृज प्रशस्त दर्शतम्, इति ।

हे महावीर संसीदस्व त्वमेतेषु प्रदीप्तमुज्जेषु सम्यगुपविश । महा५ असि गुणैरधिकोऽसि, अतो देववीतमोऽतिशयेन देवैः काम्यो भूत्वा शोचस्व दीप्यस्व हे मियेध्य मेघार्ह, प्रशस्तोत्कृष्टाग्रे, अरुषमरोषणमनुग्रं दर्शतं द्रष्टुं शक्यं शाधूयं विशेषेण सृज ।

प्रौढस्य कर्मणो हेतुत्वान्महच्छब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति—

संसीदस्व महा५ असीत्याह । महान्वेषः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १९)

कल्पः—“ अञ्जन्ति यं प्रथयन्त इति सुवेण महावीरमनकत्याभिपूरयति च ” इति पाठस्तु—

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्राः । वपावन्तं

नाग्निना तपन्तः । पितुर्न पुत्र उपासि प्रेष्ठः ।

आघर्मो अग्निमृतयन्नसादीत् (२), इति ।

विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो वपावन्तं मध्ये रन्ध्रयुक्तं यं महावीरं प्रथयन्तो न
ह्यापयन्त इवाञ्जन्ति घृतेनाक्तं कुर्वन्ति । कीदृशा विप्राः । अग्निना न तपन्तः
ज्वालयाऽत्यन्तं दाहमकुर्वन्तः । अञ्जनाभावे ह्यतितापेन महावीरस्य भङ्गोऽपि प्रस-
पेत । स घर्मो विपैरक्तो महावार ऋतयन्नृतं यज्ञं निष्पादयन्नग्निमेतमसादीदासन्न-
न्प्राप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः—पितुरुपासि, उपान्तिके, प्रेष्ठः पुत्रो न प्रियतमः
इव ।

कल्पः—“अध्यधि महावीरमसंस्पृशन्न्यजमानः प्राञ्चं प्रादेशं धारयमाणो जपत्य-
धृष्या पुरस्तादित्येतैर्यथालिङ्गम् ” इति । पाठस्तु—

अनाधृष्या पुरस्तात् । अग्नेराधिपत्ये । आयुर्मे दाः ।

पुत्रवती दक्षिणतः । इन्द्रस्याऽऽधिपत्ये । प्रजां मे दाः ।

सुषदा पश्चात् । देवस्य सवितुराधिपत्ये । प्राणं मे दाः ।

आश्रुतिरुत्तरतः (३) । मित्रावरुणयोराधिपत्ये । श्रोत्रं

मे दाः । विधृतिरुपरिष्ठात् । बृहस्पतेराधिपत्ये । ब्रह्मं

मे दाः । क्षत्रं मे दाः । तेजो मे धा वर्चो मे

धाः । यशो मे धास्तपो मे धाः । मनो मे धाः, इति ।

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि वर्तमाने हे देवतेऽनाधृष्या केनाप्यतिरस्कार्या त्वमग्नेरा-
पत्ये वर्तमाना सती, आयुर्मे दा मे देहि । एवं दिगन्तरेषु योज्यम् । पुत्रवती
युक्ता देवता । सुषदा सुखेनोपविष्टा । आश्रुतिः सर्वत्र प्रख्याता । विधृतिः
स्य विधारयित्री । ब्रह्म मन्त्रजातं, क्षत्रं बलं तत्सर्वशो देहि । तेजः शरीरकान्तिः,
मो दीप्तिः, यशः ख्यातिः, तपो नियमविशेषः, मनश्चित्तदाढ्यम् । एतत्सर्वं धाः
पदम् ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयितुमादौ ब्रह्मवादिनां प्रश्नोत्तरमाह—

ब्रह्मवाक्त्रिो वदन्ति । एते वाव त ऋत्विजः । ये दर्शपूर्णमासयोः ।

अथ कथा होता यजमानायाऽऽशिषो नाऽऽशस्त इति । पुरस्ता-

दाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्ठादशीरन्यः (६), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २०)

दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मा होताऽध्यैर्युरग्नीदित्यान्नाता ऋत्विजो ये सन्ति त ऋत्विजः सर्वेऽप्येत एवात्रापि वर्तन्ते । अथैवं सति तत्र होता यजमानस्याऽऽयुराद्याशिषः प्रार्थितवान्, भूक्तवाकमाशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्यादिमन्त्रपाठात् । अत्र तु स एव होता कथा कथमाशिषो नाऽऽशास्त इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञस्यैतदुत्तरम् । द्विविधो हि यज्ञः पुरस्तादाशीरुपरिष्ठादाशीश्चेति । तथा सति यत्र प्रधानकर्मण ऊर्ध्वमाशीराशासनीया तत्रैव होतुस्तत्कर्तव्यता, इह तु पुरस्तादाशीरिति कृत्वा होता नाऽऽशास्ते ।

अथ मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

अनाधृष्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूंष्याह ।

शीर्षेत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २१)

महावीरस्योपरि प्रादेशधारणेनैतेषु यजुःषु यजमानेन पठितेषु यज्ञशिरोरूपमहावीरसकाशादेव यजमानः सर्वा अप्याशिषः प्राप्नोति । एतेषां च यजुषां प्रधानकर्मणः पुरा पठनीयत्वादयं यज्ञः पुरस्तादाशीः ।

कास्ता मन्त्रोक्ता आशिष इत्याशङ्क्य दिग्भेदेन व्यवस्थितास्ता दर्शयति—

आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राणं पश्चात् । श्रोत्रमुत्तरतः । विधृतिमुपरिष्ठात् । प्राणानेवास्यै समीचो दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २२)

विधृतिशब्देन ब्रह्मक्षत्रादयः सर्वेऽपि विधेयत्वादुपलक्ष्यन्ते । अनेन मन्त्रपाठेन यजनानोऽस्यै स्वदेहैर्धं प्राणान्समीचोऽनुकूलानवस्थापयति ।

कल्पः —“मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृशति” इति । पाठस्तु—

मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रा । विश्वाभ्यो

मा नाष्ट्राभ्यः पाहि (४) । सूपसदा

मे भूया मा मां हिंसीः, इति ।

हे भूमे त्वं मनोरश्वा मनुष्यजातेर्व्यापिका सती, भूरिपुत्रा बहुभिः पुत्रैर्युक्ताऽसि ये प्राणिनो भूमेरुपपन्नास्ते सर्वेऽपि भूमेः पुत्राः । तादृशी त्वं विश्वाभ्यो नाष्ट्रा

१ क. ख. °युराग्नीध्र इत्या° । २ क. ख. मन्त्रार्थता° । ३ क. ख. °ता द° । ४ म. हिं र्थत्वा° । ५ क. ख. °हाय पा° ।

नाशकारणेभ्यः सर्वेभ्यो मां पाहि, मे मम सूपसदा सुखेन सेवितुं योग्या भूयाः,
मा हिंसीः, हिसितं मा कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं भूमिस्पर्शं विधत्ते—

ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु-
व्यास्थापयन्ति (७) । मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रेती-
मामभिमृशति । इयं वै मनोरश्वा भूरिपुत्रा ।
अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय, इति ।

(प्रमा० ९ । अनु० ४ । विभा० २३)

लोके यं पुरुषं मनुष्या दिशो व्यास्थापयन्ति बह्वीर्दिशोऽनुक्रमेण विविधं संचा-
न्ति, एष संचारी पुरुषो दिशोऽनुलक्ष्योन्मदितोरीश्वर उन्मत्तो भवितुं समर्थो
ति, दिग्भ्रमं प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्यानेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शे सत्यनुमादो न भवति ।

मा हिंसीरित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सूपसदा मे भूया मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै, इति ।

(प्रमा० ९ । अनु० ४ । विभा० २४)

कल्पः—“तपो ष्वग्ने अन्तराऽमित्रानिति गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुह्य” इति ।

उस्तु—

तपो ष्वग्ने अन्तराऽमित्रान् । तपो शऽसमर-
रुषः परस्य । तपो वसो चिकित्तानो अचि-
त्तान् । वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः इति ।

हे ग्रेऽन्तरान्देवयजनमध्ये गूढत्वेन वर्तमानानमित्रान् रक्षोरूपाञ्छात्रून् सुतः (पो)
षु तपस्तप्तान्कुरु (वै) । अररुषः, अररुर्वै नामासुर आसीदिति श्रुतस्याररुनाम-
स्य परस्य शत्रोः शऽसं संस्तवं तप विनाशय । हे वसो वासहेतो बहे चिकि-
त्तोऽभिज्ञस्त्वमचित्तानस्मासु चित्तरहितान्विरोधिनस्तप । ते सर्वेऽप्यमित्रा विति-
न्तां परस्परमेलनं परित्यज्य विविधं यथा भवति तथा तिष्ठन्तु । ततो वयमजरा
योहानिरहिताः, अयास आयासरहिताश्च भूयास्मेति शेषः ।

चितः स्थ परि चितः । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्व ।

कल्पः—“चितः स्थ पारिचित इति प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्यु(यु)ह्य ” इति । स्वाहा
रुद्भिः परिश्रयस्वेति मन्त्रशेषः ।

हेऽङ्गारा यूयं गार्हपत्यात्पृथक्कृताः सन्तश्चितो महावीरसमीपे संचिताः परिचितः

स्थ पारितः समूहरूपा भवथ । हे महावीर मरुद्धिरङ्गाररूपैर्देवैः स्वाहा परिश्रयस्य
सुष्ठु पारितो व्याप्तो भव । स्वाहाशब्दो निपातत्वादनेकार्थवाची ।

मन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

चितः स्थ परि चित इत्याह । अपचितिमेवास्मिन्द्वाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २९)

अङ्गारेषु पारितः सेवकवत्स्थितेषु मध्ये स्थितस्य महावीरस्य राज्ञ इव पूजा संपद्यते ।
उत्तरभागे मरुच्छब्देन विवक्षितमर्थं दर्शयति—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः

प्रवर्ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः (<) । स्वाहा मरुद्धिः

पारिश्रयस्वेत्याह । अमुमेवाऽऽदित्यः रश्मिभिः पर्यूहति ।

तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोके रश्मिभिः पर्यूढः । तस्मा-

द्राजा विशा पर्यूढः । तस्माद्ग्रामणीः सजातैः पर्यूढः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २९)

यज्ञशिरोरूपः प्रवर्ग्य आदित्यस्थानीयः, देवतात्वेन भाविता अङ्गारा रश्मि-
नीया अतो महावीरस्याङ्गारैः पर्यूहणेनात्राऽऽदित्यमेव रश्मिभिः पारितो व्यापयति
यस्मादेवं तस्मात्स्वर्गे लोकेऽप्यादित्यो रश्मिभिर्व्याप्तो दृश्यते । तथा भू-
केऽपि महावीरवन्मुख्यो राजाऽङ्गारवदुपसर्जनभूतया प्रजया व्याप्तो भवति
एकस्मिन्ग्रामे ग्रामणीमुख्यः पुरुषः सजातैः सहोत्पन्नैरुपसर्जनैः पुरुषैः पारि-
व्याप्तो दृश्यते ।

कल्पः—“ वैकङ्कतैः पारिधिभिः परिधत्तो मा असीति प्राञ्चावध्वर्युर्निदधौति ।
असीत्युदञ्चौ प्रतिप्रस्थाता । एवमवशिष्टानां पूर्वेण पूर्वेण मन्त्रेणाध्वर्युरुत्तरे
त्तरेण प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युरेव दक्षिणतस्त्रयोदशं निदधात्यन्तारिक्षस्यान्तार्धिरसि ” इति
पाठस्तु—

मा असि । प्रमा असि । प्रतिमा असि

(५) । संमा असि । विमा असि ।

उन्मा असि । अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसि, इति ।

हे पारिधे प्रागग्रत्वेन दक्षिणदिग्धर्ती, उत्तरदिग्धर्ती वा त्वं मा असि महा-
स्थानं मातुमियत्तया पारिच्छेत्तुं समर्थोऽसि । तथा हे पारिधे, उदगग्रत्वेन प्राग्दि-

श्चिमदिग्बर्ती वा त्वं प्रमा आसि प्रकर्षेण मातुं समर्थोऽसि । तृतीयपञ्चममन्त्रौ प्रथ-
मन्त्रवद्व्याख्येयौ । चतुर्थषष्ठमन्त्रौ द्वितीयमन्त्रवद्व्याख्येयौ । एवं त्रिभिर्मन्त्रैर्विषमसं-
ख्योपेतैरध्वर्युर्दिग्द्वये प्रागग्रान्षट्परिधीन्परिदधाति । समसंख्योपेतैर्मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता
द्वेद्वय उदगग्रान्षट्परिधीन्परिदधाति । हे त्रयोदशपरिधे त्वमन्तरिक्षस्य लोकस्या-
न्तरिक्षसि महावीराद्वचवधानकरोऽसि । अनेन मन्त्रेणोर्ध्वलोकदिग्यवधानबुद्ध्या दाक्षि-
भागेऽध्वर्युरेकं परिधिं परिदध्यात् ।

तैर्मन्त्रैः परिधेयानां परिधीनां वृक्षाविशेषं विधत्ते—

अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आच्छेत् । यद्वै-

कङ्कताः परिधयो भवन्ति । भा एवावरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २७)

प्रजापतिसृष्टस्य पलायमानस्याग्नेस्तेजो विकङ्कतं वृक्षं प्रति प्राविशत्, अतो वैक-
कृतपरिधिभिस्तत्तेजः प्राप्नोति ।

परिधीनां संख्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्ति (९) । द्वादश मासाः

संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २८)

अधिकमेकं परिधिं विधत्ते—

अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । यत्रयोदशः परि-

धिर्भवति । तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २९)

ज्योतिःशास्त्रविदः कदाचित्कदाचित्संक्रान्तिरहितोऽधिकमासस्त्रयोदशोऽस्तीत्येष-
हुः । त्रयोदशेन परिधिना तन्मासप्राप्तिर्भवति ।

अन्तर्धरेव तात्पर्यं दर्शयति—

अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसीत्याह व्यावृत्त्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३०)

एतावती महावीरस्य सीमा, इत ऊर्ध्वमन्तरिक्षलोक इति विभागो व्यावृत्तिः ।

दिवं तपसस्त्रायस्व ।

कल्पः—“दिवं तपसस्त्रायस्वेति सौवर्णेन रुक्ममेणापिधाय” इति । महावीरस्योपरि
धानत्वेन स्थाप्यमान हे रुक्म दिवं ब्रूलोकं तपसो वहितापात्रायस्व पालय ।

एतन्मन्त्रसाध्यं रुक्मस्थापनं विधत्ते —

दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युपरिष्ठाद्धिरण्यमधि निदधाति । अमुष्या अनति-
दाहाय । अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ३१)

उपरितनरुक्मव्यवधानेन द्युलोकस्यातिदाहो न भवति । अपि चोर्ध्वोभोगताम्ब-
रुक्माभ्यामेनं महावीरमुभयतो दृढं परिगृह्णाति ।

कल्पः—“आभिर्गीर्भिरिति तिसृभिरभिमन्त्र्य” इति । तत्र प्रथमामाह—

आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनम् । आप्यायय हरिवो

वर्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महिगोत्रा रुजासि ।

भूयिष्ठभाजो अथ ते स्याम, इति ।

हे हरिवोऽश्वयुक्तेन्द्रत्वेन स्तूयमान महावीराऽऽभिर्गीर्भिरस्मदीयस्तुतिभिर्वर्ध-
नस्त्वमतोऽस्मात्कर्मण ऊनं यदङ्गं नोऽ(तन्नोऽ)स्मदर्थमाप्याययाभिवर्धय । य-
यस्मिन्काले स्तोतृभ्यः स्तोत्रनुग्रहार्थं महिगोत्रा महतो मेघान् रुजासि भग्नान् करो-
अथ तदा वयं ते तवानुग्रहाद्भूयिष्ठभाजः स्याम प्रभूतधनानां लब्धवारो भूयास्म ।

अथ द्वितीयामाह—

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् (६) । विषुरूपे

अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि

स्वधावः । भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु, इति ।

हे पूषन्पोषक महावीराऽऽदित्यत्वेन स्तूयमान ते तव शुक्रं शुद्धं स्वरूपम्-
नेकप्रकारम् । उदयकाले रक्तवर्णं रूपमन्यत्, मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपम्-
इत्येवमनेकप्रकारत्वम् । तथा ते तव यजतं पूजनमप्यन्यत् । प्रातःकाले वि-
चर्षणी धृत इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे, मध्याह्न आ सत्येनेत्यादिभिः । तथाविधया हि
दिते अहनी अपि विषुरूपे नानारूपे । अहःशब्दश्छत्रिन्यायेन रात्रिमप्युपलक्ष्य
अहः प्रकाशोपेतं रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वम् । एवं विचित्रकार्यकृदपि त्वं हि
वासि, आकाशं यथैकरूपं तद्वत्त्वमपि सर्वत्र पक्षपातराहित्यादेकरूपोऽसि ।
प्रमीयन्ते पदार्था आभिश्चित्तवृत्तिभिस्ताश्चित्तवृत्तयो मायाः । कव्यदानवाचिना-
शब्देन कृत्स्नमप्यनमुपलक्ष्यते । हे स्वधावोऽन्नवन्निश्वा हि मायाः सर्वा अप्य-
यचित्तवृत्तीरवासि रक्षसि । हे पूषन्स्ते तव रातिर्भद्राऽस्तु फलप्रदानं समीचनम् ।

अथ तृतीयामाह—

अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वं । अर्हन्निष्कं यजतं
विश्वरूपम् । अर्हन्भिदं दयसे विश्वमब्धुवम् ।
न वा ओजींयो रुद्र त्वदस्ति, इति ।

हे रुद्र महावीर रुद्रत्वेन स्तूयमान, अर्हन्योग्यः सन्सायकानि बाणान्धन्व धनुश्च
भर्षिं हस्तयोर्धारयसि । तथैवार्हन्योग्यः सन्यजतं पूर्जासाधनं विश्वरूपं नानाविधं
शक्यमाभरणं बिभर्षिं कर्णकण्ठहस्तादौ धारयसि । तथैवार्हन्योग्यः सन्नब्धुवमवादिभ्यः
व्यभूतेभ्य उत्पन्नभिदं जगद्दयसे पालयसि । अतो हे रुद्र त्वदोजीयस्त्वत्तो बलव-
स्तु किमपि नैवास्ति ।

एतन्महावीरस्य सायकादिधारणासंभवमाशङ्क्य स्तुतित्वेन परिहरति—

अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वेत्याह (१०) । स्तौत्येवैनमेतत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ विभा० ३२)

अनेनैव न्यायेन पूर्वोक्तमन्त्रद्वयार्थासंभवशङ्काऽपि परिहर्तव्या ।

गायत्रमसि । त्रैष्टुभमसि । जागतमसि ।

कल्पः—“धवित्राण्यादत्ते गायत्रमसीति प्रथमं त्रैष्टुभमसीति द्वितीयं जागतमसीति
तीयम्” इति । वायुना ज्वालोत्पादकं व्यजनं धवित्रम् । हे प्रथमधवित्र त्वं गायत्रमसि
यत्रोच्छन्दोदेवतारूपमसि । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमादानं विधत्ते—

गायत्रमसि त्रैष्टुभमसि जागतमसीति धवि-

त्राण्यादत्ते । छन्दोभिरेवैनान्यादत्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ विभा० ३३)

गायत्रादिशब्दैर्महावीरस्य व्यवहारश्छन्दोदेवताभिरादानसिद्धयर्थो द्रष्टव्यः ॥

मधु मधु मधु (७) ।

अनक्त्वसादीदुत्तरतः पाहि प्रतिमा असि यजतं

ते अन्यज्जागतमस्येकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

१ क. °जाध° । २ ग. °ब्धा । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् । क° । ३ ग. °वि । मत्तै° ।
४. °यत्रादि° ।

कल्पः—“तैरेन त्रिरूर्ध्वमुपवीजयतीति मधु मधु” इति । तृतीयो मधुराब्दो मन्त्र-
शेषः । हे धवित्रय मधु समीचीनं ज्वालोत्पादनं यथा भवति तथा वायुं कुर्वीति शेषः ।
एतन्मन्त्रसाध्यां क्रियां विधत्ते —

मधु मध्विति धूनोति । प्राणो वै मधु

प्राणमेव यजमाने दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३४)

समीचीनवायुरूपत्वात्प्राणस्य मधुत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तेषामेकं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छत्येकमाग्नीध्रायाऽऽग्नीध्रप्र-
सास्त्रिः प्रदक्षिणमूर्ध्वं धून्वन्तः परियन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—

त्रिः परियन्ति । त्रिवृद्धिः प्राणः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३५)

प्राणापानव्यानास्त्ववृत्तिभेदात्प्राणस्य त्रैगुण्यं प्रदक्षिणत्रयेण सिध्यति ।

तमेव विधिमनूद्य पुनः प्रशंसति—

त्रिः परियन्ति । त्र्याबृद्धिः यज्ञः (११) । अबो रक्षातामपहस्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३६)

सवनत्रयाननष्टानेन यज्ञस्याऽऽवृत्तित्रयम् । अपि च प्रदक्षिणत्रयेण रक्षांस्यपहन्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तास्त्रिः परियन्ति” इति । तदिदं
विधत्ते —

त्रिः पुनः परियन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा

ऋतवः । ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३७)

पूर्वोक्ताः प्रदक्षिणावृत्तयस्तिस्त्र एताश्च विपरीतावृत्तयस्तिस्त्र इत्येवं षट्संपत्तिः ।
चतुर्थावृत्तिं निषेधति—

यो वै धर्मस्य प्रियां तनुवमाकामति । दुश्चर्मा

वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियां तनुवमाका-

मति । यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं धर्येति । एताश्च ह वा

अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम (१२) । ततो वै

स दुश्चर्माऽभवत् । तस्मात्त्रिः परीत्य न चतुर्थं

परीयात् । आत्मनो गोपीधाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३८)

घर्मस्य महावीरस्य प्रियशरीराक्रमणे त्वग्दोषः स्यात् । यः पुमानपेक्षितं प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा ततश्चतुर्थं प्रदक्षिणमनपेक्षितमपि कुर्यात्, स एव प्रियशरीरमाक्रामतीति त्वग्दोषं प्राप्नुयात् । न चैतद्वार्तामात्रं किंतु कश्चिद्वाजनिनामकः पुरुष उग्रदेव उग्राणामृत्विजां शास्त्रार्थमुद्धृष्यतां स्वामी सन्कदाचिदेतां प्रियतनूमाचक्राम । ततोऽपराधात्कुष्ठरोगवानभूत् । अतः स्वेदेहरक्षार्थं चतुर्थावृत्तिं न कुर्यात् । -

धवित्राणि प्रशंसति--

प्राणा वै धवित्राणि, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३९)

यदुक्तं सूत्रकारेण--“ तमभिमुखाः पर्युपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातोत्तरत आग्नीध्रोऽव्यतिषङ्गमूर्ध्वं धून्वन्तः ” इति । तत्र धवित्रदण्डानां यः परस्प-
रसंश्लेषाभावस्तमिमं विधत्ते--

अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणानामव्यतिषङ्गाय नल्हप्त्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४०)

प्राणादिवृत्तीनां सांकर्यपारिहारेण स्वव्यापारसामर्थ्यार्थं धवित्राणामयमव्यतिषङ्गः । तमभिमुखाः पर्युपविशन्तीति यदुक्तं तद्विधत्ते--

विनिषद्य धून्वन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४१)

पुरस्तादध्वर्युरित्याद्यभिधानादिभ्यः प्रतिष्ठा ।

ऊर्ध्वाभिमुखत्वेन वायुत्पादनं विधत्ते--

ऊर्ध्वं धून्वन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४२)

स्वर्गस्योर्ध्ववर्तित्वादूर्ध्वभूतनेन तत्प्राप्तिः ।

सर्वासु दिक्षु धूननं विधत्ते--

सर्वतो धून्वन्ति । तस्मादयं सर्वतः पवते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४३)

दधातीवान्वाह यज्ञस्याऽऽहैष उपरिष्ठादाशीरन्यो व्यास्थापयन्ति रश्मयो भवन्ति

धन्वेत्याह यज्ञश्चक्राम समष्ट्यै द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

यस्मिन्महावीरस्य सर्वासु दिक्षु वायुमुत्पादयन्ति तस्माच्छोकेऽप्ययं वायुः सर्वासु दिक्षु संचरति ॥

इति श्रीमत्सप्तम्यार्याचार्यविरचिते माधवव्याख्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयसैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महावीरस्थापनमुक्तम् । षष्ठे तस्याभिमन्त्रणमुच्यते । कल्पः—“ अर्धर्युर्महा-
वीरमभिमन्त्रयते दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणेत्यनुवाकेन” इति । तत्राऽऽदौ एकामृचमाह-
दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणा । दश प्रतीची-
दश भास्युदीचीः । दशोर्ध्वा भासि सुमनस्य-
मानः । स नो रुचं धेह्महूणीयमानः, इति ।

हे महावीर प्राचीः प्राग्दिग्वर्तिन्यो ज्वाला दशसंख्याका यथा भवन्ति तथा
भासि त्वं दीप्यसे । एवं दक्षिणादिषु योज्यम् । ताभिरेताभिः सर्वाभिर्ज्वालाभिः
सौमनस्यं प्राप्तं(सः), स त्वमहूणीयमानः केनाप्यर्हस्यमानः सन्नोऽस्मदर्थं रुचं धीं
तेजो धारय ।

अथ दिग्भेदेन देवताविशेषप्रतिपादकानि पञ्च यजुंषि तत्र प्रथमं यजुराह—

अग्निश्चा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण
छन्दसा । स मा रुचितो रोचय, इति ।

हे महावीर त्वां पूर्वस्यां दिशि वसुभिर्देवैर्गायत्रीछन्दोदेवतया च सहाग्निं
रोचयतु दीपयतु । पुरतो रुचितो दीपितः स त्वं मां रोचय प्रकाशय ।

अस्मिन्मन्त्रे यदग्नेर्दीपकत्वं तन्मुख्यमेव न तूपचारितमित्येवकारेण दर्शयति—

अग्निश्चा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण
छन्दसेत्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुर-
स्ताद्रोचयति गायत्रेण छन्दसा, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १ । विभा० १)

रोचयेत्ययं लोटप्रत्ययो न विध्यर्थः किंत्वाशीरर्थ इत्येतद्दर्शयति—

स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १ । विभा० १)

अथ दक्षिणादिदिग्देवताविषयाणि चत्वारि यजुंष्याह—

इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसा ।
स मा रुचितो रोचय । वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चा-
द्रोचयतु जागतेन छन्दसा । स मा रुचितो
रोचय (१) । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो
रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो
रोचय । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयतु
पाङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय, इति ।

पूर्वोक्ताग्निविषययजुर्वेन्द्रादिविषयाणि चत्वारि यजुंषि व्याख्येयानि ।
तेषु चतुर्विपि यजुःषु चारव्यावृत्तिमेवकारेण लोट्प्रत्ययस्याऽऽशीरर्थत्वं च पूर्ववद्दर्शयति
इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु । त्रैष्टुभेन छन्दसेत्याह । इन्द्र एवैनं
रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयति त्रैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते । वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन छन्द-
सेत्याह । वरुण एवैनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा (१) ।
स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो
मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसेत्याह । द्युतान एवैनं मारुतो
मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयतु पाङ्क्तेन
छन्दसेत्याह । बृहस्पतिरेवैनं विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयति पाङ्क्तेन छन्दसा ।
स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, (२) । इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ५ । विभा० ३)

अथ यजुरन्तरमाह—

रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसि ।

रोचिषीयाहं मनुष्येषु, इति ।

हे देव द्योतमान घर्म महावीर त्वं देवेषु मध्ये रोचितः प्रकाशितोऽसि । अत-
प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये रोचिषीय प्रकाशितो भूयासम् ।
भेन्मन्त्रे भागद्वयगतयोरर्थयोः प्रसिद्धिमवश्यंभावित्वं च हिशब्देनैवकारेण [च?] दर्शयति-
रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीत्याह । रोचितो
ह्येष देवेषु । रोचिषीयाहं मनुष्येष्वि-
त्याह । रोचित एवैष मनुष्येषु, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ५ । विभा० ४)

अथ यजुरन्तरमाह—

सम्राड्धर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्माश्स्तेजस्वी
ब्रह्मवर्चस्यसि । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्मा-
श्स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासम्, इति ।

हे धर्म महावीर त्वं देवेषु मध्ये बहुगुणयुक्तोऽसि । के ते गुणा इति त उच्यते
सम्राट्साम्राज्ययुक्तः, रुचितः प्रकाशितः, आयुष्मान्दीर्घेणाऽऽयुषा युक्तः, तेजसं
महत्या कान्त्या युक्तः, ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसंपन्नः । त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्ये
मध्ये रुचितत्वादिगुणयुक्तो भूयासम् ।

अत्रापि हिशब्दैवकाराभ्यां मन्त्रभागौ पूर्ववद्व्याचष्टे—

सम्राड्धर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्माश्स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्य-
सीत्याह । रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्माश्स्तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्माश्स्तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रुचित एवैष मनुष्येष्वायु-
ष्माश्स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ९)

अथ यजुरन्तरमाह—

रुगसि । रुचं मयि धेहि (२) । मयि रुक्, इति ।

हे महावीर रुगसि त्वमेव दीप्तिरूपोऽसि । अतो मयि रुचं दीप्तिं धेहि सं
त्वदनुग्रहाद्गुदीप्तिर्मयि तिष्ठत्विति शेषः ।

धेहीत्यस्य लोटप्रत्ययस्याऽऽशीरर्थत्वं दर्शयति—

रुगसि रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ९ अनु० ९ विभा० ९)

अथ यजुरन्तरमाह—

दशं पुरस्ताद्रोचसे । दशं दक्षिणा । दशं प्रत्यङ् ।

दशोदङ् । दशोर्ध्वो भांसि सुमनस्यमानः । स

नः स॒म्रा॒डिष॒मूर्जे॑ धेहि । वा॒जी वा॒जिने॑ पवस्व ।

रो॒चि॒तो घ॒र्मो रु॒ची॒य (२), इति ॥

रो॒च॒य धेहि॑ नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अनुवाकादौ दश प्राचीरिति योऽर्थ उक्तः सोऽत्रोपसंहियते । हे महावीर पुर-
ात्पूर्वस्यां दिशि दक्ष दीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं रोचसे दीप्यसे । एवं दक्षि-
दिषु दिक्षु द्रष्टव्यम् । अतः सुमनस्यमानः सौमनस्यं प्राप्तः सम्राट्साम्राज्यं प्राप्तः
त्वं नोऽस्माकमिषमूर्जे च धेहि संपादय । वाजी समृद्धान्नस्त्वं वाजिने
पुद्गान्नाय मह्यं पवस्व सर्वं भोग्यं शोधय । एवमनेन प्रकारेण घर्मो महा-
रो रोचितोऽस्माभिः प्रकाशितः, अतस्त्वत्प्रसादादहमपि रुचीय प्रकाशवा-
यासम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेणोपोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह रुचितो घर्म इति तदिदं कालसहितं
व्रते—

तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्रब्रूयात् ।

अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् । अरोचुको यजमानः । अथ

यदेनमेतैर्यजुर्भां रोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्राह ।

रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः (३), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ७)

पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा स मा रुचितो रोचयेत्याहाऽऽ-

शिषमेवैतामाशास्ते शास्तेऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तं महावीरं यद्येतैरनुवाकोक्तैर्यजुर्भिर्नत्रैररोचयित्वा प्रकाशितमकृत्वा प्रथमत
घर्मो महावीरो रुचितः प्रकाशित इति प्रब्रूयात्तदाऽध्वर्युयजमानौ दीप्तिरहितौ
॥ यजुष्पाठादूर्ध्वं तु नायं दोषः, तस्मादुत्तरकाल एव रुचितो घर्म इति
मध्वर्युर्ब्रूयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तमेऽनुवाकः ।

षष्ठे महावीराभिमन्त्रणमुक्तम् । अथ सप्तमे महावीरावेक्षणमुच्यते । कल्पः—
“यथालोकमवस्थाय सर्व ऋत्विजो यजमानश्चाधीयन्तो महावीरमवेक्षन्ते, अपश्यं गोपा”
इति । तस्यानुवाकस्याऽऽदौ वेकामुचमाह—

अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् । आ च परा
च पथिभिश्चरन्तम् । स सग्रीचीः स विषू-
चीर्वसानः । आर्वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः, इति ।

अहं महावीरमपश्यं दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । गोपां कर्मनिष्पादनेन रक्षकम्
अभिपद्यमानं विनाशरहितम्, अथवाऽऽदित्यरूपेण पतनरहितम् । तथा पथिभिर्
नीनामार्गैराचरन्तं च पराचरन्तं च, आदित्यरूपः सत्त्वाभिमुख्येन प्रातःकाले स्म
गच्छन्तं सायंकाले पराङ्मुखत्वेन गच्छन्तम् । स महावीर आदित्यरूपः सग्रीची
सहावस्थिता अपि विषूचीर्नानादेशेषु विभज्य गच्छन्तीरपि प्रजाः सर्वाः ब्रह्मा
स्वकीयैरदिमभिराच्छादयन्निव वर्तते । अथवैकग्रावस्थितास्तत्र तत्र पृथगवस्थिता
मरीचीः स्वस्मिन्नाच्छादयन्वर्तते । स च भुवनेष्वन्तः सर्वेषु लोकेषु मध्य आकाशं
वर्ति पुनः पुनरावर्तते । सोऽयं मन्त्र उपरिष्ठादव्याख्यास्यते ।

तत्र प्रथमं तावत्प्रवर्ग्यस्य कालं विधत्ते—

शिरो का एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । ग्रीवा उपसदः । पुरस्तादुपसदां
प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १)

प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरोरूपत्वादुपसदां च यज्ञग्रीवारूपत्वादुभयोः सामीप्यायो
दनुष्ठानात्प्रागेव प्रवर्ग्यकर्मानुतिष्ठेत् । तप्ते घृते पयःप्रक्षेपः प्रवृज्जनं तद्यस्मिन्कर्मणि
विद्यते सोऽयं प्रवर्ग्यः, स कर्मविशेषो यथा संपद्यते तथा प्रवृज्जनं कुर्यादित्यस्मात्
प्रवर्ग्योपसदोः सामीप्ये सति यथा लोके ग्रीवायां शिरः प्रतिहितं भवति तथैत
द्यते । ग्रीवास्त्विति वचनव्यत्ययः ।

प्रवर्ग्यस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रवृणक्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य

एव लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २)

उपसदां दिनत्रयेऽनुष्ठेयत्वात्तत्समीपवर्ती प्रवर्ग्योऽपि दिनत्रयेऽनुष्ठेयः । तथा सति लोकत्रयार्थं यज्ञशिरः प्रतिहितं भवति ।

सायं प्रातश्चेति कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति—

षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः (१) ।

ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ३)

एकैकस्मिन्दिने कालभेदेन द्विरनुष्ठानात्षट्संख्या संपद्यते । तत ऋतुभ्यः सक्काशा-
यज्ञशिरः संपादितं भवति ।

दिनषट्कपक्षं विधत्ते—

द्वादशकृत्वः प्रवृणक्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।

संवत्सरोदेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ४)

षट्सु दिनेषु कालद्वयानुष्ठानेन द्वादशत्वम् ।

द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठानाकिधिमभिप्रेत्य प्रशंसति—

चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासाः ।

अर्धमासेभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ५)

द्वादशस्वपि दिनेषु कालद्वयानुष्ठानेन चतुर्विंशतिसंपत्तिः । अग्निष्टोमे त्रिष्वेव दिने-

षपसदोऽग्निचयने षट्सु दिनेष्वहीने सत्रे च द्वादशसु दिनेषु तदनुसारेण प्रवर्ग्यावृत्तिः ।

व सूत्रकारेण संगृहीतम्—“त्र्युपसत्के षट्कृत्वः षडुपसत्के द्वादशकृत्वो द्वादशो-
क्ते चतुर्विंशतिकृत्वः” इति ।

विकल्पितं पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खलु । सकृदेव प्रवृज्यः । एकं हि शिरः (२), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ६)

पक्षान्तरोपन्यासायाथोशब्दः शिरस एकत्वात्तत्स्थानीयोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदेवानुष्ठेयो
त्वावृत्त्येति केषांचित्पक्षः । एतच्च सूत्रकारेण विस्पष्टमुदाहृतम्—“सुत्यायां प्रवृज्य-
के समामनन्ति । तत्र मीमांसा । यदा पुरस्तादरुणः स्यादथ प्रवृज्य उपकाश उप-
पं समर्थोविषित उदितानुदित उदिते वा प्रातः संगवे मध्यंदिने वा पवमन्ने स्तुत
ग्रीष्मागारे प्रवृज्यः सकृदेव प्रवृज्य इति विज्ञायते” इति ।

१ क ख. संपद्यन्ते । २ ग. ० त्रे द्वा ३ ग. ० नीयः पं । ४ ग. ० यास्तविषि । ५ ग.
ने । ६ ग. माध्यंदिने ।

प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमसंबन्धं विधत्ते—

अग्निष्टोमे प्रवृणाक्ति । एतावान्वै यज्ञः । यावानग्निष्टोमः ।

यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० ६ । विभा० ७)

यावन्तः सोमयागाः सन्ति तेषु सर्वेष्वप्यग्निष्टोमः संचार्यतः सर्वयज्ञात्मकः, तत्र नुष्ठिते सति कृत्स्नेऽपि यज्ञे शिरः प्रतिहितं भवति । अनारम्याधीतस्य प्रवर्ग्यस्य यद्यपि पुरस्तादुपसदामितिवाक्येनैव प्रकृतिभूताग्निष्टोमसंबन्धः प्राप्तः, तथाऽपि शास्त्रान्तरगतं न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति निषेधमपोद्य प्रतिप्रसवार्थं पुनर्विधानम् । निषेधस्त्वतिरात्रेऽपि चरितार्थो भविष्यति, तस्यापि विकल्पितः प्रथमयज्ञत्वात् । तथाचाऽऽपस्तम्ब आह—
“अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति” इति ।

पुरस्तादुपसदामितिवाक्येनोक्त्येऽप्युपसद्भावात्पूर्वं प्रवर्ग्यस्यापि प्राप्तौ निषेधयति—

नोक्त्ये प्रवृज्यात् । प्रजा वै पशव उक्त्यानि ।

यदुक्त्ये प्रवृज्यात् । प्रजां पशूनस्य निर्देहेत्, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० ६ । विभा० ८)

एह्येषु ब्रवाणीत्यादीनि शास्त्राण्यत्रोक्तशब्देनावि(भि)धीयन्ते तान्यर्हतीत्युक्त्य क्रतुः, तत्र प्रवृजनेनोक्त्यशास्त्रसाध्याः प्रजाः पशवश्च दह्येयुः (रन्), तस्मात्तत्र प्रवृज्यात् ।

उक्त्यविशेषे प्रतिप्रसवं विधत्ते—

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणाक्ति (३) । पृष्ठानि वा अच्युतं

च्यावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा अच्युतं च्यावयित्वाऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० ६ । विभा० ९)

रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामसाध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि सर्वाण्यपि यस्मिंश्चजिघागे विद्यन्ते सोऽयं सर्वपृष्ठः । यद्यपि विश्वजिदुक्त्यसंस्थो नात्र प्रसिद्धः, तथाऽशास्त्रान्तरे तत्सद्भावमभिप्रेत्य नोक्त्ये प्रवृज्यादिति निषेधं वारयितुं पुनर्विधिं सर्वत्र पृष्ठस्तोत्राणि अच्युतं न च्युतमपि दोषं च्यावयन्ति विनाशयन्ति । अत्र पृष्ठस्तोत्रैरेवाच्युतं निषेधप्रयुक्तं प्रबलमपि दोषं च्यावयित्वा प्रवर्ग्यफलमपि प्राप्नोति । तदेवं बुद्धिस्यं प्रवर्ग्यविधिविचारं पारिसमाप्य प्रकृतस्यैव मन्त्रस्य प्रथमपादे भागं व्याचष्टे—

अपश्यं गोपामित्याह । प्राणो वै गोपाः ।

प्राणमेव प्रजासु वियातयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १०)

प्राणो हि स्वावस्थानेन शरीराणि गोपायतीति गोपाः । मन्त्रे च प्राणत्वेन स्तुति-
भिप्रेत्य महावीरे गोपाशब्दः प्रयुक्तः । अतो गोपामपश्यमित्युक्ते सति सर्वासु प्रजासु
प्राणमेव प्रसारितवान्भवति ।

आदित्यरूपेण स्तुतिमभिप्रेत्य पुनरपि व्याचष्टे—

अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा आदित्यो गोपाः । स हीमाः

प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ११)

आदित्यो हृदयेन प्रकाशं कृत्वा सर्वाः प्रजा गोपायतीति गोपाः, तद्रूपत्वेन
वृत्त्वान्महावीरो गोपाः । एतत्पाठेन यजमानमेव प्रजानां गोप्तारं करोति ।

प्रथमपादस्योत्तरभागोक्तादित्यरूपेणावस्थितस्य महावीरस्य भूमौ पतनाभावः प्रसिद्ध
ते दर्शयति—

अनिपद्यमानमित्याह (४) । न ह्येष निपद्यते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १२)

द्वितीयपादोक्तं नानामार्गैरादित्यस्याऽऽगमनं परागमनं च प्रसिद्धमिति दर्शयति—

आ च परा च पथिभिश्चरन्तमित्याह ।

आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १३)

यदाऽयमादित्य उदयं प्राप्तः सर्वाः प्रजा अभितो विशेषेण पश्यति तदानीं स्वेन
ह वर्तमाना दूरे विविधं प्रसृताश्च मरीचीर्वस्त्रैर्वद्वसानो वर्तत इत्येतत्प्रसिद्धमित्येतादृशं
तीयपादाभिप्रायं दर्शयति—

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इत्याह । सध्रीचीश्च ह्येष

विषूचीश्च वसानः प्रजा अभिविपश्यति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १४)

चतुर्थपादोक्ता भुवनमध्ये सूर्यस्याऽऽवृत्तिः प्रसिद्धेति दर्शयति—

आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्याह । आ

ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १५)

अथ वसन्तर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

अत्र प्राचीः । मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूची-
भ्याम् । अनु वां देववीतये, इति ।

हे महावीरात्रास्मिन्कर्मणि मधुमाध्वीभ्यां सहितस्त्वं प्राचीरस्मान्प्रकर्षेण रक्षित-
वानसि । मधुशब्दो वसन्तावयवचैत्रमासाभिमानिदेवमाचष्टे, माध्वीशब्दस्तत्पत्नीम् ।
तथा द्वितीयो मधुशब्दो वसन्तावयववैशाखमासाभिमानिदेवमाचष्टे, माधूचीशब्द-
स्तत्पत्नीम् । ताभ्यां सहितस्त्वं प्राचीरित्यन्वयः । वां वसन्तदेवौ युवामनुसृत्य देववी-
तये देवप्राप्त्यर्थम्, महावीरमवेक्षे इति शेषः ।

मन्त्रस्य वसन्तर्तुपरतां दर्शयति—

अत्र प्राचीर्मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह ।

वासान्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १६)

अस्मै यजमानार्थं वसन्तसंबन्धिनावृत्त्वयवौ चैत्रवैशाखमासौ स्वीचितभोगप्रदान-
समर्थौ करोति ।

अथ ग्रीष्मर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

समग्निरग्निना गत । सं देवेन सवित्रा ।

स५ सूर्येण रोचते (१), इति ।

अग्निशब्दाभ्यामत्युष्णौ ग्रीष्मावयवौ ज्येष्ठाषाढासौ विवाक्षितौ । तत्रैकोऽग्निर्ज्ये-
ष्ठमासरूपो द्वितीयेनाग्निनाऽऽषाढमासरूपेण संगतोऽभूत् । तदुभयमासवर्तिनावादिनं
सवितृसूर्यशब्दाभ्यां विवक्ष्येते । अयं महावीरारूपो देवो ज्येष्ठमासे सवित्रा संगतः
आषाढमासे सूर्येण संगत्य रोचते ।

अस्य मन्त्रस्य ग्रीष्मर्तुपरतां दर्शयति—

समग्निरग्निना गतेत्याह (५) । ग्रीष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १७)

वसन्तावयवद्वयस्त्वय्यम् ।

तैस्त्यैव मन्त्रस्यर्थान्तरं दर्शयति—

समग्निरग्निना गतेत्याह । अग्निर्होवैषोऽग्निना संगच्छते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १८)

१ क. ख. 'यवार्धवे' । २ क. ख. 'वतामा' । ३ क. 'म', अवे' । ४ ग. 'क्षत' ।
५ ग. गतः । ६ क. 'मासरूपेण वि' । ७ ख. तत्रैव । ८ ख. 'स्यार्थ' । ९ ।

एष महावीररूपोऽग्निरादित्यरूपेणाग्निना संगच्छत इत्ययमर्थः प्रसिद्धः ।

पुनरपि ग्रीष्मर्तुरूपेणैव स्तावकं मन्त्रान्तरमाह—

स्वाहा समग्निस्तपसा गत । सं देवेन

सवित्रा । स५ सूर्येणारोचिष्ट, इति ।

स्वाहाशब्दो निपातत्वाद्नेकार्थः । अग्निवदुष्णरूपो ज्येष्ठमासस्तपसा तापयुक्ते-
ऽऽषाढमासेन स्वाहा सुष्ठु समागतः संगतोऽभूत् । सं देवेनेत्यादि पूर्ववत् ।

अस्य मन्त्रस्य पूर्वमन्त्रेण सह समानार्थतां दर्शयति—

स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १९ ।)

ग्रीष्मविषयत्वं पूर्वस्मिन्मन्त्रेऽभिहितमेव ग्रीष्ममुत्त(मेवोत्त)रमन्त्रेणापि श्रुतिव्रूते ।

अथ वर्षर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

धर्ता दिवो विभासि रजसः । पृथिव्या धर्ता । उरोरन्तरिक्षस्य

धर्ता । धर्ता देवो देवानाम् । अमर्त्यस्तपोजाः, इति ।

हे महावीर वर्षर्तुरूपेण दिवो दुलोकस्य रजसो मेघादिरञ्जनोपेतस्य धर्ता
को विभासि प्रकाशसे । तथौषधीजननेन पृथिव्या अपि धर्ता, स्वकीयवृष्टिप्र-
णेनोरोर्विस्तीर्णस्यान्तरिक्षस्यापि धर्ता, हविर्द्वारेणोपकारकत्वाद्देवानामपि धर्ता
को देवः । अत एवामर्त्यो मरणरहितः, दीक्षादिरूपेण तपसा जायते सिध्यतीति
ज्ञाः ।

अस्य मन्त्रस्य वर्षर्तुपरतां दर्शयति—

धर्ता दिवो विभासि रजसः पृथिव्या

इत्याह । वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।

वसन्तमन्त्रवद्व्याख्येयम् ।

(प्रपा० ९ अनु० ६ । विभा० २०)

शारदर्तु(शरदृतु)रूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

हृदे त्वा मनसे त्वा । दिवे त्वा सूर्याय त्वा (२) ।

ऊर्ध्वमिममध्वरं कृधि । दिवि देवेषु होत्रा यच्छ, इति ।

हे महावीर त्वां हृदे हृदयार्थमवेक्ष इति शेषः । मनसे मनोर्थं त्वामवेक्षे । अत्र
नःशब्दाभ्यामनुकूलभोगार्थत्वेन चिन्त्यमानावाश्वयुजकार्तिकमासावुपलक्ष्येते । तन्मा-

सद्वयोचितभोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तथा दिवे द्युलोकप्राप्त्यर्थं, सूर्याय सूर्यप्राप्त्यर्थं त्वामवेक्षे । इममस्मदीयमध्वरं यागमध्वरं कृधि, उन्नतं कुरु । होत्रा इमा होमक्रिया दिवि द्युलोके देवेषु मध्ये यच्छ देहि कथयेत्यर्थः ।

अस्य मन्त्रस्य शारदर्तु(शारदृतु)परतां दर्शयति—

हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह । शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति (१), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २१)

वसन्तवाक्यवद्वशाख्येयम् ।

मन्त्रचरमभागेन(ण)सर्वेषां लोकानां होमक्रियाभिसंबन्धं दर्शयति—

दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह । होत्राभिरेवेमाँल्लोकान्संस्थाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २२)

अथ हेमन्तर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

विश्वासां भुवां पते । विश्वस्य भुवनस्पते ।

विश्वस्य मनसस्पते । विश्वस्य वचसस्पते ।

विश्वस्य तपसस्पते । विश्वस्य ब्रह्मणस्पते ।

जम्बूद्वीपादयो या भुवस्तासां भुवां विश्वासां सर्वासां हे पते पालक हेमन्तर्तु महावीर त्वामवेक्षे इति शेषः । भुवनो भवनस्य लोकजातस्य, मनसोऽन्तःकरणजातस्य, वचसो वाक्यजातस्य, तपसस्तपोजातस्य, ब्रह्मणो वेदजातस्य, पते पालक त्वामवेक्षे

अस्य मन्त्रस्य हेमन्तर्तुपरतां दर्शयति—

विश्वासां भुवां पत इत्याह । हैमन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २३)

वसन्तवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

शै(शि)शिरर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

देवश्रूस्त्वं देव धर्म देवान्पाहि, इति ।

हे धर्म प्रवर्य देव शै(शि)शिरर्तुरूप, देवश्रूदेवेषु श्रूयमाणस्त्वं देवान्पाहि नेन पाहि रक्ष ।

अस्य मन्त्रस्य शै(शि)शिरर्तुपरतां दर्शयति—

देवश्रूस्त्वं देव धर्म देवान्पाहीत्याह । शैशि-

रावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २४)

वसन्तवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ बहूनि वाक्यानि नानाविधैः स्तावकान्युच्यन्ते । तत्रैकवाक्यतामाह—

तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् (३), इति ।

हे महावीरास्मेऽस्मभ्यं तपोजां तपस उत्पन्नां देवायुवं देवानिच्छन्तीं वाचं मन्त्र-
पां नियच्छ नितरां देहि ।

तपोजामित्यनेन यज्ञयोग्या मन्त्ररूपा वाग्विवक्ष्यते तस्यास्तपस्विना पुरुषेण लभ्य-
न्त्वादित्येतद्दर्शयति—

तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या
वाक् । सा तपोजाः । तामेवावरुन्धे, (७), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २९)

वाक्यान्तरमाह—

गर्भो देवानाम्, इति ।

अयं महावीरो देवानां संबन्धी गर्भरूपः, देवैरपेक्षितस्य हविषोऽत्र गर्भरूपेणाव-
नात् ।

मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति—

गर्भो देवानामित्याह । गर्भो ह्येष देवानाम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २६)

वाक्यान्तरमाह—

पिता मतीनाम्, इति ।

देवैर्हविष्प्रदानार्थं तदा तदा मन्यन्त इति मतयः प्रजास्तासां प्रजानां महावीरः
श्रदानेन पालकत्वात्पिता ।

मतिशब्देन प्रजाविवक्षां दर्शयति—

पिता मतीनामित्याह । प्रजा वै मतयः । तासामेष

एव पिता । यत्प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २७)

वाक्यान्तरमाह—

पतिः प्रजानाम्, इति ।

अयं महावीरः पूर्वोक्तरीत्या पालकत्वात्प्रजानां स्वामी ।

अस्य वाक्यस्यार्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—

पतिः प्रजानामित्याह । पतिर्ह्येष प्रजानाम्, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १ । विभा० २८)

वाक्यान्तरमाह—

मतिः कवीनाम्, इति ।

ये कवयः शास्त्रार्थाभिज्ञाः, तेषामभिज्ञानसाधनबुद्धिरूपोऽयं महावीरः । अने कर्मण्यनुष्ठिते तेन सुकृतेन प्रज्ञोदयात् ।

अस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—

मतिः कवीनामित्याह (८) । मतिर्ह्येष कवीनाम्, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १ । विभा० २९)

वाक्यान्तरमाह—

सं देवो देवेनं सवित्राऽयतिष्ठ । सः सूर्येणारुक्त, इति ।

अयं महावीरो देवो देवेन सवित्रा संयुज्यायतिष्ठ यजमानमनुग्रहीतुं प्रकृतवान् । तथा सूर्येण संयुज्यारुक्त दीप्तवान् ।

अत्र देवशब्दद्वयेनाऽऽदित्यमहावीरौ विवक्षितौ विति दर्शयति—

सं देवो देवेन सवित्राऽयतिष्ठ सः सूर्येणारुक्तेत्याह ।

अमुं चैवाऽऽदित्यं प्रवर्त्य च सः शास्ति, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १ । विभा० ३०)

सम्यक्कथयतीत्यर्थः ।

वाक्यान्तरमाह—

आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं धर्मं वर्चोदा असि, इति ।

हे धर्म महावीर त्वमस्मभ्यमायुस्तेजसोः प्रदाताऽसि ।

अस्य वाक्यस्याऽऽयुष्परतां दर्शयति—

आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं धर्मं वर्चोदा असी-

त्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १ । विभा० ३१)

वाक्यान्तरमाह—

पिता नोऽसि पिता नो बोध, इति ।

हे महावीर नोऽस्माकं पालकत्वात्पिताऽसि अतः पिता जनक एव भूत्वा नोऽस्मा-
दधः ईदं कुर्विति सन्मार्गं बोधय ।

महावीरे प्रवृत्तस्योत्तरकर्तव्यताया बुध्यमानत्वाद्बोधकत्वमस्यावश्यमस्तीत्येतद्-
प्रति—

पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह । बोधयत्येवैनम्, इति ।

(प्रपा० १ । अनु० ६ । विभा० ३२)

वाक्यान्तराण्याह—

आयुर्धास्तेनूधाः पयोधाः । वर्चोदा वरिवोदा

द्रविणोदाः (४) । अन्तरिक्षम् उरोर्वरीयान् ।

अशीमहि त्वा मा मा हिंसीः, इति ।

अयं महावीरो दीर्घमायुः शरीरपाटवं क्षरिसमृद्धिं च संपादयति । तथा कान्तिं
धनं च प्रयच्छति । अन्तरिक्षं स्वोत्पन्नया ज्वालया प्र(प्रा)ति पूरयतीत्यन्तरि-
ः । अत एवोरोर्विशालादपि वस्तुनो वरीयानतिशयेन *विवृत्तः(तः) । तादृश हे
वीर त्वामशीमहि व्याप्नुयाम व्याप्नुवन्तं मां मा हिंसीर्हिसिति मा कुरु ।

अथाशिरूपेण +स्तुतये कांचिद्देवता(दृचः?)माह—

त्वमग्ने गृहपतिर्विशामसि । विश्वासां मानुषीणाम् । शतं

पूर्भिर्धविष्ठ पाह्यहंसः । समेद्धारं शतं हिमाः ।

तन्द्राविणं हार्दिवानम् । इहैव रातयः सन्तु, इति ।

हेऽग्ने त्वं मानुषीणां मनुष्यजातियुक्तानां विश्वासां सर्वासां विश्वां प्रजानां
पतिरसि गृहस्वामी भवसि । हे यविष्ठ युवतम पूर्भिर्धनादीनां पूरणैः शतं शत-
त्सरमायुः पाहि रक्ष । तथा शतं हिमाः शतसंवत्सरान्समेद्धारं सम्यगभिवृ-
त्तं मामहंसः पाहि पापाद्रक्ष । कीदृशं माम् । तन्द्राविणं त्वत्पालनात्पूर्वं तन्द्रा-
कर्मण्यलसम् । हार्दिवानं त्वत्पालनादूर्ध्वं हृदयगतकर्मोत्साहवन्तम् । रातय-
यानि फलदानानीहैवास्मिन्नेव कर्मणि सन्तु ।

* “विवृत” इति तै० पु० पाठः, इति ग. पुस्तकटिप्पणी । + “स्तुतोमेकासृचमाह” इति
पु० पाठः, इति ग. पुस्तके टिप्पणी ।

कल्पः—“अनुवाकशेषं तु परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नी वाचयति त्वष्टीमती ते सपेय” इति । पाठस्तु—

त्वंष्टीमती ते सपेय । सुरेता रेत्ये दधाना । वीरं विदेय
तव संदृशि । माऽहं रायस्पोषेण वियोषम् (५), इति ॥
रोचते सूर्याय त्वा देवायुवं द्रविणोदा दधाना द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

हे महावीर ते तव प्रसादादहं पत्नी त्वष्टीमती सिक्ते रेतसि रूपाणां विकर्त्रा
*त्वष्टृशब्देन युक्ता सती सपेय पत्या संगच्छेय । ततः संगमादूर्ध्वं सुरेताः शोभेन
पुत्रोत्पादने(के)न रेतसा युक्ता सती रेतो दधाना तादृशमेव पतिसंबद्धं रेतो धारयन्ती
तव संदृशि त्वदीयकटाक्षे सति वीरं विदेय कर्मणि शूरं पुत्रं लभेय । अहं त्वत्प्रसा-
दाद्रायस्पोषेण धनपुष्ट्या मा वियोषं विगुक्ता मा भूवम् ।

अस्मिन्ननुवाके मन्त्रसंख्यां दर्शयति—

नवैतेऽवकाशा भवन्ति । पत्न्यै दशमः । नव वै पुरुषे प्राणाः
(९) । नाभिर्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति । अथो
दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवाज्ञाद्यमवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ३३)

अवकाशयन्तेऽर्थं प्रकाशयन्त इत्यवकाशा मन्त्राः । ते चात्र नवसंख्याका भवन्ति
अपश्यं गोपामित्येको मन्त्रः, अत्र प्रावीरित्याद्या ऋतुविषयाः षण्मन्त्राः, तपोजाभि-
त्यादि मा मा हिंसीरित्यन्तं वाक्यजातमेको मन्त्रः, त्वमग्न इत्यादिको रातयः सन्ति
त्यन्त एको मन्त्रः । एवं नवसंख्याकाः । त्वष्टीमतीत्यादिकः पत्न्या दशमो मन्त्रः
पुरुषशरीरेऽपि च्छिद्रगताः प्राणा नवसंख्याकास्तदपेक्षया नाभिर्दशमी, अतो मन्त्र-
गतसंख्यासाम्याद्यजमाने प्राणानेव सुस्थितान्करोति । अपि च विराट्द्वाराऽन्नमा
प्राप्नोति ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं महावीरावेक्षणं विधत्ते—

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः । ऋत्विजोऽवेक्षन्ते ।

* “ त्वष्टा देवेन ” इति तै पु० पाठः, इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ ग. त्वष्टीम° । २ ग. त्वष्टीम° । ३ ग. त्वष्टीम° । ४ ग. का ऋत्विजां म° । ५
°न्तिवत्यन्तिको मन्त्र एकः । ६° । ६ ग. स्थिताम् ।

एता वै होत्राः । होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (१०), ईति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३४)

यदा धनुष्कोट्या यज्ञपुरुषस्य शिराच्छिन्नं तदा देवास्तच्छिरो होत्राभिर्यज्ञशरीरे
प्रतिहितवन्तः । होमनिष्पादिका ऋत्विजां याः प्रत्यवेक्षणादिक्रिया एता एव होत्रा-
तस्मादृत्विजामवेक्षणेन होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिहितं भवति ।

अग्निष्ट्रेत्यादिमन्त्रैरुपस्थानादूर्ध्वकालीनत्वमवेक्षणस्य विधत्ते—

रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा

असृजत । प्रजानां सृष्ट्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३५)

रुचिधात्वर्थप्रतिपादकैरग्निष्ट्रेत्यादिकैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितो महावीरो रुचितः, तादृशं
आदवेक्षेरन् । पुरा प्रजापतिः प्रवर्ग्यादृचितादेव प्रजाः सृष्टवान्, अतोऽत्रापि
सृष्ट्यै तद्व्रवति ।

पूर्वोक्तमेवानूद्य पुनः प्रशंसति—

रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै पर्जन्यो वर्षति ।

वर्षुकः पर्जन्यो भवति । सं प्रजा एष्यन्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३६)

पूर्वोक्तादृचितात्प्रवर्ग्यादेव कर्मानुष्ठानद्वाराऽऽदित्यप्राप्त्या मेघो वर्षति, अतोऽ-
त्रापि रुचितावेक्षणे पर्जन्यो वर्षणशीलो भवति, प्रजाश्च सम्यग्वर्धन्ते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

रुचितमवेक्षन्ते । रुचितं वै ब्रह्मवर्चसम् ।

ब्रह्मवर्चसिनो भवन्ति (११), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३७)

ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिं रुचितं विद्वत्सभायां प्रकाशितं भवति । अतो रुचि-
वेक्षणेन ब्रह्मवर्चसयुक्ता भवन्ति ।

अवेक्षणे पूर्वोक्तमन्त्रान्विधत्ते—

अधीयन्तोऽवेक्षन्ते । सर्वमायुर्यन्ति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३८)

अधीयन्तोऽपश्यं गोपामित्यादिमन्त्रान्पठन्त ऋत्विजोऽवेक्षेरन्, ततो मन्त्रसामर्थ्या-
सर्वायुःप्राप्तिः ।

पत्न्याः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

न पत्न्यवेक्षेत । यत्पत्न्यवेक्षेत । प्रजायेत । प्रजां
त्वस्यै निर्दहेत् । यन्नावेक्षेत । न प्रजायेत ।
नास्यै प्रजां निर्दहेत् । तिरस्कृत्य यजुर्वाचयति ।
प्रजायते । नास्यै प्रजां निर्दहति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ३९)

अत्रायं विचारः, किं पत्न्यवेक्षेत न वेति । अवक्षेणपक्षे प्रजोत्पत्तिलक्षणे गुणे
सत्यपि तदीयां प्रजां महावीरो निर्दहेदित्येष महान्दोषः, अतो नावेक्षेतेत्येकः पक्षः ।
अनवेक्षेणपक्षे निर्दाहाभावेऽपि प्रजोत्पत्तिर्न स्यादित्यन्यो दोषः, अतो दोषद्वयनिवृत्तये पत्नीं केनचिद्वचनधानेन तिरस्कृत्य त्वष्ट्रीमतीति मन्त्रं पठेत् (पाठयेत्) ।

तस्मिन्मन्त्रे सपेयेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्वष्ट्रीमती ते सपेयेत्याह । सपाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते (१२), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० ४०)

ऋतवो हि शिरः सर्वपृष्ठे प्रवृणक्त्यनिपद्यमानमित्याह गतेत्याह शारदावेवास्मा
ऋतू कल्पयति रून्धे कवीनामित्याह प्राणाः प्रतिदधाति भवन्ति
वाचयति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स्त्रीपुरुषयोः समवायात्प्रजोत्पत्तिः प्रसिद्धा तस्मात्सपेयेत्युच्यते ।

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“न प्रवृज्यादाद्यज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याऽऽद्ययज्ञता ॥

प्रवृणक्त्युपसद्भ्यः प्रागिति वाक्यात्क्रतौ विधेः ।

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः कचिदेव सः” ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते—न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति । सोः
निषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यो न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः । एष वाव प्रथम
यज्ञो यज्ञानां यज्यज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत् । मैवम्
पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्ये क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न

* न्यायमालानुगोपेनायं पाठः । अत्र तु भाष्यपुस्तकेषु कनोर्विधित्वेष पाठ उल्लभ्यते
च. नातीष समञ्जसः ।

निषेधवाक्ययोः समानबलत्वादनिर्णयः, प्रतिषेधवाक्ये प्रथमशब्देन *निषेधस्य
 अपरत्वनिर्णयात् । प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः, तत्संबन्धाद्वा-
 पचर्यन्ते । प्रथममध्येतव्यत्वात्प्रथम(मं) काण्डं तदनन्तरमध्येतव्यत्वाद्द्वितीय(य)-
 इम् । एवमादावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः, तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः पुत्रः । तथाऽपि
 । सति) प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः, तदावृत्तिविशेष(ष्य, तथा
 ।ब्दो(यज्ञे) लाक्षाणिकः । त्वत्पक्षे क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षाणिकः
 इति चेत् । बाढम् । तथाऽप्यसंजातविरोधिनि लाक्षाणिकत्वकल्पनात्काम(द्वर)मुत्त-
 तत्कल्पनं, तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्त्यस्य निषेधः । नतु सर्तसंस्था-
 य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमः, तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति । विधिश्च
 श्रूयते—अग्निष्टोमे प्रवृण्क्तीति । एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधিনিषेधयोर्व्यवस्थाऽ-
 तथा च श्रूयते—कामं तु योऽनूचानः स्यात्तस्य प्रवृज्यादिति । तस्मादनूचान-
 रिक्त[=कर्तृके]प्रथमप्रयोग एवायं निषेधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
 यारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टमोऽनुवाकः ।

समे महावीरावेक्षणमुक्तम् । अष्टमं आज्ययुक्ते महावीरे+ पयःप्रक्षेपणं प्रवृज्जनमु-
 । कल्पः—“सावित्रेण रशनामादाय” इति । पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बा-

हुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे, इति ।

इतीयानुवाके (प्रपा० ४ अनु० २ पृ० २२४) व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ।

नेन मन्त्रेण साध्यमादानं विधत्ते—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै ।

निषेधस्येति पदं न्यायमालाविस्तरानुसारेण स्थापितमादर्शपुस्तकेषु तु नास्ति ।

अचिह्नान्तर्गतं न्यायमालाविस्तरानुरोधेन स्थापितमादर्शपुस्तकेषु तु नोपलभ्यते ।

प्रक्षेपणमुच्यत इति तै० पु० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ क. ग. 'द्वं नि' २ क. ख. ग. 'यः' । तथा सति प्र० । ३ क. ख. 'यः' । तं ।
 यागक्रियाया । ५ क. ख. ग. 'वेऽपि प्र' । ६ ख. ग. प्रयोगो । ७ ख. 'र्यनि' । ८ ग.
 '१ ग. 'णक्त्वाति' । १० ख. 'कारभे' । ११ ख. ग. आज्ये मं । १२ ग. 'णं विधत्ते प्र' ।

अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्नै, इति ।

(प्रपा० ९ । अ० ७ । विभा० १)

अदित्यै रास्नाऽसि ।

कल्पः—“ अदित्यै रास्नाऽसित्यभिमन्त्र्य ” इति । हे रशने त्वमदित्यै भूमिस्तं
धेनवै रास्ना बन्धनार्था रशनाऽसि ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

आददेऽदित्यै रास्नाऽसित्याह यजुष्कृत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० २)

आदद इत्येष पूर्वमन्त्रशेषः स्पष्टार्थत्वात्पाठ एव तस्य व्याख्यानम् । यजु
मन्त्रेण कृतिर्निष्पादनं यजुष्कृतिः, तत्सिद्धार्थमनेनाभिमन्त्रणम् ।

इड एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि ।

कल्पः—“ पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य त्रिरुपांशु धर्मदुष्णामाह्वयति । इड एहि । अ
एहि । सरस्वत्येहि ” इति । इडादीनि गोनामधेयानि तैः संबोध्येहीत्याह्वयति ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

इड एहादित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा

अस्यै देवनामानि । देवनामैरेवैनामाह्वयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३)

वक्ष्यमाणाह्वानेन पुनरुक्तिं वारयितुं देवनामानीति विशेष्यते । इडादीनि दे
प्रासिद्धानि गोनामानि, मन्त्रपाठे सति तैरेवेयमाहूता भवति ।

असावेहि । असावेहि । असावेहि (१) ।

कल्पः—“ प्रत्येत्य दोश्रे निदान इत्यादाय दक्षिणया द्वारोपनिष्क्रम्य त्रि
सावेहि । असावेहि । असावेहि ” इति । धर्मदुष्णामाह्वयतीत्यनुवर्तते । मनुष्ये व्यक्त
सङ्केतितं गङ्गादिकं धेनुनाम ‘असौ’ इति शब्देन निर्दिश्यते, हे गङ्गे समागच्छ ।

पूर्वाह्वानाद्व्यावृत्तिमन्त्रं दर्शयति—

असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनुष्य-

नामानि (१) । मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४)

द्विविधाह्वानगतां संख्यां प्रशंसति—

षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋदुभिरेवैनामाह्वयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ९)

त्रीणि देवनामानि त्रीणि मनुष्यनामानीत्येवं षट्संपत्तिः ।

अदित्या उष्णीषमसि ।

कल्पः—“अदित्या उष्णीषमसीति रश्मनया घर्मदुग्धामभिदधाति” इति । हे रश्मनेऽ-
स्या भूमिरूपाया धेनोरुष्णीषस्यानीयाऽसि ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अदित्या उष्णीषमसीत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ६)

वायुरस्यैडः ।

कल्पः—“वायुरस्यैड इति वत्सम्” इति । अभिदधातीत्यनुवर्तते । इडाया अपत्य-
। वत्सः, तादृशस्त्वं वायुस्वरूपोऽसि ।

वायुत्वमुपपादयति—

वायुरस्यैड इत्याह । वायुदेवत्यो वै वत्सः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ७)

वत्सापाकरणे वायवः स्थेत्याम्नानाद्वायुदेवत्यत्वम् । अत एवान्यत्र ब्राह्मणे वायु-
। इत्युक्तम् ।

पूषा त्वोपावसृजतु । अश्विभ्यां प्रदापय ।

कल्पः—“पूषा त्वोपावसृजत्वित्युपावसृज्य” इति । अश्विभ्यां प्रदापयेति मन्त्र-
। हे वत्स त्वां पूषाख्यो देवः स्तनपानार्थं मुञ्चतु, त्वं चाश्विदेवार्थं पयः प्रदापय ।

मन्त्रस्य पूर्वभागे पूषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

पूषा त्वोपावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया

पशवः (२) । स्वयैवैनं देवतयोपावसृजति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ८)

। षकत्वादेवायं पशूनां देवः ।

। उत्तरभागेऽश्विशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

अश्विभ्यां प्रदापयेत्याह । अश्विनौ वै देवानां

भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ९)

अस्मै वत्साय क्षीरं भेषजमित्येतत्प्रत्यक्षम् । अभिभ्यां तु हविष्प्रदानं
भेषजम् ।

कल्पः—“यस्ते स्तनः शशय इति घर्मदुग्धामभिमन्त्रयते” इति । पाठस्तु—

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः । येन विश्वा

पुष्यसि वार्याणि । यो रत्नधा वसुविद्यः

सुदन्नः । सरस्वति तमिह धातवेऽकः, इति ।

हे धेनो ते तव यः स्तनः शशयः शयानः स्थैर्येणावस्थितः, यश्च स्तनो मयोभू
मुखस्य भावयिता, येन च स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वैरणीयानि वत्सादि
शरीराणि पुष्यसि पुष्टानि करोषि, यश्च स्तनो रत्नधा रत्नवन्महार्घं क्षीरं धारयति
अत एव वसुविदुत्तमं वस्तु लभते, यश्च स्तनः सुदन्नः शोभनदानशीलः, बहुशी
ददातीत्यर्थः । हे सरस्वति, एतन्नामयुक्ते धेनो तं स्तनमिह कर्मणि धातवे वा
देवानां क्षीरं पातुमकुर्योग्यं कुरु ।

स्तनवर्णनेन धेनोरेव स्तुतिः संपद्यत इत्येतद्दर्शयति—

यस्ते स्तनः शशय इत्याह । स्तौत्येवैनाम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १०)

उस्रं घर्मं शिष्य । उस्रं घर्मं

पाहि (२) । घर्माय शिष्य ।

कल्पः—“उस्रं घर्मं शिष्य । उस्रं घर्मं पाहि । घर्माय शिष्येति निदाय वत्स
इति । निदाय बद्ध्वेत्यर्थः । हे उस्र वत्स घर्मम(र्म क्ष)*रणयोग्यं क्षीरं शि
वशेषय । हे उस्र क्षीराख्यं घर्मं पाहि पालय यथा सुरक्षितं भवति तथा कु
किमर्थमिति तदुच्यते—घर्माय प्रवर्ग्यर्थं शिष्यावशेषय ।

घर्मायेत्येतच्चतुर्थ्यन्तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उस्रं घर्मं शिष्योस्रं घर्मं पाहि घर्माय शिष्ये-

त्याह । यथा ब्रूयादमुष्मै देहीति । तादृगेव तत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ११)

* “रक्षणयोग्यम्” इति तै० पु० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ क. ख. °द्वारेण भे° । २ क. ख. °बुधम° । ३ ग. विश्वाः । ४ ग. विश्वाः ।
वैरणीयानि । ६ क. घर्मं अयण° । ख. घर्मं अयण° ।

लोके हि बालपुत्रार्थं क्षीरं देहीति गृहस्वामिनं बालस्य माता याचते तद्वदिदं
ष्टव्यम् ।

बृहस्पतिस्त्वोपसीदतु ।

कल्पः—“बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्युपसीदति” इति । हे धेनो त्वा त्वां दोग्धरूपो
हस्पतिरुपसीदतु समीपे प्राप्नोतु ।

बृहस्पतिशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्याह (३) । ब्रह्म वै

देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसीदति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १२)

देवानां मध्ये बृहस्पतेः परब्रह्मरूपत्वात्तेनैवोपसदनं कृतं भवति ।

दानवः स्थ परेवः । विष्वग्भृतो लोहितेन ।

कल्पः—“दानवः स्थ परेव इति स्तनान्संसृज्य” इति । विष्वग्भृतो लोहितेनेति
न्त्रशेषः । हे स्तना यूयं दानवः क्षीरदानकुशलाः, परेवो वत्सेन पातुं योग्याः, लोहि-
न रक्तेन विष्वग्भृतः पृथग्भूत्वा वर्तमानाः स्थ । न हि स्तनदोहने रक्तमायाति ।

पानयोग्यत्वकथनेन शुद्धिः सूचितेत्येतद्दर्शयति—

दानवः स्थ परेव इत्याह । मेध्यानेवैनान्करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १३)

विष्वग्भृत इत्यनेन क्षीरस्य रक्ताद्व्यावृत्तिर्विवक्षितेति दर्शयति—

विष्वग्भृतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्त्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १४)

अश्विभ्यां पिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व ।

पूष्णे पिन्वस्व । बृहस्पतये पिन्वस्व । इन्द्राय

पिन्वस्व । इन्द्राय पिन्वस्व (३) ।

कल्पः—“अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्वेति
यसि दोग्ध्रे दोग्धि” इति । स्थूले दोहनपात्रे दुह्यादित्यर्थः । इन्द्राय पिन्वस्व ।
य पिन्वस्वेति मन्त्रशेषः । हे धेनोऽश्विसरस्वत्यादिदेवार्थं पिन्वस्व हविः प्रभूतं देहि ।
प्रभूतदातृत्वं धेनोः प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये

पिन्वस्वेत्याह । एताभ्यो ह्येवा देवताभ्यः पिन्वते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १९)

बृहस्पत्यादिवादिन्द्रस्य संबन्धमात्रेण परितोषो न भवति किंतु हविर्भागोऽप्यस्मिन्
त्येतद्दर्शयति —

इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन समर्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १९)

भागाधिक्येनेन्द्रमन्त्रावृत्तिं दर्शयति—

द्विरिन्द्रायेत्याह (४) । तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १७)

गायत्रेऽसि । त्रैष्टुभोऽसि । जागतमसि ।

कल्पः—“उपोत्तिष्ठन्तावग्राधे पयसी प्रदाय *पूर्वावृत्तिद्वयं शफोपयमानादत्ते गाय-
त्रोऽसीति प्रथमं त्रैष्टुभोऽसीति द्वितीयं जागतमसीति तृतीयमित्यु(मु)पयमनं प्रति-
स्थाता” इति । तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां ग्रहीतुमशक्यत्वात्संदंशवदुभयतः काष्ठद्वय
मध्ये महावीरं संदष्टं कृत्वा काष्ठद्वयस्य मूलद्वयमग्राधयं च धृत्वाऽध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराम
नयतः, तौ काष्ठविशेषौ शफावित्युच्येते । महावीरस्याधस्ताद्व्यर्थमाणः काष्ठविशेष उप-
यमै इत्युच्यते । हे प्रथमशफ त्वं गायत्रीछन्दःसंबन्ध्यसि । हे द्वितीयशफ त्वं त्रिष्टु-
छन्दःसंबन्ध्यसि । हे उपयम त्वं जगतीछन्दःसंबन्ध्यसि ।

एतन्मन्त्रसाध्यमादानं विधत्ते—

गायत्रोऽसि त्रैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफो-

पयमानादत्ते । छन्दोभिरेवैनानादत्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १८)

गायत्रादिशब्दप्रयोगेण छन्दोभिरादानं सिध्यति ।

सहोर्जो भागेनोप मेहि ।

कल्पः—“सहोर्जो भागेनोप मेहीति पय आह्वयमाणं प्रतीक्षते” इति । आह
त्रेणाऽऽर्जयमान हे पय ऊर्जो रसस्य भागेन सह माशुपेहि मत्समीपे समागच्छ ।
एतन्मन्त्रबलेनोर्जो रसस्य भागः संपादितो भवतीति दर्शयति—

सहोर्जो भागेनोप मेहीत्याह । ऊर्ज एवैनं भागमकः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १९)

* “पूष(र्ब) षड्[प?]द्वय” इति तै० पु० पाठ इति ग. पुस्तकदृष्टिगती ।

१ ग. “श्रीध्रे ५० । २ ख. “वभिद्वु” । ग. “वभिद्वय” । ३ क. “मनमित्यु” । ४ ।

इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्य ।

घर्म पात वसवो यजता बद् ।

कल्पः—“ इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येति महावीरे गोपय आनयति ” इति ।
घर्म पात वसवो यजता वडिति मन्त्रशेषः । हे इन्द्र हेऽश्विनौ यूयं त्रयोऽपि मधुनः
संवन्धनं घर्म घृतसहितं क्षीरं पात पिवत । कीदृशस्य मधुनः, सारघस्य सरघा
मधुमक्षिकास्ताभिर्निष्पादितं सारघं तादृशस्य । मधुनः संबन्धेन हविषस्तद्वन्मधुररस-
त्वम् । हे वसवो देवा यजत यागं कुरुत । बद्, इदं हविर्दत्तमस्तु ।

अस्मिन्मन्त्र इन्द्रशब्देन सहाश्विशब्दस्य प्रयोगाभिप्रायं दर्शयति—

अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूताम् । आवाभ्या-
मेव पूर्वाभ्यां वषट्क्रियाता इति । इन्द्राश्विना मधुनः
सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्करोति ।
अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति (५), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २०)

मधुष ऊर्ध्वकोट्या छिन्नमेतद्यज्ञस्य शिरः पुनस्तद्देहे प्रतिदधतावश्विनौ तस्मि-
काल इदं वचनमब्रूताम् । पूर्वभाविभ्यामावाभ्यामेष वषट्कारेण हविः प्रदातव्य-
मेति । अतस्ताभ्यां प्रार्थितत्वादश्विनाविति मन्त्र उच्यते । तेनैताभ्यां प्रथमतो हविर्दत्तं
भवति । अपि च पूर्वं भागरहितावश्विनाविदानीं भागेन समृद्धं (द्वा) करोति ।
शिरःप्रतिधानवेलायामितरदेवानप्रति पूर्वाभ्यामिति वरस्य वृत्तत्वाद्देवान्तरापेक्षयाऽ-
ध्वनोः पूर्वत्वमतो नान्येभ्यो देवेभ्यो घर्मो दीयते किंत्विन्द्रसहिताश्विभ्यामेव ।

मन्त्रस्योत्तरभागे वसुशब्देन वसूनामपि भागसिद्धिं दर्शयति—

घर्म पात वसवो यजता वडित्याह ।

वसूनेव भागधेयेन समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २१)

अत्र मीमांसया वषट्शब्दं (वट्शब्दं) प्रशंसति —

यद्वषट्कुर्यात् । यातयामाऽस्य वषट्कारः स्यात् । यन्न वष-
ट्कुर्यात् । रक्षाऽसि यज्ञः हन्युः । वडित्याह । परोक्ष-
मेव वषट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति ।
न यज्ञः रक्षाऽसि घ्नन्ति (६), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २२)

अत्रेदं विचार्यते—वषट्शब्दः प्रयोक्तव्यो न वेति । तत्प्रयोगे सतीदानीमेव

गतसारत्वात्सोमर्यागे भविष्यति वषट्कारो निःसारो भवेत् । तदप्रयोगे वज्रो वै वषट्कार इति श्रुतस्य वज्रस्याभावाद्भस्मासि यज्ञं विनाशयेयुः । अत उभयदोषपरिहाराय द्वितीयाक्षरं परित्यज्य वडित्येव प्रयोक्तव्यम् । तथा सति संपूर्णत्वाभावात्प्रत्यक्षे वषट्कारो न भवति । अंश एव ततः (अंशत एव) सद्भावात्परोक्षस्तिरोहिते वषट्कारो भवति । ततः संपूर्णवषट्कारो न गतसारः, एकदेशस्यापि विद्यमानत्वाद्वज्रसद्भावेन रक्षांस्यपि यज्ञं न विनाशयन्ति ।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमि ।

कल्पः—“स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्युद्यन्तमूष्माणमनुमन्त्रयते इति । वृष्टिवनये वृष्टिप्रदानाय सूर्यस्य रश्मये हे ऊर्ध्वंस्त्वां स्वाहा जुहोमि स्वाहा कारयोग्यामार्हुतिमाहुतिद्रव्यं कृत्वा जुहोमि ।

सूर्यायेत्यनुक्त्वा रश्मय इत्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति —

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह । यो वा

अस्य पुण्यो रश्मिः । स वृष्टिवनिः । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २३)

सूर्यो न साक्षाद्वृष्टिं प्रयच्छति किंतु पुण्यराश्मिद्वाराऽतः साक्षाद्रश्मय एव वृष्टिप्रदानायाऽऽहुतिर्युक्ता ।

मधु हविरसि ।

कल्पः— “मधु हविरसीत्यजापयः” इति । महावीर आनयतीत्यनुवर्तते । हेऽजा त्वं मधुरं हविरसि ।

स्वादु कर्तुं मधुशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मधु हविरसीत्याह । स्वदयत्येवैनम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २४)

सूर्यस्य तपस्तप ।

कल्पः—“सूर्यस्य तपस्तपेत्यूष्माणम्” इति । उद्यन्तमनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ऊर्ध्वमसूर्यस्य तपः सूर्यसंबन्धिनं तापमपि तप त्वमतिशयेन तप्तं कुरु ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

सूर्यस्य तपस्तपेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २५)

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि (४) ।

कल्पः—“द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति शफाभ्यां महावीरं परिगृह्य” इति ।
महावीर त्वां द्यावापृथिवीदेवतारूपाभ्यां शफाभ्यां परिगृह्णामि ।

मन्त्रबलाद्द्यावापृथिवीपरिग्रहः सिध्यतीति दर्शयति—

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्याह । द्यावा-

पृथिवीभ्यामेवैनं परिगृह्णाति (७), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० २६)

अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामि ।

कल्पः—“प्रच्छिन्नाग्रेण वेदेन भस्म प्रमृज्यान्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्युपयमनेन तिप्रस्थातोपयच्छति” इति । हे महावीर त्वामन्तरिक्षदेवतारूपेणोपयमनाख्यकाष्ठपा-
णोपयच्छामि, शफनामकाभ्यां काष्ठाभ्यामुद्ध्रियमाणे त्वयि तयोः सहायरूपेणानेना-
स्तादुद्यच्छामि ।

मन्त्रबलादन्तरिक्षदेवतासाहाय्यं सिध्यतीति दर्शयति—

अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षेणैवैन-

मुपयच्छति । न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० २७)

देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुः शकेयम् ।

कल्पः—“देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुः शकेयमित्यादायोत्थाय” इति । हे
महावीर देवानां पितृणां वाऽनुमतिं प्राप्तोऽहं त्वां भर्तुं धारयितुं शक्तो भूयासम् ।

एतत्पाठेनोभयानुमतिसिद्धिं दर्शयति—

देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुः शकेयमित्याह ।

देवैरैवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० २८)

कल्पः—“तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति हरति ” इति । पाठस्तु—

तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहि । दिविस्पृङ्मा मां हिंसीः । अन्त-

रिक्षस्पृङ्मा मां हिंसीः । पृथिविस्पृङ्मा मां हिंसीः । सुवरासि

सुवर्मे यच्छ । दिवं यच्छ दिवो मा पाहि (५), इति ॥

एहि पाहि पिन्वस्व गृह्णामि नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

हे प्रवर्भ्य त्वं तेजोरूपोऽसि । अतस्तेजोरूपमाहवनीयमनुलक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । अत्युष्णास्त्वं द्युलोकादीन्स्पृशन्नपि मा [मा] हिंसीः, तापं मा कुरु । सुवरसि त्वमे स्वमरूपोऽसि । अतः स्वर्गमुखं मे प्रयच्छ । तत्सुखाधारं दिवं द्युलोकं मे प्रयच्छ । दिवो द्युलोकान्मां पाहि । तत्र राक्षसभवेशं निवार्य पालय ।

मन्त्रस्य पूर्वभागे तेजोऽनुप्रेहीत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वि वा एनमेतदर्धयन्ति । यत्पश्चात्प्रवृज्य पुरो जुह्वति ।

तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २९)

आहवनीयस्य पश्चिमभागे गार्हपत्यस्योत्तरदेशे प्रवर्भ्य कृत्वा पुरः पूर्वस्यां दिश आहवनीये जुह्वतीति यदस्ति एतेनैवं प्रवर्भ्य [व्यर्धयन्ति] समृद्धिरहितं कुर्वन्ति प्रवृज्जेनेनैव तेजसो गतत्वात् । अतस्तेजोऽनुप्रेहीत्युक्त्या द्रव्ये तेजः संपादितं भवति मध्यमभागस्याहिंसापरत्वं दर्शयति—

दिविस्पृङ्मा मा हिंसीरन्तरिक्षस्पृङ्मा मा हिंसीः पृथि-

निस्पृङ्मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै (८), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३०)

तृतीयभागस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो

मा पाहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ विभा० ३१)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

१ ग. (४) । २ क. ख. 'सि स्व' । ३ ग. 'मसुखल' । ४ क. ख. स्वर्गं सु । ५ ख. यच्छ । ६ क. तत्राक्षिशब्दम् । ख. तत्र क्षण(क्षय)शब्दम् । ७ क. ख. पुनः । ८ 'सोऽग' ।

अथ चतुर्थे नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे महावीरे घृतयुक्ते क्षीरप्रक्षेपलक्षणं प्रवृत्तनमुक्तम् । नवमे तस्य प्रवर्ग्यद्रव्य-
तःऽऽहवनीये याग उच्यते । कल्पः—“ व्रजजनवानं पञ्च वातनामानि व्याचष्टे समुद्राय
॥ वाताय स्वाहेत्यपान्य पञ्चोत्तराण्यग्नये त्वा वसुमते स्वाहा ” इति । पाठस्तु—

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सलिलाय त्वा वाताय
स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अप्रतिधृ-
ष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्थवे त्वा वाताय
स्वाहा । दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा । शिमिद्वे त्वा
वाताय स्वाहा । अग्नये त्वा वसुमते स्वाहा । सोमाय
त्वा रुद्रवते स्वाहा । वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहा
(१) । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ।
सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वार्जवते स्वाहा ।
यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा, इति ।

अत्र वातायेति विशेष्यनिर्देशः । समुद्रादिर्ब्रह्मा विशेषणभूता नामधेयविशेष-
चिनः । हे प्रवर्ग्य त्वां समुद्रनामकाय वाताय स्वाहा कथयामीत्यर्थः । निपाताना-
कार्थत्वात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । षष्ठसप्तमौ मन्त्रौ विकल्पार्थौ । वसुयुक्ता-
ग्नयेऽग्निनामकाय वातविशेषाय त्वां स्वाहा कथयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
भ्वादिभिर्युक्ताय सवितृनामकाय वाताय कथयामि । अङ्गिरोभिः पितृभिश्च युक्ताय
नामकाय वाताय कथयामि । अयमपि मन्त्रो विकल्पार्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं वातनामकथनं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्य
वातनामान्याह । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३२)

आहवनीयं प्रति नेतुं प्रवर्ग्यर्मुद्यत्य वातनामकथनेन वायोरात्मत्वादात्मन्येव = यज्ञस्य
रः प्रतिहितो(तं) भवति ।

= ‘यज्ञशिरः प्रतिहितं भवति’ इति तै० पुस्तकपाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१. ७. °ल्यः—“वृज” । म. °ल्यः—“प्रभञ्जनवानं” । २ ग. °त्यपि प° । ३ ग. °श-
° । ४ ग. विकल्पितौ । ५ ख. ग. साध्यवा° । ६ म. ‘मुवृधृत्य’ । ७ ख. ग. ‘ज्ञस्याग्निः प्र°’ ।

तत्कथनमध्ये श्वासं वारयति—

अनवानम् । प्राणानां संतत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३३)

अवानं श्वासः स यथा न भवति तथा पठेत् । तच्च प्राणानामविच्छेदाय भवति मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

पञ्चाऽऽह (९) । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव

यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३४)

धानाकरम्भादिहविष्पञ्चकयोगेन यज्ञः पाङ्क्तः । स च यावानस्ति तस्य सर्वं शिरो नामपञ्चकेन प्रतिहितं भवति ।

उत्तरपञ्चकस्य प्रथममन्त्रेऽग्निशब्देनाऽऽदित्यो विवासित इति दर्शयति—

अग्नये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह । असौ वा

आदित्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३५)

हविष्प्रक्षेपाभावेऽपि स्वाहाशब्दप्रयोगमात्रेण जुहोतीत्युच्यते ।

द्वितीयमन्त्रादौ सोमादिशब्दैः प्रसिद्धार्थतामेव विवासितां दर्शयति—

सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह । चन्द्रमा वै सोमो रुद्रवान् । तस्मा

एवैनं जुहोति । वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह (१०) । अप्सु वै

वरुण आदित्यवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यवते

स्वाहेत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मण एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३६)

अनन्तरमन्त्रे सवितृशब्देन संवत्सरस्य विवक्षां दर्शयति—

सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्याह । संवत्सरो वै

सवितर्भुमान्विभुमान्प्रभुमान्वाजवान् । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३७)

अनन्तरमन्त्रे यमशब्देन प्राणस्य विवक्षां दर्शयति—

यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह । प्राणो वै यमोऽ-

ङ्गिरस्वान्वितृमान् (११) । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३८)

वातानां मन्त्रानुपसंहरति—

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३९)

समुद्रादिभ्यो यमान्तेभ्यस्त्रयोदशमन्त्रोक्ताभ्यो देवताभ्यो होमः कृतो भवति ।

अनुष्ठेयमन्त्रसंख्यां प्रशंसति—

दश संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवाचाद्यमवरुन्वे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४०)

*त्रयोदशसु त्रयाणां विकल्पार्थत्वेन पूर्वपञ्चकमुत्तरपञ्चकं चेत्येवमनुष्ठेयमन्त्राणां
वात्सल्यसंपत्तिः, अतो विराजाऽन्नप्राप्तिः ।

अथ रौहिणपुरोडाशौ विधत्ते—

रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौहिणयो रौहिणत्वम् । यद्रौ-
हिणौ भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४१)

स्वर्ग(र्गे) रौहित्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामिति रौहिणौ ताभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

रौहिणपुरोडाशयोर्दक्षिणोत्तरयोरपि होममन्त्रावुत्तरानुवाक आम्नास्यमानावपि पुरो-
वाविधिप्रसङ्गादिहैवोपहृत्य व्याख्यास्ये(ये)ते —

अहर्ज्योतिः केतुना जुषतां ५ मुज्योतिर्ज्योतिषा ५ स्वाहा रात्रि-
ज्योतिः केतुना जुषतां ५ मुज्योतिर्ज्योतिषा ५ स्वाहेत्याह । आदि-
त्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽह्ना परस्ताद्वाधार । रात्रिया अवस्तात् ।
तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः (१२), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४२)

मनुष्यनामानि पशवः सीदत्वित्याहेन्द्रायेत्याहार्धयति घ्नन्ति गृह्णात्याहिःसावै

पश्चाऽऽहाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह पितृमानेति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अहर्देवता केतुनाऽध्यक्षरूपेणाऽऽदित्यमण्डलेन सह ज्योतिर्जुषतां प्रकाशं सेव-
। ज्योतिषां मध्ये मुज्योतिः शोभनज्योतीरूपमहरादिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ।
रात्रिदेवतामन्त्रोऽपि व्याख्येयः । तत्तेन मन्त्रेद्वयेन स्वर्गलोकात्परस्तादुपरिभागेऽ-
तया सहितमादिरस्यं धारयति । अवस्तादधोभागे रात्रिदेवतया सहितमादिरस्यं
ति । यस्मादेवं तस्मात्स्वर्गेऽसावादित्यो देवताद्वयेन धृतो वर्तते ।

विश्वा आशा दक्षिणसत् ।

रूपः—“अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणोऽतिक्कामन्विश्वा आशा दक्षिणसदिति

* ‘त्रयोदशमन्त्रेषु’ इति तै. पुस्तकपाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ ग. ‘राह्वाराऽऽत्त्वपा’ । २ ख. ‘अत्त्वपा’ । ३ क. ‘हणमाभ्यां’ । ४ क. ख. ‘न्विश्वा-
’ । ५ ग. ‘णाऽभिका’ । ६ क. ‘तिक्कम’ । ख. ‘तिक्कम्य विश्वा’ ।

ब्रह्माणमीक्षते” इति । दक्षिणदेशे सीदतीति दक्षिणसद्वह्ना सोऽयं विश्वा आन्नाः सर्वदिग्वर्तिनो देवान्प्रीणात्विति शेषः ।

उक्तार्थपरत्वं मन्त्रस्य दर्शयति—

विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान्प्री-
णाति । अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १)

अनेन मन्त्रेण देवप्रीतिर्भवति । यागे संभावितदोषाच्च यजमानं पालयति ।

विश्वान्देवानयाडिह ।

कल्पः—“ विश्वान्देवानयाडिहेति होतारम् ” इति । ईक्षत इत्यनुवर्तते । इ
कर्मणि होता विश्वान्देवानयाडिष्टवान् ।

अयाट्शब्देन सर्वदेवानां भागसमृद्धिं दर्शयति—

विश्वान्देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव
देवान्भागधेयेन समर्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २)

कल्पः—“स्वाहाकृतस्य धर्मस्येति धर्ममभिमन्त्र्य” इति । पाठस्तु—

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य । मधोः पिबतमश्विना ।

स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय । शं यजुर्भिः, इति ।

अश्विना हेऽश्विनौ स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण समर्पितस्य मधोर्मधुरस्य धर्मं
प्रवर्ग्यद्रव्यस्य रसं पिबतम् । यजुर्भिर्यजुर्देवताभिः सहिताय यज्ञियाय यज्ञयोग्य
अग्नये शं सुखं यथा भवति तथा स्वाहुतमस्तु ।

मन्त्रस्य पूर्वभागेणाश्विनोर्भागसमृद्धिं दर्शयति—

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्याह ।

अश्विनावेव भागधेयेन समर्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३)

उत्तरभागे स्वाहेत्युच्चारणे प्रवर्ग्येऽभिघारणं हविर्द्रं च संपद्यत इति दर्शयति—

स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह । अभ्येवैनं

घारयति । अथो हविरेवाकः (१), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४)

कल्पः—“ अश्विना धर्मं पातमिति वषट्कृते जुहोति ” इति । पाठस्तु—

अश्विना धर्मं पात५ हार्दि५वानम् (२) ।

अहर्दिवाभिरूतिभिः । अनुं वां द्यावा-

पृथिवी मंसाताम् । स्वाहेन्द्राय, इति ।

हेऽश्विनौ घर्मं प्रवर्ग्यहविः पातं पिवतम् । कीदृशम् । हार्दिवानं हृदयप्रिया-
तिशयो हार्दी सोऽस्यास्तीति हार्दिवा तादृशम् । अहरह्यस्मिन्दिने दिवाभिद्योत-
मानाभिरूतिभिरस्मद्विषयल (र ?) क्षणक्रियाभिर्निमित्तभूताभिः पातमिति पूर्वत्रा-
न्वयः । हेऽश्विनौ वां युवां द्यावापृथिव्यौ देवते अनुमंसातामनुमतौ कुरुताम् । इन्द्रा-
येदं स्वाहुतमस्तु ।

स्वाहेन्द्रा वद् ।

कल्पः—“ स्वाहेन्द्रा वडित्यनुवषट्कृते ” इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । ईन्द्रेत्ययं
शब्दः परमैश्वर्ययोगात्स्विष्टकृदग्निमाचष्टे । स्वाहाशब्द आहुतियोग्यतामाह । तादृशाय
वषडिदं हविः समर्पितम् ।

अश्विना घर्मं पातमित्युक्त्या तयोर्भागसमृद्धिं दर्शयति—

अश्विना घर्मं पातं हार्दिवानमहर्दिवाभिरूतिभि-

रित्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ९)

अनुमंसातामिति पदेन द्यावापृथिव्योरनुज्ञा प्रार्थ्यते इति दर्शयति—

अनुं वां द्यावापृथिवी मंसातामित्याहानुमत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ६)

चतुर्थ्यन्तस्येन्द्रशब्दस्य प्रथमतः प्रयोगे कारणं दर्शयति—

स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रा वडित्याह ।

इन्द्राय हि पुरो हूयते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ७)

यस्मात्प्रधानदेवतारूपायेन्द्राय प्रथमत आहुतिः पश्चात्स्विष्टकृद्देवताया आहुतिर्युक्ता,
सादिन्द्रयेति मुख्यदेवताविवक्षया प्रथमप्रयोगः ।

अत्रानुष्ठानक्रमं विधत्ते—

आश्राव्याऽऽह घर्मस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति ।

रक्षसामपहत्यै । अनुयजति स्वगाकृत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ८)

प्रथममाश्रावणं कृत्वा ततो घर्मस्य यजेति ब्रूयात् । हे होतर्घर्मस्य प्रवर्ग्यस्यानु-
ष्ठानार्थं यज याज्यां पठ । एवं प्रैषमुक्त्वा ततो होत्रा याज्यापाठेन बषदकृते सत्य-
श्विना घर्ममित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । एतच्च रक्षसामपघाताय भवति । ततोऽनुवक्-
कारे होत्रा प्रयुक्ते सति स्वाहेन्द्रा वडिति मन्त्रेण यजेत् । तच्च स्वगाकृत्यै स्वाधीन-
करणायोपयुज्यते ।

कल्पः—“घर्ममपातमश्विनेत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय” इति । पाठस्तु—

घर्ममपातमश्विना हार्दिवा॒नम् । अहर्दि॒वाभि॒रु॒तिभिः । अनु॑
वां द्यावा॑पृथि॒वी अम॑स्ताताम् । तं प्रा॒व्यं यथा॒वद् । नमो॑
दि॒वे । नमः॑ पृथि॒व्यै (३) । दि॒वि धा॑ इमं य॒ज्ञम् । य॒ज्ञमिमं॑ दि॒वि
धाः । दि॒वं गच्छ । अ॒न्तरि॑क्षं गच्छ । पु॒थिर्वी॑ गच्छ । प॒ञ्च
प्र॒दिशो॑ गच्छ । दे॒वान्घर्म॑पा॒न्गच्छ । पि॒तृन्घर्म॑पा॒न्गच्छ (४) इति ॥

आ॒दि॒त्यव॑ते स्वाहा॑ हार्दि॒वानं॑ पृथि॒व्या अष्टौ॑ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

हेऽश्विनावस्मिन्नहनि शोतमानैरक्षणाक्रियानिमित्तं हृदयप्रियातिशययुक्तं प्रक-
द्रव्यमपातं युवां पीतवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ च युवयोरनुमतिं दत्तवन्तौ । प्रकृष्टर-
हेतुं तं प्राव्यं [प्रवर्ग्यद्रव्यं?] यथावद् स्विष्टकृद्देवतायै यथावद्दत्तवानस्मि । द्या-
पृथिव्योः प्रसादादस्य कर्मणो निष्पत्तेस्ताभ्यां नमोऽस्तु । हेऽश्वान्द्रूप प्रवर्ग्यदि-
स्मदीयमिमं यज्ञं दिवि धा द्युलोके स्थापय । द्विरुक्तिरादरार्था । हे प्रवर्ग्य द्यु-
तिकं लोकत्रयं प्राप्नुहि । तथोर्ध्वदिक्सहिताः प्राच्यादिपञ्च दिग्देवताः प्राप्नुहि
प्रवर्ग्यस्य पातारो ये देवा ये च पितरस्तानुभयान्प्राप्नुहि ।

होममन्त्रेण सहोपस्थानमन्त्रस्य समानार्थतां दर्शयति—

घर्ममपातमश्विनेत्याह (२) । पूर्वमेवो-

दितम् । उत्तरेणाभिगृणाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ९)

अमृतामृत्यस्यातीतार्थवाचिशब्दस्य सिद्धानुज्ञापरत्वं दर्शयति—

अनु वां व्यावापृथिवी अमृतामृत्याहानुमत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १०)

अनन्तरमन्त्रभागस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

तं प्राव्यं यथावण्णमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह । यथायजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ९ अनु० ८ । विभा० ११)

हविषः स्वर्गप्राप्तिपरत्वमनन्तरभागस्य दर्शयति—

दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा

इत्याह । सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १२)

देवं गच्छेति प्रार्थनाया हविषो लोकत्रयप्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति—

दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह ।

एण्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १३)

अथोत्तरवाक्याणां सर्वदिक्षु देवेषु पितृषु च हविषः प्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति—

पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह (३) । दिक्ष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति । देवान्धर्मपा-

नाच्छ । पितृन्धर्मपान्गच्छेत्याह । उभयेण्वेवैनं प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १४)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-
दीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्थे दशमोऽनुवाकः ।

आहवनीये प्रवर्ग्यद्रव्येण होमो नवमेऽभिहितः । दशमे तद्द्रव्यशेषेणाग्निहोत्रहो-
मिधीयते । तत्राऽऽदौ किञ्चिदनुमन्त्रणमुच्यते । कल्पः—“उपर्याहवनीये धार्य-
। प्रतिप्रस्थाता शृतदध्ना पूरयतीषे पीपिहूर्जे पीपिहीति विक्षरन्तमनुमन्त्रयते” इति ।
स्तु—

इषे पीपिहि । ऊर्जे पीपिहि । ब्रह्मणे पीपिहि । क्षत्राय पीपिहि ।

अद्भ्यः पीपिहि । ओषधीभ्यः पीपिहि । वनस्पतिभ्यः पीपिहि ।

१ क. “चिनः श” । २ व. पितृन्व” । ३ ग. “ये ार्य” । ४ ख. शृतं द” । ५ ग.
शुर्जे । ६ क. घ. उर्जे ।

द्यावापृथिवीभ्यां पीपिहि । सुभूताय पीपिहि । ब्रह्मवर्चसाय
पीपिहि (१) । यजमानाय पीपिहि । मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहि, इति ।

आहवनीयस्योपारि महावीरं धारयित्वा तत्रत्ये तप्ते घृते तप्तस्य दध्नः प्रक्षेपे मां प्रवर्ग्यो विक्षरति विशेषेण पात्रस्योर्ध्वं यदोद्गच्छति तदानीमुद्गच्छन्तं प्रवर्ग्य संबोध्ये मुच्यते—हे प्रवर्ग्य, इषेऽन्नार्थं पीपिहि त्वं प्रवृद्धो भव । तथोर्जे रसार्थं ब्राह्मणाय च प्रवृद्धो भव । सुभूतं शोभनं प्राणिजातम् । मह्यं ज्यैष्ठ्यायाध्वर्योर्मम प्रशस्तत्वाय प्रवर्ग्यस्याभिवृद्ध्या सर्वमिदमाभिवर्धत इत्यर्थः ।

एतस्याभिवृद्धेर्मन्त्रोक्ताया वृष्टिहेतुत्वं दर्शयति—

यत्पिन्वते । वर्षुकः पर्जन्यो भवति । तस्मात्पिन्वमानः पुण्यः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १९)

पिन्वते वर्धते पात्रस्योपर्युद्गच्छतीत्यर्थः ।

हविष उद्गमनं दिग्विशेषेण प्रशंसति—

यत्प्राङ्पिन्वते । तद्देवानाम् । यद्वक्षिणा । तत्पितृणाम् (४) ।

यत्प्रत्यक् । तन्मनुष्याणाम् । यदुदङ् । तद्गुह्याणाम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १९)

इत्थमाभिवृद्धिं प्रशस्य प्रागुदादिशोः संघौ क्षरणं विधत्ते—

प्राञ्चमुदङ्चं पिन्वयति । देवत्राऽऽः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १७)

प्रागुदङ्मध्यवर्तिनमेतं प्रवर्ग्यमिष्टं पिन्वयति, अभिवृद्धं कुर्यात् । महानीं तस्मिन्प्रदेशे दधिप्रक्षेपेणाभिवर्धयेत् । तेन देवत्रा देवेष्वकरेतं प्रवर्ग्य करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खलु । सर्वा अनुदिशः पिन्व-

यति । सर्वा दिशः समेधन्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १८)

पात्रमध्ये सर्वा दिशोऽनुलक्ष्य दधिप्रक्षेपेण तद्धविरुद्गमयेत् । तेन सर्वा अपि सम्यग्वर्धन्ते ।

प्रात्रुद्गमस्य हविषः पारिधिभ्यो बहिर्देशे पतनं वारयितुं विधत्ते—

अन्तःपारिधि पिन्वयति (९) । तेजसोऽस्कन्दाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० १९)

परिधीनामन्तरेव यथा पतति तथाऽभिवर्धयेत् । तथा सत्यविनाशितं तेजो भवति ।
त्रेषु चतुर्थीविभक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति—

इषे पीपिहूजे पीपिहीत्याह । इषमेवोजे यजमाने दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २०)

उत्तरमन्त्रेष्वप्येतदनुसंधेयम् ।

सर्वेषां यजमानार्थत्वे समाने सति पुनर्यजमानायेत्युक्तेस्तात्पर्यमाह—

यजमानाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २१)

यजमानस्य फलान्तरानुशासनायेयमुक्तिरित्यर्थः ।

अध्वर्योः स्वार्थं मह्यमित्युक्तिरिति दर्शयति—

मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन एवैतामाशिषमाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २२)

त्विष्यै त्वा । द्युम्नाय त्वा । इन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वा ।

कल्पः—“अथैनं दिशोऽनुग्रहावयति त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा
यै त्वा” इति । हे प्रवर्य त्विष्यै दीप्तिसिद्धये त्वां प्राच्यां दिशि हुतं करोमि ।
त्राय धैनाप्तिसिद्धये त्वां दक्षिणस्यां दिशि हुतं करोमि । इन्द्रियाभिष्टुद्धये त्वां
त्र्यां दिशि हुतं करोमि । भूत्या ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थमुदीच्यां दिशि हुतं करोमि ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा

भूत्यै त्वेत्याह । यथायजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २३)

धर्माऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे । ब्रह्माणि धारय । क्षत्राणि

धारय । विशं धारय । नेत्वा वातः स्कन्दयात् (२) ।

कल्पः—“प्रत्याक्रम्योपयमने शेषमानीयान्तर्वेद्युपयमनं निधाय पूर्वस्मिन्खरे राजतं
निधाय तस्मिन्महावीरं प्रतिष्ठापयति धर्माऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि धारयेति
क्षणस्य?] क्षत्राणि धारयेति राजन्यस्य विशं धारयेति वैश्यस्य” इति । नेत्वा वातः

१ ग. ‘पिहूजे’ । २ घ. ‘मानमेवै’ । ३ ग. ‘प्रजाव’ । ४ ख. ग. धनति° । ५ ग. वीर्यवृ° । ६ क. ख. विषाय । ७ क. ‘नि । हे ।

स्कन्दयादिति [मन्त्रशेषः] । हे महावीर धर्माऽसि त्वं धारणशक्तियुक्तोऽसि मे म
सुधर्मा सुष्ठु धारको भवेति शेषः । अस्मे अस्मासु ब्रह्माणि ब्राह्मणजात्युचितानि
कर्माणि [नि]धारय नितरां संपादय । क्षत्राणि क्षत्रियजात्युचितानि कर्माणि
धारय । विशं प्रजां धारय । वातो वायुस्त्वां नेत्स्कन्दयान्नैव शोषयतु ।

मन्त्रपाठेन ब्राह्मणजात्युचिते कर्माणि यजमानस्य स्थापनं दर्शयति—

धर्माऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि धारये-

त्याह (६) । ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० २४)

मन्त्रशेषस्य निगदयारूपातत्वमभिप्रेत्य तत्स्वरूपमात्रमुपदर्शयति—

नेच्चा वातः स्कन्दयादिति, [इति] ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० २५)

ब्राह्मणादिविषयेषु मन्त्रत्रयेष्वनुषङ्गद्योतनाय पृथगुपदर्शनम् ।

कल्पः— “यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत्” इति । पाठस्तु—

अमुष्य त्वा प्राणे सादयामि । अमुना सह निरर्थं

गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

हे महावीर द्वेष्टा द्वेष्ट्यश्चेत्युभयविधस्यामुष्य शत्रोः प्राणे त्वां सादयामि
अमुना शत्रुणा सह त्वं निरर्थं गच्छ प्रयोजनाभावं प्राप्नुहि, तदीयं प्रयोजनं
कुर्वित्यर्थः ।

अनेन मन्त्रेणाभिचारप्रयोगं विधत्ते—

यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे सादयाम्यमुना

सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । यमेव

द्वेष्टि । तेनैव सह निरर्थं गमयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० २६)

यं शत्रुं यजमानो द्विष्यात्, शत्रुश्च यमेव यजमानं द्वेष्टि, ऐनं द्वेष्ट्यं द्वे
चेत्युभयविधं शत्रुं स यजमानस्तेन महावीरेण सह निरर्थं पुरुषार्थाभावं प्रापयति ।

कल्पः— “अथैतांशकलानुपयमने जुहेति पूष्णे शरसे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्र
इति । पाठस्तु—

पूष्णे शरसे स्वाहा । ग्रावंभ्यः स्वाहा ।

प्रतिरेभ्यः स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यां

स्वाहा । पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहा, इति ।

अनिष्टस्य हिंसकः शराः, तादृशाय शरसे पूष्णे पोषकाय देवाय स्वाहुतमिद-
मस्तु । ग्रावभ्यः पाषाणजन्यध्वनिरूपाभ्यो वाग्देवताभ्यः । प्रतिरेभ्योऽभिवृद्धिहेतुभ्यः
प्राणदेवेभ्यः ।

प्रथममन्त्रे पूषञ्श(श)ब्देन बहुदेवताविवक्षां दर्शयति—

पूष्णे शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता
हुतभागाः । ताभ्य एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २७)

द्विविधा हि देवता हुतभागा अहुतभागाश्चेति । तथा चान्यत्राऽऽम्नातम्—“हुतादो
ना अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये” इति । तासु हुतभागाः सर्वा अप्यत्रोपलक्षितास्ताभ्यः
सर्वाभ्य एनमुक्तं शफलं जुहोति ।

प्रावशब्देन तज्जन्यध्वनिविवक्षां दर्शयति—

प्रावभ्यः स्वाहेत्याह । या एवान्तरिक्षे
वाचः (७) । ताभ्य एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २८)

प्रतिरशब्देन प्राणविवक्षां दर्शयति—

प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह । प्राणा वै देवाः
प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २९)

द्यावापृथिवीशब्देन मुख्यार्थविवक्षां दर्शयति—

द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याह । द्यावा-
पृथिवीभ्यामेवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३०)

घर्मपेभ्य इति विशेष्येण(षणेन) सोमयागं कृत्वा पितृलोकगतानां पितृणां विवक्षां
दर्शयति—

पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह । ये वै यज्वानः । ते
पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं जुहोति (८), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३१)

यज्वनां स्वकीययागकाले प्रवर्ग्यपानमस्तीति ते घर्मपाः ।

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा (३) ।

कल्पः—“षष्ठं शकलं सर्वेषु लेपेष्वङ्कत्वाऽनन्वीक्षमाण उदञ्चं निरस्यति रुद्रा रुद्रहोत्रे स्वाहा” इति । रुद्राः सहस्रसंख्याका होतार आह्वातारो यस्य मुख्यरुद्रस्तस्मै रुद्रहोत्रे मुख्यरुद्राय स्वाहुतमिदं शकलमस्तु ।

अनेन मुख्यरुद्रस्य भागसमृद्धिं दर्शयति—

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्र-

मेव भागधेयेन समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३२)

अस्य शकलस्याऽऽज्यपयःपिष्टलेपेषु सर्वेष्वञ्जनं विधत्ते—

सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं निरवदयते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३३)

सर्वाञ्जनेन क्रूरदेवस्य रुद्रस्य सर्वतोऽपसारणं कृतं भवति ।

शकलपरित्यागस्य दिग्विशेषं विधत्ते—

उदञ्चं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य दिक् ।

स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३४)

ऐशान्याः समीपे वर्तत इत्युदीच्यपि रुद्रस्य दिग्भवति ।

हस्तेन जलस्पर्शनं विधत्ते—

अप उपसृशति मेध्यत्वाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३५)

रुद्रार्थशकलस्पर्शेन यज्ञयोग्यत्वं विनष्टं पुनर्जलस्पर्शेन तद्योग्यता संपद्यते ।

शकलपरित्यागकाले तद्दर्शनं निषेधति—

नान्वीक्षेत । यदन्वीक्षेत (९) । चक्षुरस्य

प्रमायुकः स्यात् । तस्मान्नान्वीक्ष्यः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३६)

प्रमायुकं विनश्चरम् ।

अहज्योतिः केतुना जुषताम् । भुज्योति-

ज्योतिषाः स्वाहा । रात्रिज्योतिः केतुना

जुषताम् । भुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहा ।

कल्पः—“ प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं प्रैतिष्ठितं जुहोत्यहज्योतिः वे

नुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहा । रात्रिर्ज्योतिः । केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहा ” इति । तावेतौ मन्त्रौ पूर्वस्मिन्नुषाके ब्राह्मणोदाहरणप्रसङ्गेन व्याख्यातौ ।

अपीपरो माऽहो रात्रियै मा पाहि । एषा ते

अग्ने समित् । तया समिध्यस्व । आयुर्मे दाः ।

वर्चसा माऽऽञ्जीः । अपीपरो मा रात्रिया अहो मा

पाहि (४) । एषा ते अग्ने समित् । तया

समिध्यस्व । आयुर्मे दाः । वर्चसा माऽऽञ्जीः ।

कल्पः—“ अपीपरो माऽहो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरिति सायं समिधमार्दधाति, अपीपरो मा रात्रिया अहो मा पाहीति प्रातः ” इति । तन्मन्त्रशेषस्तु—“ एषा ते अग्ने समित् । तया समिध्यस्व । आयुर्मे दाः । वर्चसा माऽऽञ्जीः ” इति । हेऽग्ने मां यजमानमपीपरोः पारं नीतवानसि । तस्मादहो रात्रेश्च सकाशान्मां पाहि । हेऽग्ने ते तवैषा समिदाधीयते, तया समिधा त्वं समिध्यस्व संदीप्तो भव । मे मह्यमायुः, दा देहि । वर्चसा तेजसा मां यजमानमाञ्जीः, अक्तं कुरु । संयोजयेत्यर्थः । अपीपरो मा रात्रिया इति मन्त्रोऽपि तद्वद्व्याख्येयः । अहःशब्दस्य रात्रिशब्दस्य च पाँठे पौर्वापर्यमात्रं विशेषः ।

मन्त्रद्वयेऽपि यजमानस्याऽऽयुर्वर्चःप्राप्तिं दर्शयति—

अपीपरो माऽहो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया

समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरे-

वास्मिन्वर्चो दधाति । *अपीपरो मा रात्रिया अहो मा

पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा

माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ३७)

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो

ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।

कल्पः—“ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः ” इति । योऽयमग्निः स ज्योतिःस्वरूपः, यश्च ज्योतिः-

* एतद्विद्वद्वर्धयन्तं च । पुस्तके वृद्धिनाम् ।

स्वरूपः सोऽप्यग्निः । अग्नेज्योतिषश्चात्यन्तमभेदं द्योतयितुं व्यतिहारेण द्विरुपन्यासः ।
तस्मादग्नये स्वाहुतमिदमस्तु । सूर्यमन्त्रोऽप्येवं व्याख्येयः ।

मन्त्रद्वयस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अग्निज्योतिर्ज्योतिराग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः

सूर्यः स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३८)

भूः स्वाहा ।

कल्पः—“अथाप उपस्पृश्य तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधायैतस्मादेव शेषादुपस्य
नेनाग्निहोत्रं जुहोति भूः स्वाहा” इति । भूः सत्तास्वभावः सदेवै सौम्येदमग्र आसीत्
त्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य परमात्मनः स्वरूपभूतो योऽग्निस्तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु ।

अत्र मीमांसया भूः स्वाहेति मन्त्रं प्रथमप्रवर्णकालीनाग्निहोत्रविषयत्वेन व्यवस्थ
पयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां३ न होतव्या३मिति

(१०) । यच्च जुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुतीं जुहुयात् ।

यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यम् ।

यथापूर्वमाहुतीं जुहोति । नाग्निः पराभवति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३९)

अत्र प्रथमप्रवर्णे प्रातःकालीने तदीयद्रव्येणाग्निहोत्रं जुहुयान्न वेति विचारो
होमपक्षे प्रथमान्नातेनाग्निज्योतिरिति मन्त्रेण होतव्यम् । स च मन्त्रो नित्याग्नि
सायंकालीनः, अतो यथापूर्वमनुष्ठानं न स्यात् । अहोमपक्षे त्वाहुत्यभावात्
क्षुधया पराभूतो भवेत् । अतो दोषद्वयपारिहाराय भूः स्वाहेति मन्त्रेण प्रथमप्र
काले जुहुयात् । ततः सायमग्निज्योतिरिति मन्त्रः । परेद्युः प्रातः सूर्यो ज्योति
मन्त्रः । एवं सति यथापूर्वं नित्याग्निहोत्रवद्वेमा आहुतीर्जुहोति । अग्निश्चाऽऽ
सद्भावान्न पराभवति ।

कल्पः—“हुतं हविर्मधु हविरिति भक्षयित्वा” इति । पाठस्तु—

हुतं हविः । मधु हविः । इन्द्रतमेऽग्नौ । पिता नोऽसि

मा मां हिंसीः । अश्यामं ते देव घर्म । मधुमतो

१ ग. ‘यमेना’ । २ ग. ‘होतीति’ । ३ क. ख. ‘व सोम्ये’ । ४ क. ख. ‘दिति’
५ क. ख. व. ‘तीर्तुहु’ । ६ ग. ‘तीर्तुहो’ । ७ क. ख. ‘देवायमिमा’ ।

वाजवतः पितुमतः । अङ्गिरस्वतः स्वधाविनः ।

अशीमहि त्वा मा मा हिंसीः, इति ।

इदं प्रवर्ग्यार्यं हविरुत्तराग्नौ हुतम् । तच्च हविर्मधु स्वादुभूतम् । कुत्र हुतमिति व्यति—इन्द्रतमेऽग्नावतिशयेन परमैश्वर्ययुक्ते जाठरे प्राणरूपेऽग्नौ । हे प्रवर्ग्य त्वं तस्मात्कं पिता पालकोऽसि, अतो मां मा हिंसीः । हे धर्म प्रवर्ग्य देव मधुमतो र्ययुक्तस्य वाजवतः शरीरव्यापित्वेन गतियुक्तस्य पितुमतोऽन्नसाधनत्वेनान्नयुक्त-ङ्गिरस्वतोऽङ्गसौष्ठवहेतोः स्वधाविनोऽमृतयुक्तस्य ते तव सारमश्याम भक्षयेम । वा स्वधाविन इत्युत्तरत्रान्वेतव्यम् । यस्मात्स्वधाविनोऽमृतत्वार्थिनौ वयं त्वाम-प्रहि तस्मान्मां मा हिंसीः ।

मधुशब्देन स्वादुत्वं विवक्षितमिति दर्शयति—

हुतं हविर्मधु हविरित्याह । स्वदयत्येवैनम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४०)

अग्निशब्देन प्राणविवक्षां दर्शयति—

इन्द्रतमेऽग्नावित्याह (११) । प्राणो वा इन्द्र-

तमोऽग्निः । प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४१)

मा मा हिंसीरिति प्रार्थनायाः क्षरणादिहिंसापरिहारार्थत्वं दर्शयति—

पिता नोऽसि मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४२)

अश्यामेत्यस्य लिङ्प्रत्ययस्याऽऽशीरर्थविवक्षां दर्शयति—

अश्याम ते देव धर्म मधुमतो वाजवतः

पितुमत इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४३)

मा हिंसीरित्यनेन देवताशरीरभक्षणप्रयुक्तहिंसानिवारणविवक्षां दर्शयति—

स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४४)

उक्तमन्त्रसाध्यं भक्षणं विधत्ते—

तेजसा वा एते व्यृध्यन्ते । ये प्रवर्ग्येण चरन्ति ।

प्राश्नन्ति । तेज एवाऽऽत्मन्दधते (१२), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४९)

प्रवर्ग्यप्रचरणप्रयासेन क्षीणा शक्तिर्हविर्भक्षणेन समाहिता भवति ।

नियमान्विधत्ते—

संवत्सरं न मांसमश्नीयात् । न रामामुपेयात् ।

न मृन्मयेन पिबेत् । नास्य राम उच्छिष्टं

पिबेत् । तेज एव तत्संश्रयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४९)

प्रवर्ग्यानुष्ठायी संवत्सरमात्रं मांसं न भक्षयेत् । स्त्रियं नोपेयात् । मृन्मये
कारकादिना जलं न पिबेत् । अस्य यजमानस्योच्छिष्टं रामो रमणीयः पुत्रो
पिबेत् । तत्तेन नियमेन स्वकीयं तेज एव सम्यक्तीक्ष्णी करोति ।

यथोक्तं संवत्सरमांसवर्जनादिव्रतं प्रशंसति—

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । विभ्राजि

सौर्यं ब्रह्म संन्यदधत् । यत्किंच दिवाकीर्त्यम् । तदेतेनैव

व्रतेनागोपायत् । तस्मादेतद्व्रतं चार्यम् । तेजसो गोपीथाय ।

तस्मादेतानि यजूंषि विभ्राजः सौर्यस्येत्याहुः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४७)

देवाश्चासुराश्च यदा परस्परं यौद्धं संनद्धा आसंस्तदानीं ते देवा विजयं प्रा
मिच्छन्तः सूर्यस्य पुत्रे विभ्राणामके देवे ब्रह्म वेदजातं सम्यक्नीहितवन्तः । र
विभ्राद्देवो वेदे यत्किंचिद्दिवाकीर्त्यमहन्येव पठनीयमनुवाकजातमस्ति, तत्सर्वमेवं
पूर्वोक्तनिरूपणेनैव व्रतेन युक्तो रक्षितवान्, तस्मात्कारणाद्दिवाकीर्त्येन प्रवर्ग्या
येनानुष्ठानं कुर्वता पुरुषेण पूर्वोक्तमेतद्व्रतं चरणीयम् । यस्माद्विभ्राणामको दे
दिवाकीर्त्यानि नमो वाचे या चोदितेत्यादीनि यजूंषि रक्षितवान्, तस्मादेतानि यजूं
सूर्यपुत्रस्य विभ्राद्देवस्य संबन्धीनीत्येवमभिज्ञाः कथयन्ति । तदीयानुष्ठाने तेजोरक्षण
व्रतचरणम् ।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्यः ।

स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्यः (९) ॥

ब्रह्मवर्चसाय पीपिहि स्कन्दयादुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहाऽहो

मा वास्रजो सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

कल्पः—“अग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्त्यां संसादयति स्वाहा त्वा सूर्यस्य
भ्य इति प्रातः स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायम्” इति । हे धर्मपात्रसमूह त्वां
रश्मिभ्यः स्वाहा समर्पयामि । ततस्त्वां नक्षत्रेभ्यः समर्पयामि ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं धर्मपात्रसाधनं विधत्ते—

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सःसादयति ।

स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायम् । एता वा एतस्य

देवताः । ताभिरेवैनं समर्धयति (१३), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ४८)

अकरश्चिनेत्याह प्रादिशो गच्छेत्याह पितृणामन्तःपरिधिं पिन्वयति धारयेत्याह

वाचो धर्मपास्तेभ्य एवैनं जुहोत्यन्वीक्षेत होतव्याश्मित्यग्ना-

वित्याह दधतेऽगोपायत्सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सूर्यो नक्षत्राणि चेत्येताः प्रवर्ग्यपात्रसमूहस्य स्वामिभूताः, अतस्ताभिरेव देवता-
भेदेन पात्रसमूहं समृद्धं करोतीति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ चतुर्थ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे प्रवर्ग्यशेषेणाग्निहोत्रहोम उक्तः, एकादशे प्रवर्ग्योद्घासनमुच्यते । कल्पः—

मुद्घासयित्यन्नेजामग्नीध्रे ददाति पष्ठौही(ही) ब्रह्मणे धेनुं होत्रे रुक्ममध्वर्यवैऽपरं
वैस्मिन्त्वरं न्युप्योच्छिष्टखरं संकृष्योत्तरेणाऽऽहवनीयं सम्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य
सर्वं परिधर्मं समाधायौदुम्बर्यां स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा धर्मं या ते दिवि शुगित्ये-
ल्लिङ्गं जुहोत्यपि वा प्रतिप्रस्थाता व्रीन्सन्नखाञ्छालाकान्मु(मु)ष्टीनादाय तेषामेकमाह-

१ ग. °सङ्घां संपाद° । २ क. ख. °रोमीति । ३ ग. °नजमग्नीध्रे व° । ४ ग. °दात्यग्नी
५ ग. °वे षडप° । ६ ग. °रे न्वस्योच्छि° । ७ क. ख. परिवर्ध्म । ८ क. °हीत्वा ।

वनीये प्रदीप्याऽऽस्यदध्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति धर्म या ते दिवि शुक्” इति पाठस्तु—

धर्म या ते दिवि शुक् । या गायत्रे छन्दसि । या ब्राह्मणे ।

या हविर्धाने । तां त एतेनावयजे स्वाहा, इति ।

हे धर्म प्रवर्ग्य ते तत्र संबन्धिनी शुक्संतापः । या दिवि शुलोके या गायत्रे छन्दसि या ब्राह्मणे पुरुषे या हविर्धाने मण्डपे च विद्यते, तां सर्वा ते त्वदीय शुचमेतेन होमेनाहमवयजे नाशयामि ।

कल्पः—“तस्मिन्नपरं प्रदीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रवृत्त्य नाभिदध्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति धर्म या तेऽन्तरिक्षे शुगिति, तस्मिन्नपरं प्रदीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रवृत्त्य जानुदध्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति धर्म या ते पृथिव्याऽऽ शुक्” इति । पाठस्तु—

धर्म या तेऽन्तरिक्षे शुक् । या त्रैष्टुभे छन्दसि । या रा-

जन्ये । याऽऽग्नीध्रे । तां त एतेनावयजे स्वाहा (१) ।

धर्म या ते पृथिव्याऽऽ शुक् । या जागते छन्दसि । या

वैश्ये । या सदासि । तां त एतेनावयजे स्वाहा, इति ।

एतौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवद्व्याख्येयौ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

धर्म या ते दिवि शुगिति तिल आहुतीर्जुहोति ।

छन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचमवयजते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १)

अस्य धर्मस्य संबन्धिनीं शुचं छन्दोदेवताभिरेव सहायभूताभिर्लोकत्रयादपनय प्रदीप्यमानस्य शलाकामुष्टेर्धारणे क्रमेण मुखनाभिजानुप्रमाणानि हस्तेनापि विधत्ते—

इत्यग्रे जुहोति । अथेयस्यथेयति । त्रय इमे

लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यः शुचमवयजते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १)

अग्रे प्रथममियत्यास्यदध्ने देशे [धारयित्वा] जुहोति । अथानन्तराभि नाभिदध्ने देशे धारयित्वा जुहोति । अथानन्तरमियति जानुदध्ने देशे धारयित्वा जुहोति । एते च त्रयो देशा लोकत्रयरूपाः, अतो लोकेभ्यः शुचं निराकर्तो

अनु नोऽद्यानुमतिः । अन्विदनुमते त्वम् ।

कल्पः—“अहवनीय एवैनमनुप्रहरत्यनु नोऽद्यानुमतिरिति परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता त्रीमुदानयत्यन्विदनुमते त्वम्” इति । अनु नोऽद्यानुमतिरित्येकस्या ऋचः प्रतीकम् । अन्विदनुमते त्वमित्यपरस्या ऋचः प्रतीकम् । एते ऋचाविदं वामास्ये हविरित्यनुवाके प्राक्याते ।

अनयोर्देवतानुरूपतां दर्शयति—

अनु नोऽद्यानुमतिरित्याहानुमत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३)

कल्पः—“दिवस्त्वा परस्या(स्पा)या इति । प्रथमेऽभिप्रव्रजन्ति” इति । पाठस्तु—

दिवस्त्वा पँरस्पायाः । अन्तरिक्षस्य तनुवः

पाहि । पृथिव्यास्त्वा धर्मणा (२) ।

वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे, इति ।

सर्वे मिलित्वा प्रवर्गयोर्द्विासनदेशं प्रति यदा गच्छन्ति तदा मार्गं त्रेधा विभज्य प्रथमे भागे मन्त्रेणानेन प्रव्रजन्ति । हे प्रवर्ग्य दिवो द्युलोकस्य परस्या(स्पा)या भतिशयेन पालननिमित्तं त्वां वयमनुक्रामाम, त्वं चान्तरिक्षस्य संबन्धिनीस्तनुवः पृथिव्यायां पाहि रक्ष । तथा पृथिव्या धर्मणा धारणनिमित्तं त्वां वयमनुक्रामाम, तदनुक्रमग्रहणं नव्यसे नूतनाय सुविताय शोभनगमनाय संपद्यताम् ।

अस्य मन्त्रस्य लोकत्रयधारणे तात्पर्यं दर्शयति—

दिवस्त्वा पँरस्पाया इत्याह । दिव एवेमाँल्लौकान्दाधार, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ४)

दिवो द्युलोकदेवताया रक्षणेन लोकत्रयं धृतं भवतीत्यर्थः ।

कल्पः—“ब्रह्मणस्त्वा परस्या(स्पा)या इति द्वितीये” इति । अनेन मन्त्रेण द्विती-
र्गभागे प्रव्रजेयुरित्यर्थः । पाठस्तु—

ब्रह्मणस्त्वा पँरस्पायाः । क्षत्रस्य तनुवः पाहि । विशस्त्वा

धर्मणा । वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे, इति ।

१ ग. द्यास्थस्येति । २ क. ताँ । ३ ग. ँन्ति । पाँ । ४ क. ख. ग. परस्पायाः ।
ख. म. तँ । ५ क. ख. ग. परस्पाया । ६ क. ख. ग. परस्पायाः ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

लोकविषयमन्त्रानन्तरं ब्राह्मणादिजातिविषयमन्त्रेण लोकेषु प्रजानां धारणं सिध्यतीति दर्शयति—

ब्रह्मणस्त्वा परैस्पाया इत्याह । (१) । एष्वेव लोकेषु प्रजा दाधार, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ९)

कल्पः—“प्राणस्य त्वा परैस्पाया इति तृतीये” इति । अनेन मन्त्रेण मार्गस्य तृतीयभागे प्रव्रजेयुः । पाठस्तु—

प्राणस्य त्वा परैस्पायै । चक्षुषस्तनुवः पाहि । श्रोत्रं स्व

त्वा धर्मणा । वयमनुक्रामाम सुव्रिताय नव्यसे, इति ।

चक्षुषस्तनुव इत्यनेन चक्षुष्मन्ति शरीराणीत्यर्थो विवक्षितः । अन्यत्पूर्वद्व्याख्येयम् ।

ब्रह्मक्षत्रादिप्रजाविषया(य)[मन्त्रा]नन्तरं प्राणचक्षुरादिविषयमन्त्रेण प्रजासु प्राणधारणसिद्धिं दर्शयति—

प्राणस्य त्वा परैस्पाया इत्याह । प्रजास्वेव प्राणान्दाधारं इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ६)

प्रवर्ग्यस्य पूर्वादिर्युद्गासनं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः ।

तं यदक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुद्गासयेत् । जिह्वं यज्ञस्य शिरो हरेत् ।

प्राञ्चमुद्गासयति । पुरस्तादेव यज्ञस्यै शिरः प्रतिदधाति (२) ।

प्राञ्चमुद्गासयति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ७)

प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरोरूपस्य दक्षिणादिषु तिसृषु दिक्षुद्गासने सति शिरो वि कुटिलं यथा भवति तथा हतं स्यात् । अतः पुरस्तादेवाऽऽर्जवेन यज्ञशिरःप्रतिनाय प्रवर्ग्यं प्राङ्मुखमेवोद्गासयेत् । किंच प्रवर्ग्यस्याऽऽदित्यरूपत्वादादित्यस्य च त्वादेवोदयात्प्रागुद्गासनं युक्तम् ।

शफादीनां तत्रै नयनं विधत्ते—

शफोपयमान्धवित्राणि धृष्टी इत्यन्ववहरन्ति ।

सात्मानमेवैनं सतनुं करोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ८)

तप्तस्य महावीरस्य हस्तेन स्पृष्टुमशक्यत्वात्तद्धारणार्थं काष्ठविशेषौ शफौ । उपयमः त्रविशेषः । धृष्टी अङ्गारनिर्हरणाद्यर्थौ साधनविशेषौ । साधनान्तराणामप्युपदर्शनार्थं तत्रशब्दः । एतानि सर्वाण्यपि महावीरमनुप्रवर्ग्योद्धासनदेशे हरेयुः । तेनैतं प्रवर्ग्यमाहितं शरीरसहितं करोति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति —

सात्माऽभुष्मिहोके भवति । य एवं वेद, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ९)

साधनानां कारणं वृक्षविशेषं विधत्ते —

औदुम्बराणि भवन्ति । ऊर्वा उदुम्बरैः । ऊर्जमेवावरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० १०)

उदुम्बरफलस्य भक्ष्यत्वेनोर्गुपत्वात्तद्वृक्षेणोक्तीति ।

गमनकाले साधनीभूतं सामगानं विधत्ते —

वर्त्मना वा अन्वित्य (३) । यज्ञं रक्षां सति जिघांसति । साम्ना

प्रस्तोताऽन्ववैति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ११)

गमनवेलायां प्रस्तोतुं सामगानेन सहितः × प्रस्तोता तान्सर्वाननुगच्छेत् । साम्नो शोघत्वात्तद्गानं रक्षोपघाताय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण — “ सर्वे सहपत्नीकास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्त्यर्धाध्वे द्वितीयं आप्यापरेणोत्तरवेदिं तृतीयम् ” इति । तदिदं विधास्यन्नादौ प्रस्तोतुर्निधनावृत्तिं विधत्ते —

त्रिर्निधनमुपैति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य

एव लोकेभ्यो रक्षां स्यपहन्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० १२)

पञ्चभागयुक्तस्य साम्नश्चरमो भागो निधनं तत्रिवारं पठेत् । तेन लोकत्रयाद्रक्षसापहतिर्भवति ।

× रक्षांसि चोरवन्मर्गेणैव पृथक् आगम्य यज्ञं हन्तुं गच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सामगानेन हितं इति ते० पुस्तकपाठः । इति ग. पुस्तके ।

१ ख. 'त्वन (ना) स' । २ क. घ. 'उर्वा' । ३ क. घ. 'रः' । उर्ज' । ४ क. ख. 'वि' । ५ ग. 'धावे दि' । ६ ग. 'दिदमुत्तरं वि' । ७ घ. 'क्षांसि ह' ।

पत्नीसहितानां सर्वेषां प्रस्तोतृनिधनभागोच्चारणं विधत्ते—

पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । पुरुषः पुरुषो

हि रक्षस्वी । रक्षसामपहत्यै (४), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १३)

सर्वेष्वपि पुरुषेषु बाधकानि रक्षांस्यनुगच्छन्ति, अतः सर्वेऽपि पुरुषो रक्षस्वी ।
निधनपाठेन तानि रक्षांस्यपहन्यन्ते ।

उद्वासनदेशे हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

यत्पृथिव्यामुद्वासयेत् । पृथिवीं शुचाऽर्पयेत् । यदप्सु । अपः

शुचाऽर्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शुचाऽर्पयेत् । यद्वनस्प-

तिषु । वनस्पतीञ्छुचाऽर्पयेत् । हिरण्यं निधायोद्वासयति । अमृतं

वै हिरण्यम् (५) । अमृत एवैनं प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १४)

प्रवर्ग्यस्य दाहकत्वात्पृथिव्यादीनां दाहो मा भूदिति हिरण्ये तदुद्वासनम् । अग्नि-
संयोगेऽपि विनाशाभावाद्धिरण्यममृतम् । अतस्तत्रैव प्रवर्ग्यं प्रतिष्ठापयति ।

कल्पः—“उदकुम्भमादायाध्वर्युर्वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं
परिषिञ्चन्पर्येति” इति । पाठस्तु—

वल्गुरसि शंयुधायाः (३) । शिशुर्जनधायाः, इति ।

हे परिषेक त्वं शंयुधायाः सुखप्राप्तेर्दुःखवियोगस्य धारको वल्गुः सुन्द-
रोऽसि । जनधाया जनस्य धारकः शिशुर्बालवदुपलालनीयोऽसि । उत्तरवेदिपरत्वेन
न्याख्येयम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यं परिषेचनं विधत्ते—

वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति । त्रिवृद्धा

अग्निः । यावानेवाग्निः । तस्य शुचं शमयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १५)

आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वात्त्रिवारपरिषेचनेन सर्वस्याग्नेः शोकः शाम्यति ।

शं च वाक्षि परि च वाक्षि ।

कल्पः—“निधाय कुम्भं शं च वाक्षि परि च वक्षीति त्रिः परिषिञ्चन्प्रतिपर्येति”
इति । हे उत्तरवेदे शं च वक्षि सुखमपि वहामि, परि च वाक्षि दुःखपरिहा-
रमपि वहामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यां प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा

ऋतवः । ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० १६)

त्रीणि प्रदक्षिणानि त्रीण्यप्रदक्षिणानीति षट्संपत्तिः ।

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य ।

कल्पः—“चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्युत्तरवेदिमभिमृश्य” इति । चतुःस्रक्तिः कोण-
तुष्टयोपेतोत्तरवेदिः, इयमृतस्य यज्ञस्य नाभिस्थानीया । यद्वा, ऋतस्य सत्यभूताया
मेनाभिस्थानीया ।

मन्त्रस्य भूमिनाभिपरत्वं दर्शयति—

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह (६) इयं वा ऋतम् । तस्या

एष एव नाभिः । यत्प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० १७)

प्रवर्ग्यहोमाधारत्वादुत्तरवेदिः प्रवर्ग्य इत्युच्यते ।

सदो विश्वायुः शर्म सप्रथाः ।

कल्पः—“ सदो विश्वायुरित्युत्तरेणोत्तरवेदिं खरौ न्युप्यानुव्यूहति ” इति । शर्म
था इति मन्त्रशेषः । सदो भूप्रदेशविशेष उत्तरवेद्युत्तरदेशरूपः । विश्वायुः
स्वायुर्हेतुः । अत एव सप्रथाः ख्यातियुक्तः । शर्म सुखहेतुः ।

सदःशब्देन भूमिविवक्षां दर्शयति—

सदो विश्वायुरित्याह । सदो हीयम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० १८)

अप द्वेषो अप ह्वरः । अन्यद्व्रतस्य सश्विम ।

कल्पः—“अप द्वेषो अप ह्वर इति मार्जालीयदेश उच्छिष्टखरम् ” इति । न्युप्या-
तीत्यनुवर्तते । अन्यद्व्रतस्य सश्विमेति मन्त्रशेषः । द्वेषो द्वेष्टा शत्रुरपनीतः, ह्वरः
त्यकारी चापनीतः । व्रतस्य नुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽन्यत्सश्विम पूर्वोक्तद्वेषकौटि-
शमतिरिक्तं क्षेमेणानुष्ठानं वयं संपादितवन्तः ।

लेन मन्त्रेण शत्रुनिराकरणं दर्शयति—

अप द्वेषो अप ह्वर इत्याह भ्रातृव्यापनुत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० १९)

३१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [प्रपा० ४ अनु० ११]

कल्पः—“घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति” इति । पाठस्तु—

घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषम् । तेन वर्धस्व चाऽऽ चं प्यायस्व । वर्धि-

षीमहि च वयम् । आ चं प्यासिषीमहि (४), इति ।

हे घर्मैतन्मधुमिश्रं दधि ते तवान्नम् । एतच्च पुरीषं संपूर्णम् । तेन मधुमिश्रेण दध्ना त्वं वर्धस्वाऽऽप्यायस्व च । अभिवृद्धिः स्वरूपबाहुस्यम् । आप्यायनं मैनसः पारितोषः । त्वत्प्रसादाद्वयमपि वृद्धिमाप्यायनं च प्राप्तवाम ।

एतन्मन्त्रसाध्यं पूर्णं विधत्ते—

घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति । ऊर्वा

अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैवैनमन्नाद्येन समर्पयति (७), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २०)

ऊर्कशब्देन स्वादुत्वमुच्यते । अन्नाद्यशब्देनोदरपूर्तिहेतुत्वम् ।

वेदनं प्रशंसति—

अनशनायुको भवति । य एवं वेद इति, ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २१)

अंशनेच्छाशीलोऽशनायुको दारिद्रः । अनशनायुकस्तुषः ।

कल्पः—“अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः” इति । रन्तिरित्यादयः शान्तानादह्नीनमित्यन्ता बहवो मन्त्राः । तेषु प्रथमं मन्त्रमाह—

रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः । तस्य ते पद्वद्-

विधानम् । अग्निरध्यक्षाः । रुद्रोऽधिपतिः, इति । {

रन्तिनामको द्युलोकवर्ती यो गन्धर्वोऽस्ति हे प्रवर्य तद्रूपस्त्वमसि । तस्य ते त्वं शस्य गन्धर्वरूपस्य तव हविर्धानं पद्वद्विधानारूपमण्डपाद्विसदृशम् । उक्तं प्राक्किशरस्त्वेनावस्थितस्य तवाधोभागवर्तित्वात् । योऽयमग्निरुत्तरवैदिगतः सोऽयमध्यक्षस्तव स्वामी । योऽयं रुद्रः क्रूरो देवः सोऽयमधिपतिरनिष्टनिवारणेनाधिकशालकः मन्त्राक्षरैः प्रवर्यमहिम्नः स्पष्टप्रतिभानं दर्शयति—

रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवा-

स्यैतन्माहिमानं रन्तिं बन्धुतां व्याचष्टे, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २२)

१ ग. °ण पात्राणि पू° । २ ग. °वृद्धिस्व° । ३ ग. मानसः । ४ ख. उर्वा । ५ अ. अनश° । ६ क. °ष्ठते र° । ७ ग. °ह । पाठस्तु—र° । ८ ग. ते यद् । ९ ग. °वैद । १० ग. °वैद ग° ।

रन्तिर्बन्धुत्वं रमणहेतुत्वात् । मन्त्रस्य यत्स्वरूपमस्ति रन्त्यादिशब्दोपेतमेतदेव प्रवर्ग्यस्य बन्धुत्वलक्षणं महिमानं प्रकाशयति ।

द्वितीयं मन्त्रमाह—

समहमायुषा । सं प्राणेन । सं वर्चसा । सं

पर्यसा । सं गौपत्येन । स० रायस्पोषेण (५), इति ।

अहमस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादादायुरादिना रायस्पोषान्तेन फलषट्केन संगतो भूयासम् ।

मन्त्रस्याऽऽशीरर्थतां दर्शयति—

समहमायुषा सं प्राणेनेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २३)

तृतीयं मन्त्रमाह—

व्यसौ । योऽस्मान्द्वेष्टि । य च वयं द्विष्मः, इति ।

योऽस्माकं द्वेष्टा यश्चास्माभिर्द्वेष्य उभयविधोऽसौ शत्रुः प्रवर्ग्येण विनाशितः ।

मन्त्रस्य परविनाशपरत्वेनाभिचाररूपतां दर्शयति —

व्यसौ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह । अभिचार एवास्त्यैषः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २४)

अस्य शत्रोरेष मन्त्रपाठो यजमानेन कृतोऽभिचारः । तेनासौ विनश्यतीत्यर्थः ।

चतुर्थं मन्त्रमाह—

अचिक्रदद्वृषा हरिः । महान्मित्रो न

दर्शतः । स० सूर्येण रोचते, इति ।

अयं प्रवर्ग्यो वृषा कामानां वर्षयिता हरिः पापस्य हर्ता तादृशः सन्नचिक्रदत् ।
हिन्दनमुत्साहेनोऽऽस्कन्दनं कृतवान् । स च प्रवर्ग्यो महान्गुणैरधिकः । मित्रो न
मेत्र इव दर्शतो दर्शनीयः । तादृशः सूर्येण संभूय रोचते प्रकाशयति ।

प्रथमपादे विशेषणयोः प्रसिद्धिं दर्शयति—

अचिक्रदद्वृषा हरिरित्याह । वृषा ह्येषः (<) । वृषा हरिः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २५)

यथा वृषत्वं प्रसिद्धं तथा हरित्वमपीति वक्तुं ह्येषेति पुनरुक्तिः ।

द्वितीयपादस्य स्तुतिपरतां दर्शयति—

महान्मित्रो न दर्शत इत्याह । स्तौत्येवैनमेतत्, इति ।

(प्रपा० ९ अनु० ९ । विभा० २६)

पञ्चमं मन्त्रमाह—

चिदसि समुद्रयोनिः । इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा । हिर-
ण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः । महान्तसधस्थे ध्रुव आनि-
षत्तः (६) । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः, इति ।

हे प्रवर्ग्य त्वं चिदादिविशेषणविशिष्टोऽसि । चिदभिज्ञः । समुद्रयोनिर्यागद्वा
समुद्रस्यापि कारणभूतः । इन्दुश्चन्द्रवदाह्लादकारी । दक्ष उत्साहवान् । श्येनः श्ये-
वद्वेगवान् । ऋतावा कर्मफलयुक्तः । हिरण्यपक्षः, चित्याशावनुष्ठीयमानः सन्सुख
समानपक्षोपेतः । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्युर्जगद्भरणसमर्थः । महान्गुणैरधिकः
सधस्थे कर्मकर्तृभिः सहावस्थानप्रदेशे ध्रुवः स्थिरः । आनिषत्त आभिमुख्येनो
विष्टः । हे प्रवर्ग्य ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मा हिंसीः ।

समुद्रयोनिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

चिदसि समुद्रयोनिरित्याह । स्वामेवैनं योनिं गमयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० २७)

समुद्रादिकं जगत्कर्मरूपां स्वकीयां योनिं प्रापयति । यद्वा समुद्रो योनिर्ग्य
प्रवर्ग्यस्येति बहुव्रीहिः । समुद्रसदृशः परमात्मा तस्य कारणम्, ततो मन्त्रपा
स्वकीययोनिप्राप्तिः ।

वैकल्यप्रयुक्तहिंसापरिहारार्थतां नमस्कारस्य दर्शयति—

नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० २८)

षष्ठं मन्त्रमाह—

विश्वावसुसोमगन्धर्वम् । आपो ददृशुषीः । तद्व-
तेना व्यायन् । तदन्ववैत् । इन्द्रो रारहाण
आसाम् । परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत्, इति ।

सोमस्य परिमोषको गन्धर्वः सोमगन्धर्वः । स च विश्वावसुनामकः । अत ए

[प्रपा० ४ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयारण्यकम् ।

३१३

सोमप्रकरणे श्रूयते—“त५ सोममाहियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्” इति ।
सोमस्यापहर्तारं तं विश्वावसुमापो ददृशुषीः, अन्वेदेवता दृष्टवत्यः । ताभ्यां देवता
ऋतेन यत्नेन निमित्तेन तत्तदा व्यायन्विशेषेण गन्धर्वसमीपं प्रत्यागच्छन् । इन्द्रो देवस्त-
दपां गमनमन्ववैदनुक्रमेण ज्ञातवान् । स चेन्द्र आसामपां समीपे रारंहाणीं मृशं
गच्छन्सूर्यस्य परिधीन्यरिधिसदृशान् रश्म्यभिमानिनो देवान्पर्यपश्यत्परितौ वेष्टयितुं न-
लोकितवान् । यदा गन्धर्वः सोमं मुष्णाति तदानीमापो दृष्ट्वा तत्र गताः । इन्द्रश्च तद-
भिज्ञायापां सहायार्थं गन्धर्वमवरोद्धुं सूर्यरश्मीन्प्रेषितवानित्यर्थः ।

विश्वावसुवृत्तान्तस्मरणस्य विकलाङ्गसमाधानार्थत्वं दर्शयति—

विश्वावसुः सोमगन्धर्वमित्याह । यदेवास्य क्रियमाण-
स्यान्तर्यन्ति । तदेवास्थैतेनाऽऽप्याययति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २६)

अनुष्ठीयमानस्य प्रवर्ग्यस्य यदङ्गमृत्विजोऽन्तर्हितं कुर्वन्ति, तदङ्गमेतेन वृत्तान्तस्मर-
णेन समृद्धं करोति । गन्धर्वेणाऽऽपादितस्य वैकल्यस्याद्भिरिन्द्रेण च समाहितत्वात्तदनु-
स्मरणस्य समाधानार्थत्वं युक्तम् ।

सप्तमं मन्त्रमाह—

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु । दिव्यो गन्धर्वो रजसो

विमानः । यद्वा घा सत्यमुत यन्न विन्नं (७) ।

धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यात्, इति ।

अस्मिन्कर्मणि यद्वा घ यदेव किञ्चिदङ्गं यथाशास्त्रमनुष्ठितम्, उतापि च यदङ्गं न
वेन्न वयं विस्मृतवन्तः, तत्सर्वं नोऽस्मभ्यं विश्वावसुर्गृ(रभिगृ)णातु कथयतु ।
गृहशः । दिव्यो गन्धर्वः, दिवि भवो गन्धर्वजातिः । अतः सर्वज्ञ इत्यर्थः । रजसो
विमानः, रज्जकस्य गीतस्य विशेषेण निर्माता । धियो हिन्वानः, बुद्धेः प्रीणयिता ।
१ गन्धर्वो नोऽस्मदीया धिय इद्वुद्धीः सर्वा अप्यन्याद्रक्षतु ।

पूर्वमन्त्रे यथाऽङ्गवैकल्यसमाधानहेतुत्वं तद्वदस्यापि वैकल्यसमाधानहेतुतां दर्शयति—

विश्वावसुरभि तन्नो गृणात्वित्याह (९) ।

पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३०)

१ क. 'घ. ता अन्वे' । २ क. 'प्रेरित' । ३ ग. 'द्वा घ स' । ४ ग. 'द्वा घ स' । ५ ग.
णातु । इ ।

चतुर्थपादे धीरक्षणेनर्तुसमृद्धिर्विवक्षितेति दर्शयति—

धियो हिन्वानो धिय इवो अज्यादित्याह । ऋतूनेवासमै कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३१)

ऋतवो यदा स्वैस्वकार्यकरास्तदा प्राणिनां बुद्धयः स्वस्था भवन्ति । अतो धीरक्ष-
णमृतुषु प्रवाहरूपेण प्रवर्तते ।

अष्टममन्त्रमाह —

सस्त्रिमविन्दच्छरणे नदीनाम् । अपावृणोदुरो

अश्मत्रजानाम् । प्राऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि

वोचत् । इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनम्, इति ।

यः पूर्वं गन्धर्वोऽस्ति सोऽयं नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे प्रवाहरूपे प्रवर्तके
सस्त्रिमविन्दच्छरिं लब्धवान् । नदीप्रवहणेन पङ्कादिप्रक्षालनाच्छुद्धिं दृष्टवान् ।
अश्मसु पाषाणेषु व्रजन्ति प्रवहन्तीत्यश्मत्रजा नद्यः । तासां दुरो द्वाराण्यपावृणो-
दपनीतवान् । नदीषु प्रवेष्टुं द्वारस्थानीयास्तीर्थभूता मार्गा अश्मभिर्येऽवरुद्धास्तत्र पाषा-
णानपनीय नदीः सेवितुं योग्याः कृतवान् । तत आसां नदीनाममृतानि शुद्धिकारणानि
जलानि स गन्धर्वः प्रवोचत्प्राणिनामग्रे कथितवान् । तत इन्द्रो दक्षं कुशलं गन्धर्व-
महीनं कापि वैकल्यरहितं परिजानात्परितो ज्ञातवान् ।

अत्र जलवाचिनाऽमृतशब्देन मरणरहितानां प्राणानामपि सूचनं दर्शयति—

प्राऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि वोचदित्याह । प्राणा

वा अमृताः । प्राणानेवासमै कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३२)

अमृतशब्दपाठेन यजमानस्य प्राणान्मुस्थितान्करोति ।

एतत्त्वं देव धर्म देवो देवानुपागाः ।

कल्पः—“ एतत्त्वं देव धर्म देवो देवानुपागा इत्यभिमत्य ” इति । हे धर्म देव
त्वं देवो देवतारूपः सन्नेतदस्माकं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा देवानुपागाः प्राप्तवानसि ।

अत्र प्रवर्ग्यस्य देवत्वं सर्वदेवप्रापणं च प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

एतत्त्वं देव धर्म देवो देवानुपागा इत्याह ।

देवो ह्येष सन्देवानुपैति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३३)

कल्पः—“ इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य ” इति । पाठस्तु—

इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । सोमपीथानु मेहि ।

सह प्रजया सह रायस्पोषेण, इति ।

अहं यजमानो मनुष्यः सन्निदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा मनुष्यान्प्राप्नोमीति श्लेषः । हे सोमपीथ सोमपान [मा] मामाभिमुख्येनान्विहि प्राप्नुहि । न केवलं त्वमेव किं तु प्रजया रायस्पोषेण च सह, तदुभयमपि मां प्राप्नोतु ।

यजमानस्य मनुष्यत्वं मनुष्यप्राप्तिश्च प्रसिद्धेत्येतद्दर्शयति—

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह (१०) ।

मनुष्यो हि । एष सन्मनुष्यानुपैति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३४)

सोमपानप्रार्थनायां कारणं दर्शयति—

ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्रासयन् । प्रजां पशून्सोमपीथ-

मनृद्वासः सोमपीथानु मेहि । सह प्रजया सह राय-

स्पोषेणेत्याह । प्रजामेव पशून्सोमपीथमात्मन्वत्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३९) ।

यः प्रवर्ग्यमुद्रासयति, असौ तदानीं तं प्रवर्ग्यमनु स्वकीयां प्रजां पुत्रादिकां शून्गवादीन्सोमपीथं करिष्यमाणं सोमपानं चोद्वास ईश्वर उद्वासयितुं समर्थो भवति । सगोद्वासनमनु सर्वमिदं नश्यतीत्यर्थः । अतः सोमपीथेत्यादिमन्त्रपाठेन प्रजादिकं आत्मनि संपादयति ।

कल्पः—“ सुमित्रा न आप ओषधय इति मार्जालीयदेश उच्छिष्टखरे मार्जयित्वा ” ते । पाठस्तु—

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रास्तस्मै

भूयासुः । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

एता आपः, तत्कार्या (र्यभूता) ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्राः सुस्निग्धाः न्तु । यो द्वेष्टा यश्च द्वेष्यः, तस्मा उभयस्यै दुर्मित्राः शत्रवः सन्तु ।

प्रथमपादस्याऽऽशीः परतां दर्शयति—

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तिवत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३६)

उत्तरभागस्य सप्तविषयाभिचारत्वं दर्शयति—

दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्माद्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्म इत्याह । अभिचार एवास्यैषः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३७)

उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं चित्रम् ।

कल्पः—“ उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थायेदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्यं जुहोत्युपतिष्ठत ईत्येके ” इति । उद्वयमिति मन्त्रः समास्त्वाऽग्न इत्यनुवाके व्याख्यातः उदु त्वं जातवेदसं चित्रं देवानामिति मन्त्रद्वयमुदु त्वमित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

एतन्मन्त्रद्वयसौध्यं होमं विधत्ते—

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः प्रवर्ग्यमुद्रासयति । उदु त्वं चित्र-
मिति सौरीभ्यामृम्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै लोको
गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः
सुवर्गो लोकः । यत्सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गलोकान्नैति (११), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ३८)

प्रवर्ग्यस्योद्वासनेन स्वयमेवास्माल्लोकाद्भ्रष्टो भवति । गार्हपत्यस्यैतल्लोकरूपत्वेन
तत्र होमे सति स्वयमस्मिन्नल्लोके प्रतितिष्ठति भवति । आदित्यस्य स्वर्गलोकरूपत्वात्सौ-
रमन्त्रेण स्वर्गादपि भ्रंशो न भवति ।

ब्रह्मणस्त्वा परैस्पाषा इत्याह दधात्यन्वित्य रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै वै हिरण्य-

माहार्धयति ह्येष गृणात्वित्याह मनुष्यान्त्याहास्यैषोऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

कल्पः—“ इमम् षु त्वमस्मभ्यमित्याहवनीये जुहोत्युपतिष्ठन्त(तः) इत्येके ” इति

पाठस्तु—

इमम् षु त्वमस्मभ्यं सनिम् । गायत्रं नवी-

याःसम् । अग्ने देवेषु प्रवोचः (८), इति ।

याऽऽभीध्रे तां तं एतेनावयजे स्वाहा धर्मणा शंयुधायाः

प्यासिषीमहि पोषेण निषत्तो विन्न संन्त्वष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हेऽग्रे देवेषु मध्येऽस्मभ्यं सनिं फलदानं प्रवोचः प्रवर्षेण कथय । न केवलं फलदानं किं तु त्यागिममू शुं तं शास्त्रप्रसिद्धमिममस्माभिरिदानीमनुष्ठितं प्रवर्ष्यमापि सुष्ठु देवेषु संपय(कथय?) । कीदृशं प्रवर्ष्यम् । मायभ्रं गायध्यादिच्छन्दोमुक्तम् । अत एव पूर्वत्राऽऽस्नातम्—“छन्दोभिर्वा एष क्रियते” इति । नवीयांस्तमतिशयेन नूतनं सर्वाङ्गसंपूर्णमित्यर्थः ।

शास्त्रान्तरे यानि प्रवर्ष्यसामानि तेषामाधारभूता ये मन्त्रास्तान्विधत्ते—

प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽर्दुहन् । तदेभ्यो न व्यभवत् । तदश्रित्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामान्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूक्ष्यभवन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत्पयः । यद्गोः पयः (१) । तत्साम्नः पयः । यदजायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्माद्यत्रैतैर्यजुर्भिश्चरन्ति । तत्पयसा चरन्ति । प्रजापतिमेव तद्देवान्ययसाऽन्नाद्येन समर्धयन्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १० । विभा० १)

पुरा कदाचिद्देवाः सर्वे प्रजापतिं कामधेनुं कृत्वा शुक्रं पयः प्रवर्ष्यरूपं क्षीरं पृथ्वन्तः । तदेकमेव भूत्वा देवेभ्यो न व्यभवत्, बहूनां देवानामर्थं विविधं नाभूत् । अतः सर्वेषां भोगाय न पर्याप्तम् । तदानीमाग्निस्तदेकं पयो विविधमकरोत् । तानि विविधानि पयांसि शुक्रियाणि प्रवर्ष्यसंबन्धीनि सामान्यभवन् । तेषां च पयोरू-
णां साम्नां यो रसोऽत्यक्षरत्तेभ्योऽस्त्वत्, तानि सामभ्यः स्तुतानि साराणि शुक्रयजूंषि प्रवर्ष्यसंबन्धिनो मन्त्रा आसन् । शुक्रियाणां प्रवर्ष्यसंबन्धिनं साम्नां प्रवर्ष्ययोग्याण्येतानि यजूंषि । इत्थं प्रवर्ष्याङ्गमन्त्रोत्पत्तिरुक्ता, अथ द्रव्य-
व्यते—एतयोर्वक्ष्यमाणयोर्द्वयोः पयसोर्मध्येऽन्यदेकं सामपयसं साम्नां प्रियं । अन्यद्देवानां प्रियम् । तदुभयं विभज्य प्रदर्शयते—तत्र गव्यं सामदेवतायाः यम् । अजाक्षीरं देवानां प्रियम् । यस्मादेवं मन्त्रोत्पत्तिः क्षीरद्वयं चैतादृशं तस्मा-
त्र कर्मण्येतैर्यजुर्भिः प्रवर्ष्यमन्त्रैश्चरन्त्यनुतिष्ठन्ति, तत्तत्र कर्मणि द्विविधेन पयसा रन्ति । शुक्रियमन्त्रैः क्षीरद्वयं जुहुयादिति मन्त्रद्रव्यविशिष्टकर्मविधिरयं द्रष्टव्यः ।
१ कर्मणा प्रजापतिं देवांश्चान्नसमृद्धान्कुर्वन्ति ।

तद्देवनं प्रशंसति—

एष ह त्वै साक्षात्प्रवर्ष्यं भक्षयति । यस्यैवं

१ क. ख. 'पु शा' । २ ख. 'क्षेय' । ३ ग. 'दुहन्' । ४ क. ग. 'न्ययद्दे' । ५ ख. 'वेदनं' । ग. 'तत्तद्दे' ।

विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० २)

एवं विदुषः प्रवर्ग्यमाहात्म्यविदो यस्य प्रवर्ग्यम(ग्योऽ)नुष्ठीयते स एष साक्षात्
न्मुख्यं प्रवर्ग्यफलमनुभवति ।

तस्य प्रवर्ग्यस्य काम्यमुद्गासनदेशं विधत्ते—

उत्तरवेद्यामुद्गासयेत्तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः ।

(२) । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ३)

उत्तरवेदेरग्न्याधारत्वात्प्रवर्ग्यहविषश्च तत्स्वरूपत्वादुभयोस्तेजस्त्वम् ।

तमेव देशं फलान्तराय विधत्ते—

उत्तरवेद्यामुद्गासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।

यत्प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखम्

संदधात्यन्नाद्याय । अन्नाद एव भवति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ४)

प्रवर्ग्यस्य शिरोरूपत्वादुत्तरवेदेर्मुखत्वात्तत्रास्योद्गासने सत्यन्नं भोक्तुं शिरसा मुखं
संधानं कृतं भवति । ततोऽयमन्नादो भवत्येव ।

• उत्तरवेद्यामुद्गासनं प्रशंसति—

यत्र खलु वा एतमुद्गासितं वयाऽसि पर्यासते । पारि वै

ताऽसमां प्रजा वयाऽस्यासते (३) । तस्मादुत्तर-

वेद्यामेवोद्गासयेत् । प्रजानां गोपीथाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ५)

यत्र यस्मिन्संवत्सरे कचिद्देशविशेष उद्गासितमेतं प्रवर्ग्यं वयांसि पक्षिणः प
सते पारित आगत्योपविशन्ति, तां समां तं संवत्सरं सर्वमपि पक्षिणः प्रजाः पुत्रा
न्यर्थासते पुत्रादिशवदेहेषु प्रविशन्ति, प्रजा म्रियन्त इत्यर्थः । अतस्तेजोन्नकामा
त्येऽपि प्रजारक्षणार्थमुत्तरवेद्यामेवोद्गासयेत् ।

तत्रापि देशविशेषं विकल्पितं विधत्ते—

पुरो वा पश्चाद्वोद्गासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरुदेति ।

तत्पश्चान्निम्रोचति । स्वामेवैनं योनिमनूद्गासयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ६)

उत्तरवेदेः पूर्वभागे पश्चिमभागे वा प्रवर्ग्यमुद्वासयेत् । प्रवर्ग्यस्वरूपमिदमादित्य-
ज्योतिः पुरस्तादुदेति पश्चादस्तमेति । ततस्तयोरुभयोरपि तदीयस्थानत्वात्स्वकीय-
व स्थानमनुसृत्योद्वासयति ।

अन्यं देशविशेषं विधत्ते—

अपां मध्य उद्वासयेत् । अपां वा एतन्मध्याज्ज्यो-

तिरजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व एवैनं

योनौ प्रतिष्ठापयति (४), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १० । विभा० ७)

एतदौर्वविद्युत्स्वरूपं ज्योतिरपां मध्यादजायत । प्रवर्ग्यश्च ज्योतिःस्वरूपः ।
स्मादेनं प्रवर्ग्यं स्वकीय एव स्थाने प्रतिष्ठापयति ।

देशान्तरं विधत्ते—

यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्यां दिश्युद्वासयेत् । एष वा अग्निर्वै-

श्वानरः । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निनैवैनं वैश्वानरेणाभिप्रवर्तयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १० । विभा० ८)

यैजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्स द्वेप्यो यस्यां दिशि तिष्ठति तस्यां दिशि प्रवर्ग्य-
द्वासयेत् । प्रवर्ग्यस्य वैश्वानराग्निरूपत्वादेनं द्वेप्यमभिलक्ष्य वैश्वानराग्नौ प्रवर्तयति ।
नाग्निना तमभितो दहतीत्यर्थः ।

तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

औदुम्बर्याः शाखायामुद्वासयेत् । ऊर्वा उदुम्बरः । अन्नं

प्राणः । शुग्धर्मः (९) । इदमहममुष्याऽऽमुष्या-

यणस्य शुचा प्राणमपिदहामीत्याह । शुचैवास्य

प्राणमपिदहति । ताजगार्तिमाच्छेति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १० । विभा० ९)

उदुम्बरवृक्षस्य येयं शाखा तस्यां प्रवर्ग्यमुद्वासयेत् । उदुम्बरस्यान्नरूपत्वात्,
स्य प्राणस्थितिहेतुत्वात्, घर्मस्य च संतापरूपत्वात्, तदनुसारेणोद्वासनकाल इद-
मादिमन्त्र पठेत् । आमुष्यायणस्य देवदत्तपुत्रस्यामुष्य यज्ञदत्तस्य प्राणमिदं
यसं यथा भवति तथा शुचा संतापेनापिदहामि सर्वतो दग्धं करोमि । एतन्मन्त्र-
नास्य द्वेप्यस्य प्राणं संतापेन दहत्येव । तदानीमेवासावार्तिं प्राप्नोति ।

देशान्तरं विधत्ते—

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युः । तदुद्वासयेद्वृष्टिकामस्य । एता

वा अपामनू*ज्जावर्यो नाम । यद्दर्भाः । असौ खलु वा आदित्य
इतो वृष्टिमुदीरयति । असावेवास्मा आदित्यो वृष्टिं निय-
च्छति । ता आपो नियता धन्वना यन्ति (६), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १० । विभा० १०)

गोः पय उत्तरवेदिरासते स्थापयति घर्मो यन्ति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे दर्भा उपदीकसंतताः स्तम्बैरविच्छिन्ना भवन्ति । वृष्टिकामस्तत्रोद्गास-
येत् । य एते दर्भा एता एवापामनूज्जावर्य इत्येतन्नामभाजो भवन्ति । अनूज्जा
अनुक्रमगताः प्रवाहाः, तद्युक्ता नद्योऽनूज्जावर्यः । आपो वै दर्भा इति श्रुत्यन्तराह-
र्भोणामविच्छिन्नप्रवाहोपेतनदीरूपत्वम् । प्रवैर्यश्चाऽऽदित्यरूपत्वादादित्यवद्वृष्टिप्रदः ।
अतो दर्भेषु तदुद्गासने सत्यादित्यो घुलोकाद्वृष्टिं प्रेरयति । ताश्चाऽऽपो धन्वना
मरुदेशेन सह नियताः प्रवर्तन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रवर्गयोर्द्वासनमुक्तम् । तत्र महावीरे द्रव्यपूराणावसरे घर्मैस्तत्रोद्गासि
मन्त्रात्पूर्वं त्रयो मन्त्रा अपेक्षिताः, तेऽत्र द्वादशोऽभिधीयन्ते ।

महीनां पयोऽसि विहितं देवत्रा ।

कल्पः—“महीनां पयोऽसीति महावीरे गोपय आनयति” इति । विहितं देवत्रे
मन्त्रशेषः । हे द्रव्य देवत्रा देवनिमित्तं विहितं संपादितं महीनां गवां पयोऽसि ।

ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनां रसः ।

कल्पः—“ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनां रस इति मधु” इति । महा-
अन्नयतीत्यनुवर्तते । हे मधुद्रव्य वनस्पतीनामोषधीनां च रसभूतस्त्वं ज्योति
ज्योतिषा प्रकाशकोऽसि ।

*अत्र ग. पुस्तके मूले टीकायां च ‘अनुज्जावर्यः’ इति पाठः ।

वाजिनं त्वा वाजिनोऽवनयामः । ऊर्ध्वं मनः सुवर्गम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

कल्पः—“वाजिनं त्वा वाजिनोऽवनयाम इति दधि” इति । महातीर आनयतीत्यनु-
वर्तते । ऊर्ध्वं मनः सुवर्गमिति मन्त्रशेषः । ऊर्ध्वमुपरि वर्तमानं मनो मननीयं स्वर्गं प्राप्तुं
हे दधिद्रव्य वाजिनमन्नवन्तं त्वां वाजिनोऽन्नवन्तो वयमवनयामो महावीरे प्रक्षिपामः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशमारभ्य प्रायेण धर्मप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । कल्पः—“यदि धर्मः स्कन्देत् ।
अस्कान्धौः पृथिवीमिति द्वाभ्यामभिमन्त्रयते” इति । तत्र प्रथमामाह—

अस्कान्धौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः । स्कन्धे-

मा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु, इति ।

द्यौर्ध्रुलोकाख्यो देवः पृथिवीं देवतां प्रत्यस्कान्स्ववीर्यं स्कन्दितवान् । तथा युवा
यौवनोपेत ऋषभो गा बह्वीः प्रत्यस्कान्स्वकीयं वीर्यं स्कन्दितवान् । इमा विश्वा भुव-
नेतानि सर्वाणि भूतजातानि, स्कन्ना स्कन्वीर्यरूपाणि । अतोऽत्रापि स्कन्नो द्रव्यस्क-
न्दनयुक्तो यज्ञः प्रजनयतु प्रजामुत्पादयतु ॥

अथ द्वितीयामाह—

अस्कानजानि प्राजनि । आ स्कन्नाज्जा

यते वृषा । स्कन्नात्मर्जनिषीमहि, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अस्कान्द्रव्यं स्कन्नमभूत्, तेनाजनि किञ्चिदपत्यमुत्पन्नम् । प्राजनि प्रकर्षेणापत्य-
स्यापत्यमुत्पन्नम् । स्कन्नाद्द्रव्याद्वृषा सेचनसमर्थः पुत्र आजायते । अतो वर्षं स्कन्ना-
द्द्रव्यात्प्रजनिषीमहि प्रकर्षेणापत्यमुत्पादयामः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीया-

रण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्दशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“यदि घर्मेण चरत्सु विद्युदापतेद्या पुरस्ताद्विद्युदापतदित्येतैर्यथालिङ्गं जुहुयात्” इति । पाठस्तु—

या पुरस्ताद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा ।

या दक्षिणतः । या पश्चात् । योत्तरतः । योपरिष्ठा-

द्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

या विद्युदशनिरूपा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यापतत्पतितवती, तां विद्युतं ते त संबन्धिनैतेन होमेनावयजे नाशयामि । अत्र त इत्यभिधानाद्धर्मः संबोधनीयः । य दक्षिणत इत्यादिषु त्रिषु विद्युदित्यादिकमनुषज्जनीयम् । अनुषङ्गद्योतनायैवोत्तमे मन् पुनः पठ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्मप्रायश्चित्तानि” इति घर्मविषये यद्वैकल्यं तद्वारयितुमनुवाकद्वयहोमः । तत्रैकमनुवाकमाह—

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय

स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा ।

मनसे स्वाहा वाचे सरस्वत्यै स्वाहा, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

वाक्शब्देन वक्तव्यशब्दमात्रत्वशङ्कां वारयितुं देवतावाचकस्य सरस्वतीशब्द प्रयोगः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थं षोडशोऽनुवाकः ।

अनुवाकान्तरमाह—

पूष्णे स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय
स्वाहा पूष्णे नरंभिषाय स्वाहा । पूष्णेऽङ्घृणये स्वाहा
पूष्णे नरुणाय स्वाहा । पूष्णे साकेताय स्वाहा, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

पोषको देवः पूषा । स एव विशेषणभेदाद्भिद्यते । शरसे शत्रूणां हिंसाय । प्रपथ्याय प्रकृष्टस्वर्गमार्गाहिताय । नरान्मनुष्यान्धिनीति प्रीणयतीति नरंभिषः, तस्मै । अङ्घृणिरञ्जनेन दीप्यमानः, तस्मै । नृ नय इति धातोर्नरुणशब्दः । प्राणिनां स्वस्वमार्गेषु नेता नरुणः, तस्मै । आ समन्ताज्ज्ञानमाकेतस्तेन सह वर्तते इति साकेतः, तस्मै ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीया-

रण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ चतुर्थं सप्तदशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“घर्मैष्टकामुपदधात्युदस्य शुष्माद्भानुरित्यनुवाकेन” इति । एतच्च महाग्नि-
यने द्रष्टव्यम् । तथा च तत्र सूत्रकारेणोक्तम्—“घर्मैष्टकामुपधाय कुलायिनी तयोः
शोभे मन्त्रौ ” इति । पाठस्तु—

* उदस्य शुष्माद्भानुर्नाऽऽर्तं बिभर्ति । भारं पृथिवी न भूम ।

प्र शुक्रैतु देवी भनीषा । अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ।

अर्चन्त एके माहि सामं मन्वत । तेन सूर्यमधारयन् । तेन

सूर्यमरोचयन् । घर्मः शिरस्तदयमग्निः । पुरीषमासि सं

* उदस्येत्यादिभूम्यन्त्यनस्य वाक्यस्यार्थं ऋग्वेदभाष्येऽप्यस्ति स यथा—“अस्य यज्ञस्य
षाद्वशाद्भानुः सूर्य उदातीच्छेद्वति । भूम धूतानि पृथिवीव भारं लोकस्यायं यज्ञो बिभर्ति च ”
इति । तत्र प्रकरणानुरोधेन यज्ञप्रशंसाऽत्र त्वग्निप्रशंसेति विशेषः ।

प्रियं प्रजयां पशुभिर्भुवत् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।

तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीदं इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपा-

ठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

भानुः सूर्योऽस्याग्नेः शुष्मादबलादुदेति । उच्छब्देनाऽऽकाङ्क्षितत्वादेतीत्यग्नौ-
हर्तव्यः । स च भानुर्नाऽऽर्तः । आर्ति *न प्राप्तः । पुनः पुनरुदयं गच्छतोऽप्यग्नि-
साहाय्यादातिस्तस्व न विद्यते । पृथिवी न भूमिरिव भूमिप्रयातं(?) भारं बिभर्ति ।
यथा पृथिवी प्राणिनां भारं सहते तथाऽयं राश्मिभारं सहते । तस्याग्नेः प्रसादाच्छु-
निर्बल्य मनीषा देवी कर्मणि मनः प्रेरयन्ती देवता प्रकर्षेणैतु प्राप्नोतु । किंनिमित्त-
मित्येतदुच्यते । अस्मत् । निमित्तार्थे पञ्चमी, अस्माननुग्रहीतुमित्यर्थः । बुद्धिप्राप्तौ
दृष्टान्तः । सुतष्टो वर्षकिना सुष्ठुतक्षणेन निष्पादितो वाजी वेगवान्रथो न रथ इव ।
एके महात्मानस्तमग्निमर्चन्तो महि पूजार्हं साम सर्वेषु समं मन्वत मनसि निश्चित-
वन्तः । तेनाग्नितेजसा सूर्यमधारयन्पोषितवन्तः । “उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निं
समारोहति” इति श्रुतम् । तेनाग्नितेजसा सूर्यमरोचयन्दीप्तियुक्तमकुर्वन् । धर्मः शिरो
यदिदं प्रवर्ग्यरूपं यज्ञस्य शिरोऽस्ति, तदयं चीयमानोऽग्निरेव । अतो हेऽग्रे त्वं
पुरीषमिष्टकोपादानमृत्स्वरूपमसि । तच्च स्वरूपं प्रजया पशुभिः समेत्य प्रियं
भुवत् । यजमानानां प्रियं भवति । तथाविधाग्निरूपे हे धर्मैष्टके प्रजापतिस्त्वामग्न-
क्षेत्रे सादयतु स्थापयतु । अङ्गिरस्वदङ्गिरोभिरिव तया प्रजापतिदेवतयोपाहिता सती
ध्रुवा सीदं स्थिरा भूत्वा तिष्ठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“कुलायिनीं यास्ते अग्न आर्द्रा योनय इत्यनुवाकेन” इति । उपदधाती-
त्यनुवर्तते । पाठस्तु—

यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः कुलायिनीः ।

* एतदादिदेवैत्यन्तो ग्र-थ- क. ख पुस्तकयोच्चुदितः ।

ये ते अ॒हं इ॒न्द॒वो वा उ॒ ना॒म॒यः । या॒स॒ते अ॒ग्ने
त॒नु॒व ऊ॒र्जो॑ न॒मः । ता॒भि॒स्त्व॒मु॒भ॒यी॒भिः सं॒वि॒
दा॒नः । प्र॒जा॒भि॒र॒ग्ने द्र॒वि॒णे॒ह सी॒द । प्र॒जा॒प॒ति॒स्त्वा
सा॒द॒य॒तु । त॒वा दे॒व॒त॒याऽङ्गि॒र॒स्व॒द्भु॒वा सी॒द इति ॥
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

हेऽग्ने ते त्वदीया आर्द्रा योनयोऽश्वत्थवृक्षादिरूपा आर्द्राः कारणविशेषाः
न्ति । “अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धि जातामग्नेस्तनुं यज्ञिया संभरामि” इति श्रुतेः । सप्त
त्तायिनिराहवनीयादिस्थानविशेषाः सन्ति । हेऽग्ने ते त्वदीया इन्द्वश्वन्मृगप्रभृतयः
यानविशेषा ये सन्ति । यः उर्जुना (उ ना) भयो याश्चेर्जुना (याश्च ना) अथदि-
ग्वानविशेषाः सन्ति । हेऽग्ने ते त्वदीया याश्चान्यास्तनुव ऊर्जो नायौषध्यादिना-
कत्वेनोर्द्वनामधारिण्यः सन्ति । ताभिः सर्वाभिर्युक्तस्त्वमुभयीभिर्देवीभिर्मानुषी-
भ्यश्च प्रजाभिः संविदान ऐकमत्यं गतस्त्वमिह क्षेत्रे द्रविणास्माकं धनमिमिषं
ऽग्ने सीद तिष्ठ । प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

कल्पैः—“अध्वर्युराग्निमभिमृशत्यग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुवाकेन” इति । पाठस्तु—
अ॒ग्निर॒सि वै॒श्वान॒रोऽसि॑ । सं॒वत्स॒रोऽसि॑ । परि॒वत्स॒-
रोऽसि॑ । इ॒दा॒वत्स॒रोऽसी॑दु॒वत्स॒रोऽसि॑ । इ॒द्वत्स॒रोऽसि॑
वत्स॒रोऽसि॑ । तस्य॑ ते व॒स॒न्तः शि॒रः । ग्री॒ष्मो दक्षि॑णः
प॒क्षः । व॒र्षा पु॒च्छ॑म् । श॒रदु॒त्तरः प॒क्षः । हे॒म॒न्तो म॒ध्यम् ।
पूर्व॑पक्षाश्चि॒तयः॑ । अ॒पर॑पक्षाः पु॒रीष॑म् । अ॒हो॒रा॒त्राणी॒-
ष्ट॒काः । तस्य॑ ते मा॒साश्चा॒र्धमा॒माश्च॑ कल्पन्ताम् । ऋ॒तव॑स्ते

१ ग उर्जुना° । २ क, ख. 'न्ति । हेऽ° । ३ क. ख. 'मे त इ' । ४ क. ख. 'न्द्वो
यान्या° । ५ क. ख. 'हः । ऐहिकया चित्याऽध्व° ।

कल्पन्ताम् । संवत्सरस्ते कल्पताम् । अहोरात्राणि ते
कल्पन्ताम् । एति प्रेति वीति समित्युदिति । प्रजाप-
तिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक एकोन-
विंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

इष्टकाभिर्निष्पन्न हे देव त्वमाग्निरसि । अङ्गारैर्विनेष्टकाशरीरमात्रेणैवाग्नित्वम् ।
वैश्वानरो विश्वेषां नराणामुपकारकोऽसि । प्रभवादीनामेकैकपञ्चके वर्तमानाः शब्दाः
संवत्सरादयः । सर्वेष्वनुगतो वत्सरः । त्वमेवं षड्विधोऽसि । तस्य तथाविधस्य न
ऊर्जरूपस्य वसन्ताद्यृतवः शिरआद्यवयवाः । चैत्रादिमासेषु ये शुक्लपक्षास्ते चितिरूपाः ।
ये च कृष्णपक्षास्ते पुरीषरूपाः । यान्यहोरात्राणि तानीष्टकारूपाणि । तस्य ते ताह-
शस्यं तव मासादयः स्वस्वकार्यक्षमा भवन्तु । इतिशब्दशिरस्का आप्रविसमुद उपसर्गा
अत्र निर्दिष्टाः । तैरुचितक्रियां संयोज्याग्निः स्तोतव्य इति तात्पर्यार्थः ।
उचितक्रियाणां च बहूनां संभवान्महती स्तुतिः संपद्यते । प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् ।
अग्निविशेषणत्वादध्रुव इति (पुं)लिङ्गनिर्देशः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्थे विंशोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः सुवः ।

[कल्पः—] “भूर्भुवः सुवः, इति सर्वप्रायश्चित्तानि” इति । त्रयो लोकाः सुखप्र-
भवन्तिवति मन्त्रत्रयस्यार्थः ।

कल्पः— “यदि महावीरः पद्येतोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वाभ्यामुच्छ्रयीत” इति
पाठस्तु—

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये । ऊर्ध्वो नः पाह्य हंसः, इति ।

एतच्च मन्त्रयोः प्रतीकद्वयम् । तौ च मन्त्रावज्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यनुवा-
कव्याख्यातौ ।

कल्पः—“यदि भिद्येत विधुं दद्राणमिति संदध्यात्” इति । पाठस्तु—

विधुं दद्राण५ समने बहूनाम् । युवान्५ सन्तं

पलितो जंगार । देवस्य पश्य काव्यं महि-

त्वाऽद्या ममार । स ह्यः समान, इति ।

बहूनां कर्मणां समने समीचीनचेष्टारूपेऽनुष्ठाने दद्राणं भूयः प्रवर्तमानं विधुमनु-
प्राप्तस्य विधातारं महावीरं युवानं यौवनोपेतपुरुषवद्दृढमेव सन्तं पलितो वयोहीनस-
शः शैथिल्यविशेषो जंगार निगीर्णवान् । देवस्य जगद्विधातुः परमेश्वरस्य काव्य-
भिज्ञानरूपं महित्वा महिमानं पश्य हे जनसमूहावलोकय । किं तन्माहात्म्यमिति
दुच्यते । स महावीरो ह्यः पूर्वद्युः समान सम्यक्चेष्टितवान् । अद्यास्मिन्दिने ममार
शोऽभूत्, ईदृशं खल्वीश्वरस्य माहात्म्यम् ।

कल्पः—“ततो यानि दृढार्थे संश्लेषणानि स्युस्तैरेनमभिसंदध्यात्, यदन्यन्मासा-
शोभ्यश्च । यद्यते चिदभिश्चिष इति । भिन्नं महावीरं विधुं दद्राणमिति मन्त्रेण संधाय
द्यते चिदिति मन्त्रेण संश्लेषणसाधनैरुपलिम्पेत्” [इति] । पाठस्तु—

यद्यते चिदभिश्चिषः । पुरा जर्तृभ्य आतृदः । संधाता संधि

मघवां पुरोवसुः (१) । निष्कर्ता विह्रुतं पुनः, इति ।

महावीरस्वरूपं जर्तृभ्यः पुरा कपालजरेभ्यः कपालानां चूर्णाभावेभ्यः पूर्वम-
श्रप ऋतेऽभितः संश्लेषणसाधनानि द्रव्याणि विनाऽऽतृदस्तर्दने भङ्गं प्राप्नोत् ।
महावीरस्य मघवेन्द्रः संधिं संधानं [संधाता] करिष्यति । कीदृशो
।। पुरोवसुः पुरतोऽवस्थितानि वसूनि संश्लेषणसाधनानि द्रव्याणि यस्यासौ
सुः । इत्थं स इन्द्रो विह्रुतं विह्रुतं विशेषेण भग्नं महावीरं पुनर्निष्कर्ता पुनरपि
यिष्यति ।

पुनरूर्जा सह रय्या ।

कल्पः—“यदि धर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा सह रय्येत्येताभ्यामेनं
रीयुः” इति । त्रिः परिषिञ्चन्पर्येतीति यदुक्तं तत्राधिकपर्यावर्तने, त्रिः पुनः [प्रति]-
नीति विपरीतावर्तनं यदुक्तं तदकरणेऽप्येतत्प्रायश्चित्तम् । तत्र मन्त्रेणोदितं

१ ग. ‘सुदृष्ट्यात्’ इ. २ ग. ‘मेघं स’ । ३ ग. ‘सुदृष्ट्यात्’ । ४ क. ‘स्येत’ । पा. ।
विह्रुतं । ५ क. ख. ‘लक्षर’ । ७ क. ख. ‘नां भूतिभावस्य पू’ । ८ ग. मन्त्रयोर्वेदिकं यः ।

प्रतीकद्वयम् । पुनरूर्जा निवर्तस्वेत्वेको मन्त्रः, सह रथ्या निवर्तस्वेत्वेपरो मन्त्रः
एतावुभावपि भूमिभूमेत्यत्र व्याख्यातौ ।

कल्पः— “मा नो धर्म व्यथित इत्यष्टौ धर्मे व्यथिते प्रायश्चित्तानि” इति । धर्मस्याऽ
ज्यपयोरूपद्रव्यस्य व्यथनं (ने) चलनं (ने) संतापाधिक्येन पात्रस्योपर्युद्धमने स
तत्प्रायश्चित्तम् । तत्र प्रथमाष्टमाह—

मा नो धर्म व्यथितो विव्यथो नः । मा नः

परमधरं मा रजोऽनैः । मोक्षस्मास्तमस्यन्त-

राधाः । मा रुद्रियासो अभिगुर्वृधानः, इति ।

नोऽस्मदीय हे धर्म हविर्द्रव्य त्वं व्यथितश्चलितो भूत्वा नोऽस्मान्मा विव्यथ
स्वस्थानान्मा विचालय । नोऽस्माकं परमुत्कृष्टं कर्माधरं निकृष्टं मा कुरु । रजो
माऽनैः, अस्मान्मजोगुणं मा प्रापय । तथा तमस्यन्तस्तमोगुणमध्येऽस्मान्मा
माऽऽधाः, मा स्थापय । वृधानो वर्धमाना उद्धान्ता रुद्रियासो रुद्रसंबन्धिनः कू-
देवा माऽभिगुः, अस्मिन्कर्मण्याभिमुख्येन माऽऽगच्छन्तु ।

अथ द्वितीयामाह—

मा नः क्रतुभिर्हीडितोभिरस्मान् । द्विषां सुनीते मा

परोदाः । मा नो रुद्रो निर्कृतिर्मा नो अस्ता ।

मा द्यावापृथिवी हीडिषाताम् (२), इति ।

हे धर्म हीडितेभिरपराधगुक्तैर्नोऽस्मदीयैः क्रतुभिः कुपितस्त्वमस्मान्मन्त्र-
मिदृषा द्वेषेण सुनीते सुष्ठु संपादिते फले मा पराधा निराकरणं मा कुरु । एता-
कां महता स्वकृशेन संपादितं कर्मफलमीषदपराधद्वेषेण मा विनाशयेत्सर्वः ।
रुद्रः क्रूरो देवो नोऽस्मान्माऽस्ता मैवास्यतु, मा निराकरोतु । निर्कृतिरपि रा-
देवता नोऽस्मान्माऽस्ता माऽस्यतु, मा निराकरोतु । द्यावापृथिव्यादिति
मा हीडिषातामस्मद्विषये क्रोधं मा कुरुताम् ।

अथ तृतीयामाह—

उप नो मित्रावरुणाविहावतम् । अन्वदीध्याया-

मिह नः सखाया । आदित्यानां मसितिर्हेतिः ।

उग्रा शतापांश्चै घ विषा परि णो वृणक्तु, इति ।

हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान्प्रमापराधरहितानिह कर्मणि, उपावतमुपेत्य रक्षतम् । हे सखाया सखिवदत्यन्तस्त्रिधौ युवामिह कर्मणि नोऽस्मानन्वादीध्यायामनुक्रमेण सर्वतो दीप्ताङ्कुरुतम् । आदित्यानां संबन्धिनी हेतिः पापिषु हिंसाकरणमायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु । कीदृशी हेतिः । प्रसितिः प्रकृष्टवैन्धा । उग्रा तीक्ष्णा-
घाता । शतापांश्च बहुस्पर्शा, बहुभिरवयवैः प्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः । विषा व्यापिनी ।
वैशब्दो यथोक्तविशेषणसमुच्चयार्थः ।

चतुर्थादीनामष्टमान्तानां पञ्चानां प्रतीकानि दर्शयति—

इमं मे वरुण तत्त्वां यामि । त्वं नो अग्रे

स त्वं नो अग्रे । त्वमग्रे अयासि, [इति] ।

तत्राऽऽद्यं मन्त्रद्वयमिन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नर इत्यत्र व्याख्यातम् । अनन्तरं तु मन्त्रद्वयमायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यत्र व्याख्यातम् । अन्तिमो जुष्टो दमूना इत्यत्र व्याख्यातः ।

उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं

चित्रम् । वयः सुपर्णाः (३) ।

पुरोवसुर्हीडिषाताः सुपर्णाः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

कल्पः—“यदि धर्मेण चैरत्स्वादित्योऽस्तमियादपरस्यां द्वारि दर्भेण हिरण्यं प्रबन्धो-
यं तमसस्परित्यादित्यमुपस्थायोदुत्यं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये हुत्वा प्रवृज्य श्वोभूते
यः सुपर्णा इत्यादित्यमुपतिष्ठन्ते” इति । चतसृणामेतासामत्र प्रतीकान्याम्नातानि ।
द्वयमिति मन्त्रः समास्त्वाऽग्न इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदु त्वं चित्रमिति द्वयमुदु त्वं
तवेदम् इत्यनुवाके व्याख्यातम् । वयः सुपर्णा इति व्याख्यास्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

१ ग. ‘ष्टाऽय वि’ । २ ग. ‘साक्षर’ । ३ क. ख. ‘बन्धना’ । उ° । ४ ग. ‘अबशब्दो’ ।
ग. ‘चरंस्त्वादि’ । ६ ग. ‘रीत्युप’ । ७ ख. ग. ‘ष्ठन इ’ । ८ ग. ‘ति मन्त्रः स ई पाहीत्यनु
के व्याख्यातः । इ° ।

अथ चतुर्थ एकविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“दधिधर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन” इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः सुवः । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो
मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशुग्वर्मो विभातु
मे । आकूत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह ।
यज्ञेन पयसा सह । ब्रह्मणा तेजसा सह । क्षत्रेण यशसा
सह । सत्येन तपसा सह । तस्य दोहमशीमहि । तस्य
सुम्भमशीमहि । तस्य भक्षमशीमहि । तस्य त इन्द्रेण
पीतस्य मधुमतः । उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि (१), इति ।

* इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

भूरादिलोकदेवता अनुगृह्णन्ति शेषः । त्यत्प्रसिद्धं महदिन्द्रियसामर्थ्यं मयि
धायि धीयतां स्थाप्यताम् । तथा दक्ष उत्साहः क्रतुरनुष्ठानं सुवीर्यं सर्वेषु कार्येषु
शोभनं सामर्थ्यं तत्सर्वं मयि स्थाप्यताम् । त्रिशुगन्निविद्युदात्मना त्रेधाभिन्नदीर्घिर्ममो
मदर्थमाकूत्यादिभिः सह विभातु विविधं दीप्यताम् । आकूतिः संकल्पः । मनः
संकल्पसाधनम् । विराडन्नम् । ज्योतिस्तेजः । यज्ञः क्रतुः । पयः क्षीरम् । ब्रह्म
ब्राह्मणजातिः । तेजः शरीरकान्तिः । क्षत्रं क्षत्रियजातिः । यशः कीर्तिः । सत्यम्
नृत्वर्जितम् । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । तस्य तैराकूत्यादिभिर्युक्तस्य धर्मस्य दोहं
वृष्ट्यादिसमृद्धिं वयमशीमहि । तस्य सुम्भं तन्निमित्तं सुखं चाशीमहि । तस्य
प्रवर्ग्यस्य प्रसादान्द्रक्षं चाशीमहि व्याप्नुयाम । हे धर्म तस्य तादृशस्य ते तव रमणु-
पहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव । इन्द्रेण प्रथमं पीतस्य । मधुमतो
माधुर्ययुक्तस्य । उपहूतस्यानुज्ञातस्य ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

* अस्मात्प्राग् । पुस्तके ‘यशसा सह षट् च’ इति प्रतीकग्रहणं वर्तते ।

अथ चतुर्थं द्वाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“ व्याख्याता घोरास्तन्वोऽरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ चानुवाकौ ” इति ।
घोरतनूनां प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ, तत्रोक्तास्तन्व आधानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः ।
अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति हि तत्र सूत्रेऽभिहितम् । तथा द्वयोरनुवाकयोर्मरुद्गण उक्तः,
स च विकल्पितः । तस्य विनियोगो राजसूयप्रकरणे सूत्रकारेणाभिहितः—“ मारुतमे-
काविंशतिकपालं निर्वपति वैश्वदेवीमामिक्षां तस्यारण्येऽनुवाक्यैर्गणैः कपालानुपदधाति ”
इति । ब्राह्मणं चाऽऽस्मात्—“ योऽरण्येऽनुवाक्यो गणस्तं मध्यत उपदधाति ” इति ।
तत्र घोरतनुप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह—

यास्ते अग्रे घोरास्तनुवः । शुच तृष्णा च । अस्तुक्चा-
नाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चा-
मतिश्च । एतास्ते अग्रे घोरास्तनुवः । ताभिरमुं गच्छ ।
योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हेऽग्रे ते तव संबन्धिन्यो घोरा अत्युग्रास्तनुवो याः सन्ति । कास्ता इति चेत् ।
क्षुदादिभिरमत्यन्तैरष्टाभिः शब्दैः प्रतिपादिताः । हेऽग्रे ते तव संबन्धिन्य एता उक्ता
[घोरा] स्तनुवः, ताभिस्तनुभिः सह योऽस्माकं द्वेष्टा यश्च द्वेष्ट्योऽमुं द्विविधं पुरुषं
गच्छ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ चतुर्थं त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अथ घोरतनुप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाकमाह—

स्तिक्च स्त्रीदितिश्च स्तिहितिश्च । उष्णा च शीता च । उग्रा च
भीमा च । सदास्त्री सेदिरनिरा । एतास्ते अग्रे घोरास्तनुवः ।

ताभि॒रभुं गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि॑ । यं च वयं द्विष्मः, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

स्निगादीन्यनिरान्तानि तनुनामानि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह—

धुनि॑श्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनय॑श्च ।

निलि॑म्पश्च बिलि॑म्पश्च विक्षि॑पः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

धुन्यादीनि सप्त पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । एतद्रूपेण कपालान्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकमनुवाकान्तरमाह—

उग्र॑श्च धुनि॑श्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वन-

य॑श्च । सह॑स्रह्वाश्च सह॑मानश्च सह॑स्वाश्च

सही॑याश्च । एत्य॑ प्रेत्य॑ विक्षि॑पः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

उग्रादीनि सहमानान्तानि सप्त पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । सह-
दीनि विशिष इत्यन्तानि षण्णा(पञ्चना?)मानि विकल्पितानि । अनुवाकद्वयोक्तं गणद्वयं
लोपधाने विकल्पितम् । उत्तरगणे च नामषट्कं पुनर्विकल्पितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

अथ चतुर्थे षड्विंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“यदि धर्मदुष्टं वा महावीरं वा स्तेनोऽपहरेद्गार्हपत्ये सुवाहुतिं जुहुयात्,
[रात्रे त्वोदीरयतामिति]” [इति] । पाठस्तु—

अहोरात्रे त्वोदीरयताम् । अर्धमासास्त्वोदीं

जयन्तु । मासास्त्वा श्रपयन्तु । ऋतवस्त्वा

पचन्तु । संवत्सरस्त्वा हन्त्वसौ, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

चोरस्य नामनिर्देशार्थोऽसाविति शब्दः । हे देवदत्तनामक चोर त्वामहोरात्र
। उदीरयतामुद्रमयताम् । अर्धमासदेवतास्त्वामुदीं जयन्तूत्कर्षेणैव जयन्तु । मास-
। स्त्वां श्रपयन्तु वहौ पक्तुं प्रवर्तन्ताम् । ऋतुदेवतास्त्वां सम्यक्पक्वं कुर्वन्तु । संव-
देवत्वां हन्तु मारयन्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तविंशोऽनुवाकः ।

अभिचारप्रकरणे ब्राह्मणे यदुक्तं यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोतीति, तदैतत्क्रूरमह —

खद फद जहि । छिन्धी भिन्धी हन्धी

कद । इति वाचः क्रूराणि इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

भर्त्सनद्योतकाः खडादयस्त्रयोऽनुकरणशब्दाः । * हननच्छेदनभेदनवाचकानि ।
क्रियापदानि । इत्येतानि षड्विधानि वाचः क्रूराणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

अथ चतुर्थेऽङ्काविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“यदि धर्मेण चरत्स्वेकैवृक उत्तिष्ठेद्विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्वत्येनम
मन्त्रयते” इति । पाठस्तु —

विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्व । स्वपन्तमिन्द्र पशुमन्तमिच्छ ।

वज्रेणामुं बोधय दुर्विदत्रम् । स्वपतोऽस्य प्रहर भोजनेभ्यः, इति ।

एकाकित्वेनारण्ये संचरन्वत्सान्मारयति योऽरण्यश्चा सोऽयमेकैवृकः, तद्वाधं
प्रार्थ्यते । हे, इन्द्र विगा वत्सानेकैवृकाद्वियोज्य तद्रक्षार्थं विशेषेण चरन्त्स्पाशय
तमेकैवृकं बाधितं कुरु । हे, इन्द्र पशुमन्तं वत्सान्भक्षयितुमायातैः पशुभिर्युक्तं तं
वृकं स्वपन्तं निद्राणं गच्छ । गत्वा च दुर्विदत्रं दुर्बुद्धिशीलममुमेकैवृकं वज्रेण
युधेन बोधय । यथा + स्वपन्तं सुप्तं प्रहारेण बोधयन्ति, तथा वज्रप्रहारेण वो
बोधयेत्यस्यैवार्थः स्पष्टमुच्यते । स्वपन्तमेनमेकैवृकं भोजनेभ्यो वत्सभक्षणेभ्यो
रयितुं प्रहर मारयेत्यर्थः ।

कल्पः—“उभयत आदीप्योल्मुकमस्मै प्रत्यस्येत् । अग्ने अग्निना संवदस्व [इति
इति । पाठस्तु—

अग्ने अग्निना संवदस्व । मृत्यो मृत्युना

संवदस्व । नमस्ते अस्तु भगवः, इति ।

हेऽग्न उल्मुकस्य मूलभागवर्तिन्नग्निनोल्मुकाग्रभागवर्तिना सह संवदस्व, एव
हन्तुमैकमत्यं प्राप्नुहि । हे मृत्यो मूलभागस्थिताग्निप्रेरित मृत्युनाऽग्रभागस्थिता

* छेदनभेदनहननवाचकानीति युक्तं पठितुम् । + इदं पदमाधिकम् ।

१ क. °कसृक । २ क. °कसृकः । ३ क. ख. °नमन्त्रं प्रार्थयते । ४ क. °वृक
५ क. °कसृकं । ६ क. °कसृकं । ७ क. °कसृकं । ८ ख. सुप्तम् । ९ क. °कसृकं ।

न सह संवदस्व, एकवृकं हन्तुं संवादमनुमतिं कुरु । हे भगव ऐश्वर्यादिगुणयु-
क्ते, ते तुभ्यं नमोऽस्तु ।

कल्पः—“अथैनमनुतिष्ठन्ते सकृत्ते अग्रे नम इत्यनुवाकदोषेण” इति । पाठस्तु—

सकृत्ते अग्रे नमः । द्विस्ते नमः । त्रिस्ते नमः । चतुस्ते
नमः । पञ्चकृत्वंस्ते नमः । दशकृत्वंस्ते नमः । शतकृ-
त्वंस्ते नमः । आसहस्रकृत्वंस्ते नमः । अपरिमितकृत्वंस्ते
नमः । नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः*, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

वृकदर्शनावृत्यनुसारेण नमस्कारावृत्तिवाक्यानि योजनीयानि । यद्वा सकृद्दर्शनेऽपि
नो मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । नमस्कारावृत्युक्तिरादरार्था ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

अथ चतुर्थ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथ—“अथ यदि गृध्रः शैलवृको भयेडको दीर्घमुख्यलूको भूतोपसृष्टः शकु-
वदेत्, “ असृङ्मुखः ” “ यदेतत् ” “ यदीषितः ” “ दीर्घमुखि ” “ इत्या-
दि ” “ यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य ” “ प्रसार्य सक्थ्यौ ” इत्येतैर्यथालिङ्गमाभिमन्यो
प्रत्यसनादि समानम् ” इति । तत्र गृध्रविषयमनुवाकमाह—

असृङ्मुखो रुधिरेणान्व्यक्तः । यमस्य दूतः श्वपा-

द्विधावसि । गृध्रः सुपर्णः कुणपं निषेवसे ।

यमस्य दूतः प्रहितो भवस्य चोभयोः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

*एतदग्रे ग. पुस्तके “ १॥ त्रिस्ते नमः सप्त च ” इत्याधिकम् ।

गृध्रः पक्षिविशेषः । हे गृध्र त्वं विधावसि विविधं धावनं करोषि, शवपक्षिं
 च्छन्तसर्वत्र संचरसि । कीदृशः । असृङ्मुखोऽसृगुरक्तं मुखे यस्यासौ तादृशः । एतं
 स्वीकृतेन रुधिरेण मुखस्य सर्वस्य लेपितत्वादव्यक्तः, ईदृग्जातिरिति निश्चेतुमशक्यः ।
 यमस्य दूतो यमो हि मारयितुं गृध्रं प्रेषयति । श्वत्पद्यते शवं गच्छतीति श्वपात्
 त्वं रक्तमांसयोर्गन्धेन तृषया युक्तत्वादगृध्रः । शोभनौ पर्णौ शीघ्रपतनक्षमौ यस्याम्
 सुपर्णः । तादृशस्त्वं कुणपं शवं निषेवसे नितरां सेवसे । सोऽयं गृध्रो यमस्य
 प्रेताधिपतिदेवस्य भवस्य परमेश्वरस्यान्तर्यामिण उभयोरेतयोर्दूतः । भवो हि य
 प्रेषयति यमश्च गृध्रम् । अतः साक्षात्परम्परया चोभयोर्दूतः सन्निह प्रहितः प्रेषितः

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

अथ चतुर्थे त्रिंशोऽनुवाकः ।

अर्थं शालावृकविषयमनुवाकमाह—

यदेतद्वृकसो भूत्वा । वाग्देव्यभिरायासि । द्विषन्तं मेऽभि-
 राय । तं मृत्यो मृत्यवे नय । स आर्त्याऽऽर्तिमाच्छेत्तु, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
 त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

वृकः क्रोष्टा । हे वाग्देवि ध्वनिदेवते वृकसो भूत्वा वृकादुत्पद्याभिराय
 भिमिरुयेन शब्दं करोषीति यत्तदेतन्मे द्विषन्तमभिलक्ष्य राय शब्दं कुरु
 मृत्यो वृकरूपं तं द्विषन्तं मृत्यवे मारकाय देवाय नय प्रापय । स द्विषन्तार्त्या
 णाऽऽर्तिं दुःखमाच्छेत्तु प्राप्नोतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

अयं चतुर्थ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

भयेडकविषयमनुवाकमाह —

यदीषितो यदि वा स्वकामी । भयेडको
वदति वाचमेताम् । तामिन्द्राग्नी ब्रह्मणा
संविदानौ । शिवामस्मभ्यं कृणुतं गृहेषु, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक

एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

एडको मेघः, स च युद्धव्यसनयुक्तो भयेडकः । तं दृष्ट्वैव भीत्या मनुष्याः पला-
यन्ते । स च यदि केनचिदीषितः प्रवर्तितो यदि वा स्वकामी स्वेच्छावर्ती सजेतां
प्रीयमाणां वाचं वदति ध्वनिं करोति । हे इन्द्राग्नी ब्रह्मणा परमेश्वरेण सह संवि-
दानावैकमत्यं गतावस्मभ्यमस्मदर्थं गृहेष्वस्मदीयेषु तां वाचं शिवां सुखकरीं कृणुतं
पुरुतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ चतुर्थे द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

दीर्घमुखीविषयमनुवाकमाह —

दीर्घमुखि दुर्हेणु । मा स्म दक्षिणतो वदः ।

यदि दक्षिणतो वदाद्विषन्तं मेऽवबोधसै, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

दीर्घमुखी काकली गर्दभी वा । दुष्टा हनूर्यस्याः सा दुर्हेणुः । हे दुर्हेणु दीर्घ-
मुखि दक्षिणतो दक्षिणभागे मा स्म वदो ध्वनिं मा कार्षीः । यदि दक्षिणभागे वदा-
च्छब्दं कुर्यास्तदा मे द्विषन्तमवबोधसै(सा) [अ]वबोधस्व विनाशाय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

अथ चतुर्थं त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

उलूकविषयमनुवाकमाह—

इत्थादुलूक आप्तवत् । हिरण्याक्षो अयोमुखः ।

रक्षसां दूत आगतः । तमितो नाशयाग्रे, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

उलूकः काकविरोधी घूकः । सोऽयमुलूक इत्थादनेन प्रकारेणाऽऽपत्प्रोप्तात् । कीदृशः । हिरण्यवद्रक्ते अक्षिणी यस्यासौ हिरण्याक्षः । अयोवत्कृष्णवर्णं मुखं यस्याः सावयोमुखः । स च यज्ञविघातिनां रक्षसां दूतः सन्निह समागतः । हेऽग्रे तमुलूकमितः स्थानान्नाशय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्थं चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ भूतोपसृष्टविषयमनुवाकमाह—

यदेतद्भूतान्यन्वाविश्ये । दैवीं वाचं वदसि । द्विषतो

नः परावद । तान्मृत्यो मृत्यवे नय । त आर्त्याऽऽ-

र्तिमाच्छन्तु । अग्निनाऽग्निः संवदताम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतु-

स्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

यक्षराक्षसग्रहाविष्टो मनुष्यो यद्वदति तद्विषयमिदमुच्यते । यक्षादिभूतानि प्राणिमनुष्याननुप्रविश्य दैवीं वाचं मनुष्याणामयोग्यां कांचिद्वाचं वदसीति यदेतदेवचनेन नाऽस्माकं द्विषतः शत्रून्परावद पराभूता यथा भवन्ति तथा वद । हे मृत्यु यक्षादिरूप मृत्यवे परमृत्युरूपाय देवाय तान्द्विषतो नय प्रापय । ते द्विषन्त आत्तरेगेणाऽऽर्तिं दुःखमाच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । अस्मिन्नर्थेऽग्निनाल्मुकमूलभागवर्तिनाऽग्निरूकाग्रवर्ती संवदतां संवादमनुमतिं करोतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ शकुनिविषयमनुवाकमाह—

प्रसार्थं सक्थ्यौ पतसि । सव्यमक्षि निपेपि
च । मेह कस्यचनममत्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

ग्रामगमनादौ शुभाशुभसूचकः पक्षी शकुनिः । हे शकुने सक्थ्यौ प्रसार्योरु
प्रसृतौ कृत्वेह पतसि । सव्यमक्षि वामं चक्षुर्निपेपि च पुनः पुनर्निमीलयासि च ।
तेन दोषेणेहास्मिन्देशे कस्यचन कस्यापि पुरुषस्य माऽममत्, रोगो मा भवतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

अथ चतुर्थे षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“ यदि घर्मधुक्क्रिमिणा स्यात्, अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मीत्यनुवाकेनास्याः
क्रिमीन्हन्यात् । अपि वा सार्वत्रिकमेतत्प्रायश्चित्तं क्रियेत ” इति । पाठस्तु—

अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि । कण्वेन जमदग्निना । विश्वावसोर्ब्र-
ह्मणा हतः । क्रिमीणां राजा । अप्येषां स्थपतिर्हतः । अथो
माताऽथो पिता । अथो स्थूरा अथो क्षुद्राः । अथो कृष्णा अथो श्वेताः ।
अथो आशातिका हताः । श्वेताभिः सह सर्वे हताः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

हे क्रिमे घर्मधुगादिवर्तिन्नत्रिणा कण्वेन जमदग्निना च महर्षिणाऽनुगृहीतोऽहं
हन्मि । विश्वावसोर्ब्रह्मणा विश्वावसुसंज्ञकस्य गन्धर्वस्य मन्त्रेण क्रिमीणां राजा
मी हतः । अपि चैषां क्रिमीणां स्थपतिरन्योऽपि राजव्यतिरिक्तः प्रभुर्हतः । अपि
तव माता हता । तव पिता [हतः] । अन्येऽपि क्रिमयः स्थूलाः क्षुद्राः
ष्णाः श्वेताश्च नानाविधा हताः । अपि चाऽऽशातिका आगत्य शात्यमाना

अस्माभिरेव बाध्यमाना गवाश्चादिशरीरेषु वर्तमाना दंशयूकादयः सर्वेऽपि भवेताभिः
क्रिमिजातिभिः सह मारिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ चतुर्थे सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“ यमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वाऽऽहरावद्य शृतस्येत्यनुवाकेन जुहु-
यात् ” इति । पाठस्तु—

आहरावद्य । शृतस्य हविषो यथा । तत्सत्यं

यदमुं यमस्य जम्भयोः । आदधामि

तथा हि तत् । खण्फण्नासि, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

यथा यागकाले शृतस्य हविषः पक्वं हविरवद्यावदा*य जुहु इति (जुहुयामिति) ।
तथा हे शत्रो लोहितं द्वितीयमाहराऽऽनय । अमुं शत्रुं यमस्य जम्भयोर्दन्तयोर्मध्य
आदधामि स्थापयामीति यत्तत्सत्यम् । तत्कार्यं तथा हि तथैवास्तु । दंशनध्वनेरनुक-
रणरूपौ खण्फण्णशब्दौ तौ यथा भवतस्तथा शत्रो मारितोऽसि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“ यमभिव्याहारिष्यन्स्यात्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चारित्वा गत्वैनमभिव्याहरेत्
ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाकेन ” इति । पाठस्तु—

ब्रह्मणा त्वा शपामि । ब्रह्मणस्त्वा शपथेन

शपामि । घोरेण त्वा भृगूणां चक्षुषा प्रेक्षे ।

* एतदादितावित्यन्तो ग्रन्थस्त्रुटितः क. ख. पुस्तकयोः ।

रौद्रेण त्वाऽङ्गिरसां मनसा ध्यायामि । अघस्य त्वा
धारया विध्यामि । अधरो मत्पद्मस्वासौ, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

हे शत्रो त्वां देवदत्तनामानं ब्रह्मणा मन्त्रेण शपामि शापयुक्तं करोमि । ब्रह्मणः
रमात्मवस्तुनः शपथेन शापसामर्थ्येन त्वां शपामि । भृगूणां महर्षीणां संबन्धिना
रौद्रेणोऽङ्गिरसां महर्षीणां संबन्धिना रौद्रेणोऽङ्गिरसां मनसा
धां ध्यायामि । अघस्य पापरूपस्य क्रूरस्याऽऽयुधस्य खड्गरूपस्य धारया त्वां
विध्यामि । असौ हे देवदत्तरूप त्वं मदभिचरितुः पुरुषादधरः पद्मस्वार्वाचीनः
तेतो भव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीया-
रण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

अथ चतुर्थ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः— “यं द्विष्यात्तस्य गोष्ठे स्वयमौषधीं निखनेत्, उत्तुद शिमिजावरीत्यनुवा-
न । अपि वा गोष्ठस्यैवादक्षिणं द्वाबाहुमेतेनैव विचालयेत्” इति । पाठस्तु—

उत्तुद शिमिजावरी । तल्पेजे तल्प उत्तुद ।

गिरीरनुप्रवेशय । मरीचीरुप संनुद । याव-

दितः पुरस्तादुदयाति सूर्यः । तावदितोऽमुं

नाशय । योऽस्मान्द्वेष्ट । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

कृपिमन्तरेण स्वयमेवोत्पन्ना शिमिजावरी । हे तथाविधौषध उत्तुद शत्रुमुत्कृत्य
पथितं कुरु । हे तल्पेजे तस्य शयनस्थाने समुत्पन्न औषधे तद्विषे तल्पे प्रविश्य
मुत्तुद । ततो गृहाद्भ्रष्टं कृत्वा गिरीरनुप्रवेशय । ततो मरीचीर्दावाग्निरश्मीनुप

१ क. त्वां व । २ ग. °ष्टेवक्षतमो° । ३ क. ख. °यमौष° । ४ क. ख. °स्थेव दक्षिणां द्वा° ।

प्रापय्य संनुद सम्यङ्निराकुरु । सूर्यो यावता कालेनेतो देशात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिक्षु
देति तावता कालेनेतो देशादमुं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च नाशय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

अथ चतुर्थं चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“यद्युदाता पुरुषः सामं न गायेत्, अध्वर्युरेवैतेन सामोद्गायेत् । भूर्भुवः
सुवरित्यनुवाकेन” इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवः ।

भुवोऽद्वायि भुवोऽद्वायि भुवोऽद्वायि । नृम्णायि

नृम्णं नृम्णायि नृम्णं नृम्णायि नृम्णम् ।

निधायोऽवैयि निधायोऽवैयि निधायोऽ-

वैयि । ए अस्मे अस्मे । सुवर्नज्योतीः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

एते सर्वे स्तोभविशेषाः । ऋचमन्तरेण स्तोभैरेव स्वरविशिष्टैः साम गाये-
गानार्था तत्र तत्राऽऽवृत्तिः । भूरादयस्त्रयो लोका इष्टार्थप्रदाः सन्तु । विशेषतो भु-
सकाशाद्भूयि सर्वमिष्टं संपादितम् । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यतेऽभीष्टत्वेन स्मर्यत इ-
नृम्णं सुखम् । नृम्णे सुखे सत्यपि पुनर्नृम्णं सुखमस्तु । निधायो नितरां संपा-
नीयो भागः, अवायि प्राप्तः । गत्यर्थो वातिधातुः । एकारो देवतासंबोधनार्थः ।
देवतेऽस्मे अस्मासु सुवर्णज्योतिः सुवर्णसमानं ज्योतिः संपद्यताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

१ ग. ‘म गा’ । २ ग. ‘वोऽद्वायि भुवोऽद्वायि भुवोऽद्वायि । नृ’ । ३ ग. ‘वापि नि’
४ ग. ‘वापि नि’ । ५ ग. ‘वापि । ए’ । ६ ख. सुवर्णज्योतिः । ग. सुवर्णज्योतिः । ७ ग. ‘वा’
प्राप्तम् । ग° ।

अथ चतुर्थं परुचन्वारिंशोऽनुश्रुतः ।

सूत्रेऽवान्तरदीक्षां व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्याभिहितम्—“चतस्र औदुम्बरीः समिधो
तान्वक्ता अभ्यादधाति पृथिवी समिदित्येतैर्मन्त्रैः” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

पृथि॒वी॒ समि॒त् । ताम॒ग्निः॑ समि॒न्धे । साऽग्नि॑
समि॒न्धे । ताम॒ह॑ समि॒न्धे । सा मा॒ समि॒द्धा ।
आयु॑षा तेज॒सा । वर्च॑सा श्रि॒या । यश॑सा ब्रह्म-
वर्च॑सेन । अ॒न्नाद्ये॑न॒ समि॒न्ता॑ स्वाहा, इति ।

पृथिवी देवता सम्यग्दीप्यमानत्वात्समिदित्युच्यते । तां पृथिव्याख्यां समिधम-
र्देवः समिन्धे सम्यग्दीपितवान् । सा च पृथिव्याख्या समिदग्निं देवं समिन्धे
स्यग्दीपयति । तां पृथिवीरूपां समिधमहं समिन्धे सम्यक्प्रकाशयामि । सा च
मया समिद्धा सती मामायुरादिभिः समिन्तां सम्यक्प्रकाशयतु । तेजः शरी-
रान्तिः । वर्चो बाह्यदीप्तिः ।

अथ द्वितीयतृतीयमन्त्रावाह—

अन्तरि॑क्ष॑ समि॒त् (१) । तां वायुः॑ समि॒न्धे ।
सा वायु॑ समि॒न्धे । ताम॒ह॑ समि॒न्धे । सा मा॒
समि॒द्धा । आयु॑षा तेज॒सा । वर्च॑सा श्रि॒या ।
यश॑सा ब्रह्मवर्च॑सेन । अ॒न्नाद्ये॑न॒ समि॒न्ता॑ स्वाहा ।
द्यौः समि॒त् । तामा॑दित्यः समि॒न्धे (२) ।
साऽऽदि॑त्य॑ समि॒न्धे । ताम॒ह॑ समि॒न्धे । सा मा॒
समि॒द्धा । आयु॑षा तेज॒सा । वर्च॑सा श्रि॒या । यश॑सा
ब्रह्मवर्च॑सेन । अ॒न्नाद्ये॑न॒ समि॒न्ता॑ स्वाहा, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयौ ।

चतुर्थं मन्त्रमाह—

प्राजा॑पत्या मे॒ समि॒दसि॑ सप॒त्नक्ष॑यणी ।

भ्रातृ॑व्यहा मे॒ऽसि॑ स्वाहा, इति ।

हे समित्वं प्राजापत्या प्राजापतिसंबन्धिनी सपत्नक्षयणी वैरिविनाशनी मे

समिदासि सम्यग्दीपिकाऽसि । तस्मान्मे मम भ्रातृव्यहाऽसि शत्रुघातिनी भवसि
स्वाहुतमिदमस्तु ।

कल्पः—“अथ देवता उपतिष्ठते, अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि” इति । पाठस्तु-

अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (३) । तच्छक्रेयं
तन्मे राध्यताम् । वायो व्रतपत आदित्य व्रत
पते । व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि ।
तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् , इति ।

हे व्रतपतेऽवान्तरदीक्षारूपस्य व्रतस्य पालकाग्रे व्रतमिदमहं चरिष्यामि । त्वत्प्र-
सादात्तद्व्रतं कर्तुं शक्यं शक्तो भूयामम् । मे मदीयं तद्व्रतं राध्यतां सश्रद्धिं
गच्छतु । वायो व्रतपत इत्येतस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषज्यते ।
एतदर्थमेव चतुर्थमन्त्रे पुनराम्नातम् । व्रतपत इत्युक्तस्य पुनरपि व्रतानामित्युक्तिः कृत्स्न
व्रतस्वीकारार्था ।

कल्पः—“आवृत्तैर्मन्त्रैः समिध आध्यायाऽऽवृत्तैर्देवता उपस्थाय” इति । पाठस्तु-

द्यौः समित् । तामादित्यः समिन्धे । साऽऽदित्यं समिन्धे ।
तामहं समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा (४) ।
वर्चसा श्रिया । यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्तां
स्वाहा । अन्तरिक्षं समित् । तां वायुः समिन्धे । सा वायुं
समिन्धे । तामहं समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा ।
वर्चसा श्रिया (५) । यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समि-
न्तां स्वाहा । पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निं
समिन्धे । तामहं समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा ।
वर्चसा श्रिया । यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन (६) । अन्नाद्येन
समिन्तां स्वाहा । प्राजापत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी ।
भ्रातृव्यहा मेऽसि स्वाहा । आदित्य व्रतपते व्रतमचारिषम् ।
तदंशकं तन्मेऽराधि । वायो व्रतपतेऽग्रे व्रतपते । व्रतानां व्रत-

पते व्रतमचारिषम् । तदशकं तन्मेऽराधि (७), इति ।

समित्समिन्धे व्रतं चरिष्यामि तेजसा श्रिया यशसा

ब्रह्मवर्चसेनाष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक

एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

व्रतावसाने कर्तव्यत्वादचारिषमित्यादिभूतार्थवाचिशब्दप्रयोगः । तद्धि चतुर्थे वेद-
व्रतेषु सौम्यव्रतमित्यभिधीयते । एतस्य प्रवर्ग्याङ्गत्वाभावेऽपि शुक्रियकाण्डोक्तमन्त्रसा-
पेक्षत्वादत्राऽऽम्नातम् । एतच्च सूत्रकारेण दर्शितम्—“अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृ-
तीरभिव्याहारयति, प्रथमोत्तमयोर्वोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

अथ चतुर्थे द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“शामवसृज्य मदन्तीरुपस्पृश्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कुर्वन्ति, एवं सायं
प्रातः प्रवर्ग्योपसद्भ्यां चरन्ति” इति । तस्मिन्ननुवाके प्रथमं मन्त्रमाह—

शं नो वातः पवतां मातरिश्वा शं नस्तपतु सूर्यः । अहानि

शं भवन्तु नः शः रात्रिः प्रतिधीयताम्, इति ।

मातरिश्वाऽन्तरिक्षनिवासी वातो नोऽस्माकं शं सुखं यथा भवति तथा पनताम् ।
सूर्योऽपि तथैव तपतु । अहान्यपि नोऽस्माकं सुखकराणि भवन्तु । रात्रिश्च सुख-
करी संपद्यताम् ।

द्वितीयं मन्त्रमाह—

शमुषा नो व्युच्छतु शमादित्य उदेतु नः । शिवा नः शंतमा

भव सुमृडीका सरस्वति । मा ते व्योम संहृशि, इति ।

उषा देवी नोऽस्माकं सुखकरी प्रभातं करोतु आदित्यश्चास्माकं सुखं करोतु ।
हे सरस्वति त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवाऽनुकूला शंतमाऽतिशयेन सर्वोपद्रवशमनी सुमृ-
डीका सुप्त सुखकरी च भव । ते संहृशि तव कटाक्षे सति व्योम सुखशून्यत्वं मा भूत् ।

१ ग. ॥ ६ ॥ २ घ. °या ऋ° । ३ क. ख. तच । ४ क. ख. °खकार्युदे° ।

तृतीयं मन्त्रमाह—

इडा॒यै वा॒स्त्व॒सि वा॒स्तु॒म॒द्वा॒स्तु॒म॒न्तो॑ भू॒या॒स्म मा वा॒स्तो॑ऽछि॒त्स्म

ह॒वा॒स्तुः स भू॒या॒द्यो॑ऽस्मा॒न्द्दे॒ष्टि यं च व॒यं द्वि॒ष्मः, इति ।

हे भूमे त्वमिडायै धेनुरूपाया इडादेव्या वास्त्वसि निवासस्थानमसि । सर्वं जगत्त्वत्प्रसादाद्वास्तुमन्निवासस्थानयुक्तं भवतु । वयमपि त्वत्प्रसादाद्वास्तुमन्तो निवासस्थानयुक्ता भूयास्म । वास्तोर्निवासस्थानान्मा छित्स्म विच्छिन्ना मा भूयास्म । हि यस्माद्वयमेवंविधास्तस्मादस्माकं विपरीतो यो द्वेष्टा यश्च द्वेष्यः सोऽयमवास्तुनिवासस्थानरहितो भूयात् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

प्र॒ति॒ष्ठाऽसि॑ प्र॒ति॒ष्ठाव॑न्तो भू॒या॒स्म मा प्र॒ति॒ष्ठाया॑ऽछि॒त्स्म

ह॒प्र॒ति॒ष्ठः स भू॒या॒द्यो॑ऽस्मा॒न्द्दे॒ष्टि यं च व॒यं द्वि॒ष्मः, इति ।

प्रतिष्ठाऽऽधारः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

आ वा॒त वा॒हि भे॒षजं॑ वि वा॒त वा॒हि य॒द्रपः॑ ।

त्व॒ हि वि॒श्वभे॒षजो॑ दे॒वानां॑ दू॒त ई॒र्य॑से, इति ।

हे वात वायो मे भेषजं यथा भवति तथाऽऽवाहि । अस्मान्प्रति सर्वतो वातं कुरु । हे वात यद्रपः पापमस्ति तद्विवाहि विश्लेष्य गच्छ । यस्मात्त्वं विश्वभेषज इति विश्वस्य चिकित्सको देवानां दूतश्च सन्नीयसे गच्छसि ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह—

द्वा॒वि॒मौ वा॒तौ वा॒त आ॒सि॒न्धो॒राप॑राव॒तः (१) ।

दक्षं॑ मे अ॒न्य आ॒वातु॑ प॒राऽन्यो॑ वा॒तु य॒द्रपः, इति ।

इमौ लोके दृश्यमानौ द्वौ वातावासिन्धोः समुद्रसहिते प्रदेशे आपरावतो दू वर्तिलोकयुक्ते देशे वातः संचरतः । शान्तो वायुरेकस्तीव्रोऽपरः । तयोर्मध्येऽन्य एव शान्तो मे मम दक्षमावातु सुखं संपादयतु । अन्यस्तीव्रो वायुर्यद्रपो मम यत्पापमस्ति तत्परावातु विनाशयतु ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह—

य॒द॒दो वा॒त ते गृ॒हेऽमृ॑तस्य नि॒धि॒हि॒तः । ततो॑ नो दे॒हि जी॒वसे॑

ततो नो धेहि भेषजम् । ततो नो मह आवह, इति ।

हे वात ते गृहे यददो योऽसावमृतस्य निधिर्हितः स्थापितः, ततो निधेः सकाशा-
न्नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय देहि कियदप्यमृतं प्रयच्छ । ततोऽमृतान्नोऽस्माकं भेषजं
दे (धे) हि, औषधं संपादय । ततस्तस्मान्नोऽस्माकं मह आवह तेजः संपादय ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह—

वा॒त आ॒वा॒तु भेष॒जं शंभूर्भयो॒भू॒र्नो॑
हृ॒दे । प्र ण आ॒यू॑षि तारिषत्, इति ।

अयं वातो भेषजं यथा भवति तथाऽऽवातु । नोऽस्माकं हृदे मनसे शंभूरनिष्ठ-
शान्तिं भावयन्मयोभूः सुखं च भावयन्वर्तताम् । नोऽस्माकमायूषि चिरकालजीवनानि
प्रतारिषत्प्रकर्षेण वर्धयतु ।

अथ नवमं मन्त्रमाह—

इन्द्र॑स्य गृ॒होऽसि॑ तं त्वा प्रप॑द्ये सगुः
सा॒श्वः । सह॑ यन्मे अ॒स्ति तेन॑, इति ।

अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगादादित्य उच्यते । तथा च ब्राह्मणम्—“ असौ वा
आदित्य इन्द्र एष प्रजापतिः ” इति । हे आदित्यमण्डल त्वामिन्द्रस्य गृहोऽसि, आदि-
त्यस्य निवासस्थानमसि । तं तादृशमादित्यगृहं त्वां प्रपद्ये प्राप्नोमि । कीदृशोऽहम् ।
सगुर्गोसहितः । साश्वोऽश्वसहितः । अन्यदपि मे यद्वस्तु विद्यते तेन सह त्वां
प्रविशामि ।

अथ दशमं मन्त्रमाह—

भूः प्रप॑द्ये भुवः प्रप॑द्ये सुवः प्रप॑द्ये भूर्भुवः सुवः प्रप॑द्ये
वा॒युं प्रप॑द्येऽनार्ता॑ दे॒वतां प्रप॑द्येऽश्म॑निमा॒ख॒णं प्रप॑द्ये
प्र॒जाप॑तेर्ब्रह्म॒कोशं ब्रह्म प्रप॑द्य ॐ प्रप॑द्ये, इति ।

भूः प्रपद्ये भूर्लोकदेवतां प्रपन्नोऽस्मि । एवमुत्तरत्रापि । यथा व्यस्तानां प्रपत्तिः
स्तथा समस्तानामपि प्रपत्तिः । अनार्तैत्यनेनाऽऽरोग्यकरी देवतोच्यते । आखणं खनि-
तुमशक्यमश्मानं दृढं पाषाणं प्रपद्ये । पाषाणवद्दृढं ममास्तिवत्यर्थः । प्रजापतेः

संबन्धि ब्रह्मकोशं सर्वमन्त्राधारभूतं ब्रह्म वेदस्वरूपं प्रपद्ये । ॐकारेण परमात्मे
च्यते, तमपि प्रपद्ये ।

अथैकादशं मन्त्रमाह—

अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं बृहदग्नयः पर्वताश्च यया वातः

स्वस्त्या स्वस्ति मां तथा स्वस्त्या स्वस्ति मानसानि, इति ।

यदिदमन्तरिक्षमस्ति तन्मे मर्दर्थमुर्वन्तरं विस्तीर्णोक्ताशो भूयात् । तस्मिन्नन्तरिक्षेऽ-
ग्नयो गार्हपत्यादयः पर्वता मेवादयश्च बृहदधिकं सुखं यथा भवति तथा वर्तता(न्ता)-
मिति शेषः । अत्रान्तरिक्षे संचरन्वातो यया स्वस्त्या क्षेमहेतुभूतया क्रियया मां
प्रति स्वस्ति क्षेमं करोतीति शेषः । तथा स्वस्त्या क्षेमहेतुभूतया क्रियया मानसा
न्यस्मदीयान्यन्तःकरणानि स्वस्ति क्षेमं प्रापयत्विति शेषः ।

अथ द्वादशं मन्त्रमाह—

प्राणापानौ मृत्योर्मां पातं प्राणापानौ मा मां हासिष्टम्,—इति ।

हे प्राणापानदेवौ मृत्योः सकाशान्मां पातं रक्षतम् । हे प्राणापानौ युवां म
कदाचिदपि मा हासिष्टं मा परित्येजतम् ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह—

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां

मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां

मयि सूर्यो भ्राजो दधातु (२), इति ।

ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिर्मेधा, प्रजा पुत्रादिः, तेजः शरीरकान्तिः, तत्सर्वमग्निर्मे
संपादयतु । इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् । भ्राजो दीप्तिजातम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रमाह—

द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना

सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता-

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः, इति ।

हेऽश्विनौ सौभगेभिः सौभाग्यैः (सौभाग्यापादकैः) सूक्तैरस्मान्पाता
कीदृशैः । द्युभिर्द्योतमानैः । अक्तुभिरञ्जनहेतुघृतादिद्रव्ययुक्तैश्च । अरिष्टेभिर्वि-

१ ग. 'दशम' । २ ख. 'स्तीर्णोऽव' । ३ ग. 'मं प्रापयति' । ४ क. 'दशम' । ५
'न्यक्त' ।

प्रहितैः । नोऽस्माकं तदश्विनोः पालनं मित्रादयो मामहन्तामतिशयेन पूजयन्तु ।
सेन्धुः समुद्रः ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह—

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः
सखा । कया शचिष्ठया वृता, इति ।

कस्य प्रजापतेः संबन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे केति शब्दः खीलिङ्गो वर्तते । ऊतीशब्दो
सावाची । कयोत्या प्रजापतिसंबन्धिना रक्षणेन चित्र आभुवत्, चित्रोऽयं यज्ञो
नोऽस्मान्प्रत्यागतः । कीदृशो यज्ञः । सदावृधः सर्वदा वर्धमानः । सखा सखि-
प्रियतमः । स च यज्ञः कया प्रजापतिसंबन्धिन्या शचिष्ठयाऽतिशयितया शक्त्या
ता वर्तते ।

अथ षोडशं मन्त्रमाह—

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्स-
दन्धसः । दृढाचिदा रुजे वसु, इति ।

हे प्रवर्य त्वां कः प्रजापतिर्मत्सन्मदयतु हर्षयतु । कीदृशः प्रजापतिः । सत्यः
रमार्थभूतः । मदानां हर्षकारणानामायुरादीनामन्धसोऽन्नस्य च मंहिष्ठोऽतिशयेन
प्रियता । आरुजे सर्वतोऽनिष्टभङ्गार्थं वस्वपेक्षितं धनं दृढाचिद्दृढमेव करो-
तेति शेषः ।

अथ सप्तदशं मन्त्रमाह—

अभी षु णः सखीनामविता जरि-
तुणाम् । शतं भवास्यूतिभिः, इति ।

हे प्रजापते जरितृणां जरणशीलानां सखीनां सखिवत्प्रियाणां नोऽस्माकं शत-
तृतिभिः शतसंख्याकै रक्षणैः, अभी षु सर्वतः सुष्ठु अविता भवासि रक्षिता भव ।

अथाष्टदशं मन्त्रमाह—

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो
नाधमानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मु-
मुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (३), इति ।

केचिदप्य इन्द्रमुपसेदुः । कार्यार्थं प्राप्तिरुपसत्तिः । कीदृशा ऋषयः । वयः

पक्षिमूर्तिधारिणः । अत एव सुपर्णाः शोभनपक्षोपेताः । प्रियमेधा अधीतस्य श्रुत-
धारणशक्तिर्मेधा तस्यां प्रीतियुक्ताः । नाधमानाः किञ्चित्कार्यं याचमानाः । स ए-
याच्चाप्रकारः स्पष्टी क्रियते । हे इन्द्र ध्वान्तमज्ञानलक्षणमन्धकारमपोर्णुहि, अपम-
रय । चक्षुर्ज्ञानलक्षणां दृष्टिं पूर्धि पूरय । निधयेव शृङ्खलयेवाज्ञानेन बद्धानस्मान्-
मुग्धि तस्मादज्ञानाद्वन्धनान्मोचय ।

अथैकोनविंशं मन्त्रमाह—

शं नो' देवीरभिष्टय आपो भवन्तु

पीतये । शं योरभिस्त्रवन्तु नः, इति ।

आपो देव्यो नोऽस्माकमभिष्टये पीतयेऽभीष्टाय पानाय शं सुखहेतवो भव-
किं च नोऽस्माकं शं सुखं यथा भवति तथा, योर्दुःखवियोगो यथा भवति तथाऽ-
स्त्रवन्तु सर्वतः प्रवहन्तु ।

अथ विंशं मन्त्रमाह—

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ।

अपो याचामि भेषजम्, इति ।

अहमपो देवीः प्रति भेषजं पापविनाशकारणमौषधं याचामि । कीदृशीर-
वार्याणां वरण्यानां कामानामीशाना दातुं समर्थाः । चर्षणीनां मनुष्याणां क्षय-
निवासहेतुर्भूता इति ।

अथैकविंशं मन्त्रमाह—

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै

भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति ।

आप ओषधयश्चेत्येता द्विविधा देवता नोऽस्मान्प्रति सुमित्राः सुष्ठु क्षि-
सन्तु । योऽस्मदीयः शत्रुस्तस्मै दुर्मित्रा दुर्हृदया विध्वंसिन्यः सन्तु ।

अथ द्वाविंशं मन्त्रमाह—

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे

दधातन । महे रणां चक्षसे, इति ।

हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्धार्थो वा । हे आपो यूयमेव मयोभुवः स्थ सु-

१ क. 'तथा' । २ क. ल. 'ध्वान्तं स्वाज्ञा' । ३ म. 'चामीति' । की० । ४ ग. 'भू-
अ' । ५ ग. 'विरोधिनः' ।

वयि॒त्र्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं
ऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत । किंच महे महते रणाय
णीयाय चक्षसे दर्शनीयाय दधातन । अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-

तेह नः । उ॒श॒तीरि॒व मा॒तरः, इति ।

वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि
ऽस्मांस्तस्य भाजयत रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः—उ॒श॒तीरि॒व मा॒तर इति ।
प्रयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं प्रापयन्ति तद्वत् ।

अथ चतुर्विंशं मन्त्रमाह—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय

जिन्वथ (४) । आपो जनयथा च नः, इति ।

यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं प्रीता भवथ तस्मै रसाय वो
मानरं गमाम, अलं भृशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजो-
दकान्कुरुत ।

अथ पञ्चविंशं मन्त्रमाह—

पृथिवी शान्ता साऽग्निना शान्ता सा

मे शान्ता शुचं शमयतु, इति ।

येयं पृथिवी देवता सेयं शान्ता सर्वोपद्रवशमनयुक्ता । न केवलं स्वयमेव किं
ग्निना देवेन सह शान्ता । तादृशी शान्ता देवता मे मम शुचं शोकं शमयतु
न्तं करोतु ।

अथ षड्विंशसप्तविंशौ मन्त्रावाह—

अन्तरिक्षं शान्तं तद्वायुना शान्तं तन्मे

शान्तं शुचं शमयतु । द्यौः शान्ता साऽऽदित्येन

शान्ता सा मे शान्ता शुचं शमयतु, इति ।

पृथिवीमन्त्रवद्व्याख्येयम् ।

अथाष्टाविंशं मन्त्रमाह—

पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः
 शान्तिरवान्तरदिशाः शान्तिरग्निः शान्तिर्वायुः
 शान्तिरादित्यः शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि
 शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः
 शान्तिर्गौः शान्तिरजा शान्तिरश्वः शान्तिः
 पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्राह्मणः शान्तिः
 शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः, इति ।

पृथिव्यादयः सर्वदेवता अस्मदनिष्टशमनहेतुत्वाच्छान्तिदेवतारूपाः । ब्रह्म वेदः
 पृथिव्यादीनामुपचरितं शान्तिदेवतारूपत्वम् । या तु शान्त्यभिमानिनी देवता
 शान्तिरेव मुख्यमेव तस्याः शान्तित्वम्, अतः सा शान्तिदेवता मे शान्तिरस्तु स
 निष्टशमनहेतुरस्तु ।

अथैकोनविंशं मन्त्रमाह—

तयाऽहं शान्त्या सर्वशान्त्या मम द्विपदे चतुष्पदे
 च शान्तिं करोमि शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः, इति ।

अहं यजमानः सर्वशान्त्या सर्वानिष्टशमनहेतुतया पूर्वोक्तगुणविशिष्टया शान्त्या
 शान्तिदेवतया मम द्विपदे मदीयाय मनुष्यार्थं चतुष्पदे मदीयाय
 च शान्तिं सर्वानिष्टशमनं करोमि । अतः शान्तिदेवता मे मदर्थं शान्तिः सर्वानिष्ट
 शमनहेतुरस्तु ।

अथ त्रिंशं मन्त्रमाह—

एह श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा
 श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मोक्षिष्ठन्तमनूच्छिष्ठन्तु
 मा ५ श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा
 श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मा मा हासिषुः, इति ।

श्रीप्रभृतयो धर्मान्ता या देवताः सन्ति, एतानि देवशरीराणीह कर्मसमाप्तं
 तिष्ठन्तं मामन्वा समन्तादुच्छिष्ठन्तु । यानि श्रीप्रभृतीनां स्वरूपाण्येतानि मा
 मा हासिषुर्मा परित्यजन्तु । पुनरपि मा मा हासिषुः, द्विरुक्तिरादरार्था ।

अथैकत्रिंशं मन्त्रमाह—

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्ज-
न्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृतां अनु , इति ।

अहममृतान्देवाननुलक्ष्याऽऽयुरादिविशेषणविशिष्टेन सोमेन सहोदस्थामुत्तिष्ठामि ।
विरजीवनमायुः, तत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं स्वायुः । तदुभयप्रदत्वाद्रसस्य तद्रूपत्वम् ।
ओषधीनां पर्जन्यस्य च रसः सारम् । चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक्क्रियापदमन्वेतुं चत्वार
गच्छन्ताः ।

अथ द्वात्रिंशं मन्त्रमाह—

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः
शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं
मोदाम शरदः शतं भवाम शरदः शतं
शृण्वाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः
स्याम शरदः शतं ज्योक्च सूर्यं दृशे , इति ।

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युच्चरदुदयं गच्छच्छुक्रं ज्योतिःस्वरूपं देवहितं सर्वेभ्यो देवेभ्यो
हेतकारि चक्षुर्दृष्टेरनुग्राहकं तदादित्यमण्डलं शरदः शतं शतसंख्याकान्संवत्सरान्सर्वदा
श्येम । तत्प्रसादाज्जीवनादिव्यापारांश्च प्राप्तवाम । नन्दाम द्रव्यैः समृद्धा भूयास्म ।
मोदाम तद्भोगेन लब्धाः स्म । भवाम स्वस्थाने निवसाम । शृण्वाम वेदशास्त्ररहस्यं
स्मुत्वादवगच्छाम । प्रब्रवाम शिष्येभ्यः प्रकर्षेण कथयाम । अजीताः शत्रुणा केना-
मृताः । किंच ज्योग्दीर्घं कालं सूर्यं दृशे द्रष्टुं समर्था भूयास्म ।

अथ त्रयस्त्रिंशं मन्त्रमाह—

य उदगान्महतोऽर्णवाद्भिभ्राजमानः सरि-
रस्य मध्यात्स मां वृषभो लोहिताक्षः
सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु , इति ।

॥ सूर्यो महतः प्रौढादर्णवात्पूर्वसमुद्रात्तत्रापि विशेषतः सरिरस्य जलस्य मध्या-
जमानो विशेषेण दीप्यमान उदगादुदयं गच्छति, स सूर्यो मनसा मां पुनातु
तु । कीदृशः सूर्यः । वृषभः कामानां वर्षयिता । लोहिताक्षो रक्तवर्णाक्षियुक्तः ।
क्षेत्सर्वज्ञः ।

अथ चतुर्विंशं मन्त्रमाह—

ब्रह्मणः श्रोत॑न्यसि॒ ब्रह्म॑ण आ॒णी स्थो॑ ब्रह्म॑ण आ॒व-
प॑नमसि धा॒रिते॑यं पृथि॒वी ब्रह्म॑णा म॒ही धा॑रि॒तमे॑नेन
म॒हद॑न्तरि॒क्षं दि॒वं दा॑धार पृथि॒वी* सदे॑वां यद॒हं
वेद॑ तद॒हं धा॑रयाणि मा मद्दे॒दोऽधि॑ विस्त्र॑सत्, इति ।

अत्र वेदः संबोध्यते । हे श्रुते त्वं ब्रह्मणः परमात्मवस्तुनः श्रो(श्रो)तवी
श्र(स्त्र)वणहेतुभूताऽसि ब्रह्मतत्त्वं बोधयसीत्यर्थः । हे मदीये श्रोत्रे युवां ब्रह्मणो वेद-
स्याऽऽणी स्थो नेतृणी भवथः, वेदं शृणुथ इत्यर्थः । हे मनो * ब्रह्मणो वेदस्याऽऽवपनं
धारणस्थानमसि । इयं मही महती पृथिवी ब्रह्मणा वेदप्रतिपाद्येन परमात्मना
धारिता । महत्प्रौढमन्तरिक्षमेनेन परमात्मना धारितम् । पृथिवीं विस्तीर्णी सदेवां
देवसहितां दिवं दाधार परमात्मा धृतवान् । यत्परमात्मतत्त्वं तत्प्रतिपादकं वेदवाक्यं
वाऽहं यजमानो वेदं जानामि । तदुभयमहं सर्वदा मनसि धारयाणि । स वेदो
मन्मतः सकाशादध्याधिक्येन मा विस्त्रसत्, विस्त्रस्तो मा भूत् ।

अथ पञ्चविंशं मन्त्रमाह—

मे॒धा॒मनी॑षे माऽऽवि॑शता* स॒मीची॑ भू॒तस्य॑ भ॒व्य-
स्याव॑रुद्ध॒यै सर्व॑मायुरयाणि सर्व॑मायुरयाणि, इति ।

मेधा धारणशक्तिः, मनीषा ग्रहणशक्तिः, ते उभे समीची अनुकूले सत्यौ
यजमानमाविशतां सर्वतः प्रविशताम् । किमर्थम् । भूतस्य पूर्वमधीतस्य भव्यस्या-
ध्येष्यमाणस्य चावरुद्धयै स्वीकारार्थम् । एतत्सिद्धयर्ममेव सर्वमायुरयाणि प्राप्तवानि
द्विरुक्तिरादरार्था ।

अथ षट्त्रिंशं मन्त्रमाह—

आ॒भिर्गी॑र्भिर्ध॒दतो॑ न ऊ॒नमा॑प्यायय हरि॒वो वर्ध॑मानः । यदा
स्तो॒तृभ्यो॑ महि॒ गोत्रा॑ रुजासि भूयि॒ष्ठभाजो॑ अथ॒ ते स्याम॑, इति ।

हे हरिवोऽश्वयुक्तेन्द्राऽऽभिर्गीर्भिरस्मदीयस्तुतिभिर्वर्धमानस्त्वमतोऽस्मत्कर्मा-
ऊनमङ्गं नोऽस्मदर्थमाप्याययाभिवर्धय । यदा यस्मिन्काले स्तोतृभ्यः स्तोत्रमु-

* एतदन्तो ग्रन्थो भाष्ये नुव्रितः क. ख. पुस्तकयोः ।

हार्थं महि गोत्रा महतो मेघान् रुजासि भग्नान्करोषि । अध तदा वयं ते तवानुग्रहा-
द्भूयिष्ठभाजः स्याम प्रभूतधनानां लब्धवारो भूयास्म ।

अथ सप्तत्रिंशं मन्त्रमाह—

ब्रह्म प्रावादिष्म तन्नो मा हासीत् । ॐ

शान्तिः शान्तिः शान्तिः (५) , इति ॥

परावतो दधातु बद्धाञ्जिन्वथ दृशे सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

द्वाचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण ब्रह्म परमात्मप्रतिपादकमन्त्रजातं प्रावादिष्म प्रकर्षेण वयं
कथितवन्तः । तद्ब्रह्म तत्त्वं तस्य प्रतिपादकं वाक्यं च नोऽस्मान्मा हासीत्, कदाचि-
दपि मा पारित्यजतु । हे प्रणवप्रतिपाद्य परमात्मन्, आध्यात्मिकानां ज्वरशिरोव्याथा-
दिकृतानां विघ्नानां शान्तिरस्तु आधिभौतिकानां चोरव्याघ्रादिकृतानां विघ्नानां शान्ति-
रस्तु । आधिदैविकानां यक्षराक्षसादिकृतानां विघ्नानां शान्तिरस्तु ।

अथ नमो वाच इत्यारभ्य शं नो वातः पवतामित्यन्तैरनुवाकैः संपाद्यं प्रवर्ग्यं स्तोत्रं
तस्य प्रवर्ग्यस्य नामानि दर्शयति—

प्रजापतिः सन्ध्रियमाणः । सम्राट्संभूतः । धर्मः प्रवृत्तः ।

महावीर उद्भासितः । असौ खलु वावैष आदित्यः ।

यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० १) ।

अस्य प्रवर्ग्यस्य तत्तदवस्थाभेदेन प्रजापत्यादीनि नामानि संपद्यन्ते । यदा मृद्वराह-
विहृतवल्मीकवपादिसंभारैः सन्ध्रियमाणत्वदशापन्नो भवति तदा प्रजापतिरित्येतस्य नाम ।
सर्वात्मना संभृतत्वदशापन्नस्य सम्राडिति नाम । प्रवृज्जनदशापन्नस्य धर्म इति नाम ।
उद्भासनदशापन्नस्य महावीर इति नाम । एताभिर्दशाभिरवस्थावद्भूतस्वरूपं तेन रूपे-
णाऽऽदित्य इति नाम । स प्रवर्ग्य एवमेतानि नामान्यकुरुत संपादितवान् ।

नामवेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद । विदुरेन नाम्ना, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० २)

देवदत्तोपाध्याय इत्येवं तदीयं नाम सर्वैर्ज्ञातं भवति ।

१ घ. ॥ ६ ॥ २ क. ख. ग. जरादिशि । ३ क. ग. त्र्यादिश । ४ ख. णद् ।
५ ग. त्वेवास्थ । ६ ख. तद् । ७ क. ख. प्रवर्ग्य ।

अथ नामविशेषव्यवहारप्रदर्शनेन प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति (१) । यो वै वसीयाः सं यथाना-
ममुपचरति । पुण्यार्तिं वै स तस्मै कामयते । पुण्यार्ति-
मस्मै कामयन्ते । य एवं वेद । तस्मादेवं विद्वान् ।
घर्म इति दिवाऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तम् । एते
वा एतस्य प्रिये तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी ।
प्रियैवैनं तनुवा (२) । प्रियेण नाम्ना समर्धयति ।
कीर्तिरस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० ३)

यो वै यः कोऽपि पुमान्भृत्यो वसीयाः समतिशयेन वसुमन्तं धनिकं राजानम्
मात्यादिकं वा यथानामं तदीयं नामानतिक्रम्य नामकरणकाले संपादितेनैव नाम्ना
पचरति, अधिपते स्वामिन्नित्यादिशब्दैर्विना भो देवदत्तेत्यादिकेनैव मुख्येन नाम
तमाह्वयति । स भृत्यस्तस्मै धनिकाय पुण्यार्तिं वै भाग्यहानिमेव कामयते । उत्तमे
पचारयोग्ये नीचव्यवहारात् । अथवा स धनिको राजादिस्तस्मै स्वाभाविकनाम
व्यवहरते भृत्याय पुण्यार्तिं धनादिहानिं कामयते दण्डयितुमिच्छति । न केव
राजादिरेव किंतु यो मूढ एवं वेद स्वाभाविकनामैव व्यवहारं निश्चिनोति, अस्
मूढाय राजादिप्रभुपरिसरवर्तिनः सर्वेऽपि पुरुषाः पुण्यार्तिं ताडनधनहान्यादिकं काम
यन्ते । एवं ब्रह्मवादिन आहुः । यस्मादेवं तस्मादेवं विद्वान्नामान्तरेणैव प्रभुव्यवह
णीय इत्येवं जानन्पुरुषः प्रवर्ग्य प्रत्यहनि घर्म इति नाम्ना व्यवहरेत् । रात्रौ तु सम्रा
डिति नाम्ना । तत्र घर्मशब्देनोच्यमाना दीप्यमाना या तनूः सम्राट्शब्देनोच्यमा
सम्यग्राजमाना या तनूरेते उभे अप्येतस्य प्रवर्ग्यस्य प्रिये शरीरेऽस्य / घर्मसम्रा
शब्दरूपे अस्य प्रवर्ग्यस्य प्रिये नामनी । तस्मादेताभ्यां शब्दां व्यवहरन्पुरु
प्रियैव तनुवा देवादिरूपेण प्रियेण च नाम्ना तच्छरीरोचितेनैव प्रवर्ग्यं समृ
करोति । तथा सति जनतामायतो जनसमूहं सभां प्रत्यागच्छतोऽस्य घर्मादिनामा
व्यवहारिणः पुरुषस्य कीर्तिः पूर्वाऽस्मादपि पुरुषात्पूर्वभाविनी गच्छति । अस्य पु
षस्याऽऽगमनात्प्रागेव सर्वेऽपि सभानिष्ठा यतचित्ता (तोऽ)भिज्ञोऽयं महात्मेत्ये
मेनं प्रशंसन्ति ।

घर्मादिनामविशेषद्वारा प्रवर्ग्यस्य प्रशंसां कृत्वा गायत्रीछन्दोगतसंख्यासाम्येना
प्रशंसति—

गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् । तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्य-
भवन् । प्रवर्ग्येणाऽऽनुवन् । यच्चतुर्विंशतिकृत्वः प्रवर्ग्यं

प्रवृणक्ति । गायत्रीमेव तदनु विभषति । गायत्रीमा-
प्नोति । पूर्वाऽस्य जनं यतः कीर्तिर्गच्छति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ११ । विभा० ४)

पुरा कदाचिदपरक्ता सती गायत्री देवी देवेभ्यः सकाशादपाक्रामत् । तदा
देवाः प्रवर्ग्यमनुष्ठाय तेनैव प्रवर्ग्येण तां गायत्रीमनुव्यभवन्, अन्वेष्टुं विभवः समर्था
भवन् । अन्विष्य च तेन प्रवर्ग्येण तां गायत्रीं प्राप्नुवन् । अतो यदि द्वादशसु
देवेष्वेकस्मिन्दिने द्विद्विरित्येवं चतुर्विंशतिकृत्वः प्रवर्ग्यमनुतिष्ठेत्, तत्तदा गाय-
त्रीमेवानुगन्तुं समर्था भवति । चतुर्विंशतिसंख्याया गायत्र्यक्षरानि दृष्ट्वात् । अतः संख्या-
मान्याद्वायत्रीं प्राप्नोति । जनं यतः सभां गच्छतोऽस्य चतुर्विंशतिवारं प्रवर्ग्यानु-
ष्ठानिनः पुरुषस्य कीर्तिस्तस्मादपि पूर्वभाविनी सती सभां प्राप्नोति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेणावस्थाविशेषगतैर्नामभिः प्रशंसति—

दैश्वदेवः सः सन्नः (३) । वसवः प्रवृक्तः । सोमोऽ-
भिकीर्यमाणः । आश्विनः पयस्यानीयमाने । मारुतः
कथन् । पौष्णं उदन्तः । सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः
शरो गृहीतः । तेज उद्यतो वायुः । हरियमाणः प्रजा-
पतिः । हूयमानो वायुतः (४) । असौ खलु वावैष
आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ११ विभा० ९)

संसन्नः सम्यगासादनदशां प्राप्नो यः प्रवर्ग्यस्तस्य वैश्वदेव इति नाम, तेन हि
देवास्तुप्यन्ति । प्रवृज्जनदशापन्नस्य वसव इति नाम, वसूनां प्रीतिहेतुत्वात् ।
ज्जने सति पात्रस्यान्तरे इतस्ततश्चलनमभिकीर्यमाणत्वं तद्दशापन्नस्य सोम इति नाम,
प्रीतिहेतुत्वात् । आनीयमानक्षीरैर्वदशापन्नस्याऽऽश्विन इति नाम, तेन ह्यश्विनौ
यतः । पयसा सह कथनदशापन्नस्य मारुत इति नाम । पात्रस्यान्तर्पर्यन्तमुद्गमन-
न्तः, तदवस्थापन्नस्य पौष्ण इति नाम । पात्रादप्युन्नतत्वं विष्यन्दनं तद्दशाप-
न्य सारस्वत इति नाम । पचनबाहुल्येन घनीभावात्प्रतीयमानः शरः शराकारप्र-
दशापन्नस्य मैत्र इति नाम । शफाभ्यां खरादुद्यमनदशापन्नस्य तेज इति नाम ।
हवनीयं प्रति ह्रियमाणत्वदशापन्नस्य वायुरिति नाम । आहवनीये हूयमानत्वद-
शापन्नस्य प्रजापतिरिति नाम । हुतत्वदशापन्नस्य वागिति नाम । इत्येताभिर्दशा-

१ ख. 'शतिःकु' । २ घ. '८१मुद्' । ३ क. ग. 'विष्यन्द' । ४ क. ख. 'शयां तस्य' ।
ख. 'न्तरे निवसतश्च' । ५ ग. '१६' । ६ क. 'त्वं निष्प' । ७ ग. 'विष्यन्द' । ८ क. ख.
'शकेन वा' । ९ ख. ग. 'भाववत्' । १० ग. 'म एता' ।

भिरवस्थावान्यः प्रवर्ग्यस्तस्याऽऽदित्य इति नाम । स प्रवर्ग्य एवं तत्तद्देवताप्रीति
त्वात्स्वस्यैतानि नामान्यकुरुत संपादितवान् ।

नामवेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद । विदुरेन नाम्ना, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ११ । विभा० ६)

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां +मृन्मयस्य महावीरस्य होमसाधनत्वमुपपादयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृन्मयमाहुतिं नाश्रुतेऽय ।

कस्मादेषोऽश्नुत इति । वागेष इति ब्रूयात् । वाच्येव

वाचं दधाति (९) । तस्मादश्नुते, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ११ । विभा० ७)

दारुमयस्य होमसाधनत्वं सर्वत्र दृष्टं न तु क्वचिदपि मृन्मयस्य । अत एव सांके
स्थायीयप्रकरणे समाम्नायते—“दारुपात्रेण जुहोति नहि मृन्मयमाहुतिमानशे” इति
एवं सत्यत्र कस्मात्कारणादेव महावीर आहुतिसाधनत्वं प्राप्नोतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः
तत्राभिज्ञः पुरुषो वागेष इत्युत्तरं ब्रूयात् । एष महावीरो मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्ग्रा
त्मकः । अतोऽनेन होमे सति वाचि मन्त्रनिष्पन्ने महावीर एव वाचं मन्त्रनिष्पा
तामाहुतिं संपादयति । तस्मात्कारणामृन्मयोऽप्ययं महावीर आहुतिमर्हति ।

प्रकारान्तरेण द्वादशधा विभागमुपजीव्य प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः । यत्प्रवर्ग्यः । यत्प्रा-

गवकाशेभ्यः । तेन प्रजा असृजत । अवकाशैर्देवासुरान-

सृजत । यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं

प्रजापतिः । प्रजापतिर्वैषः (६), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ११ । विभा० ८)

वदन्ति तनुवा सः सन्नो ह्यमानो वाग्धुतो दधात्येषः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

योऽयं प्रवर्ग्यः स एष द्वादशधा विभक्तः प्रजापतिरेव । तत्कथमिति
च्यते । अवकाशमन्त्रेभ्यः प्राचीनो यो भागस्तेन भागेन प्रजापतिः प्रजाः सृष्टवान्
अपश्य गोपामित्यनुवाके समाम्नाता दश मन्त्रा अवकाशनामकाः । एतच्च तद्ग्रा
समाम्नातम्—“नवैतेऽवकाशा भवन्ति पत्नियै दशमः” इति । नमो युञ्जत इत्यादि
षड्भिरनुवाकैरुक्तो मन्त्रसमूहोऽवकाशेभ्यः प्राचीनो भागस्तेन प्रजासृष्टिः । अव

* अत्राग्रे च ग. पुस्तके मृण्मयेतिमूर्धन्यवादिन एव पाठ उपलभ्यते ।

१ ग. वाचो । २ क. ग. °काः । ततश्च तदवा° ।

। ख्यैस्तु दशभिर्मन्त्रैर्देवासुरानसृजत देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिकोऽव-
शेभ्य ऊर्ध्वो मन्त्रभागः, तेन प्रजापतिरग्नमसृजत । एवं पूर्वोत्तरभागौ द्वौ, मध्ये
शवकाशा इति द्वादशप्रकारो मन्त्रसंग्रहः प्रजापतिस्वरूपः । अग्नं च प्रजापति
ष्टत्वात्प्रजापतिस्वरूपम् । तादृशः प्रजापतिरेवैव प्रवर्ग्यरूपः । एवमस्य प्रशस्तत्वं
ष्टयम् ।

अथ दिनविशेषेषु फलविशेषकथनेन प्रवर्ग्यं प्रशंसति—

सविता भूत्वा प्रथमेऽहन्प्रवृज्यते । तेन कामा ५ एति ।
यद्वितीयेऽहन्प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृ-
तीयेऽहन्प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽह-
न्प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽह-
न्प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्षत्राण्येति (१) ।
यत्षष्ठेऽहन्प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति । यत्स-
प्तमेऽहन्प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्नोमीति । यदष्टमेऽ-
हन्प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यन्नवमेऽ-
हन्प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा त्रिवृत इमाँल्लोकानेति । यद्द-
शमेऽहन्प्रवृज्यते । वरुणो भूत्वा विराजमेति (२) ।
यदेकादशेऽहन्प्रवृज्यते । इन्द्रो भूत्वा त्रिष्टुभमेति । यद्द-
द्वादशेऽहन्प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सुत्यामेति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १२ । विभा० १)

प्रथमे दिवसे प्रवृज्यत इति यत्तेनानुष्ठानेनायं सवितृदेवो भूत्वा कामान्प्राप्नोति ।

सुतरेष्वपि वाक्येषु योजनीयम् ।

द्वादशदिनां प्रशस्योपसद्भ्यः प्राचीर्नैप्रतीचीनकालानुष्ठाने प्रशंसति—

यत्पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादितः पराङ्-

मूँल्लोका ५ स्तपन्नेति । यदुपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यते ।

तस्मादमुतोऽर्वाङ्मिमाँल्लोका ५ स्तपन्नेति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १२ । विभा० २)

प्रवर्ग्य आदित्यस्वरूपः । उपसदो लोकस्वरूपाः । तथा सति प्रतिदिनं प्रवर्ग्या-
नात्पश्चादुपसदोऽनुष्ठानादादित्योऽधोभागवर्ती पराङ्मुखोऽभिमुखः सन्नितोऽप्युपरि-
नभस्वर्गादिलोकांस्तपन्नेति प्रकाशयन्संचरति । तथा पूर्वपूर्वदिनगतेभ्य उपसद्भ्य
रोत्तरदिनगतः प्रवर्ग्य उपरिष्ठाद्वर्तते । तस्मादसावादित्य ऊर्ध्वलोकवर्ती सन्नमुतोऽ-
र्वाङ्मिमाँल्लोकादधोमुखो भूत्वेमान्भूरादिँल्लोकान्प्रकाशयन्संचरति ।

१ क. ख. "सुराश्वासु" । २ ग. मध्यदेशोऽवकाश इ" । ३ क. ख. "वृद्धत । ४ क.
"नदा" । ५ क. ज. "घन्यच" ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद । ऐव तपति (३) , इति ।

(प्रपा० १ । अनु० १२ । विभा० ३)

नक्षत्राण्येति विराजमेति तपति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

देवा वै सत्रं सावित्रं परिश्रिते ब्रह्मन्प्रचरिष्यामोऽ-

ग्निष्ठा शिरो ग्रीवा देवस्य रशनां विश्वा आशा घर्म याते

प्रजापतिः शुक्रं प्रजापतिः संभ्रियमाणः सविता द्वादश (१२)।

देवा वै सत्रं स खदिरः परिश्रितेऽभिपूर्वमथो

रक्षसां ग्रैष्मावेव ब्रह्म वै देवानामश्विना घर्म

प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निर्वृषा हरिर्यो वै वसीयाः सं

यथानाममष्टोत्तरशतम् (१०८) ।

शं नः० तन्नो मा हासीत् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ।

हरिः ॐ

यः पुमानेवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यस्याधस्तादुपरिष्ठाञ्चावस्थानं जानाति सोऽयं ।
तः प्रकाशि(श?)त एव । तदेवं ब्राह्मणगताभ्यामेका*दशद्वादशानुवाकाभ्यां द्विचत्व
शदनुवाकोक्तमन्त्रैरनुष्ठेयः प्रवर्ग्यः प्रशस्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

नमो युञ्जते वृष्णो अश्वस्य ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण ब्रह्मन्प्रचरिष्यामोऽ-

दश प्राचीरपश्यं गोपां देवस्य समुद्रायेषे पीपिहि घर्म याते

महीनां चत्वार्यस्कान्या पुरस्तात्सप्त सप्त प्राणाय त्रीणि पूष्णे

चत्वार्युदस्यैकादश यास्ते सप्तभिर्ध्रुवः सीदैकोनविंशतिर्भूरुर्ध्व-

स्त्रिंशद्भूमयि षोडश यास्ते घोरा नव स्त्रिचचाष्टौ धुनिश्च द्वे

उग्रश्च त्रीण्यहोरात्रे पञ्च खदत्रीणि विगाः सप्तदशाष्टङ्गमुखश्च-

त्वारि यदेतद्वृकसः पञ्च यदीषितश्चत्वारि दीर्धमुखि त्रीणीत्या

चत्वारि यदेतद्भूतानि षट्सार्धं त्रीण्यग्निना दशाऽऽहुरावध-

* अत्राऽऽदशपुस्तकेषु “एकादशद्वादशानुवाकगताभ्याम्” इत्येव पाठ उपलभ्यते

ब्रह्मणा षट्पदुत्तुदाष्टौ भूः षट्पृथिव्यष्टषष्टिः शं नः सप्तपञ्चाक्ष-
दद्विचत्वारिंशत् ।

नमो युञ्जते *ब्रह्मन्प्रवर्गेण मयि रुगन्तरिक्षेण घर्म या ते प्राणाय
स्त्रिवचेत्था दक्ष मे पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

नमो वाचे या चोदिता या चानुदिता तस्यै वाचे नमो
नमो वाचे नमो वाचस्पतये नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो
मन्त्रपतिभ्यो मा मामृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रपतयः परादुर्मा-
हमृषीन्मन्त्रकृतो मन्त्रपतीन्परादां वैश्वदेवीं वाचमुदास*
शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः शर्म मे यौः शर्म पृथिवी शर्म
विश्वमिदं जगत् । शर्म चन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्मप्रजापती ।
तं वदिष्ये भुवन्नं वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये तपो
दिष्ये ब्रह्म वदिष्ये सत्यं वदिष्ये तस्मा अहमिदमुपस्तरण-
पस्तृण उपस्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयादुपस्तरणमहं
जायै वै सिं भूयासं प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणा-
नौ मा मा हासिष्टं मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु
क्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुदास*

* ब्रह्मन्प्रवरिण्यामोऽपश्यं गोपा समुद्राय वयमनुक्रामाम पूष्णे धुनिश्च यदेतद्भू-
तच्छक्रेयमष्टाशीतिः ॥ ८८ ॥ इति पाठो ग. पुस्तके ।

शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरो
नुमदन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकः

समाप्तः ॥ ४ ॥

चतुर्थपञ्चमाभ्यां प्रपाठकाभ्यां प्रपञ्चितः ।

मन्त्रब्राह्मणरूपाभ्यां प्रवर्ग्योऽयमशेषतः ॥

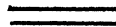
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्दीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यक-

भाष्ये चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

चतुर्थप्रपाठकेन सह पञ्चमप्रपाठकोऽपि समाप्तः ।

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

*शं नः ० तन्नो मा हासीत् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ देवा वै सप्रमांसत । ऋद्धिपरिमितं यशस्कामाः ।
तेऽद्भुवम् । यन्त्रः प्रथमं यशं ऋच्छात् । सर्वेषां नस्तत्स-
हासदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् । तस्यै स्वाण्डवो
दक्षिणार्ध आसीत् । तूर्ध्वमुत्तरार्धः । परीणज्जघनार्धः ।
मरुत् उत्करः (१) । तेषां मरुत् वैष्णवं यशं आच्छत् (१+)
तर्क्यकामयत । तेनापीक्रामत् । तं देवा अन्वायन् ।
यशोऽववृत्तसमानाः । तस्यान्वागतस्य । सव्याद्धनुर-
जायत । दक्षिणादिष्ववः । तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म ।
यज्ञजन्मा हि (२) । तमेकं सन्तम् । बहवो नाभ्यधृ-
ष्णुवन् । तस्मादेकमिषुधन्विनम् । बहवोऽनिषुधन्वा नाभि-
धृष्णुवन्ति (२) ।

सोऽस्मयत् । एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति ।
तस्यै सिध्मियाणस्य तेजोऽपीक्रामत् । तद्देवा ओषधीषु
न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्मयाका वै
नामैते (३) । तस्मयाकानां स्मयाकत्वम् । तस्मा-
द्दीक्षितेनापिशृष्टं स्मेतव्यम् । तेजसो धृत्यै (३) ।

* चतुर्थप्रपाठकस्यान्तिमोऽनुवाक एतत्प्रपाठकस्य शान्तिरिति बोध्यम् । अत्र
।।नतिविस्तराय तदाद्यन्तौ लिखितौ ।। + लघ्वायसाक्षरैर्मुद्रितोऽयमङ्कश्चतुर्थप्रपाठकेन सहैत-
प्रपाठकव्याख्यानावसरे भाष्यकृत्कृतानामेतत्प्रपाठकस्थतत्तदनुवाकवाक्यविभागानां सं-
स्थानोपकः । चतुर्थप्रपाठके मुद्रितमेतत्प्रपाठकमूलमप्यनेनाङ्केनान्वितमस्ति ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २२० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स धनुः प्रतिष्कभ्यातिष्ठत् । ता उपदीका अद्भुवन्वरं
वृणामहै । अथ व इमं रन्धयाम । यत्र कं च खनाम ।
तदपोऽभितृणदामेति । तस्मादुपदीका यत्र कं च खनन्ति ।
तदपोऽभितृन्दन्ति (४) । वारे वृत्तं ह्यासाम् । तस्य
ज्यामप्यादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाणं शिर उद्वर्तयत् ।
तद्द्यावापृथिवी अनुप्रवर्तत । यत्प्रवर्तत । तत्प्रवर्ग्यस्य
प्रवर्ग्यत्वम् । यद्घ्रा ५ इत्यपतत् । तद्घर्मस्य घर्मत्वम् ।
महतो वीर्यमपप्तदिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वम् (५) ।
यदस्याः समभरन् । तत्सम्राज्ञः सम्राट्त्वम् (४)

तं स्तुतं देवतोस्त्रेधा व्यगृह्यत । अग्निः प्रातःसवनम् ।
इन्द्रो माध्यंदिनं सवनम् । विश्वे देवास्वृतीय-
सवनम् । तेनापशीर्णा यज्ञेन यजमानाः । नाऽऽग्नि-
षोऽवाकन्धत । न सुवर्गं लोकमभ्यजयन् (९) ।

ते देवा अश्विनावद्भुवन् (६) । भिषजौ वै स्थः । इदं
यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तामिति । तावद्भूतां वरं वृणामहै ।
ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति । ताभ्यामेतमाश्विनमगृ-
हन् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । यत्प्रवर्ग्यस्य
तेन सशीर्णा यज्ञेन यजमानाः । अवाऽऽग्निषोऽ-
कन्धत । अभि सुवर्गं लोकमजयन् (६) ।

यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यज्ञस्यैव तच्छिष्टं प्रतिदधाति ।
तेन सशीर्णा यज्ञेन यजमानाः अवाऽऽग्निषोऽ-
कन्धे । अभि सुवर्गं लोकं जयति । तस्मादेव

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २२० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २२१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २२२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

आभिनप्रवय्य इव । यत्प्रवर्ग्यः (७) (७) ।

उत्करो षेते तृन्दन्ति महावीरत्वमष्टुवन्नजयन्सत् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

सावित्रं जुहोति प्रभूत्यै (१) ।

चतुर्गृहीतेन जुहोति । चतुष्पादः पशवः । पशून्वाव-
रुन्धे । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति (२) ।

छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामान् । न वे भागानि हव्यं
वक्ष्याम इति । तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् । पुरोनुवा-
क्यायै याज्यायै (१) । देवतायै वषट्काराय । यच्च-
तुर्गृहीतं जुहोति । छन्दांस्येव तत्प्रीणाति ।
तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति (३) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दीक्षितस्थं गृहा३इ न
होतव्या३मिति । हविर्वै दीक्षितः । यज्जुहुयात् । हवि-
ष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न जुहुयात् (२) (४) ।

यज्ञपरन्तरियात् । यज्ञरेव वदेत् । न हविष्कृतं
यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपरन्तरोति (५) ।

गायत्री छन्दांस्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यय्य
शिरोऽच्छिनत् । तस्यै द्वेधा रसः परापतत् । पृथिवी-

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २२२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २२४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २२४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

मर्धः प्राविशत् । पशूनर्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् (३) ।

स स्वदिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजाम् । यत्त्वादिर्यः

अभिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः संभरति (६) ।

यदौदुम्बरी । ऊर्वा उदुम्बराः । ऊर्वे यज्ञस्य शिरः

संभरति । यद्वैष्वा । तेजो वै वेणुः (४) । तेजसैव

यज्ञस्य शिरः संभरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावकन्धे (७) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादत्ते प्रसूत्यै ।

अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु

आस्ताम् । पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै (८) ।

वज्र इव वा एषा । यदग्निः । अग्निरसि नारिरसी-
त्याह शान्त्यै (५) (९) ।

अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह । यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञकृ-

द्देवेभ्य इति वावैतदाह (१०) ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याह । ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽ-
च्छैति (११) ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतितिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽ-
च्छैति (१२) ।

प्रदेव्येतु सूनृतेत्याह । यज्ञो वै सूनृता (१३) ।

अच्छा वीरं नयि पङ्क्तिराश्रसमित्याह (६) पाङ्क्ते

हि यज्ञः (१४) ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २२५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २२५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २२५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह । देवानेव यज्ञनिधयः
कुरुते (१९) ।

देवीं द्यावापृथिवीं अनु मेऽमः सायामित्याह ।
आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः संभरति (१६) ।

ऋध्यासमद्य मखस्य शिर इत्याह । यज्ञो वै मखः ।
ऋध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैतदाह (१७) ।

मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्याह । निर्दिश्यै-
वैनद्धरति (७) । (१८) ।

त्रिहरति । त्रयं इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो
यज्ञस्य शिरः संभरति । तूष्णीं चतुर्थं हरति । अप-
रिमितादेव यज्ञस्य शिरः संभरति (१९) ।

मृत्खनादग्रे हरति । तस्मान्मृत्खनः करुण्यतमः (२०) ।
इत्यग्रं आसीरित्याह । अस्यामेवाखं वदकारं यज्ञस्य
शिरः संभरति (२१) ।

ऊर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उपदीका उद्धिहन्ति
(८) । यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकवपासं भारो भवति ।

ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवैरुन्धे । अथो श्रोत्रमेव ।
श्रोत्रं ह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः (२२) ।

अर्बधिरो भवति । य एवं वेद (२३) ।

१९ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २२९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स यत्र यत्र पराक्रमत
(९) । तन्नाघ्रियत् । स पूतीकस्तम्बे पराक्रमत । सोऽ-
घ्रियत् । सोऽब्रवीत् । ऊर्ति वै मेधा इति । तदुत्तीकामा-
मूतीकत्वम् । यदुत्तीका भवन्ति । यज्ञायैवोर्तिं दधति (१४) ।

अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह । य एव रक्तः
पशून्माविशत् (१०) । तमेवावर्कन्धे (२५) ।

पञ्चैते संभारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव
यज्ञः । तस्य शिरः संभरति (२६) ।

यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरेत् । ग्राम्याण्य-
शूञ्छुचाऽर्पयेत् । कृष्णाजिनेन संभरति । आरण्यानेव
पशूञ्छुचाऽर्पयति । तस्मात्समावर्त्तपशूनां प्रजायमाना-
नाम् (११) । आरण्याः पञ्चवः कर्त्तव्याः सः ।
शुचा हृताः (२७) ।

लोमतः संभरति । अतो ह्यस्य मेध्यम् (२८) ।
परिशुष्णाऽऽयन्ति । रक्तसामपहत्यै । बहवो हरन्ति ।
अर्पचितिमेवास्मिन्दधति । उद्धृते सिकतोपोमे परिश्रिते
निर्दधति शान्त्यै (२९) ।

मदन्तीभिरुपसृजति (१२) । तेज एवास्मिन्द-
धाति (३०) ।

मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन्तेजो
दधाति (३१) ।

२४ चतुर्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २३० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२६ षड्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २३१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

यद्वाग्म्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजते । ग्राम्याणि
 पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अर्मकपालैः सःसृजति । एतानि
 वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति (३२) ।
 शर्कराभिः सःसृजति धृत्यै । अथो शंत्वाय (३३) ।
 अजलोमैः सःसृजति । एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः ।
 यदजा । प्रिययैवैनं तनुवा सःसृजति । अथो तेजसा (३४) ।
 कृष्णाजिनस्य लोमभिः सःसृजति । यज्ञो वै कृष्णा
 जिनम् । यज्ञेनैव यज्ञः सःसृजति (३५) । (३६) ।
 याज्यायै न जुहुयादविशद्वेणुः शान्त्यै पङ्क्तिरधिसमित्याह
 हरति दिहन्ति पराक्रमताऽऽविशत्प्रजायमानानां
 सृजति शंत्वायाष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे तृतीयोऽनुवाकः ।

परिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै (१) ।
 न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत्कुर्वन्नभिप्राण्यात् । प्राणाञ्छु-
 चाऽर्पयेत् । अपहाय प्राणिति । प्राणानां गोपीथाय (२) ।
 न प्रवर्ग्य चाऽऽदित्यं चान्तरेयात् । यदन्तरेयात् ।
 दुश्कर्मा स्यात् (१) । तस्मान्नान्तरायम् । आत्मनो
 गोपीथाय (३) ।

३२ द्वात्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३५ पञ्चत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वेणुना करोति । तेजो वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः ।

तेजसैव तेजः समर्धयति (४) ।

मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः ।

यत्प्रवर्ग्यः (२) । तस्मादिवमाह (९) ।

यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह । यज्ञस्य ह्येते पदे । अथो
प्रतिष्ठित्यै (६) ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं
करोति (७) ।

त्र्युद्धि करोति । त्रयं इमे लोकाः । एषां लोकाना-
माप्त्यै (८) ।

छन्दोभिः करोति (३) । वीर्यं वै छन्दार्थसि । वीर्ये-
णैवैनं करोति (९) ।

यजुषा विलं करोति व्यावृत्त्यै (१०) ।

इयन्तं करोति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् (११) ।

इयन्तं करोति । यज्ञपरुषा संमितम् (१२) ।

इयन्तं करोति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसं-

मितम् (४) (१३) ।

अपरिमितं करोति । अपरिमितस्यावच्छेद्यै (१४) ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

परिग्रीवं करोति धृत्यै (१९) ।

सूर्यस्य हरसा श्रायेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (१६) ।

अश्वशकेन धूपयति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयो-
नित्वाय (१७) ।

वृष्णो अश्वस्य निष्पदसीत्याह । असौ वा आदि-
त्यो वृषाश्वः । तस्य छन्दार्थसि निष्पत् (१८) ।

छन्दोभिरेवैनं धूपयति (१८) ।

अचिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन्द-
धाति (१९) ।

वारुणोऽभीद्धः । मैत्रियोपैति शान्त्यै (२०) ।

सिद्ध्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (२१) ।

देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह । सवितुप्रसूत एवैनं
ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति (२२) ।

अप्यग्रमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्याह (६) ।

तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति (२३) ।

उत्तिष्ठ बृहन्भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रति-
ष्ठित्यै (२४) ।

ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वी-

१९ पञ्चदशविभागस्य भाग्यं २३८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाग्यं २३८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाग्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाग्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१९ एकोनविंशतितमविभागस्य भाग्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशतितमविभागस्य भाग्यं २४० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशतितमविभागस्य भाग्यं २४० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाग्यं २४० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशतितमविभागस्य भाग्यं २४१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशतितमविभागस्य भाग्यं २४१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

क्षते । मूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्याह । चक्षुषो
गोपीथाय (२९) ।

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह ।
इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः (७) ।
दिशो भूतिः । इमानेवास्मै लोकान्कल्पयति । अथो
प्रतिष्ठित्यै (२६) ।

इदमहममुमांमुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यु-
हामीत्याह । विशैवेनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्युहति (२७) ।
विशेति राजन्यस्य ब्रूयात् । विशैवेनं पर्युहति ।
पशुभिरिति वैश्यस्य । पशुभिरेवेनं पर्युहति (२८) ।

असुर्थे पात्रनाच्छृण्वम् (८) । आच्छृण्वन्ति । देव-
त्राऽकः (२९) ।

अजक्षीरेणाऽऽच्छृण्वन्ति । परमं वा एतत्पर्यः । यद-
जक्षीरम् । परमेणैवेनं पर्यसाऽऽच्छृण्वन्ति (३०) ।

यजुषा व्यावृत्त्यै (३१) ।

छन्दाभिराच्छृण्वन्ति । छन्दोभिर्वा एष क्रियते ।
छन्दोभिरेव छन्दाः स्याच्छृण्वन्ति (३२) ।

छन्धि वाचमित्याह । वाचमेवावरुन्धे । छन्धयूर्जमि-
त्याह । ऊर्जमेवावरुन्धे । छन्धि हविरित्याह । हविर-
वाकः (३३) ।

२९ पञ्चविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२६ षड्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनविंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

देव पुनश्चर सध्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्
(९) (३४) ।
स्याद्यत्प्रवर्ग्यश्छन्दाभिः करोति वीर्यसंमितं छन्दांसि निष्पत्पृणे-
त्याह सुक्षितिरनाच्छृणं छन्दां स्याच्छृणत्त्यष्टौ च ॥
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतर्घर्ममभिष्टुहीत्याह । एष वा
एतर्हि बृहस्पतिः । यद्ब्रह्मा । तस्मा एव प्रतिप्रोच्य
प्रचरति । आत्मनोऽनात्यै (१) ।
यमाय त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य
देवताः । ताभिरैवैनं समर्धयति (२) ।
मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज एवास्मिन्दधाति (१) (३) ।
अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति (४) ।
त्रिः प्रोक्षति । त्र्याष्टुद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वार्थं (५) ।
होताऽन्वाह । रक्षसामपहत्यै (६) ।
अनवानम् । प्राणानां संतत्यै (७) ।
त्रिष्टुभः सतीर्गायत्रीरिवान्वाह (२) । गायत्रो हि
प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति (८) ।

३४ चतुस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

संततमन्वाह । प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै । अथो
रक्षसामपेक्ष्यै (९) ।

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवर्तुनीत । अप-
रिमिता अन्वाह । अपरिमितस्यावर्तुनीत (१०) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य (३) । यत्प्रवर्ग्यः । ऊर्जमुज्जाः ।
यन्मौज्जो वेदो भवति । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्ध-
यति (११) ।

प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राणानेव यजमाने दधाति (१२)
सप्त जुहोति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणानेवा-
स्मिन्दधाति (१३) ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तित्याह (४) । तेजसै-
वैनमनक्ति (१४) ।

पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति हिरण्यमुपास्यति । अस्या
अनीतिदाहाय (१५) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा
देवताः । प्रलवानादीप्योपास्यति । देवतास्वेव यज्ञस्य
शिरः प्रतिदधाति (१६) ।

अप्रतिशीर्णाग्रं भवति । एतद्वह्निर्बेषः (५) । (१७) ।

अर्चिरसि ओचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन्नब्रह्मवर्चसं
दधाति (१८) ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २५० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २५० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स॒सी॒दस्व॒ महा॒सी॒त्या॒ह । महा॒न्धो॒षः (१९) ।

ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒नो॒ वद॑न्ति । ए॒ते वा॒व त ऋ॒त्वि॒जः ।

ये दर्श॑पूर्णमा॒सयोः । अथ॑ क॒था हो॒ता यज॑माना॒याऽऽ॒

शि॒षो नाऽऽ॒शा॒स्त इति॑ । पु॒रस्ता॑दा॒शीः खलु॑ वा अ॒न्यो

य॒ज्ञः । उ॒परि॑ष्ठादा॒शीर॒न्यः (६) (२०) ।

अ॒नाधृ॑ष्या पु॒रस्ता॑दिति॒ यदे॒तानि॒ यजू॑ष्याह ।

शी॒र्षत॑ ए॒व य॒ज्ञस्य॑ यज॑मान आ॒शिषो॑ऽन्ये (२१) ।

आ॒र्युः पु॒रस्ता॑दाह । प्र॒जां दे॑क्षि॒तः । प्रा॒णं प॒श्चात् ।

श्रो॒त्रमु॒त्तर॑तः । वि॒धृति॑मु॒परि॑ष्ठात् । प्रा॒णाने॒वासै॑ स॒मीचो॑

दधा॑ति (२२) ।

ई॒श्वरो॒ वा ए॒ष दि॒शोऽनु॑न्म॒दितोः । यं दि॒शोऽनु॑-

व्या॒स्थाप॑यन्ति (७) । म॒नो॒र॒श्वाऽसि॑ भूरि॑पु॒त्रेती॒माम॒-

भि॒मंश॑ति । इ॒यं वै म॒नो॒र॒श्वा भूरि॑पु॒त्रा । अ॒स्यामे॒व

प्रति॑तिष्ठत्यनु॑न्मादाय (२३) ।

सू॒पस॑दा॒ मे भू॒या मा मां हि॒सीरि॒त्याहा॒हि॒ः-

सा॒यै (२४) ।

चि॒तः स्थ॑ परि॒चित॒ इत्या॑ह । अ॒प॒चि॒तिमे॒वास्मि॑न्द-

धा॑ति (२५) ।

शि॒रो वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ । यत्प्र॑व॒र्ग्यः । अ॒सौ खलु॑ वा

आ॒दि॒त्यः प्र॑व॒र्ग्यः । तस्य॑ म॒रुतो॑ र॒श्मयः॑ (८) । स्वाहा॑

म॒रुद्भिः॑ परि॒श्रय॑स्वेत्या॑ह । अ॒मुमे॒वाऽऽदि॒त्य॒ः र॒श्मिभिः॑

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २९२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २९२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

पर्यूहति । तस्माद्सात्रादित्योऽमुष्मिँष्ठोके रश्मिभिः
पर्यूढः । तस्माद्वाजा विशा पर्यूढः । तस्माद्ग्रामणीः
संजातैः पर्यूढः (२६) ।

अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आच्छत् । यदैक-
ङ्कताः परिधयो भवन्ति । भा एवावर्तुन्धे (२७) ।

द्वादश भवन्ति (९) । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेवावर्तुन्धे (२८) ।

अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । यत्त्रयोदशः परि-
धिर्भवति । तेनैव त्रयोदशं मासमवर्तुन्धे (२९) ।

अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसीत्याह व्यावृत्त्यै (३०) ।

दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युपरिष्ठाद्विरण्यमधि निदधाति ।
अमुष्या अनतिदाहाय । अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति (३१) ।

अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वेत्याह (१०) । स्तौत्ये-
वैनमेतत् (३२) ।

गायत्रमसि त्रैष्टुभमसि जागतमसीति धवित्राण्या-
दत्ते । छन्दोभिरेवैनान्यादत्ते (३३) ।

मधु मध्विति धूनोति । प्राणो वै मधु । प्राणमेव
यजमाने दधाति (३४) ।

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३०० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३०२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

त्रिः परियन्ति । त्रिवृद्धि प्राणः (३५) ।

त्रिः परियन्ति । त्र्यावृद्धि यज्ञः (११) । अथो रक्ष-
सामपहृत्यै (३६) ।

त्रिः पुनः परियन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः ।
ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति (३७) ।

यो वै धर्मस्य प्रियां तनुवमाक्रामति । दुश्पर्मा वै स
भवति । एष ह वा अस्य प्रियां तनुवमाक्रामति । यस्त्रिः
परीत्य चतुर्थं पर्येति । एत ह वा अस्योग्रदेवो राज-
निराचक्राम (१२) । ततो वै स दुश्पर्माऽभवत् ।
तस्मात्त्रिः परीत्य न चतुर्थं परीयात् । आत्मनो गोपी-
थार्यं (३८) ।

प्राणा वै धवित्राणि (३९) ।

अव्यथतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणानामव्यथतिषङ्गाय क्लृप्त्यै (४०) ।

विनिषद्य धून्वन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति (४१) ।

ऊर्ध्वं धून्वन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४२) ।

सर्वतो धून्वन्ति । तस्मादयं सर्वतः पवते (१३) । (४३) ।

दधातोवान्वाह यज्ञस्योऽऽहैष उपरिष्ठादाशीरन्यो व्यास्थापयन्ति
रश्मयो भवन्ति धन्वेत्याह यज्ञश्चक्राम समष्ट्यै द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं २५८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २५८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २५३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं २५८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४१ एकचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४२ द्विचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४३ त्रिचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चमे पञ्चमेऽनुवाकः ।

अग्निष्ठा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसे-
त्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति गायत्रेण
छन्दसा (१) ।

स मां रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (२) ।

इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसे-
त्याह । इन्द्र एवैनं रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयति त्रैष्टुभेन
छन्दसा । स मां रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामा-
शास्ते । वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन
छन्दसेत्याह । वरुण एवैनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति
जागतेन छन्दसा (१) । स मां रुचितो रोचये-
त्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो
मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसेत्याह ।
द्युतान एवैनं मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोच-
यत्वानुष्टुभेन छन्दसा । स मां रुचितो
रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । बृहस्पतिस्त्वा
विश्वेदेवैरुपरिष्ठाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसेत्याह । बृहस्पति-
रेवैनं विश्वेदेवैरुपरिष्ठाद्रोचयति पाङ्क्तेन छन्दसा । स मां
रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (२) (३) ।

रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीत्याह । रोचितो ह्येष
देवेषु । रोचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह । रोचित एवैष
मनुष्येषु (४) ।

सम्राड् घर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्मास्तेजसी ब्रह्म-

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २६१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २६१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वर्चस्यसीत्याह । रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्मास्तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्म
वर्चसी भूयासमित्याह । रुचित एवैष मनुष्येष्वायुष्मा-
स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति (१) ।

रुगसि रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह । आशिषमे-
वैतामाशास्ते (६) ।

तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्रब्रू-
यात् । अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् । अरोचुको यजमानः ।
अथ यदेनमेतैर्यजुर्भां रोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्राह ।
रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः (३) (७) ।

पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा स मां रुचितो रोचयेत्याहऽऽ

शिषमेवैतामाशास्ते शास्तेऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । ग्रीवा उपसदः ।
पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवास्येव यज्ञस्य शिरः
प्रतिदधाति (१) ।

त्रिः प्रवृणक्ति । त्रयं इमे लोकाः । एभ्य एव
लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरोऽव्रुन्धे (२) ।

१ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २६२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २६२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २६४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २६४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

षट् संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः (१) । ऋतुर्भ्य एव
यज्ञस्य शिरोऽव्रुन्धे (२) ।

द्वादशकृत्वः प्रवृणक्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽव्रुन्धे (४) ।

चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासाः ।
अर्धमासेभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽव्रुन्धे (५) ।

अथो खलु । सकृदेव प्रवृज्यः । एकं हि शिरः
(२) (६) ।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति । एतावान्वै यज्ञः । यावानग्नि-
ष्टोमः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति (७) ।

नोक्थ्ये प्रवृञ्जयात् । प्रजा वै पशव उक्थानि ।
यदुक्थ्ये प्रवृञ्जयात् । प्रजां पशूनस्य निर्दहेत् (८) ।

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति (३) । पृष्ठानि वा
अच्युतं च्यावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा अच्युतं च्यावयित्वाऽ-
व्रुन्धे (९) ।

अपश्यं गोपामित्याह । प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव
प्रजासु वियातयति (१०) ।

अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा अदित्यो गोपाः ।
स हीमाः प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्सोरं
कुरुते (११) ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अनिपद्यमानमित्याह (४) । न ह्येष निपद्यते (१२) ।

आ च परा च पथिभिश्चरन्तमित्याह । आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति (१३) ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इत्याह । सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वसानः प्रजा अभिविपश्यति (१४) ।

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्याह । आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः (१५) ।

अत्र प्राचीर्मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह । वासन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति (१६) ।

समग्निरग्निना गतेत्याह (५) ग्रैष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति (१७) ।

समग्निरग्निना गतेत्याह । अग्निर्ह्यैषोऽग्निना संगच्छते (१८) ।

स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति (१९) ।

धर्ता दिवो विभासि रजसः पृथिव्या इत्याह । वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति (२०) ।

हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह । शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति (६) (२१) ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २६९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २६९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दि॒वि दे॒वेषु॒ होत्रा॑ य॒च्छेत्त्या॑ह । होत्रा॑भिरे॒वेमा॑ल्लो॒का-
न्त्सं॑दधाति (२२) ।

वि॒श्वासां॑ भु॒वां प॒त॒ इत्या॑ह । है॒मन्तिका॑वे॒वास्मा॑ ॥ ऋतू
कल्प॑यति (२३) ।

दे॒वश्रू॑स्त्वं दे॒व घ॒र्घ दे॒वान्पा॑हीत्या॑ह । शै॒शिरा॑वे॒वास्मा॑
ऋतू॑ कल्प॑यति (२४) ।

त॒पोजां॑ वाच॑म॒स्मे नि॒थ॒च्छ दे॒वायु॑व॒मित्या॑ह । या वै मे॒ध्या
वाक् । सा त॑पो॒जाः । तामे॒वाव॑रुन्धे (७) । (२५) ।

ग॒र्भो दे॒वाना॑मित्या॑ह । ग॒र्भो ह्ये॒ष दे॒वाना॑म् (२६) ।

पि॒ता म॑ती॒नामि॒त्या॑ह । प्र॒जा वै म॑तयः । तासा॑मे॒ष
ए॒व पि॒ता । यत्प्र॑वर्ग्यः । तस्मा॑दे॒वमा॑ह (२७) ।

प॒तिः प्र॒जाना॑मित्या॑ह । प॒तिर्ह्ये॒ष प्र॒जाना॑म् (२८) ।

म॒तिः क॒वीना॑मित्या॑ह (८) । म॒तिर्ह्ये॒ष क॒वीना॑म् (२९) ।

सं दे॒वो दे॒वेन॑ स॒वित्रा॑ऽय॒तिष्ठ॑ स॒ सूर्ये॑णारु॒क्तेत्या॑ह ।

अ॒मुं चै॒वाऽऽदि॒त्यं प्र॑वर्ग्यं च स॒ शा॑स्ति (३०) ।

आ॒युर्दा॑स्त्व॒मस्म॒भ्यं घ॒र्म व॑र्चो॒दा अ॒सीत्या॑ह । आ॒शि-
षमे॒वैता॑माशा॒स्ते (३१) ।

पि॒ता नो॑ऽसि पि॒ता नो॑ वो॒धेत्या॑ह । वो॒ध॒र्थ॒त्ये॒वैन॑म् (३२) ।

२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२६ षड्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नवैतेऽवकाशा भवन्ति । पत्नियै दशमः । नव वै पुरुषे
प्राणाः (९) नाभिर्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति ।
अथो दशक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवास्माद्य-
मवैरुन्धे (३३) ।

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः ।
ऋत्विजोऽवेक्षन्ते । एता वै होत्राः । होत्राभिरेव यज्ञस्य
शिरः प्रतिदधाति (१०) (३४) ।

रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजानां सृष्ट्यै (३५) ।

रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै पर्जन्या वर्षति । वर्षुकः
पर्जन्या भवति । सं प्रजा एधन्ते (३६) ।

रुचितमवेक्षन्ते । रुचितं वै ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्मवर्च-
सिनो भवन्ति (११) (३७) ।

अधीयन्तोऽवेक्षन्ते । सर्वमायुर्यन्ति (३८) ।

न पत्न्यवेक्षेत् । यत्पत्न्यवेक्षेत् प्रजायेत । प्रजां त्वस्यै
निर्देहेत् । यन्नावेक्षेत् । न प्रजायेत । नास्यै प्रजां निर्दे-
हेत् । तिरस्कृत्य यजुर्वाचयति । प्रजायते । नास्यै प्रजां
निर्देहति (३९) ।

त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह । सपाद्धि प्रजाः प्रजा-
यन्ते (१३) ४० ।

३३ त्रयस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३५ पञ्चत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २७६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २७६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

ऋतवो हि शिरः सर्वेष्टे प्रष्टेणक्त्यनिपद्यमानमित्याह गतेत्याह
 आरदावेवास्माऋतु कल्पयति रुन्धे कवीनामित्याह प्राणाः
 प्रतिदधाति भवन्ति वाचयति चत्वारि च ॥
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमे सप्तमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रक्षनामादत्ते प्रसूत्यै ।
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै (१) ।

आददेऽदित्यै रास्नाऽसीत्याह यजुष्कृत्यै (२) ।
 इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा
 अस्यै देवनामानि । देवनाभैरैवैनामाह्वयति (३) ।

असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनु-
 ष्यनामानि (१) । मनुष्यनाभैरैवैनामाह्वयति (४) ।
 षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुभिरैवैनामाह्व-
 यति (५) ।

अदित्या उष्णीषमसीत्याह । यथा यजुरव्रततु (६) ।
 वायुरस्यैड इत्याह । वायुदेवत्यो वै वत्सः (७) ।

- १ प्रथमविभागस्य भाष्यं २७७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- २ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २७८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २७८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २७८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

पूषा त्वोपावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया पशवः
(२) । स्वयैवैनं देवतयोपावसृजति (८) ।

अश्विभ्यां प्रदापयेत्याह । अश्विनौ वै देवानां
भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति (९) ।

यस्ते स्तनः शशय इत्याह । स्तोत्येवैनान् (१०) ।

उस्स घर्म० शिषोस्स घर्म पाहि घर्माय शिष्वेत्याह ।

यथा ब्रूयादमुष्मै देहीति । तादृगेव तत् (११) ।

बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्याह (३) । ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनान्मुपसीदति (१२) ।

दानवः स्थ परं इत्याह । मेध्यानेधैनान्करोति (१३) ।

विष्ववृतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्त्यै (१४) ।

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व
बृहस्पतये पिन्वस्वेत्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः
पिन्वते (१५) ।

इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भाग-

धेयेन समर्धयति (१६) ।

द्विरिन्द्रायेत्याह (४) । तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयि-
ष्ठभाक्तेमः (१७) ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २८० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २८० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

गायत्रेऽसि त्रैलोक्येऽसि जागृतमसीति शफोपयमा-
नादत्ते । छन्दोभिरेवैनानादत्ते (१८) ।

सहोर्जो भागेनोपमेहीत्याह । ऊर्ज एवैनं भागभक्तः
(१९) ।

अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदर्शतावब्रूताम् ।
आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्क्रियाता इति । इन्द्राश्विना
मधुनः सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्-
करोति । अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति
(५), (२०) ।

धर्म पात वसवो यजता वडित्याह । वसूनेव भागधे-
येन समर्धयति (२१) ।

यद्वषट्कुर्यात् । यातयांमाऽस्य वषट्कारः स्यात् । यन्न
वषट्कुर्यात् । रक्षासि यज्ञं हन्युः । वडित्याह । परो-
क्षमेव वषट्करोति । नास्य यातयांमा वषट्कारो भवति ।
न यज्ञं रक्षासि घ्नन्ति (६) (२२) ।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह ।
यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः । स वृष्टिनिः । तस्मा
एवैनं जुहोति (२३) ।

मधु हविरसीत्याह । स्वदयत्येवैनम् (२४) ।

सूर्यस्य तपस्तपेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (२५) ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशविभागस्य भाष्यं २८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशविभागस्य भाष्यं २८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२२ द्वाविंशविभागस्य भाष्यं २८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं २८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्याह । द्यावापृ-
थिवीभ्यामेवैनं परिगृह्णाति (७), (२६) ।

अन्तरिक्षेण त्वोर्पयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षेणैवैनमुप-
यच्छति । न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति (२७) ।

देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुः शक्येयमित्याह ।
देवैरेवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते (२८) ।

वि वा एनमेतदर्धयन्ति । यत्पश्चात्प्रवृज्यं पुरो
जुह्वति । तेजोऽसि तेजोऽनुमेहीत्याह । तेज एवास्मिन्द-
धाति (२९) ।

दिविस्पृञ्चा मां हिःसीरन्तरिक्षस्पृञ्चा मां हिःसीः
पृथिविस्पृञ्चा मां हिःसीरित्याहाहिःसायै (८), (३०) ।

सुवंसि सुधर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मां पाही-
त्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (३१) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः ।
उद्यत्यवातनामान्याह । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिद-
धाति (३२) ।

अनवानम् । प्राणानां संतत्यै (३३) ।

पञ्चाऽऽह (९) । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः ।
तस्य शिरः प्रतिदधाति (३४) ।

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं २८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं २८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं २८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं २८७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अग्रये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह । असौ वा आदि-
त्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जुहोति (३९) ।

सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह । चन्द्रमा वै सोमो
रुद्रवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । वरुणाय त्वाऽऽदित्य-
वते स्वाहेत्याह (१०) । अप्सु वै वरुण आदित्य-
वान् । तस्मा एवैनं जुहोति । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्या-
वते स्वाहेत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मण
एवैनं जुहोति (३६) ।

सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्याह ।
संवत्सरो वै सवितर्भुमान्विभुमान्प्रभुमान्वाजवान् । तस्मा
एवैनं जुहोति (३७) ।

यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह । प्राणो
वै यमोऽङ्गिरस्वान्पितृमान् (११) तस्मा एवैनं
जुहोति (३८) ।

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति (३९) ।

दश संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् ।
विराजैवान्नाद्यमवर्तुन्धे (४०) ।

रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौहिणयो
रौहिणत्वम् । यद्रौहिणौ भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्य-
जमानः सुवर्गं लोकमेति (४१) ।

अहज्योतिः केतुना जुषता* सुज्योतिज्योतिषा*

३९ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४१ एकचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स्वाहा रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः
स्वाहेत्याह । आदित्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽह्ना परस्तादा-
धार । रात्रिया अवस्तात् । तस्मादसावादित्योऽमुष्मि-
ँलोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः (१२), (४२) ॥

मनुष्यनामानि पञ्चवः सीदत्वित्याहेन्द्रायेत्याहार्धयन्ति घ्नन्ति
गृह्णात्यहिः सायै पञ्चाऽऽहाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह
पितृमानेति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विश्वा आशां दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान्भी-
णाति । अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति (१) ।

विश्वान्देवान्याहिहेत्याह । विश्वानेव देवान्भागधेयेन
समर्धयति (२) ।

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मर्धाः पिबतमश्विनेत्याह ।
अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति (३) ।

स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह । अभ्येवैनं
ारयति । अथो हविरेवाकः (१), (४) ।

अश्विना घर्म पातः हार्दिवानमहर्दिवाभिरूतिभिरि-
त्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति । (५) ।

४२ द्विचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अनु वां द्यावापृथिवी मंसातामित्याहानुमत्यै (१) ।
 स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावदित्याह । इन्द्राय हि पुरो हूयते
 (७) ।

आश्राव्याऽऽह घर्मस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति ।
 रक्षंसामपहत्यै । अनुयजति स्वगाकृत्यै (८) ।

घर्ममपातमश्विनेत्याह (२) । पूर्वमेवोदितम् । उत्त-
 रेणाभिगृणाति (९) ।

अनु वां द्यावापृथिवी अमंसातामित्याहानुमत्यै (१०) ।
 तं प्राच्यं यथावण्णमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह ।
 यथा यजुरेवैतत् ॥ (११) ।

दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा इत्याह । सुवर्ग-
 मेवैनं लोकं गमयति (१२) ।

दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह । एष्वे-
 वैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति (१३) ।

पञ्चं प्रदिशो गच्छेत्याह (३) । दिक्ष्वेवैनं प्रतिष्ठा-
 पयति । देवन्धर्मपान्गच्छ पितृन्धर्मपान्गच्छेत्याह । उभ-
 येष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति (१४) ।

यत्पिबन्ते । वर्षुकः पर्जन्यो भवति । तस्मात्पिबन्-
 मानः पुण्यः (१५) ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २९२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

यत्प्राङ्पिन्वते । तद्देवानाम् । यदक्षिणा । तत्पितृ-
णाम् (४) । यत्प्रत्यक् । तन्मनुष्याणाम् । यदुदक् ।
तद्गुद्राणाम् (१६) ।

प्राश्चमुदश्च पिन्वयति । देवत्राऽकः (१७) ।

अथो खलु । सर्वा अनु दिशः पिन्वयति । सर्वा
दिशः समेधन्ते (१८) ।

अन्तःपरिधि पिन्वयति (५) । तेजसोऽस्कन्दाय
(१९) ।

इषे पीपिहूर्जे पीपिहीत्याह । इषमेवोर्जे यजमाने दधाति
(२०) ।

यजमानाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिषमा-
शास्ते (२१) ।

मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन एवैतामाशिष-
माशास्ते (२२) ।

त्विष्यै त्वा ह्युन्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत् (२३) ।

धर्माऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि धारयेत्याह
(६) । ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति (२४) ।

नेत्त्वा वातः स्कन्दयादिति (२५) ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२२ द्वाविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे सादयाम्यमुना सह
निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तेनैव
सह निरर्थं गमयति (२६) ।

पूष्णे शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता हुतभागाः ।
ताभ्य एवैनं जुहोति (२७) ।

ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह । या एवान्तरिक्षे वाचः (७) ।
ताभ्य एवैनं जुहोति (२८) ।

प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह । प्राणा वै देवाः प्रतिराः ।
तेभ्य एवैनं जुहोति (२९) ।

द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्या-
मेवैनं जुहोति (३०) ।

पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह । ये वै यज्वानः ।
ते पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं जुहोति (८), (३१) ।

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्रमेव भागधेयेन सम-
र्धयति (३२) ।

सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं निरवदयते (३३) ।
उदंश्चं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्यायामेव
दिशि रुद्रं निरवदयते (३४) ।

अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय (३५) ।

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नान्वीक्षेत् । यदन्वीक्षेत् (९) । चक्षुरस्य प्रमायुक्^५
स्यात् । तस्मान्नान्वीक्ष्यः (३६) ।

अपीपरो माऽहो रात्रियै मा पाक्षेपा ते अग्ने समित्तया
समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह । आयु-
रेवास्मिन्वर्चो दधाति । अपीपरो मा रात्रिया अहो मा
पाक्षेपा ते' अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा
माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति (३७) ।

अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (३८) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां न होत-
व्यामिति (१०) । यद्यजुषा जुहुयात् । अथवापूर्व-
माहुती जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । भूः
स्वाहेत्येव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुती जुहोति । नाग्निः
पराभवति (३९) ।

हुतः हविर्मधु हविरित्याह । स्वदयत्येवैनम् (४०) ।

इन्द्रतमेऽग्नावित्याह (११) । प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः ।
प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति (४१) ।

पिता नोऽसि मा मां हिंसीरित्याह हिंसायै (४२) ।

अश्यामं ते देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह ।

आशिर्धमेवैतामाशास्ते (४३) ।

३६ षड्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३०० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४१ एकचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४२ द्विचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४३ त्रिचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स्वधाविनोऽग्नीमहि त्वा मा मां हिंसीरित्याहाहिंसायै (४४) ।

तेजसा वा एते व्यृध्यन्ते । ये प्रवर्गेण चरन्ति । प्राश्नन्ति । तेज एवात्मन्दधते (१२), (४९) ।

संवत्सरं न मांसमश्नीयात् । न रामामुपेयात् । न मुन्मयेन पिबेत् । नास्य राम उच्छिष्टं पिबेत् । तेज एव तत्संश्रयति (४६) ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । विभ्राजि सौर्ये ब्रह्म संन्यदधत । यत्किंच दिवाकीर्त्यम् । तदेतेनैव व्रतेनागोपायत् । तस्मादेतद्व्रतं चार्यम् । तेजसो गोपीथार्य । तस्मादेतानि यजूंषि विभ्राजः सौर्यस्येत्याहुः (४७) ।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सखादयति । स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायम् । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरवैनं समर्धयति (१३), (४८) ॥
अकरभ्विनेत्याह प्रदिशो गच्छेत्याह पितृणामन्तः परिधि पितृन्वयति धारयेत्याह वाचो घर्मपास्तेभ्य एवैनं जुहोत्यन्वीक्षेत होतव्या इमित्यग्नावित्याह दधतेऽगोपायत्स च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

४४ चतुश्चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४९ पञ्चचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४६ षट्चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४७ सप्तचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४८ अष्टाचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

धर्म॑ या ते॑ दि॒वि शु॒गिति॑ ति॒स्र आहु॑तीर्जु॒होति॑ ।
 छन्दे॑भिरे॒वास्यै॒भ्यो लो॒केभ्यः॑ शुच॒मव॑यजते (१) ।

इय॑त्यग्रे जुहोति । अथे॒यत्यथे॑यति । त्रयं॑ इमे लो॒काः ।
 ए॒भ्य ए॒व लो॒केभ्यः॑ शुच॒मव॑यजते (२) ।

अनु॑ नोऽद्यानु॑मतिरित्याहानु॑मत्यै (३) ।
 दि॒वस्त्वा॑ पर॒स्पाया॑ इत्या॑ह । दि॒व ए॒वेमा॑हो॒का-
 न्दा॑धार (४) ।

ब्रह्म॑णस्त्वा पर॒स्पाया॑ इत्या॑ह (१) । ए॒ष्वेव॑ लो॒केषु॑
 प्र॒जा दा॑धार (५) ।

प्रा॒णस्य॑ त्वा पर॒स्पाया॑ इत्या॑ह । प्र॒जास्वे॒व प्रा॒णा-
 न्दा॑धार (६) ।

शिरो॑ वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य । यत्प्र॑वर्ग्यः । अ॒सौ खलु॑ वा
 आ॒दि॒त्यः प्र॑वर्ग्यः । तं यद्दक्षि॑णा प्र॒त्यश्च॑मु॒दश्च॑मु॒द्रासे॑यत् ।
 जि॒ह्वां य॑ज्ञस्य शिरो॑ हरेत् । प्रा॒श्चमु॒द्रास॑यति । पु॒रस्ता॑दे॒व
 य॑ज्ञस्य शि॒रः प्र॑ति॒दधा॑ति (२) । प्रा॒श्चमु॒द्रास॑यति ।
 तस्मा॑द॒सावा॑दि॒त्यः पु॒रस्ता॑दुदेति (७) ।

श॒फोप॑य॒मान्ध॒वित्रा॑णि धृ॒ष्टी इत्य॑न्वव॒हर॑न्ति । सा॒त्मा-
 नमे॒वैनं॑ स॒तेनुं॑ करोति (८) ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३०५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं ३०५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति । य एवं वेद (९) ।

औदुम्बराणि भवन्ति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्जमेवा-
वरुन्धे (१०) ।

वर्धना वा अन्वित्य (३) । यज्ञः रक्षासि
जिघासन्ति । साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति । साम वै रक्षोहा ।
रक्षसामपहत्यै (११) ।

त्रिर्निधनमुपैति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो
रक्षास्यपहन्ति (१२) ।

पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्त्री ।
रक्षसामपहत्यै (४) (१३) ।

यत्पृथिव्यामुद्रासयेत् । पृथिवीः शुचाऽर्पयेत् । यदप्सु ।
अपः शुचाऽर्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शुचाऽर्पयेत् ।
यद्वनस्पतिषु । वनस्पतीः शुचाऽर्पयेत् । हिरण्यं निधायो-
द्रासयति । अमृतं वै हिरण्यम् (५) । अमृत एवेनं प्रति-
ष्ठापयति (१४) ।

वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति । त्रिवृद्धा
अग्निः । यावानेवाग्निः । तस्य शुचं शमयति (१५)

त्रिः पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते । षड्वाः ऋतुवः । ऋतु-
भिरेवास्य शुचं शमयति (१६) ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं ३०८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं ३०८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं ३०८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह (६) । इयं वा ऋतम् ।
 तस्या एष एव नाभिः । यत्प्रवर्गः । तस्मादेवमाह (१७) ।
 सदो विश्वायुरित्याह । सदो हीयम् (१८) ।
 अप द्वेषो अप ह्य इत्याह भ्रातृव्यापनुस्यै (१९) ।
 ग्रमेतत्तेऽन्नेमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति ।
 ऊर्ग्वं अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैर्वैनमन्नाद्येन समर्थ-
 यति (७) (२०) ।

अनंशनायुको भवति । य एवं वेद (२१) ।

रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्यैत-
 न्महिमान् ५ रन्ति बन्धुतां व्याचष्टे (२२) ।

समहमायुषा सं प्राणेनेत्याह । आशिषमेवैतामा-
 शास्ते (२३) ।

व्यसौ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह । अभि-
 चार एवास्यैषः (२४) ।

अचिक्रदद्वृषा हरिरित्याह । वृषा ह्येषः (८) ।
 वृषा हरिः (२५) ।

महान्मित्रो न दर्शत इत्याह । स्तौत्येवैनमेतत् (२६) ।

चिदसि समुद्रयोनिरित्याह । स्वामेवैनं योनिं
 गमयति (२७) ।

-
- १७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 १८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 १९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २० विंशविभागस्य भाष्यं ३१० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २१ एकविंशविभागस्य भाष्यं ३१० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २२ द्वाविंशविभागस्य भाष्यं ३१० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं ३११ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं ३११ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं ३११ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं ३१२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
 २७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं ३१२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै (२८) ।

विश्वावसुः सोमगन्धर्वमित्याह । यदेवास्यं क्रियमा-
णस्यान्तर्यामिन् । तदेवास्यैतेनाऽऽख्याययति (२९) ।

विश्वावसुरभि तन्नो गृणात्वित्याह (९) । पूर्वमेवो-
दितम् । उत्तरेणाभिगृणाति ॥ (३०) ।

धियो हिन्वानो धिय इन्नो अघ्नदित्याह । ऋतुने-
वास्यै कल्पयति (३१) ।

माऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि वोचदित्याह । प्राणा वा
अमृताः । प्राणानेवास्यै कल्पयति (३२) ।

एतत्त्वं देव धर्म देवो देवानुपांगा इत्याह । देवो ह्येष
सन्देवानुपैति (३३) ।

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह (१०) । मनुष्यो
हि । एष सन्मनुष्यानुपैति (३४) ।

ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्रासयन् । प्रजां पशून्सोमपीथमनू-
द्वासः सोमपीथानुमेहि । सह प्रजया सह रायस्पोषेणे-
त्याह । प्रजाभेव पशून्सोमपीथमात्मन्धत्ते (३५) ।

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तिवत्याह । आशिषमे-
वैतामाशास्ते (३६) ।

२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं ३१२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्म
इत्याह । अभिचार एवास्यैषः (३७) ।

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः प्रवर्ग्यमुदासयति ।
उदु त्वं चित्रमिति सौरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये
जुहीति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः सुवर्गो लोकः ।
यत्सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गाल्लोकान्नैति (११) (३८) ॥
ब्रह्मणस्त्वा परस्पाया इत्याह दधात्यन्वित्यं रक्षस्वी रक्षसाम-
पहत्यै वै हिरण्यमाहार्धयति ह्येष शृणात्वित्याह
मनुष्यानित्याहास्यैषोऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमे दशमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुहन् । तदेभ्यो न
व्यभवत् । तदग्निर्व्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामान्य-
भवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूष्यभ-
वन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं
वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत्पयः । यद्गोः पयः (१) ।
तत्साम्नः पयः । यद्जायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्मा-
द्यत्रैतयजुर्भिश्चरन्ति । तत्पयसा चरन्ति प्रजापतिमेव
तद्देवान्पयसाऽन्नाद्येन सर्भर्धयन्ति (१) ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३१७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

एष ह त्वै साक्षात्प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं विदुषः
प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते (२) ।

उत्तरवेद्यामुद्गासयेत्तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः
(२) । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति (३) ।

उत्तरवेद्यामुद्गासयेदक्षकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।
यत्प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखं संदधात्य-
न्नाद्याय । अन्नाद एव भवति (४) ।

यत्र खलु वा एतमुद्गासितं वयांसि पर्यासते । परि
वै तां समां प्रजा वयांस्यसते (३) । तस्मादुत्तरवे-
द्यामेवोद्गासयेत् । प्रजानां गोपीथाय (५) ।

पुरो वा पश्चादोद्गासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरु-
देति । तत्पश्चान्निम्नोचति । स्वामेवैनं योनिमनूद्गास-
यति (६) ।

अपां मध्य उद्गासयेत् । अपां वा एतन्मध्याज्ज्योति-
रजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठाप-
यति (४) (७) ।

यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्यां दिश्युद्गासयेत् ।
एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निनैवैनं वैश्वान-
रेणाभिप्रवर्तयति (८) ।

औदुम्बरां शाखायामुद्गासयेत् । ऊर्वा उदुम्बरः ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३१७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अन्नं प्राणः । शुग्धर्मः (५) । इदमहममुष्याऽऽमुष्याय-
णस्य शुचा प्राणमपि दहामीत्याह । शुचैवास्य प्राणमपि
दहति । ताजगार्तिमाच्छति (९) ।

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युः । तदुद्रासयेद्वृष्टिका-
मस्य । एता वा अपार्भनूज्झावर्ग्यो नाम । यद्दर्भाः ।
असौ खलु वा आदित्य इतो वृष्टिमुदीरयति । असा-
वेवास्मा आदित्यो वृष्टिं नियच्छति । ता आपो नियता
धन्वना यन्ति (६) (१०) ॥

गोः पय उत्तरवेदिरोसते स्थापयति घर्मो यन्ति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ पञ्चम एकादशोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः संभ्रियमाणः । सम्राट्संभृतः । घर्मः
प्रवृक्तः । महावीर उद्रासितः । असौ खलु वावैष
आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत (१) ।
य एवं वेद । विदुरेन नाम्ना (२) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति (१) । यो वै वसीवास्सं
यथानामुपचरति । पुण्यातिं वै स तस्मै कामयते ।
पुण्यातिमस्मै कामयन्ते । य एवं वेद । तस्मादिवं विद्वान् ।
घर्म इति देवाऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तम् । एते वा
एतस्य प्रिये तनुवौ । एते अस्य प्रिये नाभनी । प्रिययै-

९ नवमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३५५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३५५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वैनं तनुवां (२) । मिथेण नाम्ना समर्पयति । कीर्ति-
रस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः (३) ।

गायत्री देवेभ्योऽर्पामत् । तां देवाः प्रवर्गेणैवानु-
व्यभवन् । प्रवर्गेणाऽऽप्नुवन् । यच्चतुर्विंशतिः कृत्वः
प्रवर्गं प्रवृणक्ति । गायत्रीमेव तदनु विभवति । गायत्री-
माप्नोति । पूर्वाऽस्य जनं यतः कीर्तिर्गच्छति (४) ।

वैश्वदेवः ससन्नः (३) । वसवः प्रवृक्तः । सोमोऽ-
भिकीर्यमाणः । आश्विनः पर्यस्यानीयमाने । मारुतः
क्वथन् । पौष्ण उदन्तः । सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः
शरो गृहीतः । तेज उद्यतो वायुः । हियमाणः प्रजा-
पतिः । हूयमानो वाग्धुतः (४) । असौ खलु वावैष
आदित्यः । यत्प्रवर्गः । स एतानि नामान्यकुरुत (५) ।
य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना (६) ।

ब्रह्मवादिने वदन्ति । यन्मृन्मयमाहुतिं नाश्रुतेऽथ ।
कस्मादिषोऽश्रुत इति । वागेष इति ब्रूयात् । वाच्येव वाचं
दधाति (५) । तस्मादश्रुते (७) ।

प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः । यत्प्रवर्गः ।
यत्प्रार्गवकाशेभ्यः । तेन प्रजा असृजत । अवकाशै-
र्देवामुरानसृजत । यदूर्ध्वमेवकाशेभ्यः । तेनान्नप्रसृजत ।
अन्नं प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैषः (६) । (८) ॥

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं ३९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं ३९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वदन्ति तनुवा ससन्नो ह्युमानो वायुतो दधात्येषः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमे द्वादशोऽनुवाकः ।

सविता भूत्वा प्रथमेऽहं प्रवृज्यते । तेन कामा ५ एति ।
यद्वितीयेऽहं प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृतीयेऽ-
हं प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽहं प्रवृ-
ज्यते । आदित्यो भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहं प्रवृज्यते ।
चन्द्रमा भूत्वा नक्षत्राण्येति (१) । यत्षष्ठेऽहं प्रवृज्यते ।
ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति । यत्सप्तमेऽहं प्रवृज्यते । धाता
भूत्वा शर्करामेति । यदष्टमेऽहं प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा
गायत्रीमेति । यन्नवमेऽहं प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा त्रिवृतं
इमाल्लोकानेति । यदशमेऽहं प्रवृज्यते । वरुणो भूत्वा
विराजमेति (२) । यद्वाकादशेऽहं प्रवृज्यते । इन्द्रो भूत्वा
त्रिष्टुभमेति । यद्द्वादशेऽहं प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सुत्या-
मेति (१) ।

यत्पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादितः पराङ्मूर्च्छां का-
स्तपन्नेति । यदुपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादमुतोऽर्वा-
ङ्मूर्च्छां कास्तपन्नेति (२) ।

य एवं वेद । एव तपति (३) । (३) ॥

नक्षत्राण्येति विराजमेति तपति ॥

ते कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दे॒वा वै स॒त्रꣳ स॒वि॒त्रं प॒रि॒श्रि॒ते ब्र॒ह्मन्प॒र्व॒रि॒ष्यामोऽ॒
 मि॒ष्ट्वा शि॒रो ग्री॒वा दे॒वस्य॑ र॒क्ष॒नां वि॒श्वा आ॒शा घ॒र्म या
 ते प्र॒जाप॑तिꣳ शु॒क्रं प्र॒जाप॑तिः सं॒भ्रिय॑माणः स॒वि॒ता
 द्वा॒द॒श ॥ १२ ॥

दे॒वा वै स॒त्रꣳ स ख॒दि॒रः प॒रि॒श्रि॒तेऽभि॒पूर्व॑मथो र॒क्ष॒सां
 ग्रे॒ष्वावे॒व ब्र॒ह्म वै दे॒वाना॑म॒श्वि॒ना घ॒र्म प्रा॒णो वा इन्द्र॑-
 तमोऽभि॒र्वृषा॑ ह॒रि॒र्यो वै व॒सी॒याꣳसं यथा॑ना॒मम॒ष्टोत्त॑र॒श-
 तम् ॥ १०८ ॥

शं नः ० तन्नो मा हासीत् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकः

समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयचैत्तिरीयारण्यके षष्ठप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ ॥

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रवर्यब्राह्मणं प्रोक्तं पञ्चमे हि प्रपाठके ।

पितृमेधस्य मन्त्रास्तु दृश्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तेषां च पितृमेधमन्त्राणां विनियोगो भरद्वाजकल्पे बौधायनकल्पे चाभिहितः ।
त्राऽऽहिताग्नेर्मरणसंशये दहनदेशं जोषयते दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमित्यारभ्य भरद्वाज
॥ह—“ अन्वारब्धे मृत आहवनीये स्तुगाहुतिं जुहोति परे युवाऽसम् ” इति । बौधा-
नोऽप्येवमेवाऽऽह—“ अथ गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
तस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य जुहोति परे युवाऽसम् ” इति । पाठस्तु—

परे युवाऽसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थाम-

नपस्पशानम् । वैवस्वतः संगमनं जनानां

यमः राजानः हविषा दुवस्यत, इति ।

हे पितृमेधकर्तारः पितॄणां राजानं यमं हविषा दुवस्यत प्रीणयत । कीदृशम् ।
वतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान्गृहीतस्तर्ज्जो-
तभुप्रदेशविशेषाननु परे युवाऽसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम् । तथा बहुभ्यः
गार्धिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतामर्थं पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गमनपस्पशानमवाध-
नम् । पापिन एव पुरुषान्स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति नतु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैव-
सतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् । जनानां संगमनं पापिनां गन्तव्यस्थानरूपम् ।

कल्पः—“औदुम्बर्यामासन्धां कृष्णाजिनं दक्षिणाग्नीवमधरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेन-
गानं निपात्योपान्तदशेनाहतेन वासप्ता प्रोर्णोतीदं त्वा वस्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

१ क. ख. 'गो भार' । २ ख. 'णसमये' । ३ क. ख. भार' । ४ क. ख. 'स्तुगाहु' ।
क. 'हीत्वा' । ५ ग. 'तद्भागो' । ६ क. ख. 'पात्य यत्तोः' ।

इदं त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वागन् इति ।

हे प्रेत त्वामिदं वस्त्रं प्रथमं नु प्रथममेवाऽऽगन्नागच्छतु ।

कल्पः—“अथास्येतरदपादत्तेऽपैतदूहेति तत्पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः ।

प्रतीतः परिधाय ” इति । पाठस्तु—

अपैतदूहं यदिहार्विभः पुरा । इष्टापूर्तमनुसंपश्य

दक्षिणां यथा ते दत्तं बहुधा वि बन्धुषु, इति ।

हे प्रेत यद्वस्त्रं पुरा त्वमविभर्षारितवानसि, एतदपोहापसारय । इष्टापूर्तं त्वयाऽनुष्ठितं श्रौतं स्मार्तं च यत्कर्म तदनुसंपश्यानुक्रमेण स्मर । दक्षिणां च ब्राह्मणेभ्यो दत्तामनुसंपश्य । ते त्वदीयं धनं बन्धुषु प्रीतिदानरूपेण बहुधा यथा विशेषेण दत्तं तमपि प्रकारमनुसंपश्य । ततस्तदनु रूपं पुण्यलोकं गच्छेत्यभिप्रायः ।

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे । याभ्यां

यमस्य सादनं सुकृतां चापि गच्छतात् ।

कल्पः—“अथैनमेतयाऽऽसन्ध्या सह तैत्संस्थेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्रवयसो वहैयुरथैनमनसा वहन्तीत्येकेषामनश्चेद्युञ्ज्यात्—इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे । याभ्यां यमस्य सादनं सुकृतां चापि गच्छतात् ” इति । हे प्रेत ते तवामुनीथाय प्राणसदृशस्य शरीरस्य नयनाय वोढवे शकटं वोढुं वह्नी वोढाराविमौ बलीकौ युनज्मि शकटे योजयामि । याभ्यां बलीवर्दाम्यां यमस्य सादनं स्थानं सुकृतां चापि पुण्यकृतां पुरुषाणामपि स्थानं गच्छताद्गमिष्यसि । तादृशौ युनज्मीत्यन्वयः ।

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुर्विदत्रेभ्यः ।

कल्पः—अथैनमाददत्त आदीयमानमनुमन्त्रयते—पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुर्विदत्रेभ्यः इति । हे प्रेत पूषा योऽयं पोषको देवः सोऽत्वामितो देशात्प्रच्यावयतु प्रचालयतु । कीदृशः । विद्वान्गन्तव्यमार्गाभिज्ञः । अनष्टपशुः । बाहका मनुष्या द्विपात्पशवः । अनड्वाहौ चतुष्पात्पशू । अनष्टा अनुपशुत पशवो यस्यासावनष्टपशुः, बाहकोपद्रवराहित्येन नेतुं समर्थः । भुवनस्य गोप सर्वस्य लोकस्य रक्षकः । स तादृशः पूषा त्वामेतेभ्यः पूर्वसिद्धेभ्यः पितृभ्यः

देदात्प्रयच्छतु । योऽग्निस्तव दाहं करिष्याति सोऽग्निः सुविदत्रेभ्यः सुष्ठु त्वद-
ग्रेतं कर्म जानद्भ्यो देवेभ्यस्त्वां प्रयच्छतु ।

पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्मा५ अभय-

तमेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽ-

प्रयुच्छन्पुर एतु प्रविद्वान् (१) ।

कल्पः—“ अथैनमाददत् आदीयमानमनुमन्त्रयते—पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः
अस्मा५ अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रवि-
नेत्यर्थमस्याध्वनो गत्वा निदधाति ” इति । योऽयं पूषा देवः सोऽयमिमाः सर्वा
शा दिशोऽनुवेदेयमनुकूला दिगिति जानाति । स देवोऽस्मानत्यन्तं भयरहितेन
णि नेषन्नयतु । कीदृशः पूषा स्वस्तिदाः क्षेमप्रदः । अघृणिरदीप्तः, अस्मास्वनु-
१ । सर्ववीरः सर्वेभ्यः प्रतिकूलेभ्योऽत्यन्तं शूरः । स तादृशोऽसावप्रयुच्छन्प्रमा-
ह्वन्प्रविद्वान्मार्गं प्रकर्षेण जानन्नस्माकं पुरत एतु गच्छतु ।

आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु

प्रपथे पुरस्तात् । यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र

ते ययुस्तत्र त्वा देवः संविता दधातु ।

कल्पः—“ अथैनमाददत् आदीयमानमनुमन्त्रयते—आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा
त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः
ता दधात्विति समस्तमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति ” इति । विश्वस्मिन्कर्मण्यागच्छ-
विश्वायुरग्निः । स चाऽऽयुरायुष्मन्तमागतवन्तं त्वां प्रेतं परिपासति परिपा-
तुमिच्छति, दहनार्थमागच्छन्तं त्वां प्रतीक्षत इत्यर्थः । अयं पूषा प्रपथे प्रकृष्टे
त्वां पुरस्तात्पातु पुरतो गच्छन्प्रतिबन्धकेभ्यो रक्षोभ्यः पालयतु । यत्र यस्मि-
रलोके सुकृतः पूर्वं पुण्यकृत आसते यत्र च मार्गे ते पुण्यकृतो ययुः संविता
तत्र त्वां दधातु स्थापयतु ।

कल्पः—“ अत्र राजगवीमुपाकरोति भुवनस्य पत इति जरतीं मुख्यं तज्जघन्यां
। कृष्णाक्षी कृष्णवाला कृष्णखुरामपि वाँऽक्षिवालखुरमेव कृष्णं स्यात् ” इति ।
तु—

भुवनस्य पत इदं हविः, इति ।

१ क. 'गिरा' तदीतिः । अस्यानु । २ ख. 'दीतिः, अस्यानु' । ३ क. ख. मू । ४
। जामे । ग. वाऽजां वा । ५ ख. कृष्णा । ग. कृष्णमेवं स्यात् ।

स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥

प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः परमार्थसदपि ग्राहयि-
ष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथानन्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमख्यं पु-
ण्डरीकं पुण्डरीकस्तदृशं वेशमेव वेशम द्वारपालादिमत्त्वात् । अस्मिन्ब्र-
ह्मपुरे ब्रह्मणः परस्य पुरं राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथेदमनेकेन्द्रि-
यमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्गुक्तमिति ब्रह्मपुरम् । पुरे च वेशम राज्ञो
यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेशम ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठान-
मित्यर्थः । यथा विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकारश्चक्रे देहे
नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदारख्यं ब्रह्म जीवेनाऽऽत्मनेत्युक्तम् । तस्मा-
दस्मिन्हृदयपुण्डरीके वेशमन्युपसंहृतकरणैर्बोद्धविषयविरक्तैर्विशेषतो ब्र-
ह्मव्यसत्स्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणैर्वक्ष्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेशमिति वेशमनोऽल्पत्वात्तद-
न्तर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेशमनः । अन्तराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म । आ-

रमार्थसदद्वयं ब्रह्म ग्राहयितव्यं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राऽऽह । सन्मार्गस्था
इति । अध्यायवार्त्तार्थं संक्षेपविस्तराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । अथे-
त्यादिना । उत्तमबुद्धीन्प्राति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं मन्दबुद्धीन्प्राति सविशेषमुप-
दिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र तावदुपास्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति । हृदयपुण्डरी-
कस्य वेशमसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपालादीति । तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च
देवमुषय इत्यादिश्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिः । तस्याऽऽश्रयं दर्शयति । अस्मिन्निति । शरी-
रस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ इति । तत्रोक्तं वेशम दृष्टान्तेन स्पष्टय-
ति । पुरे चेति । कथं पुनः सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेशमनिष्ठत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मण इति । ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्मोपाजितेन
शरीरेण त्वामित्वसंबन्धो न ब्रह्मणस्तदसंबन्धिगः कथं तत्रोपलब्धवत् आह । अ-
स्मिन्हीति । ब्रह्मणो जीवात्मना सृष्टे कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मो-
पलब्ध्यधिष्ठानत्वं पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशस्यात्यल्पतर-
त्वे हेतुमाह । वेशमन इति । आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्तयति ।
आकाशाख्यमिति । कथं वाक्यशेषेऽप्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्तते तत्राऽऽह ।

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्नह्नपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किंतदत्र विद्यते यदम्बे-
ष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥२॥

काशो वै नायेति हि वक्ष्यति । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतै-
त्वसामान्याच्च । तस्मिन्नाकाशाख्ये यदन्तर्गमे तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव
तदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षा-
त्करणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्तेवासिनश्चोदयेयुः कथं यदिद-
मस्मिन्नह्नपुरे परिच्छिन्नेऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेश्म ततोऽप्यन्तररूपतर-
एवाऽऽकाशः । पुण्डरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात् । किं ततोऽरूप-
तरे स्वे यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किंतदत्र विद्यते न किं-
चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि विद्यते किं त-
स्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यात् । अतो यत्त-
न्मान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचा-
र्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनम् ॥ २ ॥

आकाश इवेति । तस्मिन्यदन्तस्तदाश्रयेण सहान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे महिम्नि यदन्त-
स्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्तराका-
शाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥ १ ॥

दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति । तं चेदिति ।
तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना । भवतु परिच्छिन्ने शरीरे
पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्तिनश्चाऽऽकाशस्य ततोऽप्यल्पतरत्वं तथा-
ऽपि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पुण्डरीक एवेति । किञ्चिदस्य प्रश्रविष-
यत्वं व्यावर्तयति । न किंचनेति । हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनमाकाशमुपेत्याऽऽद्यं दूष-
यति । यदि नामेति । फलानुपलम्भोऽतःशब्दार्थः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्याकाशोक्तिः । शि-
ष्याचार्यव्यतिरिक्तस्यात्रापस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशङ्क्याऽऽह । इति
श्रुतेरिति ॥ २ ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आ- काश उमे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समा-

गृणुत । तत्र यद्वृत्तं पुण्डरीकान्तःस्वस्याल्पत्वात्तत्स्थमल्पतरं स्या-
दिति । तदसत् । न हि स्वं पुण्डरीकवेदमगतं पुण्डरीकादल्पतरं मत्वा-
ऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति । किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधा-
यि तत्स्थमन्तःकरणं पुण्डरीकाकाशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहतक-
रणानां योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे स्व-
च्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचामान्तःकरणोपाधिनिमित्तम् । स्वतस्तु यावा-
न्वे प्रसिद्धः परिमाणतोऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो
यस्मिन्नन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम । नाप्याकाशतुल्यपरिमाण-
त्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणोऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्या-
भावात् । कथं पुनर्नाऽऽकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनाऽऽवृत्तं स्वं च

किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणेऽर्थे शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत
इत्याह । गृणुतेति । श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति । किमा-
काशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परोपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति । तदसदिति । ततश्च तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाश-
मिति शेषः । कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हि । तस्मि-
न्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिनां विषयेभ्यो विमुखीकृतान्तःकरणा-
नामुपलभ्यत इति संबन्धः । अन्तःकरणस्य श्रुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । स्वच्छ इवेति ।
ब्रह्मणस्तस्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणम् । प्रतिपात्तिसौकर्यार्थमुदा-
हरणान्तरम् । ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकं च व्यवधानं नास्तीत्युपलब्धिसिद्धयर्थं विशि-
नाष्टि । स्वच्छमिति । तादृगेव दहरत्वमादाय चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य
समाधिः संभवतीति कल्पातरं निरस्यति । स्वतस्त्विति । यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण
सहेति शेषः । यावांस्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं त-
थाच ज्यायानाकाशादित्यादि विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । केनाभिप्रायेण
वर्हि तावानित्युक्तमत्र आह । किं तर्हि । न तस्य प्रतिमाऽस्तीत्याकाशादि येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वमृगादि समाहितमित्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्य-

हिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसाबुभौ
विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं
तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्वयुरस्मिन्
श्वेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च

दिवं महीं च । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । एतस्मिन्नु
स्त्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किंचोभे अस्मिन्चावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगाहिते स्थिते । यथा
वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तथोभावग्निश्च वायुश्चेत्यादि समानम् ।
यच्चास्याऽऽत्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा
यच्चाऽऽत्मीयत्वेन न विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्व-
त्यन्तमेवासत् । तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरन्तेवासिनोऽस्मिन्श्वेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्म-
पुरे ब्रह्मपुरोपलक्षितान्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि
च भूतानि सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासिभिरु-
च्यन्ते । नैष दोषः । यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीत्युक्ता एव ह्याचार्येण
कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव कामाः । यदा यस्मिन्काल एत-

परिमाणत्वप्रसिद्धेश्च नाऽऽकाशसमता ब्रह्मणोऽस्वीत्याह । तस्मादिति । आधाराधे-
ययोरतुल्यपरिमाणत्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति । इतश्चाऽऽकाशस्य न स्वाभावि-
कं दहरत्वमित्याह । किंचेति । कार्यं हि चावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च ह्ये-
दये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधिविशिष्ट इत्युक्तम् । आकाशे चावापृथिव्यादेः समा-
हितत्वे भूमविद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति । न विद्यते सर्वं तदस्मिन्समाहितमि-
ति संबन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं व्यावर्त्यति । नष्टमिति ॥ ३ ॥

आश्रयनाज्ञादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । तं चेदिति । यद्यस्मि-
न्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति संबन्धः । शिष्याणामधिकावापं
दोषमाशङ्कते । कथमिति । शङ्कितं दोषं परिहरति । नैष दोष इति । सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वशब्देनेति शेषः । शिष्याणामधिकावापं दोषं परिहृत्य
प्रकृतं चोद्यं विवृणोति । यदेत्यादिना । आकाशस्य शिष्यमाणत्वमाशङ्क्याऽऽह ।

भूतानि सर्वे च कामा यदेतज्जरा वाऽऽप्नोति
प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥
स ब्रूयान्नास्य जरयेतजीर्यति न वधेनास्य हन्य-

च्छरीरं ब्रह्मपुरारूपं जरा वल्लीपल्लितादिलक्षणा वयोदानिर्वाऽऽप्नोति श-
स्त्रादिना वा वृद्धं प्रध्वंसते विस्संसते विनश्यति किं ततोऽन्यदतिशिष्यते ।
घटोभ्रितक्षीरदधिस्रोहादिवद्वटनाशो देहनाशोऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्व-
पूर्वनाशाभ्युपगच्छतीत्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किं ततोऽन्यद्यथोक्तादति-
शिष्यतेऽवतिष्ठते न किंचनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

एवमन्तेवासिमिश्रोदितः स आचार्यो ब्रूयात्तन्मतिमपनयन् । कथ-
म् । अस्य देहस्य जरयेतद्यथोक्तमन्तराकाशारूपं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं स-
माहितं न जीर्यति देहवत्त्र विक्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रा-
दिघातेनैतद्वन्यते यथाऽऽकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं
ब्रह्म देहेन्द्रियादिवापेर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादिवापेर्न स्पृ-
श्यत इत्येतेस्मिन्मवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृतव्यासङ्गो मा भूदिति नो-
च्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकायामुपरिष्ठाद्वक्ष्यामो युक्तिः । एतत्स-
त्यमवितथं ब्रह्मपुरं ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीरारूपं तु ब्रह्मपुरं ब्रह्मोपलक्ष-
णार्थत्वात् । तच्चनृतमेव । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति

घटेति । ततो यथोक्तान्नाशादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

कया पुना रीत्या शून्यविषया शिष्यमतिरपनेतव्येति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति ।
कथमित्यादिना । देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियाऽस्तीत्येतत्कैमुतिकन्यायेन
साधयति । न चेति । देहादिषु तादात्म्येन स्थितं चेद्ब्रह्म दोषैरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । कथमिति । प्रकृतं दहरोपासना तत्र व्यासङ्गो विक्षेपः । यदि देहा-
दिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते च कचिदुपपद्यन्ते तर्हि तदविवक्षितमेव
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । इन्द्रेति । नास्येत्यादिनोक्तेऽर्थे हेतुमाह । एतदिति । क-
थं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति । सत्यब्रह्मसामा-
नाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः । कथं तर्हि शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमव आह ।
शरीरारूपं त्विति । तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयति । तस्त्विति ।

१ क. ह. अ. झ. 'त. थ. 'दैनज'. २ क. ह. 'वल्लिप'. ३ क. झ. ग. 'व. ड. म. ठ. ड.
ण. 'वो प्राप्ते'. ४ घ. ड. च. ठ. ड. 'तोऽप्ते'. ५ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ड. ण. 'यसिभि'. ६
ग. 'तदस्मि'. ७ ग. 'ज्जदि'. ८ ग. ट. स्थितत्वात्तदोषै'. ९ झ. ग. छ. अ. ड. ण. 'संस्पृष्ट'. १०
झ. छ. अ. ण. 'कृता द'. ११ झ. अ. ण. 'संस्पृष्ट'.

त एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिकामाः समाहिता
एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-

श्रुतेः । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुद्धे ब्रह्मोपलभ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं
व्यावहारिकम् । सत्यं तु ब्रह्मपुरमेतदेव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् ।
अतोऽस्मिन्पुण्डरीकोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः । अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानुतिष्ठत ब्राह्म-
विषयतृष्णां त्यजतेत्यभिप्रायः । एष आत्मा भवतां स्वरूपम् । गृणुत
तस्य लक्षणम् । अपहतपाप्मा । अपहतः पाप्मा धर्माधर्माल्यो यस्य
सोऽयमपहतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्तं
पूर्वमेव न वधेनास्य हन्येत इति किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि देहसंब-
न्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न संबध्यते ३ अन्यथाऽपि संबन्धस्ताभ्यां स्या-
दित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । विशोको विगतशोकः । शोको नामेष्टादिवि-
योगनिमित्तो मानसः संतापः । विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिपा-
सोऽपानेच्छः । नन्वपहतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा ए-

अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह । तद्विकार इति । किञ्च व्याव-
हारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यानृतस्यापि ब्रह्मोपलब्ध्यविष्टानस्य ब्रह्मपुरत्वमि-
त्याह । व्यावहारिकमिति । ब्रह्म तु परमार्थसत्यमतश्चैतदेव सत्यमित्युक्तं ब्रह्मपुरमि-
त्याह । सत्यं त्विति । ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्वव्यवहारेति । दहराकाशस्यास्पत्वं विनाशित्वमित्याशङ्किवं दोषं
परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पावनिकां करोति । अत इति । अस्मिन्सर्वकामसमाधाने
फलितमुपासनमुपदिशति । अतस्तदिति । यथोक्ते दहराकाशे कीदृगुपासनं
कर्तव्यमित्यपेक्षायामर्हन्नहेतोः । एष इति । पुनरुक्तिं शङ्कते । तदुक्तमिति ।
तां परिहरति । यद्यपीति । अन्यथा देहसंबन्धं विना स्वभावोऽपीत्यर्थः ।
निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वेण संबन्धः । प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति ।
नन्विति । शोक्रस्यान्ता किञ्चिद्व्यवधाय पिपासा येष्वस्ति ते शोक्रान्तास्वेवां

संकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति य- थानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

व भवन्ति । कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्मकार्या हि त इति । जरादि-
प्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमानयोरप्यसत्समत्वमिति
पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्यमेवं तथाऽपि धर्मकार्यानन्दव्य-
तिरेकेण स्वाभाविकानन्दो यथेश्वरे विज्ञानमार्तनन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । त-
थाऽधर्मकार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्या-
दित्याशङ्क्येत । अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक्प्र-
तिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानां तु दुः-
खानामानन्त्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं
युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनम् । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं
सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्य तद्विपरीताः ।
तथा कामदेवः संकल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसंकल्पः । संक-
ल्पाः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न
स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एवाऽऽत्मा विज्ञेयो गुरु-

जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुमाह । कारणेति । कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे
जरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राऽऽह । धर्मेति । इति पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति सं-
बन्धः । जरादिप्रतिषेधस्याथैवस्वमङ्गीकृत्य पाप्मप्रतिषेधस्य नैरर्थक्यमिति पक्षान्तरमा-
ह । जरादीति । धर्मादेर्जरादेर्वा निषेधादितरनिषेधः सिध्यतीत्यङ्गीकरोति । सत्य-
मेवमिति । तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राऽऽह ।
तथाऽपीति । तथाऽपि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिध्यते तत्राऽऽह ।
जरादीति । यत्तु कार्याभावे सतोरपि धर्माधर्मयोरुत्खातदन्तोरगवदकिंचित्करत्वादप-
हतपाप्मेति न पृथग्वक्तव्यमिति तत्राऽऽह । पापनिमित्तानामिति । ईश्वरस्य सत्यका-
मत्वं साधयति । वितथा हीति । यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा संकल्पाश्चेत्याह ।
तथेति । अभावरूपाणां धर्माणामद्वैताविर्थात्मकत्वेन संभावितत्वेऽपि कथं भावरूपा ध-
र्माः संभवेयुरित्याशङ्क्याऽऽह । संकल्पा इति । शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रि-
गुणाया मायाया अंशभूतं तदेवोपाधिस्तन्निमित्तं येषां ते तथा । अमृताभाविकानां सं-
कल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह । चित्रगुवदिति । यथा चित्रा गावोऽस्वा-

१ क. ग. च. ट. ठ. ड. ङ. 'नन्दमिति । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ङ. 'र-
स्तु तौ ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ङ. 'रीतः । तौ ४ ख. ङ. 'याक' ।

जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहांऽऽत्मानम-
ननुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्कामांश्चेष्टेष्टां

भ्यः शास्त्रतश्चाऽऽत्मसंवेद्यतया च स्वाराज्यकामैः । न चेद्विज्ञायते को
दोषः स्यादिति । गृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा स्नेहेह लोके प्रजा अ-
न्वाविशन्यनुवर्तन्ते । यथानुशासनं यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमा-
न् स्वस्य स्वामिनो यथा यथाऽनुशासनं तथा तथाऽन्वाविशन्ति ।
किम् । यं यमन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागं चाभिकामा अर्थिन्यो भव-
न्त्यात्मनुद्वेग्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवेन्तीति । एष दृष्टा-
न्तोऽस्वातन्त्र्यदोषं प्रति पुण्यफलोपभोगे ॥ ५ ॥

अथान्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयं प्रति तद्यथेहेत्यादिः । तत्तत्र यथेह लोके
तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः परा-
धीनोपभोगः क्षीयतेऽन्तवान्भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति ।
एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवे-
ति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्तत्रे-
हास्मिँल्लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं

भाविकाश्चित्रगोर्देवदत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति का-
मादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति धर्मधर्मिणोरेवोपचाराद्वैतश्रुतेरुपपत्तेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न स्वत इति । वाक्यान्तरमवतारयितुं पातनिकां करोति । यथोक्ते-
ति । ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिर्धर्शनपूर्वकं दर्शयति । गुरुभ्य इति । प्रश्नपूर्वकं
यथा हीत्यादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथाकाशात्मापरिज्ञानमत्रेति परामृष्टम् ।
अक्षरोत्यमर्थं यथा स्नेहेत्यनेन दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा स्नेवे-
ति । अमुमर्थं प्रश्नपूर्वकमन्वाचष्टे । किमित्यादिना । उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमंशम-
नूद्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ ५ ॥

केषामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति । कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं क्ष-
यिष्णुत्वं च ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपासकानामेष दोषो भवतीति दर्शयत्युत्तरं

१ थ. 'र्मचितो । २ थ. 'ण्यचितो । ३ ख. अ. ग. कोऽत्र । ४ ख. ग. घ. ङ. च. अ. ट.
ठ. ड. ढ. ण. शुण्वन्तु । ५ क. ग. ङ. ट. ड. 'मानस्तस्य । ६ ख. घ च अ. ङ. ण. 'वन्ति ।
ए. ७ ग. ट. 'ति । उक्तम् । ८ क. ग. ट. 'प्रवर्तनं तद्दर्श' ।

सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहाऽऽ-
त्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताः^१श्च सत्यान्कामाः^२-
स्तेषां^३सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो

शास्त्राचार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनुं स्वसंवेद्यतामकृत्वा ब्रजन्ति दे-
हावस्मात्त्रैव्यन्ति । य एतांश्च यथोक्तान्सत्यान्सत्यसंकल्पकार्याश्च स्वात्म-
स्थान्कामानननुविद्य ब्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतन्त्रता
भवति । यथा राजानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्य
इह लोक आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य ब्र-
जन्ति यथोक्तांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति रा-
ज्ञ इव सार्वभौमस्येह लोके ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं यथो-
क्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान्वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः संस्त-
त्स्थांश्च सत्यान् कामान्स त्यक्तदेहो यदि पितृलोककामः पितरो ज-
नपितारस्त एव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य
तैः पितृभिः संबन्धेच्छा यस्य भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः
समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबन्धितामापद्यन्ते । विशुद्धसत्त्वतया सत्यसंकल्पत्वा-
दीश्वरस्येव तेन पितृलोकेन भोगेन संपन्नः संपत्तिरिष्टमाप्तिस्तया समृ-
द्धो महीयते पूज्यते वर्धते वा महिमानमनुभवति ॥ १ ॥

समानमन्यत् । मातरो जनयिष्योऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ।

वाक्यमित्यर्थः । अविदुषामेवास्मार्तव्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । अ-
थेत्यादिना ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

सुखहेतुभूता इति कुतो विशेषणमित्यासङ्क्याऽऽह । सामर्थ्यादिति । तदेव

१ क. ड. 'नु स्वात्मसं' । २ ड. ड. 'त्ययान्ति' । ३ ठ. 'न पितृलोकगतेन भो' । ४ क. ड.
अ. ग. 'तन्म्यं दो' ।

भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः
समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति
संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृ-
लोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि
सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः
समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥ ५ ॥ अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो
भवति संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठत-
स्तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥
अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संप-
न्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादित-
लोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादिते
समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति
संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलो-
केन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

न हि दुःस्वहेतुभूतासु ग्रामैस्सूकरादिजन्मनिमित्तासु मानुष विशुद्ध-
सत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्संबन्धो वा युक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्फुटयति । नहीति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ क. ख. घ. ङ. ज. ठ. थ. 'दित्रलो' । २ क. ख. घ. ङ. ज. ठ. थ. 'दित्रे स' । ३ क.
ख. घ. ङ. ज. ठ. थ. 'दित्रलो' । ४ क. 'मशूक' ।

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते
सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो
महीयते ॥ १० ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्यतेः

यं यमन्तं प्रदेशमभिकामो भवति । यं च कामं कामयते यथोक्तव्य-
तिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्नुमिष्टः कामश्च संकल्पादेव समुत्तिष्ठत्यस्य ।
तेनेच्छाविधाततयाऽभिप्रेतार्थप्राप्त्या च संपन्नो महीयत इत्युक्ता-
र्थम् ॥ १० ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साहजननार्थमनुक्रो-
शन्त्याह । कष्टमिदं खलु वर्तते यत्स्वात्मस्थाः शक्यप्रोप्या अपि त इमे
सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयणामेव सताम-
नृतं बाह्यविषयेषु रूपन्नभोजनाच्छादनादिषु वृण्णा तन्निमित्तं च स्वेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादन्तमित्युच्यते । तन्निमित्तं सत्या-
नां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानम् । कथमनृतापिधाननिमित्तं
तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वेष्ट
इतोऽस्माल्लोकात्प्रैति प्रगच्छति निपते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा स्वहृद-

तेन ज्ञानमाहात्म्येनेति यावत् ॥ १० ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति । आह समनन्तरा श्रुति-
रिति शेषः । तमेवानुक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति । अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषा-
मिति संबन्धः । कितदनृतं तदाह । बाह्येति । कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामाना-
मित्याशङ्क्याऽऽह । तन्निमित्तमिति । उत्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतारोप-
पादयति । कथमित्यादिना । तं हृदयाकाशे स्वात्मनि सन्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मा-

मैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ
ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न
लभते सर्वे तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते स-
त्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथाऽपि हिर-
ण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो

याकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न लभते ॥ १ ॥

अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो वा
ये च प्रेता मृता इष्टाः संबन्धिनो यच्चान्यदिह लोके वस्त्राभ्युपानादि र-
क्षादि वा वस्तिच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा
यथोक्तेन विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्हादाकाशे हि यस्मादस्यैते
यथोक्ताः सत्याः कामा वर्तन्तेऽनृतापिधानाः । कथमिव तदन्याप्यमि-
त्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यनिधिं हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधानुभि-
निधीयन् इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्ताभिहितमक्षेत्रज्ञा
निधिशास्त्रैर्निधिक्षेत्रमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि संचरन्तोऽपि निधिं न
विन्देयुः शक्यवेदनमपि । एवमेवेमा अविद्यावत्यः सर्वा इमाः प्रजा य-
थोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तमहरहः प्र-
त्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्तकाले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्म-

न लभते तस्मादनृतापिधानं निमित्तं कृत्वा तदलाभो भवतीति योजना ॥ १ ॥

इतश्च तेषामलामे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति । यथोक्तेन वि-
धिनेत्युपास्तिप्रकारोक्तिः । आत्मस्थानां कामानामनृतापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अ-
त्रेति । यस्मादविद्वद्भिरलभ्या विद्वद्भिश्च लभ्याः सत्याः कामाः सर्वाधारे जगन्मूल-
कारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्यामविद्यायामनुप-
लम्भाद्विधया तत्प्रकामे चोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः
सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्याय्यमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे ।
कथमिवेत्यादिना । तत्र स्वायत्तस्याप्यप्राप्तौ दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः । दार्ष्ट-
ान्तिकं व्याकरोमि । एवमेवेति । अलाभप्रकारमभिनयति । एषोऽहमिति । तत्र हे-

न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छ-
न्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्र-
त्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यै-
तदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्बृहदयमहरह-

लोकभावमापन्नोऽस्म्यद्येति । अन्ततेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्रत्यूढा
हृतोः स्वरूपादविद्यादिदोषैर्बहिरपकृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते
जन्तूनां यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

सं वै य आत्माऽपहतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयत्येष विवक्षि-
त आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीक आकाशशब्देनाभिहितः । तस्यैतस्य हृ-
दयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्ययमात्मा वर्तत इति यस्मा-
त्तस्माद्बृहदयं हृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्याऽपि स्वहृदय आत्मैवगन्तव्य-
मित्यभिप्रायः । अहरहर्वै प्रत्यहमेवंविद्बृहद्यमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं
हार्दं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुषुप्तकाले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्य-
त एव सुषुप्तकाले सता सोम्यं तदा संपन्न इत्युक्तत्वात् । बाहमेवं त-
थाऽप्यस्ति विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सङ्गृह्यैव तथाऽ-

तुमाह । अन्ततेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानशब्दितानाद्यनिर्वाच्याज्ञानकृतेन वृष्णा-
प्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रचारेणेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति
शेषः । स्वरूपादनृतेन हृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति । प्रकृतमाक्रोशमुपसं-
रति । अत इति ॥ २ ॥

अनुक्रोशद्वारा यथोक्तब्रह्मध्यानानुष्ठाने^१ प्रयत्नेस्य कर्तव्यतोक्ता संप्रति ना-
नामादाविव हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवाक्यमवतार्य व्या-
करोति । स वा इत्यादिना । कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राऽऽह ।
तस्येति । यथोक्तावगतिफलमाह । अहरहरिति । एवंविदिति विशेषणममृष्यमाणः
शङ्कते । नन्विति । अनेवंविदोऽपि सुषुप्तकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीकरोति । बाहमेवमि-
ति । तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । विद्वदवि-
दुषोर्विशेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । त्वं तदसीत्याचार्येण प्रतिबोधितो वि-
द्वान्सदेव भवत्यन्यस्वविद्वानस्मीति देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति योजना ।

१ ठ. 'न यं' । २ क. ग. ट. 'ताः स्वात्मस्व' । ३ क. ख. ज. ग. स र्वा एष आ' । ४ ड.
'पुष्टिका' । ५ क. ड. ठ. ड. 'पुष्टिका' । ६ ख. ड. ज. सौम्य । ७ ग. छ. ट. 'प्रकारे' । ८ ख. छ. ज.
'जानामात्म' । ९ क. ख. छ. ज. ग. 'तेनाऽऽह' । १० ख. छ. ज. ग. 'ने यं' । ११ ख. ग. छ. ज.
ट. ग. 'लक' ।

वा एवंविदस्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य
एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यो-
तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष

पि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव नान्योऽस्मीति जानन्सदेव
भवति । एवमेव विद्वानविद्वान्श्च सुषुप्ते यद्यपि सत्संपद्यते तथाऽप्येवंवि-
देव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यंभावित्वादि-
त्येष विशेषः । सुषुप्तकाले स्वेनाऽऽत्मना सता संपन्नः सन्सम्पक् प्रसी-
दतीति जाग्रत्स्वप्रयोविषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति ॥ ३ ॥

संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाऽप्येवंविदस्वर्गं लो-
कमेतीति प्रकृतत्वादेव संप्रसाद इति संनिहितवच्चक्ष्णविशेषात् । सोऽथेदं
शरीरं हित्वाऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः ।
न त्वासनादिव समुत्थायेतीह युक्तम् । स्वेन रूपेणेति विशेषेणात् । न
ह्यन्यत् उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यम् । स्वरूपमेव हि तन्न भवति प्रतिप-
त्तव्यं चेत्स्यात् । परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्तिस्वभावं ज्योतिरुपसंपद्य स्वा-
स्थ्यमुपगम्येत्येतत् । स्वेनाऽऽत्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः

देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्तिता । संप्रसादस्य विदुषो यन्मुक्त्यालम्ब-
नं शुद्धं ब्रह्म तत्तादात्म्योपदेशेनोपास्यं स्तोतुं संप्रसादशब्दाय कथयति । सुषुप्तेति ।
सम्यक्प्रसीदतीति संप्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवाऽऽत्मनः स्वास्थ्यं कथं-
सुषुप्ते प्रसीदतीति विशेष्यते तत्राऽऽह । जाग्रदिति ॥ ३ ॥

जहातीति सुषुप्तः पुरुषः संप्रसाद इति विशेषेणव्युत्पत्तिबलेन संप्रसादशब्दः सौषु-
प्तसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेष संप्रसाद इति संनिहितविद्वत्परामर्शस्तत्राऽऽह । संप्र-
सादशब्द इति । तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशाद्विद्वानेवैष संप्रसाद
इति व्यपदिश्यते । यथा संनिहिताऽर्थो यत्प्रविशेष्टादेश इतिशब्दशक्तिवशादुच्यते त-
थेहापीत्यर्थः । एष एवंविदस्वर्गः संप्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेकानन्तर्यमथशब्दा-
र्थः । समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति । न त्विति । देहोद्युत्थितस्यापि स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग-
स्तत्राऽऽह । प्रागिति । एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः । अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्ति-

१ क. सुषुप्ते । २ ग. ट. 'पुत्तिका' । ३ क. ग. ड. ट. 'दिवत्सम्' । ४ ग. ट. 'पुत्तिति' । ५
अ. 'ते संप्र' । ६ क. ख. 'शेषः' । व्यु । ७ क. 'हितार्थो' । ८ क. ग. ट. 'यैः । य ए' । ९ क.
ग. ट. 'हादुत्ति' ।

आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वह्येति तस्य
ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥
तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि संतीयमिति

स्वरूपसंपत्तेरविद्या देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं यत्स्वं परं ज्योतिः-
स्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या
नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः । किंचैतदमृतमविनाशि भूमा यो वै भूमा तदमृ-
तमित्युक्तम् । अत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एतद्वह्येति । तस्य
ह वा एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किंतत्सत्यमिति । सत्यं ह्यवित-
थं ब्रह्म । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तम् । अथ किमर्थमिदं नाम पुनरुच्य-
ते । तदुपासनविधित्यर्थम् ॥ ४ ॥

तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि संतीयमि-
ति सकारस्तकारो यमिति च । ईकारस्तकार उच्चारणार्थोऽनुबन्धः ।
ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशाच्चेषां तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्-

निवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसंपत्तिरुपचरितेत्यर्थः । किं यत्स्वरूपमिति वदाह । अशरीरता ही-
ति । यथा मिथ्यारूप्यत्वादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनाख्यात्मना झुक्तिरवातिष्ठते तथा श-
रीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वच्छं स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष
आत्मेति होवाचेत्यत्रैषशब्दार्थमाह । यत्स्वमिति । कोऽसावुक्तिकर्तेत्याकांक्षाचामाह ।
स ब्रूयादिति । न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किंतु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह ।
किंचेति । अविनाशित्वे हेतुमाह । भूमेति । तथाऽऽपि कथमविनाशित्वं तत्राऽऽह ।
यो वा इति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथेकलक्षणं ब्रह्म तस्मात्तदुपासनामर्ह-
तीत्यर्थः । उपास्यस्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति । उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थ-
केत्याशङ्क्य परिहरति । किमर्थमित्यादिना ॥ ४ ॥

उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रस्तौति । तानीति । तानि
कानीत्यपेक्षायामाह । एतानीति । कथं तकार इत्युच्यते ईकारस्यापि तत्र भावादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । ईकार इति । तत्र हेतुमाह । ह्रस्वेनेति । दीर्घमीकारमुद्दिश्य
ह्रस्वं पुनरनुवदन्नविवाक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतीत्यर्थः । अयाणामक्षराणामवा-
न्तरभेदं दर्शयति । तेषामिति । निर्धारणे षष्ठी । वर्णविभागानन्तर्यमप्यशङ्क्यार्थः ।

१ ग. घ. ङ. ज. त. थ. सतियं । २ क. ख. घ. ङ. च. ज. ठ. ड. ढ. ञ. 'ति । तत्सत्यं ।
३ ङ. ड. सतियं । ४ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. ञ । इका । ५ क. ग. छ. ङ. च. 'त इका' ।
६ क. ग. ट. 'ह । इका' ।

तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनो-
भे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहर-
हर्वा एवंविस्वर्ग लोकमेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमा-
ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकाना-

ह्यामृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः । अथ यत्ति तकार-
स्तन्मर्त्यम् । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति
यमयति नियमयति वशीकरोत्यात्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमिष्येतेनोभे
यच्छति तस्माद्यम् । संयते इव ह्येतेन यमा लक्ष्येते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापीद-
ममृतत्वादिधर्मवत्त्वं महाभाग्यं किमुत नामवत् इत्युपास्यत्वाय स्तूपते ।
ब्रह्मनामनिर्वचनेनैव नामवतो वेत्तेवंवित् । अहरहर्वा एवंविस्वर्ग लोक-
मेतीत्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः संप्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणै-
रुक्तेरनुक्तैश्च गुणैः पुनः स्तूपते ब्रह्मचर्यसाधनसंबन्धार्थम् । य एष यथोक्त-

तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्त्यत्वम् । कथमक्षरे पूर्वे यमिष्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयवीत्या-
काङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति । यमिष्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्य-
मेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य तत्स्वभावत्वेऽनुभवमनुकूलयति । संयते इवे-
ति । यमा यमिष्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्ठाद्विवर्त्तं तन्नियामकत्वे हेतुरिति
मत्वाऽऽहे । एतेनेति । लक्ष्येते पूर्वे अक्षरे इति शेषः । ब्रह्मणः सत्यमिति नाम
तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ब्रह्मेति । फलवाक्यस्यमेवंवित्पदं व्याक-
रोति । एवमिति । वाक्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अह-
रिति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति । तस्य तात्पर्यमाह । उक्तलक्षण इति । प्रकारान्तरे-
ण स्तुतिप्रारम्भाथो वाक्यस्थोऽयशब्दः । किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्या-
धारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य संबन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्येति । यथा
मृदादिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति तथाऽयमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह ।

१ क. ग. घ. ट. ठ. 'यम्' । आदौ सं' । २ ख. अ. ह्यनेन । ३ क. ठ. 'नैवं ना' । ४ ख.
घ. क. च. झ. ठ. ड. ढ. ज. आत्मोक्त' । ५ घ. एवं । ६ ख. छ. झ. ञ. 'ह' । अनेने' । ७ ख. झ.
ज. 'मित्येति ।

मसंभेदाय नैत॑सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा
न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

लक्षण आत्मा स सेतुरिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं ज-
गद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुकूलं विदधता विधृ-
तम् । अभियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येद्यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः ।
किमर्थं स सेतुरित्याह । एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणा-
मसंभेदायाविदारणायाविनाशायेत्येतत् । किंविशिष्टासौ सेतुरित्याह ।
नैतम् ३ सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सती नैतं
तरतः । यथाऽन्ये संसारिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न
तथाऽयं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परि-
वर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवेनं न जरा तरति न प्राप्नोति । तथा
न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सुकृतदुष्कृते धर्मोऽर्थमौ । प्राप्ति-
रत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणम् । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं
हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम् ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव तस्य । न हि
घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि पूर्वं य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना

सेतुरिवेति । सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति । विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति ।
वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयवि-
षयः । कर्त्रनुरूपक्रियादिभेदविषयनियमैः सह वर्णादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं
जगद्विधृतमिति संबन्धः । अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । अभियमाणं
हीति । उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रती-
कग्रहणं यत्तद्व्याचष्टे । सेतुमित्यादिना । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथे-
स्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यतेत्यत्राऽऽथर्वणश्रुतिं प्रमाणयति । यस्मा-
दिति । तंरतीति तरतेरतिक्रमणार्थो नाऽऽत्मानि संभवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं
हीति । कार्यस्य कारणातिक्रमणं मा भूदहोरात्रादेस्त्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अहोरात्रादि चेति । तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृत्यापि निषेधे हेतुमा-
ह । अन्येनेति । तरतिवाक्यस्यापहतपाप्मादिवाक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहर-
ति । यद्यपीति । विशेषणानामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रतिषेधवचनासंभवमभिप्रेत्याऽऽह ।

१ घ. ड. च. ठ. द. ड. तेन । २ ठ. द. कर्त्रनु । ३ ठ. अविधि । ४ घ. च. 'रादिलो' ।
५ ख. ज. द. ड. ण. नैनं । ६ क. ग. च. ड. द. ड. 'नैतु शो' । ७ ग. ड. 'जं तमा' । ८ ख. छ.
ज. ण. 'थेति । ९ ग. ड. 'रस्याऽऽत्म' । १० ड. तरते ।

सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष
ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः
सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्यु-
पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्वि-
भातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्म-

पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव तथाऽपीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं
प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषेण जराद्यभावमात्रमुक्तम् । अहोरात्राद्या उक्ता
अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतोऽस्मादात्मनः सेतोनिवर्तन्तेऽ-
प्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः ॥ १ ॥

यस्माच्च पाप्मकार्यमान्ध्यादिशरीरवतः स्यान्न त्वशरीरस्य तस्माद्वा
एतमात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति देहवच्चे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवच्चे स देहवियोगे सेतुं प्राप्यविद्धो भवति । तथोप-
तापी रोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापी भवति । किंच यस्मादहोरात्रे न स्तः
सेतो तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्व-
महरेवाभिनिष्पद्यते । विज्ञप्त्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदैकरूपं
विदुषः संपद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपे-
णेव ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

तैत्तित्रैवं सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयवृत्त्यात्यागेन

अहोरात्राद्या इति । पाप्मकार्याणामात्मानमप्राप्यैव निवृत्तौ हेतुमाह । अपहतिति ॥ १ ॥

यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलितमाह । यस्मादिति । स्वाभाविकमस्यानर्थत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । देहवच्च इति । विद्धो दुःखादिसंबन्धी । इतश्चाऽऽत्मसेतोरास्ति महाभाग-
धेयत्वमित्याह । किंचेति । कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विद्ययाऽपि
विरुद्धोऽर्थः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञप्तीति । तत्र हेतुमाह । सकृदिति ।
ब्रह्मलक्षणोऽवेद्यो लोकः स्वप्रकाशचिदेकतानो यतोऽवतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्त-
रूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

विद्याफले यथीकरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्फलं विद्यावत्त्वेन कैषां सिध्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । तत्रेति । ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलवीत्यर्थः ।

लोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक-
स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण
ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्या-

शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति ये तेषामेव
ब्रह्मचर्यसाधनवर्ता ब्रह्मविदामेष ब्रह्मलोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्क-
जातवृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती-
त्युक्तार्थम् । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्यभि-
प्रायः ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

य आत्मा सेतुत्वादिगुणैः स्तुतस्तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनान्तरं
ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिभिश्च तत्स्तौति कर्तव्यार्थम् ।
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्त-
द्ब्रह्मचर्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यं वाङ्मतेऽतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्य-
मेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह । ब्रह्मचर्येणैव

तेषामेवेत्येवकारघोषितमर्थमाह । नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाङ्मत्रब्रह्मवित्त्व-
मुच्यते । तेषां ब्रह्मचर्यवर्ता ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधनवर्तामेव ब्रह्मवित्त्वेन
ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्याया-
मिति शेषः । ब्रह्मविदामिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्योक्तम् ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं प्रागेवोक्तं तथाच छतं
ब्रह्मचर्यविषयेणोपरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । य आत्मेति । ज्ञानाद्यपेक्षयाऽन्तरसन्दः ।
उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्या-
शङ्क्य तस्या विविशेषत्वं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति । श्रुतिराहोत्तरं वाक्य-
मित्युक्तं तदादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विविक्तिसत्त्वे
तदीयस्तुतिप्रारम्भाथोऽथशब्दः । यज्ञस्य ब्रह्मचर्येऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्यापीति ।
उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना । परंपर्येण चित्तशुद्धिद्वारेण-

ब्रह्मते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टाऽऽ-
त्मानमनुविन्दते ॥१॥ अथ यत्सन्नायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्वापि विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमे-
व तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-

हिं यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारंपर्येण फलभूतं विन्दते
लभते तन्नो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्यो ब्रह्म-
चर्यमेव । अथ यद्विष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथम् । ब्रह्मचर्ये-
णैव साधनेन तन्मीश्वरमिष्टा पूजयित्वाऽथवेषणामनुभवविषयां कृत्वा
तमात्मानमनुविन्दते । एषणादिष्टमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ १ ॥

अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मन
आत्मनास्त्वापि रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते । अतः सन्नायणशब्दमपि
ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव
साधनेन युक्तः सत्मात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पश्चान्मनुते ध्यायति ।
अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ २ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्म-

त्यर्थः । न केवलं फलद्वारा यज्ञो ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवति किंतु यकारज्ञकारसंस्पर्शादपी-
त्याह । यो ज्ञातेति । इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्तर्भावमाकाङ्क्षाद्वारा स्फुरयति । कथमित्या-
दिना । पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दत इति संबन्धः । ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मविधेयेषणं
निष्पाद्यत इष्टेनापि तदेव संपाद्यते तस्मादेष्टाणामनुभवसादृश्यादिष्टमपि यज्ञवद्ब्रह्मचर्य-
मेवेत्याह । एषणादिति ॥ १ ॥

बहुयजमानकं वैदिकं कर्म सन्नायणम् । तथा यज्ञवद्विष्टवचेत्यर्थः । कथं सन्नायणं
ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । सत इति ॥ २ ॥

उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । य-
मात्मानमिति । अरण्यायनमरण्यवासस्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्तर्भूतमित्याशङ्क्याऽऽह ।

* अत्र सत्तादादिति शेषः । † जीवस्येत्यर्थः ।

१ क. ट. 'हि साधनेन य' । २ घ. क. च. ठ. ड. 'ते' । यो । ३ घ. क. च. ठ. ड. 'ते' ।
तत्सत्ता' । ४ ठ. ड. 'येन हि सा' । ५ ग. ट. 'परेण यमिष्या' । ६ क. ग. ट. 'इत्येवादि' ।

देष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह
वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि
तदैरं मदीयं सरस्तदश्च तथः सोमसवनस्तदप-
राजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम् ॥३॥

चर्येणानुविन्दते स एष ह्यात्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्येति तस्माद-
नाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तच्च । अरण्यशब्दयोरर्णवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् ।
यो ज्ञानाद्यज्ञ एषणादिष्टं सतस्त्राणात्सन्नापणं मननान्मौनमनशनादनाश-
कायनमरण्ययोगैर्मनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुत-
त्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानस्य सहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा
यक्तो रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोकेऽरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चा-
र्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे वा सरसी तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य
तृतीया चौत्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां
दिवि । तत्तत्रैव चैरमिराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णभैरं मदीयं
तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोम-
सवनो नामतः सोमोऽमृतं तन्निस्रवोऽमृतस्रव इति वा । तत्रैव च ब्रह्म-
लोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्येन जीयत इत्यपरा-
जिता नाम पुः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा विशे-
षेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्मयं सौवर्णं प्रभुविमितं मण्डपमिति
वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

अरण्यशब्दयोरिति । विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । यो ज्ञानादित्यादिना ।
यो ब्रह्मचर्येणाऽऽरम्भो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते तस्माद्यज्ञो ब्रह्मच-
र्यमिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं गृह्यते ॥ ३ ॥

१ क. ग. घ. ङ. झ. ट. त. थ. तदं । २ ङ. ट. 'इत्यनशनादनाशकमेवायनं तं । ठ.
इत्यतोऽनाशनाद' । ३ ठ. ङ. 'नशब्दम्' । ४ ग. ङ. ठ. ट. 'यं ज्ञानं' । ५ क. ग. घ. च. ट. ठ. ङ.
६. ण. 'नक्ष' । ६ ण. 'रिज्ञ' । ७ अ. ठ. 'दयसा' । ८ ङ. ट. ङ. तत्र । ९ ङ. 'पभोधि' ।

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्म-

तत्तत्र ब्रह्मलोक एतावर्णवौ पावरण्याख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेना-
नुविन्दन्ति ये तेषामेवैष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषां च ब्रह्मचर्य-
साधनवर्ता ब्रह्मविदा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषामब्रह्मचर्य-
पराणां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः । नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं
यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित् स्तूपते महार्ह एवमिष्टादिभिः
शब्दैर्न रूपादिविषयवृण्णानिवृत्तिमात्रं स्तुत्यहं किंतां ज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूपत इति केचित् । न । रूपादिविषयवृण्ण-
वृण्णापेक्षतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । पराञ्चि स्वानि
व्यवृण्णत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्मुख्यति नान्तरात्मवित्यदिश्रुतिस्मृतिश-
तेभ्यः । ज्ञानसहकारिकारणं रूपादिविषयवृण्णानिवृत्तिसाधनं विधातव्य-
मेवेति युक्तैव तत्स्तुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञा-
दीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते । न हि ब्रह्मलोकं प्रति
यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूपते किं तर्हि तेषां
प्रसिद्धं पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य । यथेन्द्रादिभी राजा न तु यथेन्द्रादीनां

ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा तत्सहकृतविद्यासाध्यफलं कथयति ।
तत्तत्र हीति । ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वान्महती स्तुतिरपि सा तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञान-
मुपलभ्य तदेव स्तूपत इति मतमुत्थापयति । नन्वत्रेति । तस्य क्षुद्रसाधनत्वमसिद्धं
दुरनुष्ठेयत्वात्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासंभवाच्चेत्युत्तरमाह । नेत्यादिना । विषयापेक्षतचित्तानां
नराणां विवेकासंभवे प्रमाणमाह । पराञ्चीति । ध्यायते विषयानित्याद्या स्मृतिरत्र
विवक्षिता । ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । ज्ञानेति । ब्रह्मलोकमाप्ति-
साधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽभिप्रेत-
मिति शङ्कते । नन्विति । किं तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रस्तुतश्रुत्या प्रतीते किंवा ब्रह्म-
लोकसाधनत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । न द्वितीयो वाक्यभेद-
प्रसङ्गादित्याह । न त्विति । कथं तर्हि यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राऽऽह । किं
तर्हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । त्वमिन्द्रस्त्वं विष्णुरित्यादिना
विमादिभी राजा स्तूपते तथाऽऽपि न यथेन्द्रादिक्रियापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्वीति
यथेष्टयते तथा 'यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः । ब्रह्म-

सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इत्य-

ष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

दृष्टा हि मानस्य एवाऽऽकारवत्पुंस्त्वाच्चा मूलेषः स्वप्ने । ननु ता
भक्षता एव । त इमे सत्त्वाः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुध्यते । न ।
मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्वप्नदृष्ट्याः
स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्भासनारूपाः स्वप्नदृष्ट्या न तु तत्र दृष्टव्यः
स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते । जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्यया-
भिनिर्दिता एव सदीक्षाभिनिर्दितातेजोवक्त्रमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणाम् ।
संकल्पमूला हि लोका इति चोक्तम् । समग्रपक्षे चावापृथिवी
इत्यत्र सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च
यथा वा भरा नाभावित्वादिनोच्यते । तस्मान्मानानां बाह्यानां च

त्यागङ्ग्याऽऽह । दृष्टा हीति । स्वप्रतुल्यत्वे मिथ्यात्वप्रसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ।
प्रसङ्गस्येष्टत्वमागङ्ग्य श्रुतिविरोधमाह । त इम इति । ये स्वप्ने दृष्टास्ते न सन्ति
न तु दृष्टा इति दर्शनं बाध्यते तथा च स्वाप्नसंवेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्म-
लौकिकानां पदार्थानाम् । मानस्य इति दृष्टान्तं विवृणोति । मानसा हीति । जागरिते
संविदतिरिक्ताः सन्ति पदार्थास्तद्भासनारूपास्ते स्वप्ने भासन्ते न तु संविदात्मकत्वं
तेषामिति शङ्कते । नन्विति । जागरितस्यापि संविद्विवर्तत्वात् पृथगस्ति सत्त्वमित्युक्त-
रमाह । अत्यल्पमिति । भूमविद्यालोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं
सेत्स्यतीत्याह । संकल्पमूला हीति । इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमित्याह ।
सर्वश्रुतिषु चेति । ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मेनसि संकल्पतमाकारं बहिर्निर्मिति
तत्र संकल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं संकल्पश्च पूर्वोन्भूतस्य तीत्यगोचरः पूर्वोन्भूतोऽपि
पूर्वतरसंकल्पनिमित्त इति निमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्तत्वे कथमुपपद्यते
तत्राऽऽह । तस्मादिति । यस्मात्सतः सर्वस्येक्षणं पूर्वकल्पोऽसदृशगोचरं पूर्वकल्पीयोस्ततः
पूर्वतरेक्षणनिमित्ता इति संविदेवेत्यं स्वाविद्यया विवर्तते निवृत्त्यवस्य सन्मात्रस्य स्वारस्येने-
क्षणायनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न
विरुध्यत इत्यर्थः । अथ सकृच्छब्दाच्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्पन्दनकाले ये विषया बाह्य-
तया भासन्ते तेषां च कदाचिदपि संविद्विरेकेण सान्निध्यकारादाद्यन्तासत्त्वलक्षणम-

विषयाणामित्येवमित्यत एव बीजादुक्तम् । यद्यपि
बाह्या एव भावः । भावः एव च बाह्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि
स स्वात्मनि भवति । ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृतताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्विषये तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा स्वप्नबोधोपेक्षं च
जाग्रदृष्टविषयात्वं न स्वतः । विशेषाकारमात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्र-
त्ययनिमित्तमिति । बाह्याऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपा-
णीत्येव सत्यम् । तान्यस्याकारविशेषतोऽनृतं स्वतः सन्मात्ररूपतया
सत्यम् । अतः पदार्थमिन्द्रोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव स्वप्नदृष्ट्या
इवेति न कश्चिदपि रोधः । तस्मान्मानसा एव ब्राह्मलौकिका अरण्यादयः
संकल्पजा विदयः । बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्ध-
सत्त्वसंकल्पजनोऽस्ति निर्विशयसुखाः सत्याश्चेश्वराणां भवन्तीत्यर्थः ।

नृतत्वमापद्येत तत्रात्र नृतत्वमसङ्गस्तत्राऽऽह । यद्यपीति । तथाऽपि नानृतत्व-
मित्यध्याहारः । तत्रात्र नृतत्वाविषयमेव स्वात्मा तस्मिन् कदाचिदप्यत्यन्तासत्त्वं वादा-
त्म्येनैव स्फुरणादपि न व्यभिचारमङ्गमङ्ग इति भावः । कदाचिदपि नानृतत्वमिति वदता
प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शङ्कते ।
नन्विति । स्वप्नप्रयोगे कदाचिदपि कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृत्य नानृतत्वाऽऽह । जाग्रदिति । तथाऽपि जाग्रद्वेदेना-
विषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नप्रयोगेऽपि मिथ्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । यदि जाग्रद्वेदे-
नाविषयीकरणमात्रेणैव सत्त्वमिति कदाचिदपि संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्व-
मित्यर्थः । कथं तत्रात्र नानृतत्वमित्यङ्गीकृत्याऽऽह । विशेषेति । त्रयाणां रूपाणां
सत्यत्वे विशेषाकारमात्रं मिथ्यात्वं प्रत्युक्तं तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वादित्याशङ्क्या-
ऽऽह । तान्यपीति । रूपं तर्हि सत्यपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वतः
इति । तर्हि तान्यमित्येतान्यपि कथं किमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्युक्तं
तत्राऽऽह । प्रागिति । तस्मादिति । तस्मादिति । प्रथमपक्षवद्वितीयपक्षे दोषा-
भावादिति यावत् । तस्मात्तत्रात्र ब्राह्मलौकिका अपि विषया विचार्यमाणाः
स्त्यास्तर्हि कस्तत्र विचार्यमाणाः । तस्यागेन तत्कामिनां विद्याविधानं तत्राऽऽह ।
बाह्येति । जन्याः । तस्मात्तत्रात्र विशेषः । प्रकृतायाः । कलश्रुतेरित्यध्याहारः ।
ननु तेषामविद्याद्वयमिति चेन्न रूपसत्यत्वसंभवेऽपि कुतो विद्यावस्थायां

अथ या एता हृदयस्य नाभ्यस्ताः पिङ्गल-
स्याणिम्रस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः सपञ्चयः सदात्म-
स्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना सत्या एव भवन्ति ॥ ४ ॥
इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

यस्तु हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्यादिसाधन-
संपन्नस्य कृत्वा विषयावृत्तवृत्तः सन्नुपास्ते तस्येयं मूर्धन्यया नाड्या
गतिर्वक्तव्येति नाडीखण्ड आरभ्यते । अथ या एता कल्पमाणा हृद-
यस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य संबन्धिनः नाड्यो हृद-
यमांसपिण्डात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चेताः
पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्रः सूक्ष्मरसस्य रसन पूर्णास्तदा-
कारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य
लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सौण तेजसा पित्ता-
ख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन संपर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः

सत्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सत्सत्येति । यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे
तदात्मतामेवाऽऽपद्यन्ते विवेचनास्तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरे-
काभ्यां परिहारायासन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वमविवेकमित्यर्थः ॥ ४ ॥ इत्य-
ष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

सगुणविद्याफलस्वरूपमित्यमुपपाद्य तत्प्राप्तये गतिर्वक्तव्ये नाडीखण्डमवतारयति ।
यस्तिष्ठति । यथोक्तो गुणः सत्यकामत्वादिः । ब्रह्मचर्यादिशब्दः शमदमादिसं-
ग्रहार्थः । तमेवाऽऽदिशब्दार्थं स्पष्टयति । त्यक्तेति । अधिकारिणः सफलोपास्तिवि-
ध्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । रसेनान्नस्येति शेषः । तदाकार इति तच्छब्दोऽन्नरसविष-
यः । शुक्लस्येत्यादिषष्ठी पूर्ववत् । श्रुताविति शब्दोऽन्नाहारद्योतनार्थः । कथं पुनर-
न्नरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । सौरेणेति । यत्पि-
त्ताख्यं सौरं तेजस्तेन पाकोऽक्षितस्य पीतस्य च जाति तेनाभिनिर्वृत्तेनाल्पेन कफेन
संपर्काच्चदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिङ्गलं तेन संपर्कात्तस्य नाडीनां च जायते
ते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन
वातेन संबन्धात्सूक्ष्मत्वाद्भवति नीलं तेन च संपर्कात्तस्य नाडीनां च जायते नै-

१ क. म. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ड. 'ति च' । २ ग. 'न्ते तथा' । ३ ग. ट. 'काभावप' ।

४ ग. ट. 'ते पैह्वमि' ।

मुं चैवमेवेता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोको
गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यायतायन्ते
ता आसु नाडीषु सृष्टा आभ्यो नाडीभ्यः प्रता-
यन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥ तद्य-
त्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-

उभौ ग्रामौ प्रविष्ट एवमेवेता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकोवमुं चाऽऽ-
दित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः ।
कथम् । अमुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते संतता भवन्ति । ता अध्यात्म-
मासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृष्टा गताः प्रविष्टा इत्यर्थः ।
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः संतानभूताः समस्तेऽमुष्मिन् ।
रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात् इत्युच्यन्ते ॥ २ ॥

तत्तत्रैवं सति यत्र यत्मिन् कौल एतत्स्वप्नमयं अवः सुप्तो भवति ।
स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतत्वं च कर्णवृत्तिरित्ये-
तत् । अतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात् स्वप्नस्य प्रसन्नः संप-
न्नो भवति । अत एव स्वप्नं विषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न

रूपे चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति । उभौ ग्रामौ महापथो यथा
गच्छति तथोभयत्राऽऽदित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा इत्यर्थः । तमेव प्रवेष्टं प्रश्नद्वारा
प्रकटयति । कथमित्यादिना । कथं नाडीनां पिङ्गलादि वर्णवृत्तिरित्याशङ्क्य सौरेण
वेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्त्विति । अमुष्मिन्नादित्ये सृष्टा इति संबन्धः ।
कथं क्खिलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्राऽऽदित्यस्य रश्मयः परमात्माधि-
नाडीस्वरूपमुक्त्वा विज्ञानात्मस्वापाधिकरणत्वेन ताः । अभिनिष्प-
तत्तत्रेति । सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति । नाडीषु । आत्मनो
सतीत्यर्थः । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तमिति शरीरसंबन्धमयुक्तानि ।
स्येति । दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारत्वं यत् सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नमस्तीति
स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणम् । तस्य सत्त्वरत्वेनोत्तरग्रन्थमवधारयति ।
विशेषणान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति । अत इति । उपसंहृतत्वाद्वाऽऽख्यायिका दृश्यते
उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे । शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे

१ ख. अ. 'त्यर' । २ ग. संपन्नः । ३ ख. ग. घ. च. 'प्रकारस्वप्नदर्शनार्थेति यावत्' ।
घ. क. च. अ. ट. ड. ढ. 'कावादि' । ४ ग. घ. क. 'नि रू' । ५ ग. घ. च. ट. 'दायदि' ।
संपन्नो । ६ घ. च. ट. ड. 'सप्तो' ।

त्यक्तं तदा नास्ति सुप्तो भवति तं न कश्चन
पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो

विजानाति । यदेवं सुप्तो भवत्यासु सौरतेजःपूर्णासु
यथोक्तासु तदा नास्ति पाप्मा प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं
गतो भवत्यस्य तदा सत्संपत्तेः स्वप्रादृशमस्तीति सामर्थ्या-
न्नाडीष्विति वाच्यं नाडीष्विति परिणम्यते । तं सता संपन्नं न कश्चन न कश्चि-
दपि धर्मादिभ्यः प्राप्मा स्पृशतीति स्वरूपावस्थितत्वात्तदाऽऽत्मनः ।
देहेन्द्रियविशेषा हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति ननु
सत्संपन्नं स्वरूपेण तदापि पाप्मा स्पृष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य भूतो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्संप-
न्नस्य । सत्संपन्नं त्वं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां प्रति गमनं बाह्यवि-
षयप्रतिबन्धविषयकामकर्मबीजस्य ब्रह्मविद्यादुताशादाहनिमित्तमित्य-
वोचाम एव तदाहापि नित्येतव्यम् । यदेवं सुप्तः सौरतेजसो हि
नाड्यन्तर्गतेन सर्वतः स्पर्शो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादि-
नाडीद्वारैर्बाह्यविषयविषयसुतानि करणान्यस्य तदा भवन्ति ।

भवतीति यदुक्तं तदा नास्ति पाप्मा तदेव हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेव इत्यङ्गीकारादित्या-
शङ्क्याऽऽह । नाडीष्विति श्रुता सप्तमी कथं नाडीभिरिति तृतीय-
या व्याख्यास्यते । तदेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । तस्यामवस्थायां
तदा तस्य नाडीष्विति शङ्क्याऽऽह । देहेति । सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मा-
द्वेति । अन्वेयत्वं तदा कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो
तद्वत् तेजः तदा प्रच्यवनमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वरूपेति । अवि-
कारणमामाशयगतं तदा तस्य ब्रह्मविद्यारूपेणाभिना न स्वापे दाहस्त्वन्निमित्तं
त्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । संबन्धः । तदेव व्याचष्टे । जाग्रदिति । कीर्त-
कथमित्यादिना तदा प्रत्यक्षेति । एतच्च सति संपन्नं न विदुरित्यादावुदितमि-
तव्याः ॥ १ ॥ तदा नास्ति पाप्मा हीति पाप्मास्पर्शो श्रौतो हेतुत्वं हेतुं व्याचष्टे ।
आदित्यस्य तेजोऽन्तर्गत इति । कार्यकरणसंस्पर्शाभावंफलं दर्शयति ।
प्रश्नद्वारा दृष्टान्तवत् ।

घ. क. च. झ. ठ. ण. 'न क' । ३ घ. च. ठ. ण. 'अति' ।

झ. ग. क. च. झ. ट. ड. ट. ण. 'सा ना' । ६ च. ड.

८ ग. ट. 'हृदयमन' ।

१ घ. क. ट. 'तदा' ।

घ. झ. ए. 'धास्ये द' ।

भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदबलिमां नीतो
भवति तमभित आसीना आहुर्जानसि मां
जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादुत्क्रा-
न्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतद-
स्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थैतैरेव रश्मिभिरुत्क्राम-
मते स ओमिति वा होवा मीयते स यावत्क्षि-

तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति
युक्तम् ॥ ३ ॥

तत्रैवं सत्यथ यत्र यस्मिन् कालेऽबलिमानमवलभावं इत्य रोगादि-
निमित्तं जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः आपितो देवदत्तो
भवति मुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयितुं ऽऽसीना ज्ञातय
आहुर्जानासि मां तव पुत्रं जानासि मां पितरं चैत्यदि । स मुमूर्षुर्या-
वदस्माच्छरीरादुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रा विजानाति ॥ ४ ॥

अथ यत्र यदैतत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदै-
तैरेव यथोक्ताभी रश्मिभिर्द्वर्ध्वमाक्रमते यथा कर्मजित् लोकं प्रत्यविद्वान् ।
इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स ओमित्यप्योक्तोऽस्मान् ध्याय-

तस्मादिति ॥ ३ ॥

नाडीरेवं स्तुत्वा तामिद्वर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रयुज्यति । तत्रेति ।
तस्यैवार्थमाह । एवं सतीति । नाडीनामुक्तरीत्या प्राज्ञस्त्ये । तत्रैव परमात्मावि-
गमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । रोगादीत्यादिपदमागन् । अग्निनिष्प-
जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः । अग्निनिष्प-
विशेषणम् ॥ ४ ॥

प्रारब्धकर्मविसानार्थोऽथशब्दः । एतदिति क्रियाविशेषणानि शरीरसंबन्धप्रयुक्तानि ।
थेत्यर्थः । यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमण्डलादाम् । सर्वप्रमाणप्रतिपन्नमस्तीति
जितं वशीकृतं स्वात्मसंबन्धित्वामापादितं लोकमनतिक्रम्य । अतरेत्येवोत्तरग्रन्थमवधारयति ।
गच्छतीत्यर्थः । दहरविद्यावतो गतिं दर्शयति । इतराणि यादत्राऽऽख्यायिका दृश्यते
विज्ञानं तेन संपन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यायन्नाम् । शिष्यस्य विद्यायां ग्रहणे
सत्स्थावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा प्रकरस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत् ।

पदेन विदुषादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोक-
द्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥
तदेतन्मूलकः १ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमाय-
न्नमृत्तमिति विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्र-

न्यापूर्वं वा विदुषां वा विद्वान्श्रेयितरस्तिर्यङ्मेत्यभिप्रायः । प्रीयते
प्रमीयते गच्छति इत्यर्थः । विद्वानुत्क्रमिष्यन्पावतिष्येन्मनो यावता
कालेन मन्तः शेषः सत्तावता कालेनाऽऽदित्यं गच्छति प्राप्नोति
क्षिप्रं गच्छतीति तयोर्ने ह्यावतैव कालेनेति विवक्षितम् । किमर्थमा-
दित्यं गच्छतीति प्रपद्यते । तद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदि-
त्यस्तेन हृदयस्य मूर्धानमभिनिःसृतैका गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
प्रपद्यते ब्रह्मलोकस्य द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं निरोधोऽस्मादा-
दित्यादिविदुषां भवतीति निरोधः । सौरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः
सन्तो मूर्धन्या नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । विष्वङ्कन्या शत
श्लोकात् ॥ ५ ॥

तदेतन्मूलकः १ शतं चैका चैकोत्तर-
शतं नाड्योऽस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका विनिर्गता तयो-

आनन्त्यादित्यादित्यं निरोधः । तदभावमेति विष्वङ्कनानागतपर्यस्त्यभिप्रायः

तदा तस्य नान्यथा भवति । अन्वेष्टव्यं । तद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदि-
त्यस्तेन हृदयस्य मूर्धानमभिनिःसृतैका गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
प्रपद्यते ब्रह्मलोकस्य द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं निरोधोऽस्मादा-
दित्यादिविदुषां भवतीति निरोधः । सौरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः
सन्तो मूर्धन्या नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । विष्वङ्कन्या शत
श्लोकात् ॥ ५ ॥

आदित्यस्य तेजसा देह एव निरुद्धाः सन्तो मूर्धन्या नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । विष्वङ्कन्या शत
श्लोकात् ॥ ५ ॥

सप्तमः खण्डः ७] आनन्दगिरिकृतटीकासंक्षिप्तशार्ङ्गसूत्रसमेता । ४३९

मणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः

खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्विंशो-
को विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसं-

ऊर्ध्वगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसारगमनद्वारभूताः । त्वमृतत्वाय
किं तर्क्षकमण एवोत्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरण-
समाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनृण्वत्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमयमेतद्भूतस्यु-
क्तम् । तत्र कोऽसौ संप्रसादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा सोऽस्मा-
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनृण्वत्यत । येन
स्वरूपेणाभिनृण्वत्यत स किलक्षण आत्मा । संप्रसादो य देहसंब-
न्धीनि पररूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपमित्येतेषां वक्तव्या इत्यु-
च्यते ग्रन्थ आरम्भ्यते । आख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्श-

दिति । प्रकरणं नाडीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अथेति । विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थो
व्याख्यातः । शरीरात्समुत्थानं तस्मिन्नहंममाभिमानत्यागः । स्वरूपे विशिनष्टि । एष
इति । उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमेव । प्राणो वा संप्रसादो विज्ञानात्मा वेति
संशयात्पृच्छति । तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं सप्तम्यर्थः । तस्य च संप्रसादस्य परमात्म-
विषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति । किं तस्य परमात्माधि-
गमेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । तथा तस्याधिगमः कथं वेति संबन्धः । अभिनृण्व-
त्यमानरूपश्चाऽऽत्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति । येनेति । आत्मनो
हि सच्चिदानन्दैकतानादर्थान्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसंबन्धप्रयुक्तानि ।
तथा च ततः शरीरादुपाधैर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्तत् सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नमस्तीति
प्रश्नान्तरमाह । संप्रसादस्य चेति । एतेषां प्रश्नान्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवधारयति ।
इत्येत इति । प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च संवादरूपा आद्याऽऽख्यायिका दृश्यते
सा किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । आख्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे
गुरोस्त्वस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः श्रद्धालुत्वप्रकारस्त्वत्प्रदर्शनार्थेति यावत् ।

१ स. ड. अ. ठ. ड. ट. ण. 'ता नाट्य' । २ क. ग. 'नि ह' । ३ ग. घ. च. ट. 'दायवि' ।
४ स. छ. न. ण. 'शामु' । ५ स. छ. न. ण. 'मुक्तम' ।

स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच ॥ १ ॥ तद्धोमये देवासुरा अनुबुधिरे-
ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मा-
नमन्विष्य सर्वाश्च लोकानामप्रोति सर्वाश्च
कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरो-

त्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वं च दर्शयिष्यति । आहमत्र भोग्यं
पश्यामीत्यनेनासकृत् । परद्वारेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्याऽऽत्मनः
स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति । नयमार्थतैवास्य
विधेर्युक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह संभवति ॥ १ ॥

तद्धोमय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम् । तद्वद्विज प्रजापतेर्वच-
नमुभये देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवासुरा अमु परंपरायुतं स्वकर्णगोच-
रापन्नमनुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचं बुद्ध्वा किमकुर्व-
न्मित्युच्यते । ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं 'देवाः स्वैरपिषद्यसुराश्च हन्त
यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तं तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो
यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानामप्रोति सर्वाश्च कामानित्युक्त्वेन्द्रो हैव

पक्षे प्राप्तौ शास्त्राचार्याभ्यामात्मान्वेषणमेव कार्यमिति किम इत्यर्थः । इतश्च
नियमविधिरेव नापूर्वविधिरित्याह । दृष्टार्थत्वादिति । अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां
ज्ञानसाधनमुक्तं तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलं न्ययव्यतिरेकाभ्यां तद्धो-
तुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः । तस्य दृष्टफलत्वे वाक्यशेषम-
नुकूलयति । दृष्टार्थत्वं चेति । कथमसकृत्प्रयुक्तेन न पश्यामीति वर्तमानोपदेशेना-
न्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिरिक्तात्मवादिनां कस्योत्थज्ञानादनुमानाच्च मनु-
ष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धेर्भैरमित्यभिप्रेत्याऽऽह । परद्वारेणेति । अन्वेषणादेर्दृष्टफल-
त्वे फलितमाह । इति नियमार्थेनेति । अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहे-
त्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्वाप्राप्त्यैवस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमाख्यायिका व्याख्यातुमाख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्शनाथे-
त्यादिनोक्तं स्मारयति । तद्धेति । अवतारिताख्यायिकाश्लराणि व्याचष्टे । तद्धेत्या-
दिना । किमिदं निद्रविरोचनौ विद्यार्थिनावपि परितोऽन्येऽन्ये शरीरमात्रेण प्रजा-

१ घ. ह. । ठ. हवै । २ ख. ज. न. 'पर्याऽऽग' । ३ ग. घ. क. च. ट. ड. ते तं । ४ घ.
ड. च. ड. ड. देवाश्च पं । ५ ग. ट. स्वस्वपं । ६ घ. च. 'हो इ रां' । ७ क. ख. छ. ज. न. 'न'
पं । ८ ख. ज. न. 'ले च फं' । ९ क. ख. छ. ज. न. 'वि' । १०

चतुर्दशस्य ता॥ हासंविदानावेव समित्पाणी
प्रजापतिस्तथाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह
द्वाविंशतिर्गोणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्र-
जापतिस्तथा किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ
होचतुः । य आत्मेऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
र्विश्रान्तो विविश्रान्तोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
संकरः सौऽदृष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स
सर्वं लोकां प्रोति सर्वांश्च कामान् य-

राजैव स्वयं देवानामित्यादेवांश्च भोगपरिच्छदं च सर्वं स्थापयित्वा
शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं तस्यभिप्रवव्राज प्रगतवांस्तथा विरोचनोऽमुरा-
णाम् । विनयेन स्वभावो भिन्नान्तव्या इत्येतदर्थयति । त्रैलोक्यराज्याच्च
गुरुतरा विनयेन ततो देवाहरराजो महार्हभोगार्हौ सन्तौ तथा गुरुम-
भ्युपगतवन्तौ तौ ह किं सविदानावेवान्योन्यं सविदमकुर्वाणौ विद्या-
फलं प्रत्यन्योऽपि यौ वदन्तौ समित्पाणी समिद्गारहस्तौ प्रजाप-
तिसकाशमात्मनो गुरुवन्तौ ॥ २ ॥

तौ ह गताः प्रजापतिं गोणि श्वश्रूषापरो भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषि-
तवन्तौ । अभिप्रययौ प्रजापतिं स्तावुवाच किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभि-
प्रेत्येच्छन्ताववास्तमिति तौ युवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः । य आत्मे-
त्यादि भगवत्पुत्रो देववृत्तशिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताव-
वास्तमिति । य आत्मेति प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्ष्यायुक्ताव-
भूतां तथाऽपि किमिच्छन्तौ प्रयोजनगौरवात्पुत्ररागद्वेषभेदेर्ष्यादिदोषावेवं

पतिं प्रगतवन्तौ तत्राऽऽह विनयेनेति । तयोरुक्तरूपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं
कथयति । त्रैलोक्येति । प्रयेति दर्शयतीति पूर्वेण संबन्धः । तस्या गुरुतरत्वे
हेतुमाह । यत इति सविदमाम् ॥ २ ॥

तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्तमिति वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोनुकर्षणमा-
त्रमिति द्रष्टव्यम् । अत्रोक्तं तयोर्वैरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमासीदिति
त्याकाङ्क्षाऽऽह । यद्यपि तौ प्रजापतिराजयोः स्वभाववो वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन

स्तमात्मानमनुविद्यं विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ
ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्विद्यत्यथ

भूत्वोषनुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यां प्रवृत्तम् ॥ ३ ॥
सावेवं तपस्विनौ शुद्धकल्मषौ योग्यावुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाच ह ।
य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्गृहीतकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा ।
एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञातसर्वलोक-
कामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यम् । अत एवाभयप्रद एव ब्रह्म ब्रह्मतममित्य-
थैतत्प्रजापतिनोक्तमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायाकूपं पुरुषं
जघ्रहतुः । गृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्ठवन्तः । अथ योऽयं
हे भगवोऽस्म्युपरिख्यायते परि समन्ताज्ज्ञायते यश्च समादर्श आत्मनः
प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते खङ्गादौ च कतम एव एषां भगवद्वि-
रुक्तः किंवैक एव सर्वोऽप्यति । एवं पृष्ठः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव
यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वेषु सर्वे जन्तेषु मध्येषु परि-
ख्यायत इति होवाच । ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं

चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति । तेनेति ॥ ३ ॥

शुद्धकल्मषौ प्रक्षालितदोषाविति यावत् । पुरुषो द्रष्टेति संबन्धः । अस्मदादि-
मिस्तत्र द्रष्टा द्रष्टो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । निवृत्तेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो
वेमुक्त्ये हेतुमाह । गृहीतेति । योगिभिः समाधिनिष्ठैरनर्हद्भिर्मिरिति यावत् । य
आत्मेत्यादिवाक्येनास्त्यैकवाक्यतां दर्शयति । एष इति । भूमविद्यया चास्त्यैकवाक्यत्वं
सूचयति । भूमाख्यमिति । इतिशब्दो वाक्यसमाह्वयार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पाठयति ।
अथ योऽयमिति । प्रश्नार्थोऽथशब्दः । इतिशब्दः प्राप्त्यर्थः । यश्चक्षुरुपलक्षितो
द्रष्टैव एव मयोक्तोऽपहतपाप्मादिधर्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपा-
तेन सूचयन्नुक्तवानप्रजापतिरित्याह । एवमिति । प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं तर्हि
वृथोर्वैमुक्त्यं न निवृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । यथोक्तवचोक्तं, वस्त्विति
यावत् । यत्प्रजापतिना मनसि निहितं तत्प्रकटीकृतं चोदयति । नन्विति । शिष्ट-

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो विजा-
नीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेवेक्षांच-
क्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं

उदशराव उदकपूर्णं शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं तत्राऽऽत्मानं
पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथमित्युक्तौ तौ ह
तथैवोदशरावेऽवेक्षांचक्राते अवेक्षणं चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह
प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरा-
वेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां विदितमित्येन-
वेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तत्र कोऽभिप्राय
इति । उच्यते । नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्युक्ताऽभूच्छायात्म-
न्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवाऽऽसीत् । येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयो
प्रवव्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते । तेन
नोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति । विपरीतग्राहिणी च शिष्यावनुपेक्ष-
णीयाविति स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति विपरीतनिश्चयापनपाय च

आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्य तं तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ तानन्तरं यदात्मनो न वि-
जानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति संबन्धः । प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति
शङ्कते । नन्वेति । उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यते
इति । तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामावाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने
कारणमाह । नैवेति । छायात्मनि छायायां तद्धेतौ विपरीते चेन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रम-
मात्मधीरियं निश्चिता प्रवृत्तेत्यर्थः । तयोस्तत्राऽऽत्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह ।
येनेति । प्रव्रजनेऽपि शान्तहृदयोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न हीति । तेन विपरीतग्राहित्वेनेति युवत् । उक्तमगृहीत्वा विपरीतं
गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुबुद्धित्वादिशङ्क्य प्रजापत्यभिप्रायमाह ।
विपरीतग्राहिणी चेति । कथमिदं प्रजापतेरभिप्रायं विधिगतमव आह । विपरीतेति ।

पश्यान् । नलोमभ्य आ नलोमभ्यः प्रतिरूप-
मिति । तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलं-
कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षे-
थामिति । तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परि-

वक्ष्यति साध्वलंकृतौ विष्णोरादि । तौ होचतुः । सर्वमेवेदमावां भगव
आत्मानं पश्यन्तौ लोमभ्यः प्रतिरूपमिति यथैवाऽऽवां हे
भगवो लोमभ्यः प्रतिरूपमिति । एवमेवेदं लोमनस्वादिसहितमावयोः
प्रतिरूपमुदशरावेऽवेक्षेथामिति ॥ १ ॥

तौ ह पुनरुवाच । छायात्मनिश्चयापनयाप साध्वलंकृतौ
यथा स्वयदेव तथैव हार्दवस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनसौ च
भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति । इह च नाऽऽदिदेश पदज्ञातं तन्मे
प्रब्रूतमिति । तौ पुनरनेन साध्वलंकारादि कृत्वोदशरावेऽवेक्षणेन
तयोश्छायात्मशरीराणां प्राप्तिः स्यात् । साध्वलंकारसुवसनादीनामार्गन्तु-
कानां छायाकरत्वं उदशरावे यथा शरीरसंबेद्धानामेवं शरीरस्यापि
छायाकरत्वं पूर्वं आवेति सम्यते । शरीरैकदेशानां च लोमनस्वादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानां साध्वलंकाराणां छायाकरत्वं पूर्वमासीत् । छिन्नेषु
च नैव लोमनस्वादिच्छाया दृश्यतेऽतो लोमनस्वादिवच्छरीरस्याप्या-
गमापायित्वं सिद्धमिदमुदशरावादी दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देह-
स्यानात्मत्वं सिद्धमिदमुदशरावादी छायाकरत्वादेहसंबद्दालंकारादिवर्त ।

प्राजापत्ये प्रश्ने देवाः प्रजापतिं प्रोक्तिपरिग्रहणमनुवदति । तौ हेति ॥ १ ॥

तदपनयनप्रकारं कथयति । तौ पुनरिति । छायायां तदेवौ च देहे तयोरा-
त्मनिश्चयो यस्तस्य विष्णोरादि । इह चेति पर्यायोक्तिः । नाऽऽदिदेश तत्प-
योजनाभावादित्यर्थः । तौ पुनरुवाच । छायायां देहे चेन्द्रविरोचनयोरात्मप्रत्ययो
नापनीवो भवतीति शरीरसंबेद्धानां प्राप्तिः स्यात् । छायायास्तत्कारणस्य चाऽऽगन्तुकत्वादना-
त्मत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । साध्वलंकारेति । पूर्वमुदकादिसंबन्धावस्थापयामिति
यावत् । व्याभिचारित्वात् । तयोश्छायाकरणयोरनात्मत्वमित्याह । शरीरैकदेशानामि-
ति । उपपत्तिभ्यां सिद्धमिति । इत्युदशरावादाविति । न केवलं छाया-

१ घ. क. द. न. 'विष्णोरादि' । घ. क. च. ट. ठ. ड. न. 'तुः' । यथै' । २ क. ग. घ. च.
'ट. ठ. ड. न. 'रत्नावे' । ३ घ. क. द. न. 'गन्तुना' । ४ क. ग. क. ट. ड. 'वन्धाना' । ५
घ. ट. ड. ड. 'ति वि' । ६ घ. क. द. न. 'त' । एते । ७ क. योरेवान् ।

ष्कृतौ मूत्वोदशरावेऽवेक्षाचक्राते तौ ह प्रजा-
पतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ
होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुव-
सनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-
लंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति

न केवलमेतावदेतेन पार्वत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुखः स्वरागद्वेषमो-
हादि च कादाचित्कत्वाभ्रखलोमादिवदनात्मेति प्रत्येतन्नम् । एवमशेष-
मित्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते भुत्वा
तथा कृतवतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मात्तस्मात्स्वदो-
षेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्रविरोचनावभूतिमिति गम्यते ।
तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयो पप्रच्छ किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलंकारादिविशिष्टा-
वावां स्व एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयो बभूवतुः ।
यस्याऽऽत्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्ता पुनस्तद्विशेषम-
न्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति तस्मादात्मनि निर्दिष्टे
तद्विपरीतग्रहापनयायोदशरावसाध्वलंकारदृष्टान्तेऽप्यभिहित आत्मस्वरू-
पबोधोद्विपरीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकवि-
ज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवाऽऽत्मानं मनसि निधायैष आत्मेति

तत्कारणयोरेवानात्मत्वं किं तूक्तन्यायेनाहंकारादीनां तद्धर्माण चाऽऽत्मात्मीयत्वं प्रत्यु-
क्तमिति प्रसङ्गादविदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वमिममहंकारादीति शेषः ।
मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यम् । एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति । कादा-
चित्कत्वादिति । अनात्मेत्यनानात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थम् । वार्हे तयोर्यथोक्ती-
त्या विपरीतग्रहणस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्याशङ्क्याऽऽह । एव-
मिति ॥ २ ॥

तथैवेत्यस्य व्यर्थेऽख्यानं पूर्ववदिति । यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्व्याचष्टे । यथेति ।
आवां स्व इतिदमुदाहरणं यथैवेति संबन्धः । अविद्यायादुदशराववाक्यात्साध्वलं-
कारवाक्याच्च च्छायातद्वेत्योरन्यतरस्यैवाऽऽत्मत्वमप्यसाविति भ्रमाविक्षयः सुतरा-
मित्युक्तः । प्रजापतिवाक्यमुत्थापयति । यस्येत्यादिना । वाक्यव्याख्यानमविदिशति ।

१ क. ड. 'वगवि'। ४ ल. अ. ठ. प. 'सकृप'।
 प्रत्यक्ष'। ५ ठ. ड. 'ने च'। ७ ल. अ. ण. 'ख्यातं ह'। ८ क. ख. छ. अ.
 न. 'ह'। राक्षसि'। ९ ल.

हृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैता-
मुपनिषदं प्रोवाचाऽऽत्मैवेह मह्य्य आत्मा
परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचर-
न्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥
तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धानमयजमानमाहु-
रासुरो बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं

लक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्ममत्पक्षं चाकृत्वा विपरीतनिश्चयो य भूत्वे-
न्द्रविरोचनावेतौ ब्रजतो गच्छेयाताम् । अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा
किं विशेषितेनैतदुपनिषद आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेपमुपनिष-
देषां देवानामसुराणां वा त एतदुपनिषद एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गात्पराभूता बहिर्भूता
विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वयहं गच्छतोः सुरासुरराजयोषोऽसुर-
राजः स ह शान्तहृदय एव सन्विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्योऽ-
सुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रोवाचोक्तवान् । देह-
मात्रमेवाऽऽत्मा पित्रोक्त इति । तस्मादात्मैव देहः इह लोके मह्य्यः
पूजनीयस्तथा परिचर्यः परिचरणीयस्तथाऽऽत्मानमेवेह लोके देहं मह-
यन् परिचर्यश्चोभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं च । इहलोकपरलोकयोरेव
सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ ४ ॥

तस्मात्तत्संप्रदायोऽद्याप्यनुवर्तत इतीह लोकेऽददानं दानमकुर्वाणम-
विभागशीलमश्रद्धानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्त्ययजमानमयज-
नस्वभावमाहुरासुरैः स्वस्वयं यत एवं स्वभावो बतेति लिख्यमाना आहुः

प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वाऽपि गच्छतोऽपि विरोचनयोर्विरोचनगतमवान्तरविशेषमाह ।
स्वयहमिति । पित्रा तथोक्तत्वेऽपि किमस्माभिस्तत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तद्वमादिति । तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् । तथेत्युक्तप्रकारोक्तिः । तथाऽपि प्राथितो
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । इहलोकेति ॥ ४ ॥

विरोचनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति । तद्वमादिति । देहात्मवादस्याऽऽसु-
रत्वादिति वाक्यम् । तत्संप्रदायस्तेषां विरोचनमभूत्तन्नामसुराणां संप्रदायो देहात्मत्वो-

भिक्षया वसनेनालंकारेणेति स॒स्कुर्वन्त्येतेन
ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्ट-
माध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्वयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत

शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्धधानतोदिलक्षणेऽपनिषत् । तयो-
पनिषदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्ना-
दिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाऽऽच्छादनादिप्रकारेणालंकारेण ध्वजप-
ताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं
लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् देव्याऽक्रौर्योदिसंपदा युक्तत्वादुरो-
र्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं
ददर्श दृष्टवान् । उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मधवतः प्रत्यभादुद्धौ । येन च्छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श ।
कथम् । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते छायात्माऽपि साध्व-

पदेशः । किमित्यात्मत्वादिरहितमासुरमाहुरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति । प्रकृ-
तोपनिषत्कार्यं कथयति । त्रयेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह । अथेत्यादिना ।
ह्योस्तुल्येऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसंधानं वृत्तमित्या-
शङ्क्याऽऽह । दैव्येति । स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति । प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि
कथमिन्द्रस्य च्छायात्मग्रहणे ददर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । उदशरावेति । यदर्थो
देहादेरनात्मत्वज्ञापनायोक्तं भावत् । कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादित्यादिन्यायः । तदेकदे-
शो व्यभिचारिणोऽनात्मत्वम् । स्यात्कदाचिदष्टिफलमाचष्टे । येनेति । दोषदर्शनमे-
वाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयामासुरमित्यादिना । उदाहृते वाक्ये विवक्षितमर्थं

एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः
परिवृक्के परिवृक्कोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोग्यं पश्या-
मीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजा-
पतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं

लंकृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा
नखलोमादिदेहावयवपगमे छायात्माऽपि परिष्कृतो भवति नखलोमा-
दिरहितो भवति । एवमेवायं छायात्माऽप्यस्मिच्छरीरे नखलोमादिभि-
र्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः ।
स्नामः किलैकनेत्रस्तस्यान्धत्वेन गतत्वात् । चक्षुर्नासिका वा यस्य
सदा स्वयति स स्नामः । परिवृक्कणश्चिच्छब्दहस्तश्चिच्छब्दपादो वा । स्नामे
परिवृक्के वा देहे छायात्माऽपि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाश-
मन्वेष नश्यति ॥ १ ॥

अतो नाहमत्रास्मिन्नच्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं
पश्यामीत्येवं दोषं देहच्छायात्मदर्शनेऽध्यवस्य स समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं
वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः

कथयति । पथेति । परिष्कृतो भवतीत्येतद्व्याचष्टे । नखेति । एवमेव देहस्य नखा-
द्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति च्छायात्माऽप्यन्धो
भवतीति संबन्धः । किमिति देहस्याऽऽन्धये छायात्मनस्तदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह ।
नखलोमादिभिरिति । तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वादेहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे
छायायामपि तदभावाभ्युपगमादेहे चक्षुराद्यभावेऽपि च्छायायां तदभावो युक्त
इत्यर्थः । स्नामस्तस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्नामः किलेति । पदार्थभूत्वा
वाक्यार्थमाह । स्नाम इति । पारतन्त्र्यात्कृतमन्त्रे च्छायायां दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तर-
माह । तथेति ॥ १ ॥

विनाशित्वादियुक्तिवर्जनफळमुपसंहरति । दोषं ब्रह्म यथोक्तरीत्या
किं कथयानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति । प्रजापतिरिति ब्रह्मविद्यां जान.

विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवा-
च यथैव स्वस्वयं भगवोऽस्मिच्छरीरे साध्वलं-
कृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-

प्रगतवानसि विरोचनेन सार्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विज्ञानमपि
पुनः पप्रच्छेन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यद्वेत्य तेन मोपसीदेति यद्वत्तथा
च स्वाभिप्रायं प्रकटयकरोत् । यथैव स्वस्वयमित्याद्येवमेवेति चान्वमो-
दत प्रजापतिः । ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छायाभिन्द्रोऽग्रहीदा-
त्मेति देहमेव तु विरोचनस्तर्किनिमित्तम् । तत्र येन्यते । यथेन्द्रस्योद-
शरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाऽऽचार्योक्तबुद्ध्या छाया-
त्मग्रहणं तत्र दोषदर्शनं चाभूत् । न तथा विरोचनस्य किंतिर्हि देह
पैवाऽऽत्मदर्शनं नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद्वदेव विद्याग्रहणसाम-
र्थ्यप्रतिबन्धदोषास्पत्वबहुत्वापेक्षमिन्द्रविरोचनयोश्छायात्मदेहयोर्ग्रह-
णम् । इन्द्रोऽल्पदोषत्वादृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव श्रद्धानतया जग्राहेत-
रश्छायांनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोकोऽ-

मेव किमर्थं प्राकृतवत्पृच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानमपीति । आचार्यस्य ज्ञान-
वतोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायविक्षेपेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यद्वेत्येति ।
तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः । शिष्ययोः श्रवण-
साम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति । आचार्यमतोपन्यासद्वारा
परिहरति । तत्रेति । तत्र प्रतिपत्तिविक्षेपे दृष्टान्तेन निमित्तविक्षेपं दर्शयति ।
यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना छायात्मैवोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः ।
विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या नाभूदित्याह । न तथेति । कथं
तर्हि तस्याऽऽत्मदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । देह एवेति । आचार्येणाऽऽत्मा देह
एवोक्त इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्याऽऽत्मेज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य छाया-
त्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवाद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहा-
त्मदर्शने दोषदर्शनं च न प्रवृत्तमित्याह । नापीति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।
तद्वदेवेति । विद्याग्रहणौपयिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यी रागादिदोषस्वद्वय-
त्वापेक्षमिन्द्रस्य च छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । इन्द्र इति । यथोक्त-

कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽधो भवति
स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिकृष्टोऽस्यैव शरी-
रस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्या-
मीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं

यमिति दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयो-
र्वासतोर्ध्वनीलं तन्महार्हमिति च्छायाभिप्रायं वात एवोच्यते न च्छाया
तद्वदिति विरोचनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थावधा-
रणं तुल्येऽपि श्रवणे रूपापितम् । दाम्यत दत्त दृष्टव्यमिति दकार-
मात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे । निमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव सहकारीणि
भवन्ति ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवन्सम्पक् त्वयाऽवगतं न च्छायात्मेत्युक्त्वा प्रजाप-
तिर्यो मयोक्त आत्मा प्रकृत एतमेवाऽऽत्मानं तु ते भूयः पूर्वं व्याख्या-

दोषभूयस्त्वापेक्षं यद्वतो विरोचनस्याभिप्रायं दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना ।
उक्तमर्थं बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति । देवान्मनुष्यान्सुरांश्च
प्रजापतिना दकारोपदेशे साधारण्येन कृते तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थविक्षोषा-
वधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके रूपापितं तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं
तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविक्षोषबुद्धिस्तत्राऽऽह । दाम्यतेति । अदान्ता हि वयं स्वभावत-
स्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति पितोक्तवानिति देवानां मविराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा
वयं तेन दृष्टेत्यस्मान्प्रत्युक्तवान्पितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् । सुकूरा हि वयं स्वभा-
वतस्तेन दृष्टव्यमित्यस्मान्प्रति प्रजापतिरुचिवानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव । तदेवं
दकारमात्रश्रवणादात्मचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरोचनयोरपि
अविष्यवीत्यर्थः । अन्धेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शनाविक्षोषादर्थप्रतिपत्तेश्चैव तेषां स्यादिति
चेत्तेत्याह । निमित्तान्यपीति । युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षा-
न्यस्तस्योस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

इन्द्राभिप्रायं बुद्ध्वा प्रजापतिरनुमोदितवाचिकमन्त्रमनुमोदनवाक्यं व्याकरोति ।
मघवेष्वेति । इन्द्राभिप्रायविषय एषाब्दः । अनुमोदनात्प्राप्त्यधीत्युक्तं श्रुत्वा श्रोतुका-

त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि
 द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिं-
 शतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्य-
 ष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥
 य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रूहेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्य-
 द्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
 यदि स्याममस्त्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

तमप्यनुव्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्याख्यातं दोषरहितानामवधारण-
 विषयं प्राप्तमपि नाग्रहीरतः केनचिदोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वम-
 तस्तत्क्षपणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवत्ते क्षपि-
 तवोषाय तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य आत्माऽपहतपाप्माविलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात
 एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महीयमानः कृपादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेक-
 विधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समा-
 नम् । स हैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथम् । तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं
 भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि स्याममिदं शरीरमस्त्रामश्च
 स भवति नैवैष स्वप्नात्माऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

ममुपगतमिन्द्रं प्रत्याह । यस्मादिति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

पूर्ववच्छायाभयदर्शनवदित्यर्थः । अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नदोषीत्यर्थः । छायात्मनः
 शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदोषस्त्वदनुविधायित्वं तथाच कथं पूर्ववदोषदर्शनमित्या-
 कङ्क्ष्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

न वधेनास्य हन्यते नास्य साम्येण सामो
 घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
 त्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति
 ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तः ह प्रजा-
 पतिरुवाच मधवन्धच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः
 किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं
 भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 साममसामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥३॥

नाप्यस्य वधेन स हन्यते छायात्मवच्च चास्य साम्येण सामः स्वप्ना-
 त्मा भवति । यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयेत्स्त्रीर्यती-
 त्पादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं छायात्मव-
 देहदोषयुक्तः किंतु घ्नन्ति त्वेवैनम् । एवशब्द इवार्थे । घ्नन्तीवेनं केच-
 नेति द्रष्टव्यम् । न तु घ्नन्त्येवेति । उत्तरेषु सर्वेष्विवशब्ददर्शनात् ।
 नास्य वधेन हन्यत इति विशेषणाद्घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवम् । प्रजा-
 पतिं प्रमाणीकुर्वन्तोऽनृतवादित्वापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजा-
 पतिवचनं कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु छायापुरुषे
 प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष्ट नश्यतीति दोषमेभ्यदधात्तथे-

साम्येण चक्षुरादिगतानवरवसल्लिखलनविषयत्वेनेति यावत् । देहदोषेणाऽऽत्मनो
 न दोषो भवतीति प्रामेवोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति ।
 न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाख्यः । एतदेहाभिमाने हि सत्येव देहधर्मेण संपुण्यत इव
 द्रष्टा स्वप्ने त्वेतदेहाभिमानभावात् तेन संपुण्यत इत्याह । तदिहेति । स्वप्नद्रष्टा चेदे-
 हदोषेण न भुज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याह द्रष्टाऽह । न तावदिति ।
 किमित्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राऽऽह । न त्विति । इतिशब्दो द्रष्ट-
 व्यमित्येव संवक्ष्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेषणस्त्वतो वधः स्वप्न-
 द्रष्टो निषम्यतो विवक्षितः कस्मादेवशब्दो यथाश्रुत इति शङ्कते । नास्पेति ।
 किमर्थं प्रजापतिमाहमनाद्यं वा मन्यते यथाश्रुतं भुज्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्तं

न वधेनास्य हन्यते नास्य साम्येण सामो
 भ्रमति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
 त्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येव-
 मेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
 ख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति

हापि स्यात् । नैवम् । कस्मात् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति न
 च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथम् । अपहतपाप्मा-
 विलक्षणे पृष्ठे यदि च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं
 प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् । जगाम च ।
 तस्मान्न च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं
 द्रष्टाऽक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावयन्तीव तथा
 च पुत्रादिभरणमिच्छामप्रियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोदितीव ।
 नन्वप्रियं वेत्त्येव कथं वेत्तेवेति । उच्यते नामृताभयत्ववचनानुपपत्तेः ।
 ध्यायतीवेति च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न ।
 शरीरात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसंभवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव न वेति ।

विद्याग्रहणार्थं संभवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विकल्पान्तरं प्रत्याह । प्रजाप-
 तिमिति । न स्वतो हननं स्वप्रदृशो विवक्षितमिन्द्रस्येति शेषः । उक्तमेव स्फोरयति ।
 एतदिति । दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति । तद्विघट-
 नप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवाऽऽकारुष्यपूर्वकं प्रश्नयति ।
 कथमित्यादिना । अथेन्द्रो दृश्यत इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानि-
 त्युक्तं कथमिदानीमन्यथोच्यते तत्राऽऽह । तथेति । यथेदं वाक्यमक्षुण्णलक्षितद्रष्टृपरं
 तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु रूपद्रष्टरि च्छायात्मनीव स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः ।
 यथा तदुपगम्य स्वप्रदृष्टारं प्रेक्षीव तथेति यावत् । इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति ।
 वेत्तृत्वं विकारश्चेदमृतत्वं न स्यामृदादिवद्विनाशित्वप्रसङ्गात् । तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युच्य-
 तमाह । उच्यत इति । अहं वेत्तीतिविक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त
 इति शङ्कते । नन्विति । अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिध्यतीति परि-
 हरति । नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवधारयति । तिष्ठत्विति । न वेत्तप्रिय-

स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै हो-
वाच॥४॥इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः॥१०॥
तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्ब्रूतेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्रा-
प्यैव देवानेतद्द्रयं ददर्श नाह खल्वयमेव संप्र-

नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपीष्टं फलं नोपलभ इत्यभि-
प्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयशुण-
वच्चस्याभिप्रेतत्वात् । द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति ।
तस्मात्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिषन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तैस्तक्षणाद्य
वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापतिः । तथो-
पितवते क्षपितकल्मषापाऽऽह ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य दश-
मः खण्डः ॥ १० ॥

पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं
वाक्यम् । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च ग्रहीयमानश्चरति स एष सुप्तः
समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्ब्रूतेति स्वाभिप्रेतमेव । मधवांस्तत्रापि दोषं ददर्श । कथम् । माह

नैतैव भवतीत्यर्थः । इष्टं सर्वलोककामावाप्तिलक्षणं विषये ब्रह्मभावेनाऽऽध्यात्मिकमप्य-
प्रियवैशुत्वादिकमस्ति तत्पुनर्द्वेष्टेऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेणाप्रियवैशेव स्वप्नद्रष्टा न तु
मदभिप्रायेणेति विगिनष्टि । तवेति । तत्र हेतुमाह । आत्मन इति । वसापराणी-
त्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । द्विरुक्तमपीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत्
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

यथा पूर्वमेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने ग्रहीयमान इत्याद्युक्तं तथेहाप्येतं
त्वेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्यर्थे विविष्टाधिकारिणे प्रजापतिरिति योजना । व्याख्यातस्यैव
वाक्यस्यार्थे संक्षिप्य दर्शयति । अक्षिणीति । तत्रापि सुषुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः । तदेव
बोधदर्शनेन प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाऽऽ-

त्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः
पुनरेयाय त॒ह प्रजापतिरूवाच मधवन्य-
च्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमिच्छन्पुनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव॑
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मधवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-

नैव सुषुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं संप्रति सम्यगिदानीं चाऽऽत्मानं
जानाति नैवं जानाति । कथम् । अपमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेव विनाशमिवेति पूर्वव-
द्ब्रष्टव्यम् । अपीतोऽपिगतो भवति विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावोऽवगम्यते नास्ति ज्ञाने । न च सुषु-
प्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवाऽऽ-
त्मनो मन्यतेऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् ॥ २ ॥

पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवेतं नो एवान्यत्रै-
तस्मादात्मनोऽन्यं कंचन किं तर्क्षेतमेव व्याख्यास्यामि । स्वल्पस्तु दोष-
स्तवशिशिष्टस्तत्क्षपणाय वसापराण्यन्यानि पञ्च वर्षाणीत्युक्तः स तथा
चकार । तस्मै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसंबन्धरहितमात्मनः

काङ्क्षाद्वारेणाभिनयति । कथमिति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति । स्वपर-
विवेकाभावे दोषमाह । अत इति । गन्ति त्वेतेत्यत्रोक्तं व्यनक्ति । पूर्ववदिति ॥ १ ॥

कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति । ज्ञाने हीति ।
एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ॥ २ ॥

पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादेशाभावे हेतुमाह । स्वल्पस्त्विति । आख्यायिकातोऽपसृष्ट श्रुति-

१ ख. ग. घ. ङ. ज. ट. ठ. त. किमेवेच्छ'. २ क. घ. 'मिवेच्छ'. ३ क. ग. ङ. ट.
ड. ड. 'वो गं'. ४ क. ग. ट. 'सस्थस्य'. ५ ख. ज. 'मृतमभयमिति'.

ख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादसापराणि पञ्च
वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
कशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतं ह वै वर्षा-
णि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै
होवाच ॥३॥ इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥
मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तद-

स्वरूपमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि
संपेदुः संपन्नानि बभूवुः । यदाहुर्लोकं शिष्टा एकशतं ह वै वर्षाणि मघ-
वान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति । तदेतद्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमि-
त्याख्यायिकातोऽपस्तम्ब श्रुत्योच्यते । एवं किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरु-
तरमिन्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो
नातः परं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्याय-
स्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरम् । यन्मन्यसेऽस्याधारादिलक्षणः
संप्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । गृणु तत्र
कारणम् । यदिदं शरीरं वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चाऽऽत्तं
मृत्युना ग्रस्तं सततमेव । कदाचिदेव त्रिपत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा

रस्मभ्यं किमर्थमित्यमुपदिशतीत्याशङ्क्याऽऽह । एवंमिति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्याय-
स्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितौ विश्वतैजसातुक्तौ कारणमात्रबद्धश्च प्राज्ञो व्याख्यातः संप-
त्यशरीरं तुरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति । मघवन्निति । शरीरवदात्मनोऽपि विना-
शित्वमवस्थाविशेषे दर्शितमित्याशङ्क्याऽऽह । यन्मन्यस इति । सशरीरो विशेषविज्ञा-
नवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्दिनाशङ्क्यो न पुनरसौ वस्तुतो विनश्य-
ति स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति संप्रसादस्य विनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारण-
मेव स्पष्टयन्नक्षराभि व्यञ्चिष्टे । यदिदमित्यादिना । ननु मर्त्यमित्येतावतैव मृत्यु-
व्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते तत्राऽऽह । कदाचिदे-
वेति । वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं यस्य देव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह ।

स्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै

सन्नासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्त इति वेरा-
ग्यार्थं विशेष इत्युच्यत आत्तं मृत्युनेति । कथं नाम देहांभिमानतो
विरक्तः सच्चिवर्तत इति । शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छ-
रीरमस्य संप्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहे-
न्द्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनेवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरश-
रीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्त्वे मा भूतामित्यात्मनः ।
आत्मनो भोगाधिष्ठानम् । आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोबन्नादिक्रमेणो-
त्पन्नमधिष्ठानम् । जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाऽधि-
ष्ठानम् । यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रिया-
मिषवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति । अशरीरस्वभा-
वस्याऽऽत्मनस्तदेवाहं शरीरं शरीरमेव चाहमित्यविवेकौत्सभावः सश-
रीरत्वमत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेत-
त्तस्य च ने वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्वविषयसंयोगवियोग-
निमित्तयोर्बाह्वविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश

कथमिति । निवर्तने विशेषवचनं फलवदिति शेषः । तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह ।
शरीरमित्यत्रेति । मध्वन्नित्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । त्रिस्थानतया जाग्रत्सुषुप्ता-
रूपस्थानत्रयसंबन्धित्वेनेति यावत् । अमृतत्वं षडूर्मिवर्जितत्वम् । अशरीरत्वं स्वाभा-
विकसावयवत्वादिराहित्यम् । आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपेक्षितपूरणं कृतम् ।
भोक्तृभोगायतनं शरीरमिति विशेषणार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह । आत्मनो वेति ।
अधिष्ठानं जनयितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दस्यार्थान्तर-
माह । जीवरूपेणेति । उत्तरवाक्यस्थं सशरीरशब्दं व्याचष्टे । यस्येति । ईदृशं
मर्त्यत्वादिविशेषणवदित्यर्थः । तद्यथोक्तं शरीरमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितः
स तद्रूपः पुरुष इत्यर्थः । तस्यैव संपिण्डितमर्थमाह । तद्वानिति । उक्तेऽर्थे विशे-
षणं पाठयति । सशरीर इति । अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अशरीरेति । अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्वेण संबन्धः । यतः सशरीरोऽत एव
प्रियाप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना । वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति । एतच्छ-
ब्दार्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति । सशरीरस्येति । तौ ममेति मन्यमानस्य

१ ख. घ. च. ज. ठ. 'हात्माभिः' । २ ग. ड. ट. ठ. ड. द. 'रम्यत्र' । ३ ग. ट. 'व वाऽ-
हं' । ४ क. ग. 'कादात्म' । ५ ख. घ. झ. ट. ण. न ह वै । ६ ग. छ. 'रम्य' । भो । ७ क. ख.
न. ण. म. 'भोगा' । ८ क. ख. छ. ज. 'छितसादृश्यः पु' ।

सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः

उच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति । तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निर्वर्तिताविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः प्रत्येकं संबध्यत इति प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेतेति पद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हि ते अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसंभावात्-त्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मध्यवतोक्तं मुषुप्तस्थो विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषः । धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । आगमापापिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न त्वग्रेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरभिना स्पर्श इति भवति तथाऽग्रेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्याऽऽनन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञानमानेनन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि भूमेव

सदः स्वस्य तयोः संततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति संबन्धः । प्रियाप्रिययोः स्मारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशङ्क्य संततिरूपयोरित्युक्तम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । अजस्य देहसंबन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति । मुक्ते पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्पृशिरिति । प्रत्येकं संबन्धमभिनयति । प्रियमिति । समस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासंबन्धे दृष्टान्तमाह । नेति । प्रियाप्रिययोः भुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्मेति । तत्रेत्यशरीरितारूपं स्वरूपमुच्यते । प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते । नन्विति । इहापीति मुक्तो पृथगे । स्वाभाविकप्रियाप्रतिषेधान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति । प्रतिषेधमेवाभिनयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेष निषेध इत्यत्र निधामकमाह । आगमापापिनोरिति । कादाचित्के स्पर्शशब्दवज्र स्वात्मन्येतच्छब्दोऽस्तुत्याह । न त्विति । आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियाप्रियत्वन्मात्रप्रतिषेधात्तदवस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सवितुरिति । भूमविद्यालोचनायामपि सुखमात्रस्याऽऽत्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इहापीति । तथाऽपि विष-

१ ख. घ. झ. ज. य. न ह वै । २ ठ. 'कविज्ञा' । ३ क. 'हिताहिते यतोऽज्ञ' । घ. ञ. 'हिताहिते अ' । ४ ठ. ञ. 'कृति' । ५ क. 'इत्यादिश्रुतिः' । आ' । ग. घ. ङ. च. ट. ड. 'इत्यादिश्रुत्या' । आ' । ६ क. ग. च. ट. ठ. ड. 'नन्दमान' । ७ क. ग. ट. अज्ञस्य । ८ क. ख. छ. ज. ञ. 'सिराख्य' । ९ ग. 'नियममा' ।

प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सप्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात्स्वरूपेणैव वा नि-
त्यसंवेद्यत्वाभिर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टम् । नाह सख्यं संप्रत्यात्मानं
जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रस्येष्टं यदूतानि चाऽऽत्मानं च
जानाति न चाप्रियं किंचिद्वेत्ति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामा-
न्येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः
कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितम् ।
हितं चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूत-
लोककामात्मत्वोपगमेन यो प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजा-
पतिनाऽभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राज्याप्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति
कं केन विजानीयादात्मैकत्व इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्व-
स्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भव-

यविषाधिभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुरुषार्थत्वमिति शङ्कते । नन्विति । भेदो न पुमर्थ-
त्वोपयोगी केवलव्यतिरेकाभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः स चाभेदेऽपि विद्यत
इत्याशङ्क्याऽऽह । स्वरूपेणेति । आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र
हेतुमाह । नाहेति । किं तर्हीन्द्रस्येष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्धीति । येन ज्ञानेना-
ऽऽप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेण संबन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्यु-
च्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूष-
यति । न त्विति । द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । तथाऽपीष्टमेवेन्द्राय
प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । हितं चेति । किं तर्हि तस्य हितमिति चेत्त-
दाह । व्योमवदिति । हितं वक्तव्यमिति संबन्धः । हितमेव न त्विष्टमिति स्थिते
फलितमाह । तत्रेति । सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानां चाऽऽत्मा सच्चिदानन्दमात्रं
तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्वहन्तीति चोदयति । नन्विति ।
सगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविद्यास्तुत्यर्थं संकीर्त्यते । ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणवि-

* यत्र भेदो नास्ति तत्र पुमर्थत्वमपि नास्तीति केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ।

१ स. ड. म. ड. ढ. ण. लोकाश्च । २ ड. ढ. याऽऽसि । ३ ड. याऽनासि । ४ क. स. छ.
म. ण. 'पयीभा' । ५ क. स. छ. म. ण. 'ति । व' ।

तीत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न । सर्वात्मनः सर्वफलसंबन्धोपप-
त्तेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याग्निः । ननु सर्वात्मत्वे
दुःखसंबन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्याप्यात्मत्वोपगमादविरोधः ।
आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनौ-
निमित्तानि । सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
च्छिन्नैति दुःखसंबन्धाशङ्का न संभवति । शुद्धसत्त्वसंकल्पनिमित्तानां तु
कामानामीश्वरदेहसंबन्धः सर्वभूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वि-
रेण भोक्तेति सर्वाविद्याकृतसंव्यवहारानां पर एवाऽऽत्माऽऽस्पदं नान्योऽ-
स्तीति वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च्छाया-
पुरुष एव प्रजापतिनोक्तः । स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव । न परोऽपहतर्पांप्म-

द्याया अपि प्रत्यभूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति । नेत्यादिना । सर्वा-
त्मत्वे निन्दाऽपि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विदं । दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्याऽऽत्मा वि-
द्वानपि न दुःखी भविष्यतीति समाधत्ते । न दुःखस्येति । तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त
इति दुःखी स्यात्तत्राऽऽह । आत्मनीति । न तावदात्मनः स्वभावो दुःखित्वं किं-
त्वाविधेयं सा च मुक्तस्य दग्धेति दुःखित्वाप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि विद्यया दग्धया-
मविद्यायां तदध्यारोपितमैश्वर्यमपीश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं दग्धमेवेति कथं स्तुत्यर्थे-
मिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । शुद्धेति । शुद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः संकल्पा निमित्तानि येषां कामानामैश्वर्यमेदानां ते तथोक्ता-
स्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेणेश्वरामिध्यानरूपेण सिद्धानामीश्वरारूपेण स्वभा-
वेनाभिसंबन्धो मायावस्थायां सिध्यतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसंबन्धो
नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह । पर एवेति । चतुर्ष्वपि पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तद-
र्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं संप्रति स्वयूध्यमतमुत्थाप-
यति । य एष इति । प्रथमपर्यायस्य च्छायात्मविषयत्ववद्वितीयतृतीयपर्याययो-
रपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति । अन्य एव परस्मादुक्त इति संबन्धः ।
चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्रयेऽपि परमात्मैव कस्मान्नोच्यते तत्राऽऽह । न पर इति ।
अपहतपाप्मात्वादेरवस्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये पर-
स्योपदेशो युज्यते तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्वेषु पर्यायेषु च्छायादयो

१ घ. 'परीक्षितं क' । २ ग. ट. 'ना' । सां । ३ घ. च. ट. ग. 'नां कां' । ४ ख. ड. च. झ.
ठ. ड. ड. ग. 'पाप्मादि' । ५ ग. ट. 'विद्यं सां' । ६ ख. छ. अ. ग. 'ति दग्धत्वादप्र' । ७ ग. ट.
'मनीभूतं त' । ८ ख. छ. अ. ग. 'स्त्य चे' ।

स्वादिलक्षणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते । छायाद्यात्मेनां चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते । आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्याऽऽत्मनोऽत्यन्तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्शयिषुर्वृक्षं कंचित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति पश्यामुमेष चन्द्र इति । ततोऽन्यं ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्धानं च चन्द्रसमीपस्थमेष चन्द्र इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतच्च एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायेन पर इति । चतुर्थे तु पर्याये देहान्मर्त्यात्समुत्थायाशरीरतामापन्नो ज्योतिःस्वरूपम् । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे ह्यादिभिर्जज्ञत्क्रीडन्नममाणो भवति स उत्तमः पुरुषः पर उक्त इति चाऽऽहुः । सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुम् । न त्वर्थोऽस्य ग्रन्थस्यैवं संभवति । कथम् । अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य शिष्याभ्यां छायात्मनि गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशरावोपन्यासः किं पश्यथ इति च प्रश्नः साध्वलंकारोपदेशश्चानर्थकः स्यात् । यदि च्छायात्मैव प्रजापतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किंच यदि स्वयमुपदिष्ट इति ग्रहणस्याप्यपनयकारणं

निदिश्यन्ते उत्फलाभावादत आह । छायाद्यात्मेनां चेति । तत्र प्रथमं छायांत्मोपदेशस्य प्रयोजनमाह । आदावेवेति । परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवाऽऽदावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्स मा भूदिति पृथक्छायात्मोपदेशः कृत इति संबन्धः । स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । इति-शब्दस्तिष्ठ संबध्यते । पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह । चतुर्थे त्विति । मरणधर्मकाद्देहात्पृथग्भूत्वा ज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तो यद्यपि चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथाऽपि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । स संप्रसादो यो विद्वान्कर्तृत्वेन विवक्षितः । किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दृषयति । न त्विति । असंभवमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति । कथमित्यादिना । यद्यप्ये पर्याये छायात्मोपदिश्येत तर्हीन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वाद्विपरीतग्रहणोपायं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात् । तेन नेदं व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः । इतश्च नाऽऽद्ये पर्याये छायात्मोपदेशोऽस्तीत्याह । किंचेति । प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि च्छायात्मनो ग्रहणं न मृष्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्पष्टयति । यदीति ।

१ ख. ज. 'त्मना चो' । २ ख. घ. च. अ. ड. ण. चन्द्रमसं । ३ क. ग. ट. 'तमपु' । ४ घ. ड. ठ. ण. श्रोतुः । ५ क. 'दि वा तेन स्व' । ६ घ. ठ. 'दृष्टम्' । ७ ग. ट. 'हस्या' । ८ क. 'यनका' । ९ ख. छ. अ. 'त्मना चे' । १० क. ग. ट. 'यात्मनोप' । ११ क. ख. छ. अ. ण. 'दिश्यते तर्ही' ।

वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयकारणं च स्वप्नं
ब्रूयात् । न चोक्तं तेन मन्याग्रहे नाक्षिणि च्छायात्मा प्रजापतिर्बोप-
दिष्टः । किं चान्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इत्युपदिष्टः स्यात्तत
इदं युक्तम् । एतं त्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेशः । स्वप्ने
न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्न । अपि रोदित्वाभिपवेत्तेत्युपदेशात् । न
च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महीयमानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
रिति न्यायतः श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथाऽपि
न धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किं तर्हि पट चि-
त्रवज्जाग्रद्वासनाश्रया दृश्येव धीर्भवतीति न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वाद्यः
स्यात् । किंचान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चाऽऽत्मानं च जानाती-
मानि भूतान्ययमहमस्मीति । प्राप्तौ सत्त्वां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह

तेन च्छायात्मग्रहणापनयकारणावचनेनेति यावत् । तेन प्रजापतिनेत्येकस्व-
च्छब्दो योज्यः । इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टुरेवोपदेशो न च्छायापुरुषस्येत्याह ।
किंचान्यदिति । एतच्छब्देन संनिहितावलम्बिना च्छायात्मानमनुकृत्य स्वप्ने
द्रष्टुरुपदेशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टैवो-
पदिष्ट इत्यर्थः । स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वात् तत्र द्रष्टुरुपदेशोऽस्तीति
कङ्कवे । स्वप्न इति । अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना । किंच प्रकाशकारणा-
नामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयंज्योतिष्ट्वं बृहदारण्यके
स्वप्नावस्थामाभित्योक्तं ततश्च तत्र द्रष्टुरुपदेशः सिध्यतीत्याह । न चेति । सूर्योदी-
नामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्ययुक्तं स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादि-
त्याकाङ्क्षाऽऽह । यद्यपीति । करणत्वाभावे हेतुं पृच्छति । किं तर्हीति । नीलपी-
तादिजाम्बवासाभिर्विवर्तमाना साक्षिणो वेद्यतामपद्यते । तथाच पेटचित्रवद्विचित्रवास-
नामयचेतसः साक्षिमयत्वात् स्वप्नोपलब्धौ करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं न्याय-
सिद्धमिति । पठेति । प्राप्तद्विकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्टः । स्वप्नावस्थायामित्यत्र हेत्वन्तर-
माह । किंचेति । तथाच जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेषः । इतश्च द्र-
ष्टुरेवोपदेशः स्वप्नदक्षायामित्याह । प्राप्तविति । न केवलमुक्तसौषमो निषेधो निषेध्य-
माक्षिसाधेयत्वादवस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षति किंतु तुरीयगतो निषेधोऽपि निषेध्य-

सत्त्वमित्यादि । तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चाऽऽत्मा स्वप्रबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः संचरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धम् । यच्चोक्तं संप्रसादः शरीरात्समुत्थाय पस्मिन्कृपादिभी रममाणो भवति सोऽन्यः संप्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये एतं त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्वदेतं त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किंचान्यत्तेजोबन्धादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहशृङ्गे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो मृषा प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं कृपादिभी रन्ता भविष्यसीति युक्त उपदेशोऽभविष्यच्चदि संप्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् । तथा भूष्यपहमेवेत्यादिश्याऽऽत्मेवैवं सर्वमिति नोपसमहरिष्यच्चदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । नोन्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्मात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजनूनां परं आत्मा न भवेत् तस्मादेक एवाऽऽत्मा प्रकरणी सिद्धः । न चाऽऽत्मनः संसारित्वम् । अविद्याध्यस्तत्वादा-

माकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथेति । निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात्पृथक्तस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययो-
रपहतिरस्तीति न ह वै सशरीरस्येत्यादिनोक्तं सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्त-
स्यैवावस्थान्नायातीतस्य सत्यां विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजना ।
स्वप्ने द्रष्टुरुपदेशो हेत्वन्तरमाह । एकश्चेति । चतुर्थपर्यायस्य सौषुप्तादर्धान्तरविषयत्व-
मुक्तमनुभाष्य दूषयति । यच्चोक्तमित्यादिना । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति ।
प्रदीति । अविकरणावेयभावेन भेदः सत्यो नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । किंचान्य-
दिति । जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठ्युपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह ।
तथेति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि जीवेश्वरभेदो न संभवतीत्याह । नोन्य
इति । इतश्च जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिष्विति । श्रौतमर्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति । आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति ।

त्मनि संसारस्य । न हि रज्जुशुक्लिकागमनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्यस्तानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातम् । यच्च स्थितप्रियवेत्तेवेति नाप्रियवेत्तेवेति सिद्धम् । एवं च सति सर्वपर्यायेष्वेतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति प्रजापतेर्वचनम् । यदि वा प्रजापतिच्छन्नरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तम् । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तरस्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचार्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्मान् गौरः कृष्णो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्तदुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्त्येवैतदेवं दुरवगमं येन देवराजोऽप्युदशरावादिदर्शिताविनाशपुक्तिरपि मुमोहैवात्र

आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नाऽऽत्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । मिथ्या च तदज्ञानं चेति मिथ्याज्ञानं तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रतीतिमापादिवानीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं प्रियाप्रियसंबन्धस्य विवक्षितमिति शङ्कामुक्तन्यायातिदेशेन निरस्यति । एतेनेति । आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहृत्यभावो न वास्तवत्वं शरीरसंबन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । स्वप्नदृष्टा स्वल्पप्रियवेत्तेव भवति न त्वप्रियवेत्तेवेति यत्पूर्वत्र स्थितं वेत्ति सिद्धम् । लाभान्तरमाह । एवं चेति । प्रजापतेर्वचनं सत्यं भवेदिति संबन्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह । यदि वेति । सुखादयः साश्रया गुणत्वाद्गूपादिवदित्यनुमानात्तादृशयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादिवर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः । प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नन्वेति । तस्याऽऽभासत्वान्न बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । दृष्टान्तोऽपि संपादितो न भवतीति शङ्कते । सर्वमिति । जरादेः सत्यवचनं त्वदीयमेवमस्त्येवेत्यङ्गीकरोति । अस्त्येवेति । अङ्गीकारे हेतुमाह । दुरवगममिति । अविकारिणः प्रमितिजप्तको वेद इति न्यायैतादृशानामनविकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वम् । अतोऽस्त्येव जरादिसत्यत्ववचनं न तावता वस्तुभावि-रित्यर्थः । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह । येनेति । अत्रेत्यात्मतत्त्वोक्तिः । तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्व-

विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोधनो महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि
देहमात्रात्मदर्शनो बभूव । तथेन्द्रस्याऽऽत्मविनाशभयसागर एव वैना-
शिका न्यमज्जन् । तथा सांख्या द्रष्टारं वेदादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि
त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्थुः । तेषांऽन्ये का-
णादादिदर्शनाः कषापरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्पुक्त-
मात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः । तथाऽन्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहृत-
चेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशविनेन्द्रबन्धन्य-
माना घटीपद्मवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रमन्ति । किमन्ये क्षुद्रज-
न्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विषयापहृतचेतसः । तस्मादिव
त्यक्तसर्वबाह्येणैरनन्यशरणैः परमहंसपरिव्राजकैरित्याश्रमिभिर्वेदान्त-
विज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः प्राजापत्यं चेयं संप्रदायमनुसरद्विरुपनि-
बद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासत्यद्यापि त एव नान्य इति ॥ १ ॥

रमाह । तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्येति ।
सांख्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह । तथा सांख्या इति । तार्किक-
भ्रान्तिरपि तस्य दुर्ग्रहत्वे गेमिकेत्याह । तथाऽन्य इति । बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेष-
प्रयत्नधर्माधर्माभावना नवाऽऽत्मगुणाः । मीमांसकभ्रान्तिस्तस्य दुर्ग्रहत्वे गेमिकेत्याह ।
तथाऽन्य इति । यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति
तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह । किमन्य
इति । अन्ये बभ्रमन्तीति किं वक्तव्यमिति संबन्धः । यदि लौकिकानां
परीक्षकाणां चेदमात्मतत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते केषां तर्हिदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तस्मादिति । एषणास्त्विवाऽऽत्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति । अनन्यशरणै-
रिति । तेषां कुटीर्चैरादिभावं व्यासेषति । परमहंसेति । कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य
नैष्कर्म्यप्राधान्येन वर्तमानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति । अनन्यशरणैरित्युक्तं
व्यनक्ति । वेदान्तेति । पूज्यतमैरिति नित्यानुवादः । तेषामात्मवेदनोपायं प्राक्तन-
मुपदिशति । प्राजापत्यं चेति । स्थानत्रयं तुरीयं चेत्येतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयम् ।
यथोक्ताधिकारिणामेवाऽऽत्मवेदनमित्यत्र लिङ्गावरमाह । तथेति । अक्षरारमित्यादि-
वाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थमिति पदम् ॥ १ ॥

१ ठ. 'कामात्मानम्' । २ ड. ड. ड. ततोऽन्ये । ३ ड. च. ठ. ड. ड. 'था क' । ४ क. ग. ड.
ड. 'पहत' । ५ ठ. 'शं संसारवक्त्रे व' । ६ क. ग. ड. 'पहत' । ७ घ. ठ. 'रन्त्याश्र' । ८ क. ग. ड.
'न्तङ्गा' । ९ क. ख. छ. झ. गमकमित्या । १० क. झ. गमकमित्या । ११ ग. झ. ड. 'चक्रादि' ।

अशरीरोवायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं
ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते॥२॥

तत्राशरीरस्य संप्रसादस्याविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेवं
संप्राप्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्त-
व्येति दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्यादिप्रच्छ-
रीरमस्येत्यशरीरः । किं चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्पुरित्येतानि चाशरीराणि ।
तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजनावसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिश्चा श्रुति-
चुल्लोकसंबन्धिनमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाश-
समानरूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणाष्टह्यमाणान्याकाशाख्यतां
गतानि । यथा संप्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवाऽऽपन्नस्तानि
च तथाभूतान्यमुष्मादचुल्लोकसंबन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणा-
दिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथम् । शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं
त्रैष्णिकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथ-
ग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमि-
तभावं हित्वाऽभ्रमपि भूमिपर्वतहस्त्यादिरूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्ल-
तादिचपलरूपेण स्तनयित्पुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृष्टा-
गमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

सशरीरस्य बन्धो मुक्तिरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह । तत्रेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं वदाह । अविद्यमानमिति ।
एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मा-
दिति कुतो व्यपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अमुष्मादितितीति । यथोक्तान्यशरी-
राणि वाय्वादीनि तेषामाकाशात्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा वाय्वादीनि स्वेन
रूपेणाष्टह्यमाणत्वद्वयायामाकाशाख्यतां गतानीति संबन्धः । तानि च वाय्वादीनि ।
तथाभूतान्याकाशात्सत्त्वं प्राप्तानीत्येतत् । वर्षादिफलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्
समुत्थानमुक्तमाकाङ्क्षाद्वारेण स्फुटयति । कथमित्यादिना । स्वेन स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पद्यन्त इति संबन्धः । तत्र वायोरभ्रस्य विद्युतः स्तनयित्त्रोश्च स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पत्तिप्रकारं विवृणोति । पुरोवातादीतीति । स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः ॥ २॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स

यथाऽयं दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यग्नवदविद्यया संसा-
रावस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य
इत्येवंप्रकारं प्रजापतिर्नैव मघवान् यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रि-
यादिधर्मा तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन्त एष संप्रसादो जीवोऽस्मा-
च्छरीरादिकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमात्मनो
रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत् । स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभि-
निष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन स्वेन रूपेण संप्रसादोऽ-
भिनिष्पद्यते प्राक्प्रतिबोधात्तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः
पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एवं च स उत्त-
मपुरुष उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स एवोत्तमपुरुषोऽस्मिन्प्र-
पुरुषो व्यक्तौव्यक्तश्च सुषुप्तः सप्रस्तः संप्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेणेति ।
एषामेष स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ व्याकृताव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपु-

दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । वाय्वादीनामित्यस्य पुरस्तात्तथेत्यध्या-
हृत्येवम् । तत्राऽऽदिशब्देनाभविद्युत्स्तनयित्तनवो गृह्यन्ते । आकाशादीत्यादिपदम-
भादिकारणसंग्रहार्थम् । शरीरसाम्यमेव विशिनाष्टि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टा-
न्तमाह । प्रजापतिर्नैति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावत् ।
मघवान्प्रतिबोधित इति संबन्धः । दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नासीति ।
शरीराद्विदुषः समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति । समुत्थानं विभजते ।
देहादीति । पुनर्लोकं परिहरति । इति व्याख्यातमिति । उत्तरवाक्यस्थं सशब्दं
व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तम पुरुष इति संबन्धः । संप्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रागित्यादिना । उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां
शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मसत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भव-
तीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवं चेति । पुरुषस्योत्तमविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमि-
त्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति । अक्षीति । इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र
पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेद्यत्वं तुरीयस्य तूत्तमपुरुषत्वमित्याह । एषामिति । यथो-

१ क. ग. ड. ड. 'यो स श' । २ ख. न. ग. 'वं प्रजा' । ३ ख. ग. घ. च. झ. ट. ड. 'तिर्नैव' । ४ क. ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ड. 'ते' । अत ए' । ५ क. 'मपू' । ६ क. 'सौ पू' ।
७ क. 'मपू' । ८ ठ. रुष उत्तमः पुरुषाद्वीति । ९ क. 'मपू' । १० क. झ. ट. 'त्ताम्य' ।
११ क. ग. ड. 'मेव स्वे' । १२ ठ. 'री व्यक्ताव्यक्तौ व्या' । १३ क. ठ. 'मपू' । १४ क. 'मत्य' ।

उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्कीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनस्मर-

रुषः कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स संप्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति कचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षद्वसन् भक्षयन् वा भक्षयानुच्चावचानीप्सितान् कचिन्मनोमात्रैः संकल्पादेव समुत्पितैर्वा-
स्त्रलौकिकैर्वा क्रीडन् रूपादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं स्त्रीपुंसयो-
न्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वाऽऽत्मसामीप्येन जायत
इत्युपजनमिदं शरीरं तन्न स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् ।
दुःखात्मकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वं मुक्तस्य । नैष दोषः ।
येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तेन मिथ्याज्ञानादि विषयोच्छेदितमत-
स्तन्वानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्यनुभूतेन ग्रहणहीतेन
वा यदनुभूतं तदनुमादाद्यपगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभि-
रविद्यादोषवद्विर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति । अविद्यानिधि-

कोत्तमपुरुषे भगवत्समिति संगिरते । कृतेति । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानुचिवात् । स तत्रेत्यादि
व्याचष्टे । स संप्रसाद इति । कचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः । कचिन्मनोमात्रैरित्यत्र
कचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । नोपजनमिति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुंसयो-
रिति । तन्न स्मरन्पर्येतीति संबन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
तत्स्मरणे हीति । विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दूषणमाशङ्कते । नन्विति ।
असर्वज्ञत्वदोषं निराकरोति । नैष दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वज्ञ
इति । न च शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च सका-
र्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभूतिविपरीतवर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
शरीरादि पूर्वं सम्यग्ज्ञानेनाविषयीकृतमपि सङ्गन्त्याऽनुभूतमेवेति विदुषामपि स्मर्त-
व्यमिति चेन्नेत्याह । न हीति । मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न संबध्यन्ते चेत्कथं तर्हि

१ क. 'समः पूरु' । त. 'समपूरु' । घ. ड. झ. अ. 'समः पु' । २ ठ. ड. ण. 'या सर्वात्मतया स'
३ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ण. मात्रेण सं । ४ क. ट. 'न-स्मरन् की' । ५ ख. ग. अ. ड. ण. तन्मि-
थ्या । ६ क. ख. अ. ण. 'क्षरेति' । ७ ख. छ. अ. ण. 'ति स । ८ ण. 'मात्रेण सं' । ९ ग. ट. 'म-
भतस्या' । १० ग. ट. 'ण ध्वस्तत्वा' । ११ ग. 'परिव' । १२ ख. छ. अ. ण. कृतं स'

विदः शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त

ताभावात् । ये' हृच्छिन्नदोषैर्मृषितकषायैर्मानसाः सत्याः कामा अनृता-
पिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यक्त्यत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन संब-
ध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्वेतद्विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मलोक इति । यत्र कचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भव-
न्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातिं स भूमा कामाश्च ब्राह्मलोकिकान्
पश्यन्नमत इति च विरुद्धम् । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मि-
न्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वात् । द्रष्टु-
र्दृष्टेरविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानामभावात् पश्यति
चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं मुक्तस्यापि सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः ।
केन कं पश्येदिति चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः

तत्र कामाः संबध्येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । ये त्विति । किमिति सर्वेरेवे कामा नानुभू-
येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । अनृतापिधाना इति । इतश्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरि-
त्याह । विद्येति । किमिति निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि सत्यकामसंबन्धवचनं तत्रा-
ऽऽह । इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्यास्तुत्यर्थं विदुषि कामसंबन्धवचनम् । मनसै-
तान्कामान्पश्यन्नित्यत्र विशेषश्रवणमपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्द्रियादिषु
भवतां कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । मनसैतान्कामा-
नित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वात्प्राज्यमिति शङ्कते । नन्विति ।
वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह । यथेति । यद्वैतत्र पश्यति पश्यन्वैतत्र पश्यति
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमर्कं
यत्पश्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनीते । नैष दोष इति । अथ यथोक्तं
वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तविषयतयोदाहृतमत आह । यद्यपीति ।
सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्वत्तस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमाद्युक्तं सुषुप्ते तत्संबन्धो
मुक्ते सिध्यतीत्यर्थः । किंच युक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादि तत्रै-
वोक्तमित्याह । केनेति । फलार्थवादस्याक्षिवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते ।
अशरीरेति । दृश्यत इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने कृत्वाऽशरीरस्य तद्वयमेवत्वा-
दशरीरात्मैकैकदृश्यत इति श्रुतिविरुद्धेत्यर्थः । आत्मस्वामृतत्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुति-

१ क. ग. घ. च. न. ट. ड. ड. न. 'येतु छि' । २ घ. ठ. ड. उच्यते । ३ क. ख. ग. घ.
क. च. न. ट. ठ. न. 'नातीति । ४ ग. ड. च. ड. ड. 'ति भूतः का' । ५ घ. ट. 'ति वि' । ६ क.
सुषुप्त' ।

एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

सम् कथमेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथाऽसा-
वक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तत्र को हेतुरक्षिणि
दर्शन इत्याह स दृष्टान्तो यथा प्रयोग्यः प्रयोग्यपरो वा तस्यैव । प्रयु-
ज्यत इति प्रयोग्योऽन्वो बलीवर्हो वा । यथा लोक आचरत्यनेनेत्या-
चरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिञ्छरीरे
रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिरिन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञान-
क्रियाशक्तिद्वयसंमूर्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं निपुक्तः ।
कस्मिन्बह्वमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
च्छरेण राज्ञेव सर्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाख्यापारेऽधिकृतः । तस्यैव

लिङ्गविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयनिरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्य-
मुत्थापयति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां
लिङ्गहेतुकं तावद्दर्शने संभवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति
तथोच्यत इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना । अध्याहार-
राहित्यसिद्धयर्थं पक्षान्तरमाह । प्रयोग्येति । एवमित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः संब-
ध्यते । शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्तव्यम् । अस्मिन्नु-
क्तः स रथस्थानीय ईश्वरेण स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं प्राणो रथित्वेन नियुक्त इति संब-
न्धः । प्राणप्राणं व्यावर्तयति । पञ्चवृत्तिरिति । बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रह-
मेव च । इन्द्रियाणि ह्यानाहुरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । इन्द्रियेति । आत्मानं
रथिनं विद्धीति श्रुतिविरुद्धं प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्योपाधिर्यस्तदभेदाङ्गीकारा-
न्मैवमित्याह । प्रज्ञात्मेति । तस्याध्वात्मसंतानैशरीरद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं
दर्शयति । विज्ञानेति । ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधिद्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र
श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कस्मिन्नेति । प्रतिष्ठास्यामीतीक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादि-
श्रुतिरिति शेषः । तथाच यथा राज्ञा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः संधिविश्रादौ नियु-
ज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टान्तराधिकृतः स्वकीयदर्शनादिख्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति । प्राणः स्वविलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वादध्यादिवदित्य-
नुमानादेहसंहत्वात्प्राणादतिरिक्तोऽसंहतश्चेतनः सिध्यतीति समुदायार्थः । चक्षुरादि-
चेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टात्वाद्वादिचेष्टावदित्यनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ।

१ क. घ. ङ. च. झ. ड. ट. स । २ क. झ. ज. ण. 'यथावात्तरविरो' । ३ क. 'न्तरवा' ।
४ क. झ. ज. म् । तस्मिन्नुक्तशरीर ई' । ५ स. छ. ज. ट. ण. 'ति वि' । ६ क. झ. छ. ज. ण तस्य
वदुपा' । ७ क. झ. छ. ण. अ. 'नद्व' । ८ ग. ट. 'कारी मे' ।

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः
पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्या-

तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोपलब्धिद्वारभूतम् ॥ ३ ॥

अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रमनुविषण्णमनुपक्त-
मनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर आत्मो चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुष-
स्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तदेहादिभिः संहत-
त्वात्परस्य द्रष्टुरर्थे सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽश-
रीरोऽसंहतः । अक्षिणि दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपल-
क्षणार्थम् । सर्वविषयोपलब्ध्या हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वाच्च-
क्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति तत्सत्यं भवतीति च

प्रकृतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मात्रेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति । प्राणसंवादे चक्षु-
रादीनां प्राणपारतन्त्र्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं तेषामिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

शरीराद्व्यतिरिक्तमात्मानं संभाव्य तस्योपाधिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे । अथेति । अतिरि-
क्तात्मसंभावनानन्तर्यमशब्दार्थः । यत्र तत्रेतिसप्तमीभ्यां संसारदशोच्यते । अनुगतं
चक्षुरिति संबन्धः । दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्थयते । यस्येति । यस्य परस्य
द्रष्टुरर्थे करणं चक्षुरिष्टं स परश्चक्षुषि लिङ्गेन दृश्यत इति संबन्धः । पारार्थ्ये चक्षुषो
हेतुमाह । देहादिभिरिति । यत्संहतं तत्त्वविलक्षणशेषं दृष्टं यथा शयनासनादि
तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संहतत्वाद्यस्य विलक्षणस्य शेषभूतं सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन
दृश्यते । विमतं साश्रयं धर्मेत्वाद्गुणादिवदित्यनुमानादित्यर्थः । दृश्यत इत्यस्याविरुद्धा-
र्थमुक्त्वाऽक्षिणीत्यस्य विवक्षितमर्थमाह । अक्षिणीति । यथाऽक्षिद्वारा रूपोपलब्ध्या
परस्तथा तत्तद्विन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्ध्या पर एवेति कृत्वा युक्तमिदमुपलक्षणमिति
साधयति । सर्वविषयेति । सर्वेन्द्रियैरुपलब्धृत्वमविवक्षितं चेत्कथं तर्हि सर्वालपि
श्रुतिषु चक्षुष्येवोपादिदृश्यते तत्राऽऽह । स्फुटेति । चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्वे
श्रुतिं संवादयति । अहमिति । यत्रादर्शमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तद्वस्तु सर्वं स्फुटोपल-
ब्ध्यादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्टमित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या

* १ ड. ग. 'नुविष' । २ क. ग. ट. ठ. 'त्मा चक्षुषि भवतीति चा' । घ. च. क. ड. 'त्मा चक्षुषि
भवति चा' ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ड. द. ग. 'र्थे सो' । ठ. 'र्थे सो' । ४ ख. ज. ड. ग.
'त्वाक्षि' । ठ. 'त्वाक्षि' । ५ ख. ज. ठ. 'ति भु' । ६ क. ख. छ. ज. ग. 'र्थे क' । ७ क. ख. छ.
ज. ग. स 'यश्च' । ८ क. ख. छ. ज. ग. 'क्षुषा लि' । ९ ख. ज. ग. 'ष्येवोपायो' । १० ट. 'वाऽऽक्षोप' ।

हराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रो-
त्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स
आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन

श्रुतेः । अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगन्धं दुर्गन्धिं वा जिघ्रा-
णीत्यस्य गन्धं विजानीयामिति स आत्मा तस्य गन्धाय गन्धविज्ञा-
नाय घ्राणम् । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वक्षिष्यामीति स
आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियम् । अथ यो वेदेदं
शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंस्पृष्टं केवलं
मन्वानीति वेद स आत्मा मननाय मनः । यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र
प्रयोगाद्वेदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति
स आदित्यो यो दक्षिणतो यः पश्चाच्च उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स
आदित्य इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रि-
यानिर्हृत्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि । इदं चास्याऽऽत्मनः सा-

विवक्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति यावत् । योऽ-
स्मिन्देहे येन केनापीन्त्रियेण यं कं चिद्विषयं वेद स आत्मेति संबन्धः । उक्तमेवार्थमाकाङ्-
क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । जिघ्राणीति यो वेदेत्युक्तमेव संक्षिपति । अस्पृष्टोति ।
इन्द्रियैर्ब्रह्मादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्पन्नमिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्ये-
तन्मन्वानि संपादयानीत्यर्थः । यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या प्रकृ-
त्यर्थं रूपं तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमित्याह । यो वेदेति ॥ ४ ॥

आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्संसर्गादेव विषयसिद्धिसंभवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्या-
काङ्क्षाऽऽह । दर्शनादीति । अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया । सा चाऽऽत्मनः संवि-
देकरसस्योसङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गाभ्रमहेतुस्वानिष्पत्त्यर्थं चक्षुरादीनि भवन्ति सा-
र्थकानीत्यर्थः । केषामुक्तरीत्या सार्थकत्वे गमकमाह । इदं चेति । करणानामुक्तं सार्थ-
कत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषयसंबन्धानुपपत्त्या तत्संबन्धव्रान्ति-

१ क. ग. घ. ङ. झ. ट. ठ. त. थ. शृण्वानी । २ घ. ड. ङ. श्रुतिः । ३ क. ग. ड. ठ.
ङ. न. शृण्वानी । ४ क. ग. ट. ड. 'संप्रयुक्तं के' । घ. च. ठ. न. 'संप्रयुक्तं के' । ड. ङ. संप्रयुक्तं के । ५
क. ग. घ. ङ. च. ठ. ड. ङ. 'त्मा । यो । ६ ग. ट. संप्रयुक्तं त' । ७ झ. ग. छ. झ. ड. न. र्थः ।
वे । ८ ङ. झ. न. 'नः सविदे' । ९ ग. स्यासंयोगोदा । १० ग. छ. सी नेति । ११ झ. न. 'त्यर्थानि' ।

दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्मते ॥५॥

य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमु-
पासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे

मर्थ्याववमम्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया ।
यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृततयेति तद्वत् ।
मनोऽस्याऽऽत्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियैरसाधारणं चक्षुश्चष्टे पश्यत्यने-
नेति चक्षुः । वर्तमानकालविषयोणि चेन्द्रियाण्यतोऽदेवानि तानि ।
मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च सूक्ष्मव्यवहितादि-
सर्वोपलब्धिकरणं चेति दैवं चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽवि-
द्याकृतदेहेन्द्रियमनोविपुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः सन्नेष व्योमवद्विशुद्धः
सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन्नेतेनैवेश्वरेण मनसैतान्कामान्सवितृप्रकाशविशि-
त्यप्रततेन दर्शनेन पश्यन्मते ॥ ५ ॥

कान्कामानिति विशिनष्टि । य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिव-
द्ब्राह्मविषयासङ्गाद्यतेनापिहिताः संकल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । पस्मा-
देष इन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमच-
त्वेऽपि देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः
सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतो ब्रह्मचर्यमुवास
तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः । तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वाच्च त्विदानीं

कारणान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः । आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे
कथं कर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । य एषोऽस्मिणीत्यादि वाक्यं
प्रपञ्चितं संप्रति स तन्नेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैल-
क्षण्यं दर्शयति । मनोऽस्येति । तस्य चक्षुष्टेऽपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
वर्तमानेति । आगन्तुकदोषराहित्यं मृदितदोषत्वम् । सर्वेश्वरो व्यज्यते यस्मिन्विशुद्धे
मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण तदभिव्यञ्जकेनेत्येतत् ।
अविद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रवतं दर्शनं नित्याभिव्यक्तस्वरूपं चैतन्यं
तेन पश्यन्निति योजना ॥ ५ ॥

तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदर्थं
हीति । स सर्वाश्चेत्यादिवाक्यमाशङ्क्योत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । तद्युक्तमित्यादिना ।

१ क. म. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. ड. 'ति । व' । २ घ. च. ठ. 'याप्येवेन्द्रि' । ३ झ. म. घ.
'मयापि । ४ क. ङ. म. 'भाग्यात् । ठ. 'भाग्यानां नत्वि' । ५ क. म. ट. 'तृव्य' ।

अ कामाः स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च-
 श्व कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
 तीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥६॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः स्वण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छचामं प्रपद्येऽ-
 श्व इव रोमाणि विभूय पापं चन्द्र इव राहो-
 मुस्तात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-

मनुष्याणामेल्पजीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च संभवतीति प्राप्त इदमुच्यते ।
 स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामानिदानींतनोऽपि । कोऽसौ । इन्द्रा-
 दिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापति-
 रुवाच । अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः ।
 द्विवचनं प्रकरणसमाख्यर्थम् ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः स्वण्डः ॥१२॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्राभ्यायः पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो
 वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्मात्यन्तदुरवगाह-
 त्वात्तद्दार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छचामाच्छबलं शबल इव शबलोऽ-
 रण्याद्यनेककाममिश्रत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये
 मनसा शरीरपाताद्बोर्ध्वं गच्छेयम् । यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकाना-
 मरूपव्याकरणाय श्यामं प्रपद्ये हार्दभावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः । अत-
 स्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्ये इत्यर्थः । कथं शबलं ब्रह्म-

यथोक्तं फलं तच्छब्दार्थः । प्रकरणं निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानविषयम् ॥ ६ ॥
 इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः स्वण्डः ॥ १२ ॥

दहरेप्रकरणं विद्याप्रकरण उपास्यस्तुत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं प्र-
 कृताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते । श्यामादिति । अलं नन्दुरव-
 गाहत्वाद्ब्रह्मज्ञानहीनानामिति शेषः । कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
 मनसेति । न तर्हि मुख्या तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शरीरेति । विपरीतपाठं हेतु-
 त्वेनेति व्याचष्टे । यस्मादिति । हेतुः प्रतिज्ञया योज्यते । अत इति । ब्रह्मन्तमा-
 काङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । शरीरस्य त्याज्यत्वे हेतुमाह ।

१ क. 'मत्यल' । २ ख. घ. ङ. ड. न. 'येषाऽऽद्या' । ३ ठ. ण. जित्वा । ४ क. हार्द
 ब्रह्ममा' । ५ च. हार्द भा' । ५ ग. ट. 'रवि' । ६ ग. ट. तत्परि' । ७ क. ग. छ. ट. न. 'जन्तं दु' ।
 ८ क. 'त्याज्यज्ञान' ।

लोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यद-
न्तरा तद्वत् तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां

लोकं प्रपद्य इत्युच्यते । अथ इव स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं
पांस्वादि च रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवेत्येवं हार्दब्रह्मज्ञानेन
विधूय पापं धर्माधर्मरूपं चन्द्र इव च राहुग्रस्तस्तस्माद्वाहोर्मुखात्म-
मुच्य भास्वरो भवति यथैवं धृत्वा प्रहाय शरीरं सर्वानर्थोश्रयमिहैव
ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति ।
द्विर्वचनं ब्रह्मसमाप्त्यर्थम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वा इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थम् । आध्यानायाऽऽ-
काशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वा-
च्च । स चाऽऽकाशो नामरूपयोः स्वात्मस्थयोर्योगम्रीर्जभूतयोः सलिल-
स्येव पेनेस्थानीययोर्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तते तयोर्वा नामरूपयोरन्तरा मध्ये यन्ना-
मरूपाभ्यामस्पृष्टं यदित्येते तद्वत् नामरूपविलक्षणं नामरूपाभ्याम-
स्पृष्टं तथाऽपि तयोर्निर्वोढैवलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव 'मेनेयीब्राह्मणे'-

सर्वानर्थेति । इतिशब्दोऽर्थो न समाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति । आध्या-
नापेति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यक्षं
यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानित्याद्याः श्रुतयः । आकाशशब्देनाऽऽत्मनः
श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं प्रथ-
माद्विवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीयाद्विवचनान्तं षष्ठ्यर्थमादाय व्याचष्टे ।
तयोर्वेति । यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्वत्र व्याख्यातमधुना पुन्यस्तं व्याकृतं तदेव
व्याकरणं संक्षिपति । नामरूपीभ्यामिति । ताभ्यामस्पृष्टं चेत्कथं तन्निर्वाहकमित्या-
शङ्क्याऽऽह । नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति । मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि

१ क. ग. पांश्वादि । २ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. ड. 'वर्तते' । ३ ठ. 'ब्रह्मणेन' । ४
ग. ङ. ट. ठ. ड. 'व त' । ५ ठ. 'स्वतरो' । ६ ड. 'ति तथै' । ७ क. ठ. 'अमरित' । ८ ख. ग.
घ. ट. ठ. ड. 'जयोः' । ९ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ग. 'नसंस्था' । १० क. 'द्वि तद्व' । ११
ग. ङ. ट. ठ. ड. 'तद्व' । १२ ड. ड. ड. 'व कथं' । १३ क. 'ब्रह्मणेन' । १४ ग. 'ने वर्तते' । १५
ग. ट. 'ध्यातुर्ध्यानं' ।

वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्तिं स हाहं
यशसां यशः श्येतमदत्कमदत्कं श्येतं लिन्दु-

नोक्तं चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गर्भ्यत एकवाक्येता ।
कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि नाम सर्वजन्तूनां
प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोष्णीयाशरीरो व्योमव-
त्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम् । तच्चाऽऽत्मा ब्रह्मावृतमभरणधर्मा ।
अत ऊर्ध्वं मन्त्रः । प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सर्वा वेश्म प्रभुविभितं वेश्म
प्रपद्ये गच्छेयम् । किञ्च यशोऽहं यशो नामाऽऽत्माऽहं भवामि ब्राह्म-
णानाम् । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तत्प्राप्तये ततस्तेषां यशो भवामि ।
तथा राज्ञां विशां च । तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि ।
तद्यशोऽहमनुप्रापत्त्यनुप्राप्तिमिच्छामि । स हाहं यशसामात्मनां देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्युच्यते । ईयेतं
वर्णतः पञ्चवदरसैमं 'रोहितंम् । तथाऽदत्कं दन्तरहितमप्यदत्कं भक्षयि-
तु स्त्रीव्यञ्जनं तस्तेविना तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामपहन्तु विनाश-
यित्रित्येतत् । यदेवंलक्षणं ईयेतं लिन्दु पिच्छलं तन्माऽभिमां माऽभि-

कथं करतलामलकवक्त्रक्षणोऽपरोक्षत्वमत आह । आत्मा हीति । तेन स्वसंवेद्यत्वेनेति
यावत् । कुतो देहद्वयोपहितस्याऽऽत्मनः स्वसंवेद्यत्वं तच्चाऽऽह । अशरीर इति ।
परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । व्योमवदिति । ब्रह्मैव प्रत्यक्षभू-
तमिति कथमवगतमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । अनारम्भत्वं चेदब्रह्मत्वमस-
ङ्गात्मप्रत्यभूतं ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थ-
नामन्त्रमुत्पाप्य व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति । प्रथमतो ब्राह्मणग्रहणे हेतुमाह ।
ब्राह्मणा एवेति । "विशेष्यं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जनमिति । योनिशब्दितं प्रजनने-
न्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्वक्षयितुं भवेत्तदाह । तस्तेविनामिति । तदभिगमनं नाम गर्भ-

१ क. 'शः श्येत' । २ क. 'त्क' श्येत । ३ ग. 'तैव ग' । ४ ठ. 'म्येते तदेकवाक्यत्वादिहापि
कथं' । ५ क. 'कथयताऽऽत्मा' । क. '६ क. 'ते । अत' । ७ ड. ड. ड. भवति । ८ ठ. ग. 'हां यशो
वि' । ९ ठ. ग. 'य यस्तोऽप्य' । १० क. ग. 'णानां यशसाम्' । ११ क. ग. ड. च. श्येत । १२ ग.
समरो' । १३ क. घ. च. अ. लोहितं । १४ ग. ड. 'हितं स्त्रीचिन्हं योनिशब्दितं किलक्षणं तथा' ।
१५ ग. ड. च. श्येत । १६ क. घ. ड. च. ठ. ग. पिच्छलं । १७ क. क. छ. अ. ग. 'वेदनसे' ।
१८ क. क. ग. अ. ड. ग. विशेषे ।

[illegible]

शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्वि-
दधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिं-
सन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तय-
न्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुन-

धेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्नि-
वृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि
तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधा-
न्यप्रदर्शनार्थमुच्यते । शुचौ विविक्तेऽमेध्यादिरहिते देशे यथावदासीनः
स्वाध्यायमधीयानो नैत्यकमधिकं च यथाशक्ति ऋगाद्यभ्यासं च कुर्व-
न्धार्मिकान्पुत्रान्निशङ्क्यांश्च धर्मयुक्तान्विदधद्भार्मिकत्वेन तान्निगमयन्नात्म-
नि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्योपसंहृत्येन्द्रियग्रहणा-
त्कर्माणि च संन्यस्याहिंसन् हिंसां परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्थावर-
जङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः । भिक्षानिभित्तमटनादिनां हिंसां परपीडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्त-
तोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वाश्रमिणां चैतत्समानम् । तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये
वर्णयन्ति । कुटुम्ब एवैतत्सर्वं कुर्वन्स खल्वधिकृतो यावदायुषं याव-
ज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारेणैवं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहान्ते ।
न च पुनरावर्तते शरीरग्रहणाय । पुनरोक्तः प्राप्तायाः प्रतिषेधोत् ।
अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसंपद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्ता-
वत्तत्रैव तिष्ठति प्राक्ततो नाऽऽवर्तत इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्वि-

खयं कुर्वन्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति संबन्धः । एवं वर्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथो-
क्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति । अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वास्यति । पुनरावृत्तेरिति । चन्द्र-
लोकादिवद्ब्रह्मलोकादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिना प्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेध-
प्रसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याकरोति । अर्चिरादिनेति ।

१ ध. 'नस्त' भू. २ ख. अ. 'धेत्यभिस'. ३ क. 'नो नित्यनैमित्तिकं कर्मधि'. ४ ग. ड. ट.
ड. द. शक्ति. ख. ध. च. अ. ग. यथाशक्ति. ५ क. ठ. ग. 'हृदय सर्वेन्द्र'. ६ ख. अ. 'न
सर्व'. ७ ठ. 'तत्पर्वट'. ८ ग. ड. ट. द. 'ना प'. ९ ख. घ. अ. ठ. द. ग. 'पि पो'. १० ख.
'न्यत्र हि'. ११ ख. अ. ड. 'क्तैव प्र'. १२ क. ख. ग. ड. अ. ट. ठ. द. ग. 'निर्व व'. १३
ग. ट. 'धार्मिकान्'. अ. १४ ठ. 'तो मुच्यते नाऽऽवर्तते पुनस्तस्माच्चाऽऽगमनमाशङ्क्यते गमना-
दतो नाऽऽवर्तत इत्युच्यते'. द्विर.

४८२ छान्दोग्योपनिषदानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

रावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्या-
यस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

ॐ *आप्यायन्तु ममाङ्गानि वा प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं
ब्रह्मौपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म
निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु त-
दात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि
सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

चापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः स-
माप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

मागिति महाप्रलयात्पूर्वकालोक्तिः । ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्या-
यस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वियदादिजगज्जातं जातमज्ञानतो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म
निर्भयम् ॥ १ ॥

नमस्त्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे । गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवंदानन्द-
ज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भा-
ष्यटीका समाप्ता ॥ ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ च्छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका प्रारम्भ्यते ।

छान्दविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

छान्दविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

अ

अग्निर्हिकारो वायुः .... २।२०। १
अग्निष्टे पादं वक्तुंति .... ४। ६। १
अजा हिंकारोऽवयः .... २।१८। १
अतो यान्यन्यानि .... १। ३। ५
अन्नं यजमानः....तस्मै रु-
द्राः.... .... २।२४।१०
अन्नं यजमानः....तस्मै व-
सवः.... .... २।२४। ६
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं ....
वैश्वानरमुपास्ते पादौ... ५।१७। २
अत्स्यन्नं पश्यसि ....वै-
श्वानरमुपास्ते प्राण-
स्त्वेष .... ५।१४। २
अत्स्यन्नं पश्यसि ....वै-
श्वानरमुपास्ते वस्ति-
स्त्वेष .... ५।१६। २
अत्स्यन्नं....मूर्धा त्वेष.... ५।१२। २
अत्स्यन्नं....वैश्वानरमुपा-
स्ते संदेहस्त्वेष .... ५।१५। २
अथ खलु य उद्गीथः स
प्रणवो....स उद्गीथ
इति होतृषदनात् .... १। ५। ५
अथ खलु य उद्गीथः....
इत्पसौ वा आदित्यः १। ५। १
अथ खलु व्यासं .... १। ३। ३
अथ खलुद्वीपाभिराणि .... १। ३। ६
अथ खल्वमुमादित्यं .... २। ९। १
अथ खल्व्वात्मसंमितं .... २।१०। १
अथ सृत्वासीः० .... १। ३। ८
अथ खल्वेतयर्चा.... ५। २। ७

अथ जुहोति नम आदि-

स्याय .... २।२४।१४
अथ जुहोति नमोऽग्नये .... २।२४। ५
अथ जुहोति नमो वायवे २।२४। ९
अथ तत् ऊर्ध्वः .... ३।११। १
अथ प्रतिस्रुत्पाञ्चली .... ५। २। ६
अथ य आत्मा ससेतुः.... ८। ४। १
अथ य इमे ग्रामे .... ५।१०। ३
अथ य एतदेवं विद्वान-
ग्निहोत्रं .... ५।२४। २
अथ य एतदेवं विद्वान्नाम १। ७। ७
अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि १। ७। ५
अथ य एष संपसादः .... ८। ३। ४
अथ यच्चतुर्थममृतं.... ३। ९। १
अथ यत्तदजायत .... ३।१९। ३
अथ यत्तपो दानं .... ३।१७। ४
अथ यत्तृतीयममृतं .... ३। ८। १
अथ यत्पञ्चमं .... ३।१०। १
अथ यत्प्रथमास्तमिते .... २। ९। ८
अथ यत्प्रथमोदिते .... २। ९। ३
अथ यत्रैतत्पुरुषो.... ६। ८। ५
अथ यत्रैतदबलिमानं .... ८। ६। ४
अथ यत्रैतदस्माच्छरीरात् ८। ६। ५
अथ यत्रैतदाकाशमनु-
विषण्णं.... .... ८।१२। ४
अथ यत्रोपाकृते .... ४।१६। ४
अथ यत्संमति मध्यंदिने २। ९। ५
अथ यत्सन्नायणमित्याच-
क्षते .... ८। ५। २
अथ यदसः परो .... ३।१३। ७
अथ यदनाशकायनमित्याच-
क्षते .... ८। ५। ३

२ छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका ।

सण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

सण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्ये	३।१५। ६
अथ यदवोचं भूः प्रपद्ये	३।१५। ५
अथ यदवोचं स्वः प्रपद्ये	३।१५। ७
अथ यदभ्राति	३।१७। २
अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि	६।१५। २
अथ यदि गन्धमास्यलोक-	
कामः.....	८। २। ६
अथ यदि गीतवादितलोक-	
कामः	८। २। ८
अथ यदि तस्याकर्ता	६।१६। २
अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे	८। १। १
अथ यदि भ्रातृलोककामः	८। २। ३
अथ यदि महज्जिगमिषेत्	५। २। ४
अथ यदि मातृलोककामः	८। २। २
अथ यदि यजुष्टः	४।१७। ५
अथ यदि सत्तिलोककामः	८। २। ५
अथ यदि सामतः	४।१७। ६
अथ यदि स्त्रीलोककामः	८। २। ९
अथ यदि स्वसृलोककामः	८। २। ४
अथ यदु चैवास्मिन्	४।१५। ५
अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्	२। ९। ७
अथ यदूर्ध्वं मध्यदिनात्	२। ९। ६
अथ यदेतदक्षः.....	१। ७। ४
अथ यदेतदादित्यस्य	१। ६। ५
अथ यदेवैतदादित्यस्य	१। ६। ६
अथ यद्यन्नपानलोककामः	८। २। ७
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्रा-	
णान्	७।१५। ३
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते	८। ५। १
अथ यद्येनमूष्मसूपाभेत	२।२२। ४
अथ याद्वितीयममृतं	३। ७। १
अथ यद्वसति	३।१७। ३
अथ या एता हृदयस्य ना-	
ल्यः :.....	८। ६। १

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्भ-	
र्षाणि.....	३। १६। ३
अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्भर्षा-	
णि	३।१६। ५
अथ यां चतुर्थी जुहुयात्	५।२२। १
अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां	५।२१। १
अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां	५।२०। १
अथ यां पञ्चमीं	५।२३। १
अथ ये चास्येह जीवाः...	८। ३। २
अथ येऽस्य दक्षिणाः	३। २। १
अथ येऽस्य प्रत्यञ्चः	३। ३। १
अथ येऽस्योदञ्चः	३। ४। १
अथ येऽस्योर्ध्वाः	३। ५। १
अथ यो वेदेदं मन्वानीति	८।१२। ५
अथ योऽस्य दक्षिणः	३।१३। २
अथ योऽस्य प्रत्यङ्	३।१३। ३
अथ योऽस्योदङ्	३।१३। ४
अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः	३।१३। ५
अथ सप्तविधस्य	२। ८। १
अथ संगववेलायां	२। ९। ४
अथ ह वक्षुः	१। २। ४
अथ ह प्राण उच्चिक्रमि-	
षन्	५। १।१२
अथ ह प्राणा अहश्श्रेयसि.	५। १। ६
अथ ह मनः.....	१। २। ६
अथ ह य एतानेवं	५।१०।१०
अथ ह य एवायं.....	१। २। ७
अथ ह वाचं	१। २। ३
अथ ह शौनकं च कार्ष्ण्यं.	४। ३। ५
अथ ह श्रोत्रं	१। २। ५
अथ ह ह२ सा	४। १। २
अथ हामयः	४।१०। १
अथ हेन्द्रोऽप्राप्येव....	५। ९। १
अथ हैनमन्वाहार्यं.....	४।१२। १

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

३

छान्दोग्योपनिषदनि.

अध्यायादीनि.

छान्दोग्योपनिषदनि.

अध्यायादीनि.

अथ हैनमाहवनीयः .... ४।१३। १
 अथ हैनमुद्राता .... १।११। १
 अथ हैनमृषभः .... ४। ५। १
 अथ हैनं गार्हपत्यः .... ४।११। १
 अथ हैनं प्रतिहर्ता .... १।११। ८
 अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद १।११। ४
 अथ हैनं यजमानः .... १।११। १
 अथ हैनं वाशुवाच .... ५। १।१३
 अथ हैनं श्रोत्रमुवाच .... ५। १।१४
 अथ होवाच जने .... ५।१५। १
 अथ होवाच बुद्धिं .... ५।१६। १
 अथ होवाच सत्यपज्ञं .... ५।१३। १
 अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं .... ५।१४। १
 अथ होवाचोद्दालकं .... ५।१७। १
 अथात आत्मादेश एव .... ७।२५। २
 अथातः शौवः .... १।१२। १
 अथाधिदेवतं .... १। ३। १
 अथाध्यात्मं प्राणो वाव .... ४। ३। ३
 अथाध्यात्मं य एवायं .... १। ५। ३
 अथाध्यात्मं वागेव .... १। ७। १
 अथानु किमनुशिष्टः .... ५। ३। ४
 अथानेनैव .... १। ७। ८
 अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिकारः २। २। २
 अथैतयोः पथोः .... ५।१०। ८
 अथोताप्याहुः .... २। १। ३
 अधीहि भगव इति होप-
 ससाद .... ७। १। १
 अनिरुक्तस्योदशः .... १।१३। ३
 अन्तरिक्षमेव .... १। ६। २
 अन्तरिक्षोदरः क्रोशः .... ३।१५। १
 अन्नमयः हि सोम्य मनः ६।५।४।६।५
 अन्नमशितं मेधा विधीयते ६। ५। १
 अन्नमिति होवाच .... १।११। १
 अन्नं वाच बलाद्वृषः .... ७। ५। १

अन्यतरामेव वर्तनीं .... ४।१६। ३
 अपाने वृष्यति .... ५।२१। २
 अपां का गतिः .... १। ८। ५
 अपां सोम्य पीयमानानां. ६। ६। ३
 अभिमन्यति स हिंकारः. २।१२। १
 अभ्राणि संयुवन्ते .... २।१५। १
 अभ्रं भूत्वा मेघो भवति. ५।१०। ६
 अमृतत्वं देवेभ्यः .... २।२२। २
 अयं वाव लोको हाउकारः १।१३। १
 अयं वाव स योऽयमन्तः
 पुरुष आकाशो .... ३।१२। ८
 अयं वाव स योऽयमन्तर्ह-
 दय आकाशः .... ३।१२। ९
 अरिष्टं कोशं प्रपद्ये .... ३।१५। ३
 अशनापिपासे मे सोम्य ... ६। ८। ३
 अशरीरो वायुरभ्रं .... ८।१२। २
 असौ वा आदित्यः. .... ३। १। १
 असौ वाव लोको गौतमाग्निः ५। ४। १
 अस्य यदेकां शास्तां. .... ६।११। २
 अस्य लोकस्य का गतिः. १। ५। १
 अस्य सोम्य महतः. .... ६।११। १

आ

आकाशो वाव तेजसः .... ७।१२। १
 आकाशो वै नाम .... ८।१४। १
 आगाता ह वै .... १। २।१४
 आत्मानमन्तः .... १। ३।१२
 आपयिता .... १। १। ७
 आदित्यमस्य रेतसः. .... ३।१७। ७
 आदित्य इति होवाच .... १।११। ७
 आदित्य ऊकारः .... १।१३। २
 आदित्यमथ वैश्वदेवं .... २।२४।१३
 आदित्यो ब्रह्म .... ३।१९। १
 आदिरिति द्यक्षरं .... ३।१०। २.

४ छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णनक्रमणिका ।

छान्दोग्योपनिषदपदानि.

अध्यायादीनि.

छान्दोग्योपनिषदपदानि.

अध्यायादीनि.

आयः पीतालोधा .... ६। ५। २
आपो वावाऽन्नाद्भूय० .... ७। १०। १
आप्नोति हाऽऽदित्यस्य .. २। १०। ६
आशा वाव स्मराद्भूय० .... ७। १४। १

इ.

इति तु पञ्चम्या० .... ५। ५। १
इषमिति ह मस्तिज्ञे .... ४। १४। ३
इदं वाव तज्ज्येष्ठाव .... ३। ११। ५
इमाः सोम्य नद्यः .... ६। १०। १
इयमेवर्गमिः साव .... १। ६। १

उ.

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य ८। ८। १
उदाने वृष्यति .... ५। २३। २
उद्गीथ इति त्र्यक्षरं .... २। १०। ३
उद्गृह्णाति तन्निधनं .... २। ३। २
उहालको हाऽऽरुणिः .... ६। ८। १
उच्छान्हिकार उदितः .... २। १४। १
उपकोसलो ह वै .... ४। १०। १
उपमन्त्रयते स .... २। १३। १

ऊ.

ऊर्गवेदं भगवोऽध्येमि .... ७। १। २
ऊतुषु पञ्चविधं .... २। ५। १

ए.

एकविंशत्याऽऽदित्यं .... २। १०। ५
एतद्व स्म वै तद्विद्वानाह ३। १६। ७
एतद्व स्म वै तद्विद्वान्स्त ६। ४। ५
एतमु एवाह .... पुत्रमुवाच
प्राणा रस्त्वं .... १। ५। ४
एतमु एवाह .... पुत्रमुवाच
रश्मी रस्त्वं .... १। ५। २
एतमुग्वेदमभ्यतप र .... ३। १। ३
एतेषां मे देहीति .... १। १०। ३
एत रसंयद्वायं .... ४। १५। २

एवमेव खलु सोम्यान्नस्य ६। ६। २
एवमेव खलु सोम्येमाः .... ६। १०। २
एवमेव प्रतिहर्ता .... १। १०। ११
एवमेवैष मघवन्निति ....

भूयोऽनुव्याख्यास्या-

मि नो एवान्यत्रैतस्मा-

द्वसमराणि .... ८। ११। ३

एवमेवैष मघ० .... भूयोऽनु-

व्याख्यास्यामि वसाप-

राणि .... ८। ९। ३

एवमेवैष संप्रसादः .... ८। १२। ३

एवमेवोद्गातारं .... १। १०। १०

एवमेषां लोकानां .... ४। १७। ८

एवं यथाऽश्मानं .... १। २। ८

एवं सोम्य ते .... ६। ७। ६

एष उ एव भामनीरेष .... ४। १५। ४

एष उ एव वामनीरेष .... ४। १५। ३

एष तु वा अतिवदति यः ७। १६। १

एष म आत्मा .... ३। १४। ३

एष वै यजमानस्य .... २। २४। १५

एष ह वा उदकप्रवणः .... ४। १७। ९

एष ह वै यज्ञो योऽयं .... ४। १६। १

एषां भूतानां .... १। १। २

ओ.

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा-

सीत .... १। १। १

ओमित्येतदक्ष० .... १। ४। १

ओं३मदा३मो३ .... १। २। ५

ॐ समस्तस्य खलु २। १। १

औ.

औपमन्यव कं .... ५। २। १

क.

कतमा कतमई .... १। १६। ४

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

५

संज्ञाविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

संज्ञाविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

कल्पन्ते हास्मा ऋतवः .. २। ५। २
कल्पन्ते हास्मै लोकाः २। २। ३
का सांज्ञो गतिरिति .... १। ८। ४
कुतस्तु सत्तु सोम्येव ६। २। २
कं ते काममागायानीति १। ७। ९
क तर्हि यजमानस्य लोक
इति .... २। २४। २

ग.

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं ३। १२। १
गोअश्वमिह महिमा .... ७। २४। २

च.

चक्षुरेव ब्रह्मणः .... ३। १८। ५
चक्षुरेवर्मात्मा .... १। ७। २
चक्षुर्होचक्राम .... ५। १। ९
चित्तं वाव संकल्पाद्भूयः ७। ५। १

ज.

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः ४। १। १
जीवापेतं वाव किलेदं ६। ११। ३

त.

त इमे सत्याः कामा .... ८। ३। १
त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा ६। ९। ३
त एतदेव रूपमभि० .... ३। ६। २
" " .... ३। ७। २
" " .... ३। ८। २
" " .... ३। ९। २
" " .... ३। १०। २
तत्रोद्गातुं .... १। १०। ८
तथाऽमुष्मिष्ठोके .... १। १। ४
तथेति ह समुपविविधः .... १। ८। २
बहुताप्याहुः .... २। १। २
तदु ह जानश्रुतिः पौत्रा-
यणः .... ४। १। ५
तदु ह .....षट्शतानि .... ४। २। १

तदु ह शौनकः कापेयः ४। ३। ७
तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म .... ३। १८। २
तदेतन्मिथुनं .... १। १। ६
तदेष श्लोकः । शतं चे-
का च हृदयस्य ..... ८। ६। ६
तदेष श्लोको न पश्यो .... ७। २६। २
तदेष श्लोको यदा .... ५। २। ८
तदेष श्लोको यानि .... २। २१। ३
तदैक्षत बहु स्पां .... ६। २। ३
तद्वैतत्सत्पकामो .... ५। २। ३
तद्वैतद्ब्रह्मा प्रजापतय आ-
चार्यः .... ८। १५। १
" .....स्तद्वैत .... ३। ११। ४
तद्वैतद्वोर .... ३। १७। ६
तद्वोभये देवासुरा .... ८। ७। २
तद्य इत्थं विदुः .... ५। १०। १
तद्य इह रमणीयचरणाः ५। १०। ७
तद्य एवेतं ब्रह्म .... ८। ४। ३
तद्य एवेतावरं च ण्यं .... ८। ५। ४
तद्यत्प्रथमममृतं .... ३। ६। १
तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः .... वि-
जानात्प्राप्तु .... ८। ६। ३
तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः .... वि-
जानात्येष .... ८। ११। १
तद्यथा महापथ आततः ८। ६। २
तद्यथा लवणेन .... ४। १७। ७
तद्यथेपीका .... ५। २४। ३
तद्यथेह कर्मजितो लोकः ८। १। ६
तद्यद्रक्तं प्रथमं .... ५। १९। १
तद्यद्युक्तो रिण्येहूः .... ४। १७। ४
तद्यद्रजतं .... ३। १९। २
तद्वा एतदनुज्ञाभरं .... १। १। ८
तद्यभरत्तदादित्यमभितो ....
कृष्णं .... ३। ३। ३

६ छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यपदानि.

अध्यायादीनि.

सूत्रविभागपदानि.

अध्यायादीनि.

तद्व्यक्तं .... परं कृष्णं	३। ४। ३
तद्व्यक्तं .... मध्ये क्षोभत	३। ५। ३
तं .... रोहितं	३। १। ४
तं .... शुक्लं	३। २। ३
तमग्निरभ्युवाद	.... ४। ६। २
तमुह परः प्रत्युवाच कम्बरः	४। १। ३
तमुह परः प्रत्युवाचाह हारे-	
त्वा	.... ४। २। ३
तपोरन्यतरा मनसा	.... ४। १६। २
तस्मा आदित्याश्च	.... २। २४। १६
तस्मा उ ह ददुस्ते	.... ४। ३। ८
तस्मादप्यद्योहाददानं	.... ८। ८। ५
तस्मादाहुः सोऽप्यत्यसोऽद्येति	३। १७। ५
तस्मादु द्वैवविद्यद्यपि	.... ५। २४। ४
तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा	.... ८। ४। २
तस्मिन्निमानि	.... २। १। २
तस्मिन्नेतस्मिन्नमौ देवा	
अक्षं	.... ५। ७। २
तस्मिन् .... रेतो	.... ५। ८। २
तस्मिन्नेतस्मिन्नमौ देवा	
वर्षं	.... ५। ६। २
तं .... श्रद्धां	.... ५। ४। २
तं .... सोमं	.... ५। ५। २
तस्मिन्पावत्संपातमुषित्वा	.... ५। १०। ५
तस्मै न्वा श्वेतः	.... १। १२। २
तस्य क मूलं स्यादन्य-	
तावादेवमेव	.... ६। ८। ४
तस्योद्भयोऽद्भिः	.... ६। ८। ६
तस्य प्राची दिग्जुहूनाम	.... ३। १५। २
तस्य यथा कप्यासं	.... १। ६। ७
तस्य यथाभिनहनं प्र-	
भुज्य	.... ६। १४। २
तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता	.... ३। १। २
तस्य कर्चं ज्ञाम च	.... १। ६। ८

तस्य ह वा एतस्य हृद-	
यस्य	.... ३। १३। १
तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो	.... ५। १८। २
तस्य ह वा एतस्यैव	.... ७। २६। १
तस्या ह मुखमुपोद्ब्रू-	
न्नुवाच	.... ४। २। ५
तं चेदेतस्मिन्वयसि-	....
प्राणा आदित्याः	.... ३। १६। ६
तं .... प्राणा रुद्राः	.... ३। १६। ४
तं .... प्राणा वसवः	.... ३। १६। २
तं चेद्ब्रूयुरस्मिन्नेदिदं	.... ८। १। ४
तं चेद्ब्रूयुरेदिदमस्मिन्ब्रह्म-	
पुरे	.... ८। १। २
तं जायोवाच	.... १। १०। ७
तं मधुरुपनिपत्याभ्युवाद	.... ४। ८। २
तद् ह स मुपनिपत्याभ्यु-	
वाद	.... ४। ७। २
तद् ह चिरं वसेत्या	.... ५। ३। ७
तद् ह प्रवाहणी	.... १। ८। ८
तद् हाभ्युवाद रेकेदं	.... ४। २। ४
तद् ह शिल्कः	.... १। ८। ६
तद् हाङ्गिरा	.... १। २। १०
तद् हैतमतिधन्वा	.... १। ९। ३
तद् होवाच किंगोत्रो नु	.... ४। ४। ४
तद् होवाच नेतदब्राह्म	.... ४। ४। ५
तद् होवाच यथा सोम्य	.... स्ये-
क	.... ६। ७। ५
तद् होवाच यथा सोम्य	.... स्ये-
को	.... ६। ७। ३
तद् होवाच यं वे सोम्येतदग्नि-	
मानं	.... ६। १२। २
ता आप ऐक्षन्त	.... १। २। ४
तानि वा एतानि यज-	
प्येतं	.... ३। २। ३

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

७

छण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

छण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

तानि० ....सामान्येतं .... ३। ३। २
तानि ह वा एतानि त्री-
प्यक्षराणि .... ८। ३। ५
तानि०....चित्तैकायनानि ७। ५। २
तानि०...सकल्पैकायनानि ७। ४। २
तानु तत्र मृत्युर्यथा.... १। ४। ३
तान्यभ्यस्तपत्तेभ्यो .... २। २३। ३
तान्होवाच प्रातर्वः .... ५। १२। ७
तान्होवाचाश्वपतिर्वै .... ५। ११। ४
तान्होवाचेहैव .... १। १२। ३
तान्होवाचैते.... ५। १८। १
तावानस्य महिमा .... ३। १२। ६
तासां त्रिवृतं .... ६। ३। ४
तेजसः सोम्याश्चमानस्य ६। ६। ४
तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा ७। ११। १
तेजोऽशितं त्रेधा .... ६। ५। ३
तेन त२ ह बको .... १। २। १३
तेन त२ ह नृह० .... १। २। ११
तेन त२ हाऽऽयास्य .... १। २। १२
तेनेयं त्रयी .... १। १। ५
तेनोभौ कुरुतः .... १। १। १०
तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः .... ५। ११। ५
ते यथा तत्र न विवेकं.... ६। २। २
ते वा एते गुह्या आदेशा ३। ५। २
ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरसः.... ३। ४। २
ते वा एते ब्रह्मपुरुषाः.... ३। १३। ६
ते वा एते रसानां रसा
वेदा .... ३। ५। ४
तेषां खल्वेषां .... ६। ३। १
ते ह नासिक्य .... १। २। २
ते ह प्राणा प्रजापतिम्.... ५। १। ७
ते ह यथैवे ..... १। १२। ४
ते ह संप्रदायाचकुरुदालकः ५। ११। २
ते होचुरूपकोसलेषा .... ४। १४। १

ते होचुर्येन .... ५। ११। ६
तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ... ४। ३। ४
तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ८। ७। ३
तौ ह प्रजापतिरुवाच य
एषो .... ८। ७। ४
तौ ह प्रजापतिरुवाच सा-
ध्वच्छंकृतौ .... ८। ८। २
तौ हान्वीक्ष्य प्रजापति-
रुवाच .... ८। ८। ४
तौ होचुर्पथैवेवमावां भ-
गवः .... ८। ८। ३
त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय०. २। २३। १
त्रयो धर्मस्कन्धाः.... २। २३। १
त्रयो होद्वीथे.... १। ८। १

द

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य ६। ६। १
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं.... भ-
वति य एतदेवं .... २। ८। ३
दुग्धेऽस्मै.... भवति य-
एतामेव२ .... १। १३। ४
देवा वै मृत्यो .... १। ४। २
देवासुरा ह .... १। २। १
द्यौरेवर्गादित्यः .... १। ६। ३
द्यौरेवोदन्त०.... १। ३। ७

ध

ध्यानं वाव चित्ताद्रूपो... ७। ६। १

न

नक्षत्राण्येव.... १। ६। ४
न बंधेनास्य.... भोग्यं प-
श्यामीति • .... ८। १०। ५
न बंधेनास्य.... भोग्यं प-
श्यामीत्येवमेवेष .... ८। १०। ४
न वै तत्र न निम्लोच.... ३। ११। २

८ छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका ।

खण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

खण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

न वै नूनं भगवन्तः .... ६। १। ७
न वै वाचो न चक्षुरपि.. ५। १। १५
न स्वदेतेऽप्युच्छिष्टा .... १। १०। ४
न ह वा अस्मै .... ३। ११। ३
न हाप्सु मेत्यप्सु०... .... २। ४। २
नान्यस्मै कस्मै च न .... ३। ११। ६
नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः ७। १। ४
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ८। ९। २
निघनमिति न्यक्षरं .... २। १०। ४
नैवेतेन सुरभि .... १। २। ९
न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं ६। १२। १

प

पञ्च मा राजन्यबन्धुः.... ५। ३। ५
परोवरीयो हास्य .... २। ७। २
पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः. ५। ५। १
पशुषु पञ्चविधं .... २। ६। १
पुरा तृतीयसवनस्य.. .... २। २४। ११
पुरा मातरनुवाकस्य .... २। २४। ३
पुरा माध्यादिनस्य... .... २। २४। ७
पुरुषं सोम्योत हस्तद्वहीतं ६। १६। १
पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ६। १५। १
पुरुषो वाव गौतमाग्निः.. ५। ७। १
पुरुषो वाव यज्ञः.... .... ३। १६। १
पृथिवी वाव गौतमाग्निः.. ५। ६। १
पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं.. २। १७। १
प्रजापतिर्लोकानभ्यतप-

तेभ्यो .... २। २३। २

प्रजापतिर्लोकानभ्यतप-

तेषां तत्त्वानामाग्निः... ४। १७। १

सोऽप्यग्निर्लोकानां ५। १३। २

सिंहातयो १। १०। ९

सिंहोऽप्यग्निः १। ११। १

सिंहोऽप्यग्निः १। ११। ५

प्राण एव ब्रह्मणः.... ३। १८। ४
प्राणे वृष्यति... .... ५। १९। २
प्राणेषु पञ्चविधं .... २। ७। १
प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म..... ४। १०। ५
प्राणो वा आशाया भूया-
न्यथा .... ७। १५। १
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि ७। १५। ४
प्राप हाऽऽचार्यकुलं .... ४। ९। १

ब

बलं वाव विज्ञानादूयो .... ७। ८। १
ब्रह्मणश्च ते पादं .... ४। ५। २

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं....

तस्मै होवाच पृथिवी

ब्रह्म०....कला .... ४। ६। ३

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं....

ब्र०.... तस्मै होवाच

प्राणः कला .... ४। ८। ३

ब्रह्मणः सोम्य ते....तस्मै

होवाचाग्निः .... ४। ७। ३

ब्रह्मवादिनो वदन्ति .... २। २४। १

ब्रह्मविदिव वै सोम्य .... ४। ९। २

भ

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ४। १३। २

भवन्ति हास्य पशवः .... २। ६। २

भगवांस्त्वेव .... १। ११। ३

म

मधवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं ८। १२। १

मटचीहतेषु .... १। १०। १

मद्गुष्टे पादं .... ४। ८। १

मनो ब्रह्मेत्युपासीत .... ३। १८। १

मनोमयः प्राणशरीरो .... ३। १४। २

मनो वाव वाचो भूयो .... ३। ११। १

मनो होचक्राम .... ५। १। ११

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका । २

रूपविभागव्यपशानि.

अव्यावर्तीनि.

खण्डविभागव्यपशानि.

अध्यायादीनि.

मनो हिकारो .... २।११। १
मानवो ब्रह्मैवैकः .... ४।१७। १०
मातेभ्यः पितृलोके... ५।१०। ४
मातेभ्यः संवत्सरं.... ५।१०। २

य

य आत्माऽपहतपाप्मा.... ८। ७। १
य एते ब्रह्मलोके.... ८।१२। ६
य एष स्वप्ने महीयमानः. ८।१०। १
य एषोऽक्षिणि पुरुषो ह-
श्यते .... ४।१५। १
यच्चन्द्रमसो रोहितं... ६। ४। ३
यत्र नान्यत्पश्यति .... ७।२४। १
यथा कृताय .... ४। १। ६
यथा कृताय विजिताय.... ४। १। ४
यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तात् ६।१३। २
यथा सोम्य पुरुषं.... ६।१४। १
यथासोम्य मधु मधुकृतो ६। ९। १
यथासोम्यैकेन नखनिक्क-

न्तनेन .... ६। १। ६
यथासौम्यैकेन मुत्पिण्डने ६। १। ४
यथासौम्यैकेन लोहमणिना ६। १। ५
यथेह क्षुधिता बाला .... ५।२४। ५
यदग्ने रोहितं रूपं.... ६। ४। १
यदादित्यस्य रोहितं रूपं ६। ४। २
यदाप उच्छृण्वन्ति .... ४। ३। २
यदा वा ऋचः.... १। ४। ४

यदा वै करोत्यथ निस्ति-

ष्ठति .... ७।२१। १

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ .... ७।२०। १

यदा वै मनुतेऽर्धं विजा-

नाति .... ७।१८। १

यदावै विजानात्यथ सत्यं

वदति .... ७।१७। १

यदा वै श्रद्धयात्यथ मनुते ७।१९। १

यदा वै सुखं लभतेऽथ क-

रंति .... ७।२२। १

यदुदिति स उद्गीथः.... २। ८। २

यदु रोहितमिवाभूदिति.... ६। ४। ६

यद्वविज्ञातमिवाभूदित्ये-

तासामेव .... ६। ४। ७

यद्विद्युतो रोहितं रूपं.... ६। ४। ४

यद्वै तत्पुरुषे शरीरं .... ३।१२। ४

यद्वै तद्वत्सेतीदं .... ३।१२। ७

यस्तद्वेद स वेद .... २।२१। ४

यस्यामृचि तामृचं.... १। ३। ९

यं यमन्तमभिकामो भवति ८।२। १०

या वाक्सर्त्तस्मात् .... १। ३। ४

यावान्वा अयमाकाशः.... ८। १। ३

या वै सा गायत्रीयं .... ३।१२। २

या वै सा पृथ्वीयं .... ३।१२। ३

यां दिशमभिष्टोष्यन् .... १।३। ११

येन कृच्छन्दसा .... १।३। १०

येनाश्रुतं श्रुतं .... ६। १। ३

यो वै भूमा तत्सुखं .... ७।२२। १

योषावाव गौतमाग्निः.... ५। ८। १

यो ह वा आपतनं .... ५। १। ५

यो ह वै ज्येष्ठं च .... ५। १। १

यो ह वै प्रतृष्टां .... ५। १। ३

यो ह वै वासष्ठं .... ५। १। २

यो ह वै संपदं वेद.... ५। १। ४

र.

रैकेमानि षट्शतानि .... ४। २। २

ल.

लवणभेतदुदके .... ६।१३। १

लोकेषु पञ्चावयं साम .... २। २। १

लोश्कद्वारम्....त्वा

वयसा .... २।२४। १

१० छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका ।

सूक्तविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

सूक्तविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

लोकेकद्वारम....त्वा वयं

वैरा० .... २।२४. ८

लोकेकद्वारमपावार्णु ....

त्वा वयंस्वारा० .... २।२४।१२

लोम हिंकारस्त्वक्प्र-

स्तावः .... २।१९। १

व.

वसन्तो हिंकारः .... २।२६। १

वसिष्ठाय स्वाहा .... ५। २। ५

वागेव ब्रह्मणः .... २।१८। ३

वागेवकर्माणः .... १। १। ५

वाग्वाव नाम्नो भूयसी .... ७। २। १

वायुर्वाव संवर्गः .... ४। ३। १

विनिर्दि साह्यः .... २।२२। १

विज्ञानं वाव ध्यानाद्वायः ७। ७। १

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपा-

सीत .... २। ३। १

वेत्थ यथाऽसौ लोको न ५। ३। ३

वेत्थ यदिदः .... ५। ३। २

व्याने नृप्यति .... ५।२०। २

श.

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये .... ८।१३। १

श्रुतं ह्येव मे भगव० .... ४। २। ३

श्रोत्रमेव ब्रह्मणः .... ३।१८। ६

श्रोत्रमेवर्ह्यनः .... ८। ७। ३

श्रोत्रं होच्चक्राम .... २। १।१०

तेकेतुर्हाऽऽरुणेय आस ६। १। १

तेकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चा-

लानां .... ५। ३। १

स.

स एतां त्रयीं विद्यां .... ४।१७। ३

स एतास्तिस्रो देवताः .... ४।१७। २

स एवाधस्तात्सः .... ७।२५। १

स एष परोवरीयान् .... १। ९। २

स एष ये चैतस्मात् .... १। ७। ६

स एष रसानां .... १। १। ३

स जातो यावदायुषं .... ५। २। २

सत्यकामो ह जाबालः .... ४। ४। १

सदेव सीम्पेदमग्रे .... ६। २। १

स ब्रूयान्नास्य .... ८। १। ५

समान उ एवायं .... १। ३। २

समाने नृप्यति .... ५।२२। २

स य आकाशं .... ७।१२। २

स य आशां .... ७।१४। २

स य इदमविद्वान् .... ५।२४। १

स य एतदेवममृतं वेद म-

रुतां .... ३। २। ३

स य एतदेवममृतं वेद रु-

द्राणां .... ३। ७। ३

स य एतदेवममृतं वेद व-

सूनां .... ३। ६। २

स य एतदेवममृतं वेद सा-

ध्यानां .... ३।१०। ३

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽ-

दित्यानां .... ३। ८। ३

स य एतदेवं विद्वानक्षरं १। ४। ५

स य एतदेवं विद्वान्साधु २। १। ४

स य एतमेवं विद्वान्शतृष्कलं

पादं ब्रह्मणः .... ४। ८। १

स य एतमेवं विद्वान्शतृष्कलं

पादं ब्रह्मणः प्रकाशकम् ५। ५।

स य एतमेवं विद्वान्शतृष्कलं

छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका । ११

रुण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

खण्डविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मान् ४। ७। ४।	स यस्तेजो .... ७। ११। २
स य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं	स यः संकलं .... ७। ४। ३
पादं ब्राह्मणः... ४। ६। ४	स यः स्मरं .... ७। १३। २
स य एतमेवं विद्वानादित्यं ३। १९। ४	स यावदादित्य उत्तरतः ३। १०। ४
स य एतमेवं विद्वानुपास्ते ४। ११। २	स यावदादित्यः पश्चात् ३। ९। ४
" " .... ४। १२। २	स यावदादित्यः पुरस्तात्
" " .... ४। १३। २	.... द्विस्तावत् .... ३। ७। ४
स य एवमेतत्साम .... २। २१। २	" " " " वसूनां ३। ६। ४
स य एवमेतद्वायत्रं .... २। ११। २	स यावदादित्यो दक्षिणतः ३। ८। ४
स य एवमेतद्बृहदादित्य २। १४। २	स यो ध्यानं .... ७। ६। २
स य एवमेतद्यज्ञाः .... २। १९। २	स यो नाम .... ७। १। ५
स य एवमेतद्रथं० .... २। २२। २	स योऽन्नं .... ७। ९। २
स य एवमेतद्वाजनं .... २। २८। २	स योऽपो .... ७। १०। २
स य एवमेतद्देवराजमृतुषु... २। १६। २	स यो बलं .... ७। ८। २
स य एवमेतद्वैष्णवं .... २। १५। २	स यो मनो .... ७। ३। २
स य एवमेतद्दामदेव्यं ... २। १३। २	स यो वाचं .... ७। २। २
स य एवमेता रेवत्यः .... २। १८। २	स यो विज्ञानं .... ७। ७। २
स य एवमेताः शक्यो २। १७। २	सर्वकर्मा सर्वकामः... ३। १४। ४
स य एषोऽणिमा .... ६। ८। ७	सर्वं खल्विदं ब्रह्म... ३। १४। ४
" " .... ६। ९। ४	सर्वास्वप्सु .... २। ४। १
" " .... ६। १०। ३	सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽ-
स य एषोऽणिमेतदात्म्यं. ६। १२। ३	त्मानः .... २। २२। ३
" " .... ६। १३। ३	सर्वे स्वरा घोषवन्तो .... २। २२। ५
" " .... ६। १४। ३	स वा एष आत्मा... ८। ३। ३
" " .... ६। १५। ३	स समित्प्राणः पुनरेयाय ८। १०। ३
" " .... ६। १६। ३	" " .... ८। ११। २
स यथा तत्र .. ६। ८। २	स ह क्षत्ताऽन्विष्य .... ४। १। ७
स यथा शकुनिः... ४। १६। ५	स ह स्वादित्वाऽतिशेषान् १। १०। ५
स यथोभयपात्... ३। १५। ४	स ह गौतमो .... ५। ३। ६
स यदवोचं प्राणं... ३। १७। १	स ह द्वादशार्थ उपेत्य... ६। ८। २
स यदशिशिष्यतः... ७। १५। २	स ह पञ्चदशार्थान्... ६। ७। २
स यदि पितरं .... ७। १५। २	स ह प्रातः सांजहानः... १। १०। ६
स यदि भृगुलोककामो	स ह व्याधिनाऽर्नाशतुं ४। १०। ३
भवति .... ८। २। १	स ह शिल्कः... ४। ८। ३
स यश्चित् .... ७। ५। ३	

अध्यायः	अध्यायः	अध्यायः	अध्यायः
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३
स ह तेषां वाचकार .... ५।११। ३	सह हारिद्रुमसं .... ४। ४। ३	सोऽधस्ताच्छकटस्य .... ४। १। ८	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा- स्मि.... .... ७। १। ३

॥ समाप्तेयं छान्दोग्योपनिषद्विभागानां वर्णानुक्रमणिका ॥

Recd. on.....

R. R. No.....

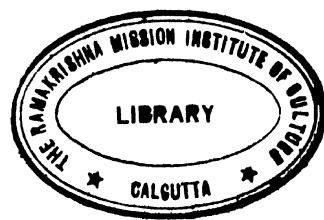
G. B. No. 49019

294.1431/UPA/S(Ana)

191429

